

A Magyarságkutató Intézet évkönyve 2022

**A Magyarságkutató Intézet
évkönyve 2022**

A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 62.

A MAGYARSÁGKUTATÓ INTÉZET ÉVKÖNYVE 2022

SZERKESZTETTE: BÍRÓ CSILLA - NAGY DÓRA

Magyarságkutató Intézet
Budapest, 2023

Szerkesztők: Bíró Csilla – Nagy Dóra

A tanulmányokat lektorálta: Bagi Zoltán Péter, Bódi Zoltán, Botlik József, Fehér Bence, Hermann Róbert, Hoppál Mihály, Katona András, Knapp Éva Ilona, Magyar Zoltán, Pál Helén, Perendy László, Raffay Ernő, Sántha Attila Barna, Teiszler Éva, Tihanyi Balázs, Zékány Krisztina

Magyar nyelvi lektor: Bíró Csilla, Kósa Enikő, Nagy Dóra

Angol nyelvi lektor: Szabó Zsuzsa

Az MKI szerkesztőbizottsága: Kásler Miklós (elnök), Balogh Andrea Johanna, Bíró Csilla, B. Szabó János, Csornay Boldizsár, Fazakas Zoltán József, Fehér Bence, Hoppál Mihály, Nagy Dóra, Pomozi Péter, Szabados György

A kötet megjelenését támogatta a

KULTURÁLIS ÉS INNOVÁCIÓS
MINISZTERIUM

© Szerzők, Szerkesztők, 2023

A Magyarságkutató Intézet Évkönyve 2022

Szerk.: Bíró Csilla – Nagy Dóra

<https://doi.org/10.53644/MKIE.2022>

ISSN 2732-3269 (A Magyarságkutató Intézet Évkönyve)

ISSN 2677-0261 (A Magyarságkutató Intézet Kiadványai)

TARTALOM

Üdvözlét az olvasónak!	7
------------------------------	---

TANULMÁNYOK

Babucs Zoltán: Mircse Dénes honvédszázados naplófeljegyzései 1848–1849-ből	11
Bódi Zoltán: A magyar hivatali nyelv és a nyelvi identitás kapcsolata ...	43
Fehér Bence: Középkori székelyföldi feliratok ismeretlen írásjelekkel ...	67
Horváth Ciprián: Honfoglalás kori sírok Csorna-Sülyhegyen.	87
Horváth Izabella: A Fehérlófia-mesetípus kínai párhuzamai.	127
Illik Péter: Hősnarratívák és hősképzés: végváriak a hazai középiskolai tankönyvekben	165
Jeney János: Gróf Teleki Pál williamstowni előadásai	197
Kanász Viktor: A kanizsai Cunctator. Haym Kristóf kanizsai főkapitányságának első hónapjai	219
Kása Csaba: Egy színmű útja a Vígszínháztól a Rádióig. Bartha Miklóstól Csanády Györgyig	249
Kinda István: „Tiszta munka, mint a szénégetés”. Szénégető ipar Székelyföldön	273
Kőő Artúr: Harry Hill Bandholtz alakjának román „tükörképe”. Múzeumi kincsek megmentője vagy hantázó szélhámos?	297
Majorossy Imre: „Kezensegews (közönséges), reeghy (rég), ygienlew (egyenlő)”. Draskovich György pécsi püspök magyar nyelvű hitvédelmi munkássága	313
Pál Helén: Tanórán kívüli foglalkozások a nyelvjárások témakörében ..	341
Rási Szilvia: Hallgatók szakdolgozatainak tartalomelemzése: egy próbamérés tanulságai	363

Restás Attila: Zrínyi Miklós pozsonyi csodálói	387
Sashalmi-Fekete Tamás: A kardhoz kapcsolódó eszmék és rítusok a középkori és kora újkori Magyarországon, különösképpen Erdélyben és Székelyföldön	415
Tánczos Vilmos: Egy csíki parasztgazdaság tárgyai és a tárgyakkal kapcsolatos nyelvi kifejezések (igavonás, teherszállítás, szántás)	447
Zékány Krisztina: Étellel, itallal kapcsolatos magyar lexikai kölcsonzések a kárpátaljai nyelvekben és nyelvjárásokban. Kenyer- és egyéb tésztafélék	481
A KÖTET SZERZŐI	497

ÜDVÖZLET AZ OLVASÓNAK!

A Magyarságkutató Intézet (MKI) nyolc kutatóközpontja hazai és külföldi intézményekkel együttműködve, az érintett tudományágak összefogásával kutatja és értelmezi a magyar eredet, a feledésre ítélt vagy torzított események legkülönbözőbb szempontjait, előfeltevések nélkül, a tudomány módszereivel és etikájával, közérthetően.

A régészet, az antropológia, az archeogenetika, a nyelvtörténet és -struktúra, a zene, a népművészet, az eszmetörténet, az ókori és a középkori történelem, valamint a nemzeti sorsfordulók két kontinensre kiterjedő kutatási eredményeinek szintézisét és összhangba hozását magasabb értékűnek tartjuk, mint az egyes tudományágak izolált eredményeit, mert az előbbit több tudományág eredményei együtt erősítik, illetve hitelesítik.

A Magyarságkutató Intézet nemzetközileg jelentős eredményei színvonalas, angol nyelvű nemzetközi szaklapokban jelennek meg. Az érdeklődők szélesebb köre számára könnyebben érthetőek a konferenciáink, a munkatársainkkal készült tévé- és rádióriportok, a számos magyar nyelvű közleményünk, a kiadványaink, valamint a Facebook-oldalunk és a YouTube-csatornánk. Az Évkönyvek szerepe nemcsak az adott év tevékenységének az összefoglalása, hanem az is, hogy ízelítőt adjanak a Magyarságkutató Intézet sokirányú munkájából. Ehhez kívánok kellemes olvasást.

Prof. Dr. Kásler Miklós
A Magyarságkutató Intézet
főigazgatója és tiszteletbeli elnöke

TANULMÁNYOK

BABUCS ZOLTÁN

MIRCSE DÉNES HONVÉDSZÁZADOS NAPLÓFELJEGYZÉSEI 1848–1849-BŐL

KIVONAT: Barátosi Mircse (Mirtse) Dénes 1812. december 26-án született a háromszéki Barátoson. 1828-ban hadfíként lépett be a császári-királyi hadseregbe. 1836-ban zászlóssá, 1839-ben alhadnaggyá, 1843-ban főhadnaggyá, 1848 márciusában századosná lépett elő a kézdivásárhelyi 15. (2.) székely határőr-nyalozezred állományában. 1848. szeptember 23-án nevezték ki századosnak a marosvásárhelyi 12. honvédzászlóaljhoz, s a 4. század parancsnokságát vette át. Részes volt a Székelyföld, majd Háromszék védelmének, 1849 februárjától a székelyföldi haderő szervezésében tevékenykedett. 1849 áprilisában áthelyezték a hétfalusi 140. honvédzászlóaljhoz. 1849 júniusában zászlóalja másfél osztályának parancsnokaként működött a brassói hadosztályban. A fegyverletételt követően hazatért, azonban hamarosan letartóztatták, csakúgy, mint Ferenc bátyját, aki honvéd őrnagy volt. Nagyszébenben a hadbíróóság kötél általi halálra ítélte, amit 1851-ben kegyelemből hat évi várfogságra módosítottak. 1852-ben kegyelmet kapott, így szabadult az olmützi várbörtönből. Hazatért Barátosra, ahol gazdálkodott. 1855. március 1-jén feleségül vette nagyborosnyói Bartha Cecíliát. Házasságukból két gyermek született: Irma és Berta. Hosszas betegség következtében halt meg Barátoson, 1864. március 24-én. Naplója a közelmúltban került elő, amelyet 1842 és 1860 között vezetett, ezek közül az 1848–49-es magyar szabadságharcra kapcsolatos bejegyzéseit közöljük.

KULCSSZAVAK: hadseregszervezés, honvédsereg, napló, székely határőr, tiszt

ZOLTÁN BABUCS

THE DIARY OF DÉNES MIRCSE, CAPTAIN OF THE HUNGARIAN ARMY, 1848-1849

ABSTRACT: Dénes Mircse (Mirtse) Barátosi was born on 26 December 1812 in Barátos, Háromszék. In 1828 he joined the Imperial-Royal Army as a soldier. In 1836 he was promoted to ensign, in 1839 to second lieutenant, in 1843 to first lieutenant, and in March 1848 to captain in the 15th (2nd) Szekler Frontier Infantry Regiment of Kézdivásárhely. On 23 September 1848, he was appointed captain of the 12th “honvéd” Battalion of the Marosvásárhely and took command of the 4th Company. He was involved in the defence of Szeklerland and later of Háromszék, and from February 1849 he was active in the organisation of the Szeklerland forces. In April 1849, he was transferred to the 140th “honvéd” Battalion of Hétfalu. In June 1849, he was the commander of one and a half squadrons of his battalion in the Brasov division. He returned home after the surrender, but was soon arrested, as was his brother Ferenc, a major in the army. He was sentenced to death by hanging by a court martial in Nagyszeben, which was commuted to 6 years’ imprisonment in 1851 out of mercy. In 1852 he was pardoned and released from the dungeon of Olmütz. He returned home to Barátos, where he became a farmer. On 1 March 1855 he married Cecília Bartha from Nagyborosnyó. They had two children, Irma and Berta. He died in Barátos after a long illness on 24 March 1864. His diary, which he kept between 1842 and 1860, has recently been discovered, and we publish his entries on the Hungarian War of Independence of 1848-49.

KEYWORDS: military organisation, army, diary, Székely border guard, officer

Barátosi Mircse (Mirtse) Dénes 1812. december 26-án született a háromszéki Barátoson. Református családból származott, anyja Mogyorósi Sára, atyja Mircse Mózes, aki főhadnagyként szolgált a sepsiszentgyörgyi 11. székely határőr-huszárezredben. Házasságukból még négy gyermek született: Ferenc,¹ Klára, Sára és Rákhel.²

Mircse Dénes 1828-ban hadfiként öltötte fel a császár kabátját, 1836-ban zászlóssá, 1839-ben alhadnaggyá, 1843-ban főhadnaggyá, majd 1848 márciusában századosá lépett elő a kézdivásárhelyi 15. (2.) székely határőr- gyalogezred állományában.³

1848. szeptember 23-án nevezték ki századosnak a marosvásárhelyi 12. honvédzászlóaljhoz, s a 4. század parancsnokságát vette át. Részes volt a Székelyföld, majd Háromszék védelmének, 1849 februárjától a székelyföldi haderő szervezésében tevékenykedett. 1849 áprilisában áthelyezték a hétfalusi 140. honvédzászlóaljhoz, majd 1849 júniusában zászlóalja másfél osztályának – azaz három századának – parancsnokaként működött a brassói hadosztályban.

A fegyverletételt követően hazatért, azonban hamarosan letartóztatták. Nagyszebenbe vitték, ahol a hadbíróság kötél általi halálra ítélte, amit 1851-ben

1 Mircse (Mirtse) Ferenc, barátosi (Barátos, 1806. dec. 27. – Zágón, 1866.) a szatmári katonai nevelőintézet elvégzését követően 1827-ben hadfiként került a kézdivásárhelyi 15. székely határőr- gyalogezredhez, ahol 1847-ben alszázadosá, 1848 tavaszán főszázadosá lépett elő. 1841-ben vette nőül Jákó Karolinát, házasságukból gyermek nem született. 1848. április 11-én zászlóalja két századával rendfenntartás végett Brassóba, június 10-én pedig Fogarasra vezényelték. Július közepétől a 15/I. tábori zászlóaljjal küzdött a délvidéki „kis-háborúban”, majd szeptember végétől a magyar főszereg hadműveleteiben vett részt. Csapattestével 1848 decemberétől az erdélyi hadműveletekben volt jelen, 1848. december 27-én kapta meg őrnagyi előléptetését, és vette át zászlóalja parancsnokságát. 1849. január 21. után alakulata újjászervezésére küldték haza Háromszékre. Előbb Sepsiszentgyörgy térparancsnoka, március 30-tól a brassói rögtönítélő törvényszék elnöke, majd júniustól a brassói kerület újoncozási biztosa. A szabadságharc végnapjaiban Csíkszereda térparancsnokaként tevékenykedett. 1851-ben a nagyszebeni hadbíróság kötél általi halára, majd tizenkét évi várfogságra ítélte. 1858-ban kegyelemmel szabadult. 1861 tavaszán a rövid életű Rikánbelöli Honvéd Segélyező Egylet orbaiszéki bizottmányának elnökévé választották. Haláláig Zágónban élt. Felesége tizenhét évi özvegyesség után, 1883. december 9-én halt meg Zágónban. Bona 2000, 520.

2 Klára (keresztelték: 1807. nov. 18.), Sára (1814. ápr. 15.), Rákhel (1820).

3 Militár-Schematismus 1828, 249.; 1829, 249.; 1830, 249.; 1831, 249.; 1832, 249.; 1833, 249.; 1834, 249.; 1835, 262.; 1836, 262.; 1837, 262.; 1838, 262.; 1839, 262.; 1840, 261.; 1841, 261.; 1842, 261.; 1843, 261.; 1844, 269.; 1845, 269.; 1846, 269.; 1847, 269.; 1848, 268.

kegyelemből hat évi várfogságra módosítottak. 1852-ben kegyelmet kapott, így szabadult az olmützi várbörtönből.

Hazatért Barátosra, ahol gazdálkodott, és atyját haláláig ápolta. 1855. március 1-jén feleségül vette nagyborosnyói Bartha Cecíliát.⁴ Házasságukból két gyermek született: Irma és Berta.⁵ Hosszas betegségben, gyomorrák következtében halt meg Barátoson, 1864. március 24-én. A barátosi családi temetkezőhelyen temették el.⁶

Naplóját⁷ 1842 januárjától 1848 májusáig az adott hónapon belül napokra lebontva vezette két nyelven. A német nyelvű bejegyzések szolgálati (*Dienstliche Vorfällenheiten*⁸), a magyar nyelvűek magánjellegűek (*Mellék Jegyzékek*). Katonai kötelmei mellett civil elfoglaltságairól képet nyerhetünk a naplóból, hiszen tisztársaival – „pajtásaival” – rendszeresen összejárt, vagy levelet váltott, vendége volt a tiszti kaszinónak, vizitált civil előkelőségeknél és rokonoknál, bálokat, táncvigalmakat, színi előadásokat, sokadalmakat látogatott, templomba járt, beszámolt a ház körüli teendőkről (meszeltetés), kertjének műveléséről (krumpliültetés), jószágairól, s Brassóban és Kézdivásárhelyen akadt dolga. Olykor az időjárásról is beszámolt. Szabadidejében rajzolt, asztaloskodott, gyümölcsfáival foglalkozott, olvasott és 1843 végétől lottózott. Kiképzési „plán-mo” készített, katonai szakirodalmat forgatott, és 1845 tavaszán az újonnan megjelent *Abrichtungs-Reglement*⁹ magyar nyelvű kivonatát készítette el ezrede altisztjei számára.¹⁰ Brassóból rendelt olvasmányairól is több alkalommal tett

4 Mircse Dénes halálát követően Bartha Cecília újból férjhez ment Szonda Lászlóhoz, 1867. május 20-án. „Az oláh betörés elől történt menekülése közben”, 1916. szeptember 12-én, élete 89. évében, Tordán hunyt el. Az újtordai református temetőben temették el.

5 Irma (1857. febr. 21.), Berta (1860. febr. 5.).

6 Barsi 1988, 254., 346., Bona 2008, II. 110.; SÁL, Fond 105, nr. inv. 10, nr. 155, fol. 17v, 18v, 22r, 26v, 60v, 120v, nr. 156, fol. 2v, 27v, 33v–34r, 99r, 105v, 115v–116r, 152v–153r; SZNM, K, Gyj. törzsgy. és Kvasárhelyi albizt. jkv., 257; E helyütt köszönöm meg Demeter Lajos nyugalmazott levéltáros (Sepsiszentgyörgy) segítségét, aki Mircse Dénessel és családjával kapcsolatos kutatási eredményeit bocsátotta rendelkezésemre.

7 A kötet fedőlapján olvasható cím: *Journal liber tägliche Vorfällen heiten. Angefangen am Iten Jänner 1842. Lieutenant Dionysius von Mirtse*. Mircse-napló.

8 *Dienstliche Vorfällenheiten* = hivatalos események.

9 *Abrichtungs-Reglement* 1843.

10 Mircse-napló 93. (1845. április 14–16.).

említést, több „ujság lapot” (pl. az 1842-től Pesten megjelenő *Der Ungar*) és „külömbféle könyveket”, így többek között az új Plutarchoszt,¹¹ a Kisfaludy Társaság *külföldi regénytárát*,¹² a Magyar titkokat,¹³ a *Conversations-Lexicon* kötetit,¹⁴ Erdély(ország) történetét¹⁵ forgatta.

Az 1848. augusztus utáni bejegyzései olmtüzi kiszabadulását követően magyar nyelven készültek, s bár a napló 166–170. oldalát kivágták, szövege mégsem hiányos. Szabadságharcbeli tevékenysége mellett – amelynek rögzítéséhez vélelmezhetően felhasználta pl. Czetz János és Szilágyi Sándor munkáit¹⁶ is – írt börtönéveiről, de a kiszabadulása utáni időszakról is hagyott feljegyzéseket az 1853 és 1860 közötti időszakról. A 380 oldal terjedelmű könyvben más is található: Számadás (1853. június – 1858. január),¹⁷ Cselédek bére kifizetése (1859–1863),¹⁸ Zágón, Páké, Orbaitelek határa felé kiadott földjeinek és bérlőinek listája,¹⁹ valamint Mircse Dénes kiskorú árváinak gyámi számadás könyve (1864–1865).²⁰

Az eddig ismeretlen napló nemrég került elő, amelyet az egyik Kézdivásárhelyen élő Mircse-leszármazott, feleségem egykori tanítványa bocsátott rendelkezésre. A betűhív naplórészlet közlése legyen főhajtás az 1848–1849. évi magyar forradalom és szabadságharc emléke előtt.

11 Plutárchus 1807.

12 A Kisfaludy Társaság *Külföldi regénytára* 23 kötetben jelent meg Pesten Nagy Ignác szerkesztésében Hartleben Konrád Adolfnál 1843–1844-ben.

13 Nagy 1844–1845.

14 *Közhasznu esmeretek tára* 1831–1834.

15 Valószínűsíthetően Losontzi István népszerű munkájának egyik újabb kiadását olvashatta (1836, 1841, 1843). Az első kiadás: *Kis tükör, mely I. a' szent históriát, II. Magyar országot, III. Erdély országot, annak földével, polgári-állapotjával, és históriájával, gyenge elmékhez alkalmaztatott módon, a' nemes tanulóknak, summásan, de világosan elő-adja és ki-mutatja.* Pozsony, Landerer Mihály, 1773.

16 Czetz 1850; Szilágyi 1850.

17 Mircse–napló 323–379.

18 Mircse–napló 319–322.

19 Mircse–napló 307–310.

20 Mircse–napló 179–183.

März 1848.

Zavesits bajtársam²¹ szives volt meg látogatni.

5én Nagy Ajnát huszár Százados Fejér János Urat²² meg látogattam, Incze Lajos nyugalmazott Főhadnagy²³ barátomnál ebédeltem, és östve Bölönbe az ottan lévő árendás Ivanovits Urnál²⁴ táncz vigalom lévén, én is részt vevék belőlle. –

Ezen 4 napok alatt András Százados Urnál²⁵ szállásoltam

-
- 21 Helyesen: Zavišits. Constanin Zavišits (Pancsova, 1813. nov. 23. – ?) hadnagy a 15. székely határőr-gyalogezred állományában. 1848. április 1-jén áthelyezték a 13. oláh-bánsági határőr-gyalogezredhez, s a szabadságharcban a császári oldalon harcolt. KAW, QL Kt. 3884; Pensionsbuch, Hptm. II. Klasse, Bd. 3. fol. 307.; Constanin Zavišits és Johann Frankendorff adatainak felkutatását köszönöm dr. Domokos György hadtörténésznek, a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum bécsi hadilevéltári kirendeltsége vezető helyettesének. A naplórészletben említésre kerülő személyek esetében legfontosabb életrajzi adataik és 1848–1849-es tevékenységük szerepel lábjegyzetben.
- 22 Fejér János, haralyi (Egerbegy, 1806. nov. 20. – Zalán, 1878. márc. 8.) a sepsiszentgyörgyi 11. székely határőr-huszárezrednél szolgált főszázadosként – azaz századkapitányként – és 1848 őszén ezrede háromszéki osztályaival vett részt Székelyföld védelmében. 1849 késő tavaszán ezrede alezredesi osztályának parancsnokaként harcolt a temesközi hadműveletekben, majd a szabadságharc végéig a Délvidéken tevékenykedett. Elhagyta az országot, de 1849 októberében Vidinből hazatért. 1850. január 18-án Aradon tizenkét évi várfogságra ítélték, de még ezen év végén kegyelmet kapott. Bona 2008, I. 338–339.
- 23 Incze (Intze) Lajos, nagyajtai (Nagyajta, 1799 – Nagyajta, 1860. aug. 29.) a 11. székely határőr-huszárezred nyugalmazott főhadnagya, akit 1849 márciusában Erdővidék térparancsnokává neveztek ki. Májustól őrnagyi rendfokozatban volt a háromszéki 7. nemzetőr-zászlóalj parancsnoka. Bona 2000, 400.
- 24 Személyére vonatkozó adatok nem állnak rendelkezésre.
- 25 András János (Csíkszentsimon, 1807–1853 után) a 15. székely határőr-gyalogezrednél 1848 elején lépett elő századkapitánnyá. Ezrede tábori zászlóaljával (15/I.) 1848 augusztusától harcolt a Délvidéken. Szeptember 24-én kapta meg őrnagyi rendfokozatát, és kinevezték az egri 26. honvédszászlóalj parancsnokává, amely a felső-tiszai hadtestbe nyert beosztást. December végétől betegszabadságon volt, majd 1849. február közepén Csányi László kormánybiztos hírszerzés és szervezés céljából küldte a Székelyföldre. Április 16-án a hadügyminiszter utasítására őrizet alatt Kolozsvárról Debrecenbe szállították. Május 16-án a nagykarolyi, majd 1849 júliusától a hódmezővásárhelyi újonctelep parancsnokaként szolgált. A fegyverletételt követően Nagyszebenben halálra, majd 1851. július 3-án kétévi várfogságra ítélték. Josefstadtból szabadult, 1852 őszén. Bona 2000, 202.

16án Délután András Százados Úr és Moricz Sándor²⁶ barátom hozzám jövének és az Östvét²⁷ egy más társaságában kellemetesen töltők. –

Uzonban a hadi oskolába²⁸ létünk alkalmával, egy néhány östvét igen kellemetesen tölténk.

Marcius hó 15étől kezdve roppant események színhelye leve szinte egész Europa, – a Szabadság lelke mindenütt fel kezdett tünekezni, s' a' mindenható Isten tudja mi fog mind ezekből lenni.

Áprill 1848.

Az Husvét innepeket Törcs várán²⁹ igen kellemetesen töltém a' Dalko harminczadi hivatalnok L-al.³⁰

Meg tudva, hogy mint kapitány a' 2ik Székely Gy: Ezeredtől,³¹ az Oláh bánátusi 13ik Gyalog Ezeredhez³² által tétetődtem, ez igen kellemetlenül hatott reám. –

26 Móricz Sándor, nagyváradai és sepsiszentgyörgyi (Köpec – másutt: Sepsiszentgyörgy –, 1820. jan. 8. – Nagyszeben, 1882. aug. 20.) a 15. székely határőr-nyalozezrednél 1848 augusztusában léptették elő főhadnaggyá, ezredénél segédtisztként szolgált, emellett a kézdivásárhelyi katonanevelde tanára is volt. Már 1848. június 10-én kérvényt nyújtott be, hogy átkerüljön a honvédséghez. Október elején Erdővidék nemzetőr őrnaggyává választották, november 28-tól a Háromszék védelmét szervező Dobay Károly ezredes segédtisztjeként tevékenykedett. 1849 áprilisában egy 306 fős székely utász osztályt szervezett, amellyel május és június folyamán a Gyimesi- és az Ojtozi-szoros műszaki védelmét készítette elő. A nyári hadjáratban a székelyföldi hadosztály tábornoki tisztjeként vett részt, s a zsigóbi fegyverletétel előtt Kazinczy Lajos ezredes léptette elő őrnaggyá. Aradon 12, majd 1850 januárjában nyolc évi várfogságra ítélték. Theresienstadtból 1852. június végén kegyelemmel szabadult. Bona 2000, 527–528.

27 Estét.

28 Vagyis fegyvergyakorlatra.

29 Törcsvár.

30 Személyére vonatkozó adatok nem állnak rendelkezésre.

31 A kézdivásárhelyi 15. székely határőr-nyalozezred.

32 A 13. oláh-bánási határőr-nyalozezred parancsnoksága Karánsebesen székelt.

May 1848.

Ezen hó 24-én elköltözém Közép-Ajtáról,³³ hol 10 Évig valék Statioba,³⁴ Barátos-ra a Szüleimhez, és betegségem ideje alatt itten valék. – Sok buváltelt és kellemetlen napokat tölték ez idő alatt, csak az édesitte valamenyire óráimat, hogy Kedves Szüléim társaságába leheték. –

Augustus.

Parancsolatom érkezvén, hogy ujj Ezeredemhez siessek mivel szükség van reám. Én ezen parancsnak, mivel egészségem is annyira helyre állott hogy utnak indulhattam, engedelmeskedve, bucsut vevék az Attyai háztól, és távozám rendeltetésem helyire. – Édes Anyám Sári testvéremmel el kísérének Brassoig,³⁵ itt gyors szekérre ülven, Kolosvárig³⁶ mentem, innen pár nap mulván Krakkoba³⁷ utaztam Antal Bátyámhoz³⁸ töllök is bucsut venni. – Négy napi itt mulatás után ujyra utnak indulék, és Kolosváron³⁹ át a' gyors szekérrel Pestre utaztam, – ezen utamban kellemetes ismeretséget tevék több Urakkal, de nevezetesen Psotta Moricz Tüzér Századossal,⁴⁰ kinek hozzám mutatott barátságát hálás szível tar-

33 Középahta. A naplórészletben szereplő írásmódjai: Közép-Ajta, K: Ajta.

34 Állomás, állomáshely.

35 Brassó.

36 Kolozsvár.

37 Boroskrakkó.

38 A naplóíró rokona, Mircse Antal, akit Barátoson 1785. november 17-én kereszteltek. SÁL, Fond 105. nr. inv. 10. nr. 155. (Református egyház anyakönyve, születések 1772–1834, esetek 1770–1833, temetések 1772–1834, konfirmálások 1812–1888) fol. 7v.; Meghalt: Nagyenyed, 1857. január 29. Mircse-napló 175.

39 Kolozsvár.

40 Psotta Mór, bäremsfelsi (Bazin, 1807. – Buda, 1863. jan. 9.) az 5. Bervaldo tüzérezrednél 1848 tavaszán főhadnaggyá lépett elő. 1848. július 6-án saját kérésére nevezték ki századosnak az alakulófélben lévő 1. honvéd hatfontos gyalogüteghez, egyúttal a szervezés alatt álló honvéd tüzérség parancsnokságát is átvette. Október 19-én léptették elő őrnaggyá, s a fel-dunai hadsereg (későbbi VII. hadtest) tüzérparancsnokaként vett részt a harcokban. 1849. január 28-án kapta meg alezredesi rendfokozatát. Közvetlenül a tavaszi hadjárat kezdete előtt kinevezték a magyar főszereg tüzérparancsnokává. Az április 26-i komáromi csatában tanúsított bátorságáért április 29-én megkapta a katonai érdemjel 3. osztályát, a budai ostrombeli helytállásáért pedig május 27-én a katonai érdemjel 2. osztályát. Május 27-én lépett elő ezredessé, s a világsi fegyverletélig szolgált. 1849. november 15-én, Aradon kötél

tom emlékembe. – Pesten az illető helyeken kérelemmel folyamodom; nevezetesen Mészáros Lázár magyar hadügy Minister Urahoz⁴¹ egy kérést nyújték bé, melyben kértem vagy a' 2ik Székely gyalog Ezeredhez, hol eddig szolgáltam, vagy pedig az Erdélyben alakulandó Honvéd Zászlóalj⁴² valamelyikéhez való áttevésemet, mivel az Oláh Bánátusi Ezeredhez,⁴³ hová a' Bécsi főhaditanás⁴⁴ rendelt vala, telyességgel nem volt kedvem el menni; – A' hadügy miniszter Urtól azon kedvező vállaszt nyerém, hogy nem is leszsz szükség Ezeredemhez menni, hanem az Erdélyi honvédekhez mulhatatlanul alkalmaztatni fogok mint Százados. Ezen kegyes meg nyugtató vállasz nyerése után, Pestről hol öt napig időztem, vissza jövék Erdélybe, először Krakkoba⁴⁵ Antal Bányámmal 8 napig mulatván, onnan Barátosra Szülömhez sieték, itten bévárándó a' honvédekhez való kineveztetésem, – meg is érkezém minekutánna szinte ezen egészsz havat utazással töltém.

általi halálra ítélték, amit november 27-én kegyelemből tizennyolc évi várfogságra változtattak. 1856. december 8-án szabadult amnesztiával Olmützben. Bona 2000, 583–584.

41 Mészáros Lázár, pacséri (Baja, 1796. febr. 20 – Eywood /Anglia/, 1858. nov. 16.) ezredes az Észak-Itáliában állomásozó 5. Szárd király, majd Radetzky-huszárezred parancsnoka volt. 1848. április 10-én nevezték ki az első felelős magyar kormány hadügyminiszterévé, május 26-án császári-királyi vezérőrnaggyá lépett elő. Augusztus 27. és szeptember vége között ideiglenesen a délvidéki magyar sereg parancsnokaként működött. December 11. után a felső-tiszai hadtest parancsnokságát vette át, de az 1849. január 4-i kassai vereséget követően leköszönt. A trónfosztást követően leköszönt hadügyminiszteri posztjáról, de május elejéig ideiglenes hadügyminiszterként működött. Április 15-én altábornaggyá léptették elő. Május 7-én megbízták a katonai nevelőintézetek és a Hadi Főtanoda vezetésével. Július 1-jén kinevezték a honvédsereg fővezérévé, de július 29-én e beosztásától is megvált. Július 30-án a Szegednél táborozó magyar főszereg tábornoki főnöki beosztását vette át. Augusztus 14-én Orsovánál elhagyta az ország területét. Bona 2000, 178–179.

42 Erdélyben ekkor két honvédzászlóalj alakult: a kolozsvári 11. (későbbi vörössipkás) és a marosvásárhelyi 12.

43 A karánsebesi 13. román határőr-nyalozegred.

44 Ekkor már cs. kir. Hadügyminisztérium.

45 Boroskrakkó.

September 1848

2án Barátoson az Atyai házhoz, de minő fájdalmas érzés fogta el szívemet, midőn kedves Anyámat, kit jó egészségbe hagyék el, már többé élve nem tanálám ezt le írni nem tudom, – jó Anyám vala ő nékem kit egész életen át mindig oly gyengéden szereték, 's ily véletlenül el veszteni, erőmöt felyül mulá ebbéli fájdalom. – Augustus 29én mula ki szegény jó Anyám nyolcz napi betegsége⁴⁶ után e világból és így nekem még azon vigasz se juta részembe hogy bár még egyszer, ha csak holttetemeit is láthattám volna, – Sirját látogatám meg hát a' Kedvesnek, és köny özönimmal áztatám utolsó tisztelet tételül annak göröngyeit. – Soha de soha el nem tudom felejteni, milyen jó Anyám vala ő nékem, bár csak még egy néhány Évet él vala köztünk mindnyájunk örömére!!!

de ezt a' Sors tőllünk meg tagadá, és már most kezdődének reám nézve a' leg buskomorabb napok, mintha szegény édes Anyám a' köztünk létezett jó egyetértést és szeretetet magával vitte volna a' Sirba, annyire bé költözött közinkbe a' vizálgodás, és szinte merem mondani, a' testvéri szeretetlenség is. Sári testvérem Balog Ferenczhez 3án ezen honak férjhez mene,⁴⁷ és az Atyám akaratyából nem költözének tulajdon birtokukba, hanem itt maradának az Atyai háznál, mely miatt sok kellemetlen napjaim valának, ugyhogy alig várám azon időt, mikor az előttem idegenné vált Apai házat ujra el hagyom. – Isten kegyelmiből ezen nap is meg jöve, 23án Ministeri rendeletnél fogva kinevezöttem a' 12ik Honvéd Zászlóajhoz⁴⁸ Erdélyben Századosnak, és állomásom helyire csak azért nem tudék

46 Édesanyja kolerában halt meg.

47 Mircse Dénes 1853. július 20-án Barátoson kelt megjegyzése szerint Sára húga 1848. szeptember 4-én ment feleségül barátosi nemes Balog Ferenchez, „akaratunk ellenére, mivel tudtuk 's jól láttuk hogy Balog Ferenz nem nőt, hanem vagyont akart elvenni, nékie nem lévén igen csekély birtokán kívül egyebe, mint szörnyű mérges indulata és több mint vagyonát érő pénzbéli adosságai.” 1849 júliusában született meg Albert nevű fia, de anyja „az ellenségtől félelmében és szülési fájdalmiban elhala”. Balog Ferenc köztítész 1853-ban tért haza a császári hadseregből, aki fia számára követelte annak anyai örökségét, amely pereskedéshez, majd egyezkedéshez vezetett.

48 A marosvásárhelyi 12. honvédzászlóalj. Szervezésére lásd Gagyi 2001.

October 1848

23dikáig el menni, mivel az érdeklő rendeletet addig nem kaphatám, de már ezt is kezemhez véve, sieték ez napon utnak indulni Maros=Vásárhelyre,⁴⁹ el indulásom előtt némi házi portékáim és pénzemet hagyám az Atyai háznál gondviselet alatt, ugyan is [...]⁵⁰

30dik Octoberbe meg érkeztem Maros Vásárhelyre, és innen 31én mentem Szász Régen⁵¹ felé a' táborba, hol is Szt Iványon⁵² tul utol érem a Székely tábor⁵³ és csatlakozám a' 12ik honvéd Zászlóajhöz. –

November 1848.

1ő napján meg indult az egész Székely tábor Szász Régen felé, és mintegy 9 orakor délelőtt oda minden elentállás nélkül meg érkezvén, a' Város feje lobogokkal fogadá a' Tábor és meg adá magát. A Székely nép vezetője Berzenczei,⁵⁴ Régentől 50,000 p:⁵⁵ forint hadi adót követelt, de minthogy ezt a Város 24 orai várás után

49 Marosvásárhely. A naplórészletben szereplő írásmódjai: Maros=Vásárhely, M: Várás hely, Maros Vásárhely.

50 Mircse Dénes 250 rajnai ezüst forintot hagyott atyjánál, emellett bútorokat, s ládába csomagolva konyhai eszközöket, abroszokat, ágyneműket, a kocsiszínben pedig egy szekeret és egy zöld színű, megvasalt talpú szánt. Tiszti felszereléséből két „kávé szín uniformis” – vagyis kávébarna színű, rózsaszín hajtókás, fehér gombos főtiszti frakk –, két „uniformis kaput szürke posztóból” – vagyis szürke színű, rózsaszín hajtókás, fehér gombos főtiszti tábori frakk vagy *Waffenrock* –, két fekete-sárga tiszti szolgálati öv, valamint egy sabrak – azaz lótakaró – maradt odahaza, míg sógorának átadott „egy vadász fegyvert és egy aczeltoku s réz markolatu kardot használás és gondviselés végett.”

51 Szászrégen. A naplórészletben szereplő írásmódjai: Szász Régen, Régen.

52 Vajdaszentivány.

53 Az agyagfalvi székely gyűlés értelmében: „A 19 évestől 40 évesig mindenki személyválogatás nélkül táborba szállani ezennel köteles; az e szerint kiállítandó székely tábor már kinevezett fővezére Sombori Sándor mellé, nemzeti biztosul Berzenczei László neveztetett ki [...]” Nagy 1896, 36–37.

54 Berzenczey László, görgényszentimrei (Kolozsvár, 1820. jún. 26. – Budapest, 1884. nov. 14.) 1848 nyarán a Székelyföldre került kormánybiztosként azon céllal, hogy megszervezze a Kossuth önkéntes lovascsapatot. Részt vett az agyagfalvi székely nagygyűlésen, majd polgári biztosként tevékenykedett Erdély földjén. Világos után Erdélyben bujdosott 1849 októberéig, ahonnan Moldván keresztül Sumlába menekült és csatlakozott az emigrációhoz. Szinnyei 1891–1909, I. 975–978.

55 Pengő.

sem adá meg, parancs adodék hogy az kiprédálodjon és fel gyujtassék, mi csak hamar meg is történt, ugyanyira hogy a' Város nagyobb része a lángok marta-léka leve.⁵⁶ –

2án délután mintegy 4 orakor vissza vonulánk Szász Régentől, és a' mi Csapatunk különösen Bereczktelkén⁵⁷ tólté az éjt, és a' következő nap nagyobb részét, – délután valami 2 orakor el indulánk Bereczktelkéről, mentünk Tompá-ig⁵⁸ hol meg háltunk, innen más nap egész Rútsig⁵⁹ folytatok utunkat, mely hely-ségbe meg hálván, éjjél után 2 orakor a' dobszo felkölte, mivel jokor kelletvén meg indulni Maros Vásárhely felé, hogy még az nap koránt oda érhessünk. –

5én délelőtt 11 orakor Maros Vásárhelyen meg érkezve, alig marada annyi időnk hogy egy keveset ebédelhessem, már a' Csatatérre kelle sietnem az egész Csapatunkal, mivel az Ellenség, mely ekkor az Erdélyben létező General Comdo⁶⁰ regularis Katonáságból állott, a' Városhoz annyira közeledett, hogy annak mul-hatatlanul elejében kelle mennünk. – Délután mintegy 2 orakor el kezdődék a' Harcz és mivel az Ellenség valami 18 ágyuval tüzelt,⁶¹ – a' Székely tábornak pedig egy sem vala, mivel ezen borzasztó ágyuzást viszánozhassa, kéntelen lón az utob-bi vissza vonulni, és Maros Vásárhelyt az Ellenség kezében hagyni.⁶² –

Ezen naptól fogva mindég nyomula vissza a' Székely tábor, míg nem mindenki a' Székelyhonba haza ért, itt több hetekig tétlenségbe maradánk, míg Sepsi Szt: Györgyön⁶³ egy Honvédelmi Bizotmány alakula, mely ha-

56 Miután Karl Urban alezredes feladta Szászrégent, oda a székelyek 1848. november 1-jén vonultak be. A szászok vonakodtak megfizetni a rájuk kirótt hadisarcot, mire „Berzenczey a várost a székelyekkel megszállotta, rablást engedett, miközben egy kereskedő boltban tűz ütött ki, s a város szebb része leégett.” Kővári 2014, 117.

57 Beresztelke.

58 Elírás lehet, valószínűsíthetően Tancs.

59 Mezőrűcs.

60 Cmdo = *Commando* – azaz a Nagyszebenben székelő erdélyi cs. kir. Főhadparancsnokság, amelyet Puchner Antal báró, altábornagy vezetett.

61 Gedeon altábornagy tüzérsége két ütegből állt.

62 1848. november 5-én Gedeon altábornagy regularis csapatai mellett szász nemzetőrök és román felkelők támadták meg Marosvásárhelynél Sombori ezredes székelyeit, de előtte parlamenter szólította fel őket a megadásra. A székelyek az első ágyúszóra megfutamodtak és a császáriak elfoglalták a várost.

63 Sepsiszentgyörgy. A naplórészletben szereplő írásmódjai: Sepsi Szt; György, S: Szt: György, Szt: György.

tározatba hozá, hogy mindennemű rabló Csorda ellen a' Székely földet, és így magunkat védjük. – Ennek következtében a' 12ik Honvéd Zászlóaj, mely M:Vásárhely környékéből, Háromszékre menekült, ki szálla Erdővidékre, és itt Hidvégén, Bölönbe, Nagy Ajtán⁶⁴ és Miklósvarán el osztva, örködött a Rabló Oláh Csordák bé ütését gátolni kívánván, én is ez alkalommal Miklósvarán valék állomásba másfél század Honvéd sereg lévén kezem alatt. –

Ezen állásba maradánk november 26ig – mikor is – Haite dragonyos Százados Ur⁶⁵ egy Sereggel Felső Rákosra meg érkezvén, fel szollittá az Erdővidéki lakosokat hogy fegyvereiket tennék le. –⁶⁶

Mely felszollításra az Erdővidéki nép hajlandó lévén fegyvereit le rakni, bántatlanul marada. – Balás Manó⁶⁷ a' Honvédek Őrnagya is reá akará birni a' honvédek hogy fegyvereiket le téve, magokat adnák meg az Ellenségnek, de ezen tényiért haza árulónak neveztetvén, Sepsi Szt: Györgyön a' honvédek és Székely nép által csufosan kivégeztetett a' világbol. – Ennek következtében Szt: Györgyön a' Honvédelmi Bizotmány által meg határozatott; hogy a' Székely nép fegyvereit le ne tégye, hanem akárminémű katonai erőnek is – ellent álljon.⁶⁸ –

64 Nagyajta. A naplórészletben szereplő írásmódja: Nagy Ajta.

65 Helyesen: Heydte. Báró August von der Heydte (Feuchtwangen, 1809. jan. 11. – Eger, 1880. aug. 6.) főszázados, majd őrnagy, az erdélyi császári-királyi csapatok egyik különítményének parancsnoka, 1849 nyarán összekötő tisztként tevékenykedett az orosz intervenció csapatok mellett.

66 1848. november 26-án a háromszéki „kis háború” nyitányaként a császári csapatok Hidvégénél és a Bodzai-sorosban megtámadták, és visszanyomták a székely előőrsöket.

67 Balás Manó (Emánuel) (Csomafalva, 1811. márc. 30. – Sepsiszentgyörgy, 1848. nov. 28.) a 15. székely határőr- gyalogezred főszázadosaként 1848. július 15-én maga kérte áthelyezését a honvédsereg állományába. Augusztus 25-én kapta meg őrnagyi előléptetését, és egyúttal kinevezték a marosvásárhelyi 12. honvédzászlóalj parancsnokává. A Székelyföld védelmében vívott harcok során Háromszékre vonult vissza. Titokban felvette a kapcsolatot a nagy-szebeni császári-királyi főhadparancsnoksággal, ám miután e lépése kiderült, saját katonái koncolták fel. Bona 2000, 217.; Az újabb kutatások szerint Balás áruházi szándéka nem igazolható. Süli 2015, 57–74.

68 Sepsiszentgyörgyön – miután Gábor Áron első „rézagyúii” elkészültek – 1848. november 28-án határozták el az ellenállás folytatását és megüzenték báró Puchner Antal altábornagynak, Erdély császári főhadparancsnokának: „Háromszék bármily erővel szembe száll, mely nem V. Ferdinánd magyar király és a magyarhoni kormánytól jön.” Nagy 1896, 45.

Ebből kifolyólag November 29-én Haite, ki seregével Árapatakig előnyomult vala, a' Honvédek által meg támadtatott és Hidvégéig vissza nyomatott,⁶⁹ másnap a' Székelyek és honvédek által ujjból meg támadtaték és Hidvégről ugy Földvárról⁷⁰ is vissza veretett.⁷¹ –

Ez alkalommal én, ki a' Zászlóaji Parancsnokságot által vettem, Aldobolyban táboroztam Sergemmel. –

December 1848.

5-én Előnyomulánk Sombori Ezeredes Ur⁷² vezérlete alatt Szász Hermán felé, és minekutánna ezen helység a' felszollításra meg nem adá magát sőt ágyuszoval fogada, Csatára került a dolog, és az ellenséget nagy veszteséggel elkergetve, bé vevők a' falut, mely alkalommal több Csürők égtenek el, és sok mindenféle raboltatott ki, – mely rablás miatt nem tudók a' győzelmet eléggé használni, mert hogy a' Tábor rendetlenségbe ne jöjjön, vissza kelle vonulni még ezen őstve Aldobolyba, a' Dobolyi hidnál egy illő fedezetet hagyva.⁷³ Más nap a' Dobolyi hidon tul Táborba szállánk, és itt töltők az egész napot tétlenségbe. –

69 Az 1848. november 29-i hídvégi ütközet döntetlen maradt.

70 Barcaföldvár. A naplóban szereplő írásmódja: Földvár.

71 1848. november 30-án háromszéki Butyka Tamás százados Hídvégnél visszaverte a császáriakat. Itt vetették be először a Gábor Áron által öntött első két löveget, amelynek óriási lélektani jelentősége volt, megjelenésük elegendő volt arra, hogy a „nép megölelje, megcsókolja [a lövegeket], s örömkönnyek közt szuronyra vegye ellenét.” Kővári 2014, 132.

72 Sombori (Zsombory) Sándor, magyarsombori (Magyarzsombor, 1793. – Kolozsvár, 1859. márc. 21.) ezredes, a 11. székely határőr-huszárezred parancsnoka. 1848. október 18-án az agyagfalvi székely nemzetgyűlésen a székelyek fővezérévé választották. Október 27-én elfogadták vezérőrnagyi előléptetését, ám végül nem hirdették ki hivatalosan. Háromszék önvédelmi háborújában főparancsnok-helyettesként vett részt. A december 24-i hídvégi vereséget követően az ellenállás feladását támogatta. 1849. január 5-én Brassóban hűségesküt tett az új uralkodóra, majd április 19-én újból szolgálatra jelentkezett a honvédseregnél, de tíz nappal később ezredesként nyugalmazták. A szabadságharcot követően 1850. november 20-án a császári hadsereg is nyugalmazta. Végül hadbíróság elé került, amely 1852. január 24-én Nagyszebenben lefokozásra és három évi várfogságra ítélte. A börtönben megtehetően, ahonnan kegyelemmel szabadult. Bona 2000, 626.

73 1848. december 5-én Sombori ezredes háromszéki csapatai miután visszafoglalták Nyén és Bodola falvakat, Szászhermánynál visszaverték Gedeon altábornagy császári csapatait.

7én Az egész Tábor ujjbol őszve gyüle és ki álván, a' Szász Hermányi mezőn Csata rendbe, el indulánk Hermányon át, Botfalva felé ezen helységet is bé vevendő, – midőn ehez közeledénk, követet küldénk bé, miszerént az helység adná meg magát, – ez meg is történt minden ellenállás nélkül; – bé vonulánk tehát a' faluba hol sem égetés sem prédálás nem történt. – Reggel Sombori Ezere-des Ur Táborával Hermány felé indulván, nékem azt rendelé, hogy a' Honvéd Csapattal induljak Hidvég felé, hol Butyka Százados Urto⁷⁴ a' további teendőt át fogom venni. – Ezen Parancs vételére tüstént meg fordítottam Csapatom és indultam Hidvégre, honnan még az nap Bölönbe érkeztünk, – itt meg hálván, más nap koránt reggel elindultunk Bölönből az Erdővidéki népességgel őszve csatlakozva, haladtunk Csata rendbe Felső Rákos⁷⁵ felé, hová Haite Százados sergével ujjbol bé ütött vala. –

Meg érkezvén a' Köpeczi hidhoz, ezen átmentünk, és Rákos felé a' Réten csatarendbe álva, néztük hogy az ellenség is ez allatt sergeit rendezi. –

Kevés idő mulva az ellenség részéről egy ágyulövessel el kezdődék a' Csata és folyt tovább egy óránál mi alatt mind két részről kemény tüzelés folyt, Csata közbe az Ellenség valami 30 dragonyos lovasokat⁷⁶ reánk küldé. Kik elég mé-részek valának közinkbe bé vágni, de rutul meg fizetének ezen mérészségekért, mert a' honvédek annyira le lővöldözék, hogy alig tudá egy néhány közölük menekülni, – mindazáltal a rend meg bomolván, 's a' Mátyás Lovagok⁷⁷ is el szaladván, kéntelenek levénk mi is – vissza vonulni, mire az Ellenség előnyo-

74 Butyka Tamás, márkosfalvi (Márkosfalva, 1799. – Márkosfalva, ?) a 15. székely határőr-gyalogezered nyugállományú századosa. 1848 őszén a háromszéki harcokban zászlóaljpa-rancsnokként vett részt. 1849 januárjának derekától a 15/IV. határőrszászlóalj szervezését irányította, amelynek parancsnokságát februárban vette át őrnagyként. 1849. június 15-én az egyik alakuló határvédszászlóalj parancsnokává nevezték ki, s ebbéli minőségében küz-dött a nyári hadjáratban. A császári hadbírótság Nagyszebenben előbb halálra, majd 1851. október 3-án két évi várfogságra ítélte. Gyulafehérvárról szabadult. Bona 2000, 273.

75 Felsőrákos. A naplórészletben más írásmódjai: Felső Rákos, Rákos.

76 Az 5. Savoya-dragonyosezred állományából.

77 A 15. Mátyás-huszárezred kolozsvári osztályának szervezése 1848 júliusában indult meg, s augusztus végén Berzenczey László a Székelyföldön fogott neki négy osztály felállításához. Kezdetben Kossuth-, Hunyadi-, végül Mátyás-lovagoknak hívták őket. A többi huszárezred-től eltérően a Mátyás-huszárok nem négy, hanem öt osztállyal rendelkeztek, osztályonként két-két századdal. Az ezred történetére lásd Süli 2017.

mula és Köpeczet keményen lövöldözvén meg gyujtá, benne sokakat le gyilkolt különösön szegény Frankendorf Századost⁷⁸ is ki itten nyugdíjából él vala.⁷⁹ –

A Honvéd sereg ez alkalommal S: Szt: Györgyre vonula visza, hol magát rendezvén, harmad nap ujjbol Miklosvárra menénk, itten Horváth Ignác⁸⁰ Kossuth Lovag⁸¹ Százados csapatjával egyesülve, Ürmös, Apácza, Veresmárt⁸² és Földvár felé demonstrálánk és ezen helységektől Pénzt és Zabot vettünk fel. – Apáczá-nál e közben ellenség mutatkozván oda sieténk, de ezek elvonulának, és így mi Hidvégre mentünk hol ujjbol ellenség mutatkozott, de minthogy ezek is Földvárrol el távoztak, ugy mi ujjbol Apáczának tartánk, hová nagy számu ellenség nyomult bé, ezek más nap az Miklosvári hid felé tartának, hol mi őket keményen meg verők és az erdőn is tul hajtok.⁸³

Miklosvárán táborozva alig egy napot tölténk, midőn futár által értesül-tünk, hogy Felső Rákosnál ujjbol nagy számu Ellenség nyomult bé.

Földvárnál is nagy számu Ellenség lévén, és a Háromszéki Századok is Erdő-vidékét elhagyva, nem tartok többé tanácsosnak kis erőnkkel a' nyílt téren ma-radni, nehogy az Ellenség két felől jöve, visszavonulo utunkat elvágja, – hátra huzok tehát magunkat K: Ajtára, hol vagy több erőt bé várva, vagy szükség ese-tében az erdőn át menekülhetünk. – K: Ajtán másfél napot töltvén, egy futár ál-

78 Frankendorff, Johann (Sepsiszentgyörgy, 1799. – Köpec, 1848. dec. 9.) a 15. székely határ-őr-nyalozezred nyugállományú századosa, akit Köpec kirablásakor legyilkoltak a román és szász felkelők. KAW, CL Kt. 497. G.I.R. 15. 1824–1847.

79 1848. december 9-én Felsőrákos és Köpec között Heydte megverte a háromszéki székely erőket, elrettentő céllal engedélyezte, hogy a román és szász felkelők felprédálják Köpe-cet, ám ezzel pont az ellenkezőjét érte el.

80 Kovachich-Horváth Ignác, buzimi (Magyarzsákod, 1814. júl. 31 – Kolozsvár, 1915. ápr. 14.) a csíkszeredai 14. (1.) székely határőr-nyalozezred volt hadfi őrmestere. 1848. szeptember közepén a Kossuth-lovagok udvarhelyszéki osztályához osztották be századosként, s e mi-nőségében vett részt a háromszéki harcokban. 1849 januárjában lépett elő őrnaggyá, átvéve osztálya parancsnokságát. Február 4-én a Szászhermány és Szentpéter közötti ütközetben ő vágta le az első orosz intervenció katonát, de súlyosan megsebesült. Május 19-én meg-kapta a magyar katonai érdemjel 3. osztályát, augusztus 9-én Bem alezredessé léptette elő ezrede állományában. Bona 2000, 386.

81 A 15. huszárezredet eredetileg nem Mátyásról, hanem Kossuthról nevezték el.

82 Szászveresmart. A naplórészletben szereplő írásmódja: Veresmárt.

83 1848. december 13-án a háromszékiek sepsiszentgyörgyi gyűlése visszautasította Heydte két nappal korábban küldött békeajánlatát. Csapataik e napon Felsőrákosnál megtámadták, és szétszórták a császári táborn.

tal azon hír jőve, hogy az ellenség meg akar keríteni, mely híradásra, minthogy kevés erővel valánk az erdőn átvonulánk Árkosra, itt meg háltunk és más nap S. Szt: Györgyre vevők utunkat. –

A' Háromszéki Tábor látva az Ellenséget mindenfelől nagy erővel elő nyomulni, fegyverszünetet kötött az Ellenséggel és erre következőleg békét, – minek nyomán a' Honvéd sereg lefegyverkezett és elbocsátott, és így működésünk egy kevés ideig szűnt.⁸⁴ –

Januárus 1849.

Ezen hóban több versben jött azon hír, hogy Magyar honból sergek érkeztek volna segítségünkre, míg nem végre hivatalos tudósítást is kapván, fel szollitatták a' Székely nép újra fegyverhez nyulni és szabadságáért vívni. – Ezen fel szollításra tüstént össze seregle a' nép, és rendezni kezdé magát kettős szorgalommal.

Bem Tábornok⁸⁵ ki a' magyar sereggel bé jött Erdélybe, nagy sikerrel működött. Kolosvárt⁸⁶ vissza foglalta, Urbánt⁸⁷ sergével edgyütt meg vevén ki üzte az országból, Nászodot⁸⁸ Beszterczét, Medgyest bé vette M: Vásárhelyt vissza foglalta,⁸⁹ és ment Szeben⁹⁰ alá, hogy ezen Várost is – hová is a General

84 Sombori 1848. december 24-én Hídvégnél Joseph Schurttner vezérőrnagytól vereséget szenvedett. December 28-án a háromszékiek kezdeményezték fegyverszüneti tárgyalásokat. 1849. január 2-án így került sor az árapataki szerződésre, amelynek értelmében a császáriak nem vonultak be Háromszékbe, és nem fegyverezték le a székelyeket. Ezért cserébe az ott lévő Mátyás-huszárok és a 12. honvédszászlóalj eltávolítását és a lövegek kiadását követelték.

85 József Bem (Tárnóvár, 1794. márc. 14. – Aleppó, 1850. dec. 10.) a bécsi forradalom leverését követően Magyarországra menekült. 1848. november 22-én honvéd tábornokká léptették elő, és november 29-én kinevezték az erdélyi hadsereg parancsnokává. 1849. március 15-én altábornaggyá lépett elő, s megkapta a magyar katonai érdemjel 2. (március 8.) és 1. (március 21.) osztályát. Augusztus 7-én a nevezték ki a magyar főszereg parancsnokává. Augusztus 17-én török földre menekült. Bona 2000, 145–147.

86 Kolozsvár.

87 Karl Urban (Krakkó, 1802. aug. 31. – Brünn, 1877. jan. 1.) ezredes 1848. szeptember 4-én lett a naszódai 17. román határőr-gyalogezred parancsnoka. Tevékeny szerepe volt az erdélyi román–magyar polgárháború kiirtásában.

88 Naszód.

89 1848. december 25-én Bem bevonult Kolozsvárra, azután december 31-én Besztercénél és Naszodnál győzve Urban és Gustav Jablonsky ezredes csapatait a Borgói-szoroson túra kergette.

90 Nagyszeben. A naplórészletben szereplő más írásmódja: Szeben.

Comdo minden erejét központosíttá, bévehesse, meg is kísérli ezen szerencsés-jét, de kevés számu Táborá miatt nem sikerülhete,⁹¹ vissza voná tehát magát Szelindekre, hol több erőt gyűjtve, ujjabb támadást próbáljon. – Hogy erejét ezen vitéz Tábornoknak a' Székely nép is szaporítsa, – el indula mintegy 4000 Emberből álló sergével Gál Sándor Ezeredes Úr⁹² vezérlete alatt Prásmáron⁹³ és Hermányon át Szt: Péter⁹⁴ felé, hogy uttyát folytassa Szeben felé. –

Február 1849

4én azonban az Ellenség Szt: Péternél Csata rendben fel állítva várt, utunkat gátolandó. – Ujjoncokbol öszve szedett sergűnk azonban nem sokat késedelmezve, csakhamar Csata rendbe álla, és kész volt meg ütközni az Ellenséggel, – mi rövid időn bé is következék, mert az Ellenség ágyuji minket keményen lövöldözvén, a' mi ágyujink vizszanozák lövéseit, kár volt csak, hogy nem vala ez alkalommal több ágyuink, mivel az Ellenségnek lehete valami 10 darab, nekünk pedig csak 3om⁹⁵ és így 6 orai kemény tüzelés után, – kéntelenek valánk, minekutánna az ellenség lovas dsidássaitól több rohamot nagy veszteséggel ki állánk,⁹⁶ szörnűy

91 Bem Nagyszzeben elfoglalására 1849. január 21-én tett kísérlete nem járt eredménnyel.

92 Gál Sándor, csíkszentgyörgyi (Csíkszentgyörgy, 1817. szept. 21. – Nocera dei Pagani, 1866. jún. 17.) 1848. április 22-én a 14. székely határőr-gyalogezred hadnagyaként szabadságotkát, s májustól az Országos Nemzetőri Haditanács Gyalogsági osztályán működött segédtsiztként. Június elején nemzetőr századosá lépett elő. Augusztustól az Erdélyben alakítandó honvédszázaljak szervezésébe kapcsolódott be. November 1-jén kapott honvéd századosi rangot, előbb a székely haderő marosszéki dandárának tábornari tisztje, majd Dobay Dénes ezredes, háromszéki főparancsnok segédtsiztje volt. December 9-től az erdővidéki csapatok parancsnokává nevezték ki, őrnagyként. 1849. január 15-én ezredesi rangot kapott, és ki-nevezték egykori ezrede parancsnokává. Február 20-tól Bem parancsára Székelyföldön kb. 10 ezer honvédet fegyverzett fel (a szabadságharc végéig összesen huszonötezer székelyt). E tevékenységéért megkapta a magyar katonai érdemjel 3. osztályát május 19-én. A nyári hadjáratban a székelyföldi hadosztály parancsnokaként harcolt. A szibói fegyverletétel után bujkált, majd külhonba menekült. Bona 2000, 158–159.

93 Prázmár.

94 Barcaszentpéter. A naplórészletben szereplő írásmódjai: Szt: Péter.

95 Szászhermánynál a székelyek négy löveggel rendelkeztek, az oroszok pedig nyolc ágyúval. A szabadságharc folyamán első ízben itt csaptak össze a honvédek a cári csapatokkal.

96 Az oroszok szerint mintegy 150 fő volt a székelyek vesztesége, miközben saját véres veszteségük két elesett és kilenc sebesült volt.

jol találó ágyugolyoji miatt Hermány felé és így tovább az Aldobolyi hidig vissza vonulni. –

Itt azonban ujjbol rendezvén magunkot, készen vártuk az Ellenséget, de nem jöve tovább. –⁹⁷

Ezen Csata alkalmával nékem is egy ágyugolyo kardomat ketté törte és fővegemet⁹⁸ keményen meg rongálta, de hála az Égnek több szerencsétlenség nem ért, – azonban visszavonulando utamban egy még csephedékes helyen kelletvén átgázolnom, egészszen meg vizülék, és minthogy ily vizesen szinte östvig kelle a' Dobolyi hidnál táborba maradnom, annyira meg hűttém lábaim, hogy azok más nap meg dagadván, nem tudék darab ideig részt venni a Táborigi szolgálásban. –

Áprilisben 1849-ben azonban egészségem annyira helyre állott, hogy ujjbol szolgálásban léphettem egy honvéd Zászlóajnál mint Százados 's egy szersmind Osztályparancsnok.⁹⁹ – E minőségben osztályommal Töröcsvárnál állást foglaltam, honnan Junius hóban 1849 a' Rosnyoi hegy szorosba¹⁰⁰ rendelőttem hol mind addig állomásozánk, míg a' Császári muszka sereg Tömösnél¹⁰¹ Erdélyi határunkon bétört és ez által mi állásunk veszélyeztetve lón¹⁰² [...] ¹⁰³

[...] lón, honnan ez okért Földvár felé vissza vonulánk és késsőbb a' Szermerjai erdőbe ujjbol állásba jöttünk, innen is azonban egy néhány nap elteltével a' Kőkösi¹⁰⁴ hidhoz nyomulánk elő a Muszka serget meg akadályozando előhaladásába Háromszék területére. –

A' muszka tulnyomó ereje azonban ezen tervünket nem hagyá érvényesíteni,¹⁰⁵ sőt kéntelenek valánk őszves erőnkkel az Ólt völgyén Bikszádnál¹⁰⁶ Csik felé

97 1849. február 4-én Barcaszentpéter és Szászhermány között báró Nikolai von Engelhardt orosz vezérőrnagy megverte Gál ezredes székely csapatait.

98 1836 M. gyalogos tisztí csákóját.

99 Szervezés szerint egy osztály két századból állt.

100 Rozsnyói-szoros.

101 Tömös.

102 Az orosz intervenciós csapatok 1849. június 20-án törtek be a Tömösi-szorosnál.

103 Olvasható a napló 166. oldalán, de a 167–170. számozású oldalakat kivágták, az a 171. oldaltól folytatódik, ám a szövegben nem tapasztalható hiányosság.

104 Kőkös.

105 1849. július 2-án Uzon és Kőkös között Gál háromszéki hadosztálya vereséget szenvedett gróf Vlagyimir Fjodorovics Adlerberg orosz gyalogsági tábornok csapataitól.

106 Sepsibüksád. A naplórészletben szereplő más írásmódja: Bikszád.

vissza vonulni. – Nehány napi itteni táborozásunk után, elhagyok Alcsikot és a' Nyerges hegytetőn az egész Székelyföldön működő táborunkal együtt újból Háromszék területére KVásárhely¹⁰⁷ felé nyomulánk, lehaladtunk Eresztevény alá és itt táborba szálltunk bé várni az Ellenség mozdulatait. – Ez csak hamar jelet adá működésének, – ugyan is Juliusban 1849 egy igen jó reggel értesültünk, hogy egész erejével nyomul Brassó felőle Uzon irányába előre; erre rögtön rendezvén magunkat, eleibe siettünk Uzonig – hol elkezdődvén a' Csata tartott egész dühöngéssel sötét estvig, mi alatt többször vissza vertük a' Prásmárnál¹⁰⁸ folyó fekete víz¹⁰⁹ vonalig; nagyobb erővel és több ágyuval rendelkezvén ellenségünk, sikerült néki minket sötét este visszavonulásra szorítani, minek következtében Eresztevényi állásunkba östve 10 orakor vissza érkeztünk. –¹¹⁰ Itt egy nap elteltével újból Seps Szt: Györgynek vettük irányunkat, az Ellenség e vonalon történhető előnyomulását meg akadályozni. – Egy fel nap- és éjjel töltünk ezen állásunkban, mikor is már jokor hajnalban az Ellenség minden oldalról dühösön¹¹¹ megtámoda és sok veszteségünk után visszavonulásra kényszerített,¹¹² e visszavonuló utunkban többször valánk az utánunk száguldó Kozákok által békerítve és tulszárnyalva, de ezen szerencsésen áttörtünk és folytattuk utunkat egész nap Bikszád felé, hol – részént megállapodva, részént tovább haladva, még nap reggel már az egész Tábor Tusnádnál egyesülve volt. – Itt egy vigyázo sereg állást foglalt, a' többi Csík Szeredába vonult vissza. – Ezen állásunkban több heteket eltöltve, mi alatt semmi megtámadásunk nem történt, békövetkezett Augustus hó 1849, és ennek első hetében újból kezdődött a' harcreánk nézve. –

107 Kézdivásárhely.

108 Prásmár.

109 Feketeügy.

110 1849. július 20-án Bem a székelyföldi hadosztállyal Sepsiszentgyörgynél Friedrich van der Null ezredes császári dandárát, Kökösnél Anton Alekszandrovics Rennenkampf orosz vezérőrnagy különítményét támadta meg. A császáriak Illyefalvára, a cáriak a Feketeügy bal partjára húzódtak vissza.

111 Dühösen.

112 1849. július 23-án Szemerjánál gróf Eduard Clam-Gallas altábornagy megtámadta, és vereséget mért Gál háromszéki hadosztályára, amely Sepsiszentgyörgyre hátrált.

Több rendbéli útközeteink után a' Muszka Sereggel állásunk annyira gyengülni kezdett, hogy a Nyerges hegynél egy kiállott kemény csata után¹¹³ a' nagyobb erőnek engedve – vissza vonultunk Csik Szeredába,¹¹⁴ innen tovább a' nagy erdőn¹¹⁵ Udvarhelyszék felé,¹¹⁶ és mivel eközbe több helyen lévő táboraink¹¹⁷ is mind visszavonulásba jött, és széteszlani kezdett, nem lehet többé rendes tábori állást vonni, hanem azon kellett gondolkodni hová és merre menekülhessen ki az előre nyomuló Muszka sereg ellül. –

Én látva veszedőlmünket, egy néhány tisztársamal kerülő utakon nagy rengetegeket közt vissza indultam azon szándékkal, hogy lemondva minden további küzdelemről Barátosra öreg Atyámhoz juthassak.

Meg is érkeztem ide Augustus közepe táján és ez idő oltá csendesen házunknál maradtam semibe se véve többé részt, – néhány napi honn létem után testvér Bátyám Ferencz is szerencsésen haza érkezett, és így együtt vártuk ki a' reánk következő bajokat az Atyai háznál. –

Ferencz testvéremre nézve csak hamar bé is következett a' felszollítás Cs. K. Kapitány Kováts István¹¹⁸ Ur által hogy magát Brassoba az ottani katonai pa-

113 1849. augusztus 1-jén a Nyergestetőn Tuzson János őrnagy különítménye harcérintkezésbe került Clam-Gallas hadtestével, és visszavonulásra kényszerült. E napon A Csomád-Büdös-hegység túoldalán Bükszád és Tusnádfürdő között Gál székelyföldi hadosztálya súlyos vereséget szenvedett Johann von Coppet vezérőrnagy csapataitól.

114 Csíkszereda. A naplórészletben szereplő más írásmódja: Csik Szereda; A császári csapatok 1849. augusztus 2-án vonultak be Csíkszeredába.

115 A Tolvajos-tetőn át.

116 Gál 1100 főre leolvadt székelyföldi hadosztályával Csíkszeredából Székelyudvarhelyre vonult, onnan pedig Kolozsvár felé, ahol augusztus 9-én egyesült a kolozsvári hadosztállal. Augusztus 16–17-én császári és cári csapatokkal megütöközve a Csucsá–Kraszna–Zilah-menetvonalon hátrált, és augusztus 20-án egyesült Zsibónál a Kazinczy-hadosztállal, amely augusztus 24–25-én tette le a fegyvert az oroszok előtt.

117 Vagyis az erdélyi hadsereg részei.; A hadtörténeti lábjegyzetekhez felhasznált szakirodalom: A szabadságharc katonai története 1998, Barcy–Somogyi 1986, Breit 1897–1898, Csikány 2015, Egyed 2008, Demeter 2001, Demeter–Demeter 2008, Demeter 1998, Demeter 2003, Gelich 1883–1889, Hermann 2001, Hermann 2004, Horváth 1865, Kővári 2014, Nagy 1896, Nyepokojcsickij 1999, Oreusz 2002, Rüstow 1866, Szeremlei 1867.

118 Kovács (1861-től Schmidt) István (? – Nagyszeben, 1883. aug. 28.) gyergyói származású, akit Gál Sándor ezredes parancsára fogattak le császárhűségéért, s a cári intervenció idején szabadult ki. A császári-királyi hadsereg mellett működő Daniel Imre biztos helyetteseként volt részese mintegy kétszáz háromszéki honvédtiszt, lelkész, civil személy és honleány leartóztatásának. Demeter Lajos szíves közlése.

rancsnokságnál jelentse, ő tehát el távozott azon bizonytalansággal hogy mi sors fogja érni, bé érkezve Brassóba letartoztatott és fogságra vitték, én még novemberig az Atyai háznál maradhattam, ekkor Csik Szeredába egy ottan alakult katonai törvény szék eleibe idéztetem, hol letartoztattak, és több Székely tisztársaimmal edgyütt Csik Somlora¹¹⁹ szállítottak, hol tizenegy holnapokig fogva ültünk, innen elszállítottak Szebenbe, itt is 8 nyoltz holnapig fogságba valánk, mely idő alatt törvényt láttak felettünk, és ezzel Fehérváron¹²⁰ a Várba szállítottak el – hol is kimondván felettünk az ítéletet, mindenki tisztségi elvesztésével kötél által halálra ítéltetett, azonban kegyelem utján több évi várfogságra szelidítették az ítéletet, és így én is 6 évi várfogságra ítélve, öt holnap eltelése után Morvaországba Olmitzi¹²¹ várba szállítottak több elítélt bajtársaimmal s köztők Ferencz testvéremmel edgyütt, ki 12 évre ítéltetett el. – Így jutottunk az Olmitzi várba valami földalatti Casamatákba hol nyomor és inség között 2 Esztendőt tölték, ekkor Császáruk Ő felsége által kegyelmet nyerve, szabadon bocsátának, és viszont szinte négy Esztendő mulva oly szerencsés leheték, hogy szeretett hazámat, Kedves Szülőföldemet és el öregedett Atyámat még egyszer láthatám.”¹²²

119 Csíksomlyó.

120 Gyulafehérvár; Az erdélyi településnevek kapcsán: Erdély és a Részek térképe és helységnevtára 1987.

121 Olmütz.

122 Mircse-napló 149–174.; Mircse Mózes 1857. január 29-én halt meg Barátoson 87 esztendős korában.

IRODALOMJEGYZÉK

- Abrichtungs-Reglement 1843.** *Abrichtungs-Reglement für die k. k. Linien-Infanterie és Pläne zu dem Abrichtungs-Reglement der k. k. Linien-Infanterie.* Gedruckt bei A. Strauss's Witwe & Sommer, Wien, 1843.
- Barcy–Somogyi 1986.** Barcy Zoltán – Somogyi Győző: *A szabadságharc hadserege. 1848/49 katonai szervezete, egyenruhái és fegyverzete.* Corvina Kiadó, Budapest, 1986.
- Barsi–Berzsenyi 1988.** Barsi József: *Utazás ismeretlen állomás felé 1849–1856. és Berzsenyi Lénárd rajzai. Az olmtützi foglyok arcképsorozata.* Barsi József börtönaplóját sajtó alá rendezte, Berzsenyi Lénárd arcképcsarnokát feldolgozta, a jegyzeteket összeállította: Simon V. Péter. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1988.
- Bona 1998.** *A szabadságharc katonai története A szabadságharc katonai története. Pákozdtól Világosig 1848–1849.* Szerkesztette: Bona Gábor. Zrínyi Kiadó, Budapest, 1998.
- Bona 1998–1999.** Bona Gábor: *Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban.* I–III. Heraldika Kiadó, Budapest, 1998–1999.
- Bona 2000.** Bona Gábor: *Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban.* Harmadik, átdolgozott, javított kiadás. Heraldika Kiadó, Budapest, 2000.
- Bona 2008.** Bona Gábor: *Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban.* I–II. Heraldika Kiadó, Budapest, 2008.
- Breit 1897–1898.** Breit József: *Magyarország 1848–49-ik évi függetlenségi harcának katonai története.* I–III. Budapest, Márkus Samu Könyvnyomdája, 1897–1898.
- Czetz 1850.** Czetz, Johann: *Bem's Feldzug in Siebenbürgen in den Jahren 1848 und 1849.* Hoffmann und Campe, Hamburg, 1850.
- Csikány 2015.** Csikány Tamás: *A szabadságharc hadművészete 1848–1849.* Zrínyi Kiadó, Budapest, 2015.
- Egyed 2008.** Egyed Ákos: *Háromszék 1848–1849.* Harmadik, bővített kiadás. Charta Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 2008.

- Demeter 2001.** Demeter Lajos: *A hazáért „a patakokat a mi vérünk festette pirosra”. Sepsiszentgyörgy, Kilyén és Szotyor területén nyugvó 1848/49-es szabadságharcosok.* Charta Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 2001.
- Demeter–Demeter 2008.** Demeter Lajos – Demeter László: *Honvédnévkönyv. Sepsiszentgyörgyiek 1848–1849-ben.* Tortoma Könyvkiadó, Barót, 2008.
- Demeter 1998.** Demeter László: *Erdővidék a szabadságharcban 1848–1849.* Erdélyi-Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 1998.
- Demeter 2003.** Demeter László: Kovachich Horváth Ignác alezredes emlékirata az 1848–49-es forradalom és szabadságharc székelyföldi eseményeiről. In: Demeter Lajos (szerk.): *Határvidék 1762–1918.* 1. Charta Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 2003.
- Gagyi 2001.** Gagyi Zoltán: A marosvásárhelyi 12. honvédszászlóalj szervezése 1848-ban. In: Pál Antal Sándor (szerk.): *A Maros megyei magyarság történetéből. Tanulmányok.* I–II. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2001. I. 156–191.
- Gelich 1883–1889.** Gelich Rikárd: *Magyarország függetlenségi harcza 1848–49-ben.* I–III. Aigner Lajos kiadása, Budapest. 1883–1889.
- Hermann 2001.** Hermann Róbert: *1848–1849. A szabadságharc hadtörténete.* Korona Kiadó, Budapest, 2001.
- Hermann 2004.** Hermann Róbert: *Az 1848–1849-es szabadságharc nagy csatái.* Zrínyi Kiadó, Budapest, 2004.
- Herner 1987.** Herner János (szerk.): *Erdély és a Részek Térképe és Helységnévtára.* Készült Lipszky János 1806-ban megjelent műve alapján. József Attila Tudományegyetem, Szeged, 1987.
- Horváth 1865.** Horváth Mihály: *Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben.* I–III. Puky Miklós, Genf, 1865.
- Kővári 2014.** Kővári László: *Erdély története 1848–49-ben.* Sajtó alá rendezte és a szerkesztette: Somogyi Gréta. A bevezető tanulmányt írta: Hermann Róbert. A jegyzeteket írta: Hermann Róbert és Somogyi Gréta. A német és francia szövegeket fordította: Hermann Róbert. A latin szövegeket fordította: Veszprémy László. A román szövegeket fordította: Somogyi Gréta. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, 2014.

- Közhasznu esmeretek tára 1831–1834.** *Közhasznu esmeretek tára A' Conversations-Lexicon szerént Magyarországra alkalmaztatva.* I–XII. Wigand Otto, Pest, 1831–1834.
- Militär Schematismus 1828–1848.** *Militär Schematismus des österreichischen Kaiserthumes.* K. k. Hof- und Staats-Druckerey, Wien, 1828–1848.
- Nagy 1844–1845.** Nagy Ignác: *Magyar titkok.* 12 füzet. Hartleben Konrád Adolf, Pest, 1844–1845.
- Nagy 1896.** Nagy Sándor: *Háromszék önvédelmi harcza 1848–49.* Szerzői kiadás, Kolozsvár, 1896.
- Nyepokojcsickij 1999.** Nyepokojcsickij, Artur Adamovics: *Az erdélyi hadjárat orosz szemmel 1849.* Fordította, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta: Rosonczy Ildikó. Balassi Kiadó, Budapest, 1999.
- Oreusz 2002.** Oreusz, Ivan Ivanovics: *Oroszország háborúja a magyarok ellen 1849-ben.* Fordította, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta: Rosonczy Ildikó. Balassi Kiadó, Budapest, 2002.
- Plutárchus 1807.** *Némelly görög és római nagy emberek élete Plutárchusból.* I–II. Fordította: Tanárki János. Wéber Simon Péter, Pozsony, 1807.
- Rüstow 1866.** Rüstow, Wilhelm: *Az 1848–1849-diki magyar hadjárat története.* I–II. Fordította: Vértesi Arnold. Emich Gusztáv, Pest, 1866.
- Süli 2015.** Süli Attila: *Egy árulás története: Balázs Manó honvédőrnagy életútja.* *Aetas*, 30. (2015) 2. sz. 57–74.
- Süli 2017.** Süli Attila: *A 15. (Mátyás) huszárezred története.* 48-as Könyvtár. Line Design Kiadó, Budapest, 2017.
- Szeremlei 1867.** Szeremlei Samu: *Magyarország krónikája az 1848. és 1849. évi forradalom idejéről.* I–II. Emich Gusztáv, Pest, 1867.
- Szilágyi 1850.** Szilágyi Sándor: *A magyar forradalom története 1848- és 49-ben.* Heckenast Gusztáv, Pest, 1850.
- Szinnyei 1891–1909.** Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái.* I–XIII. Hornyánszky Viktor akadémiai könyvkereskedése, Budapest, 1891–1909.

KÉZIRAT

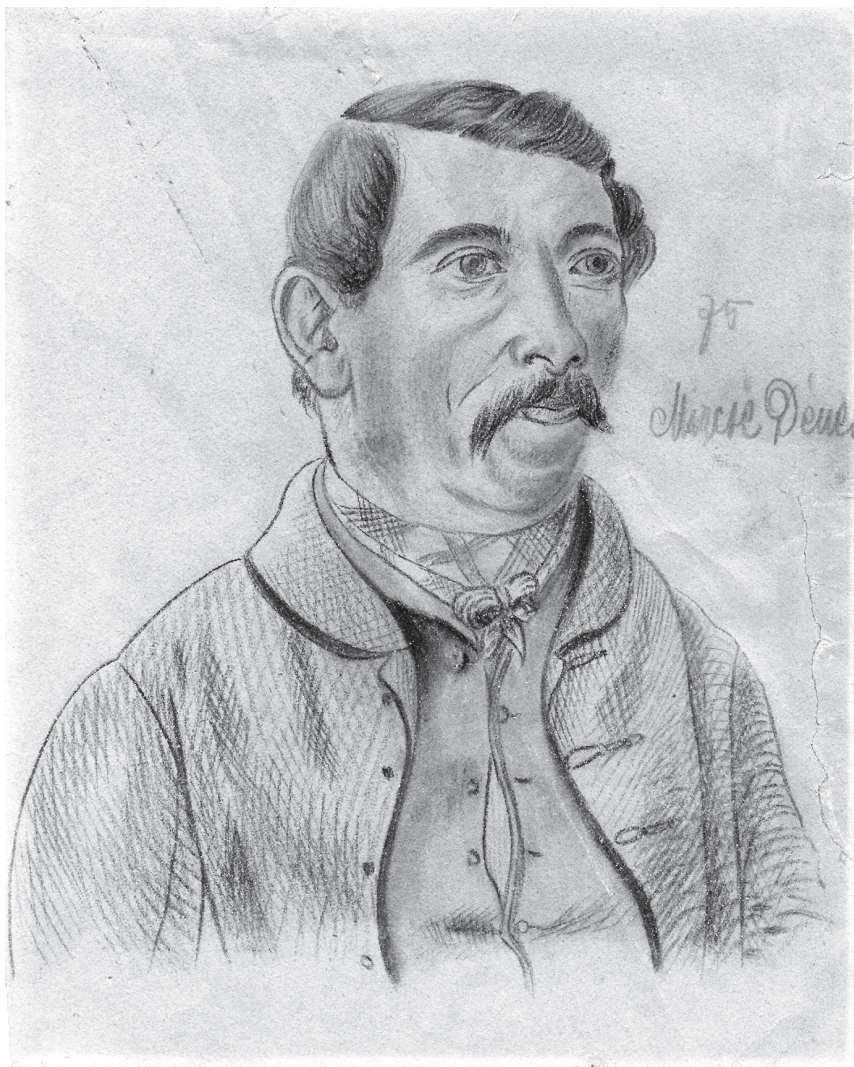
Mircse-napló. *Journal liber tägliche Vorfällen heiten. Angefangen am 1ten Jänner 1842. Lieutenant Dionysius von Mirtse.* (Magántulajdon, Kézdivásárhely)

LEVÉLTÁRAK

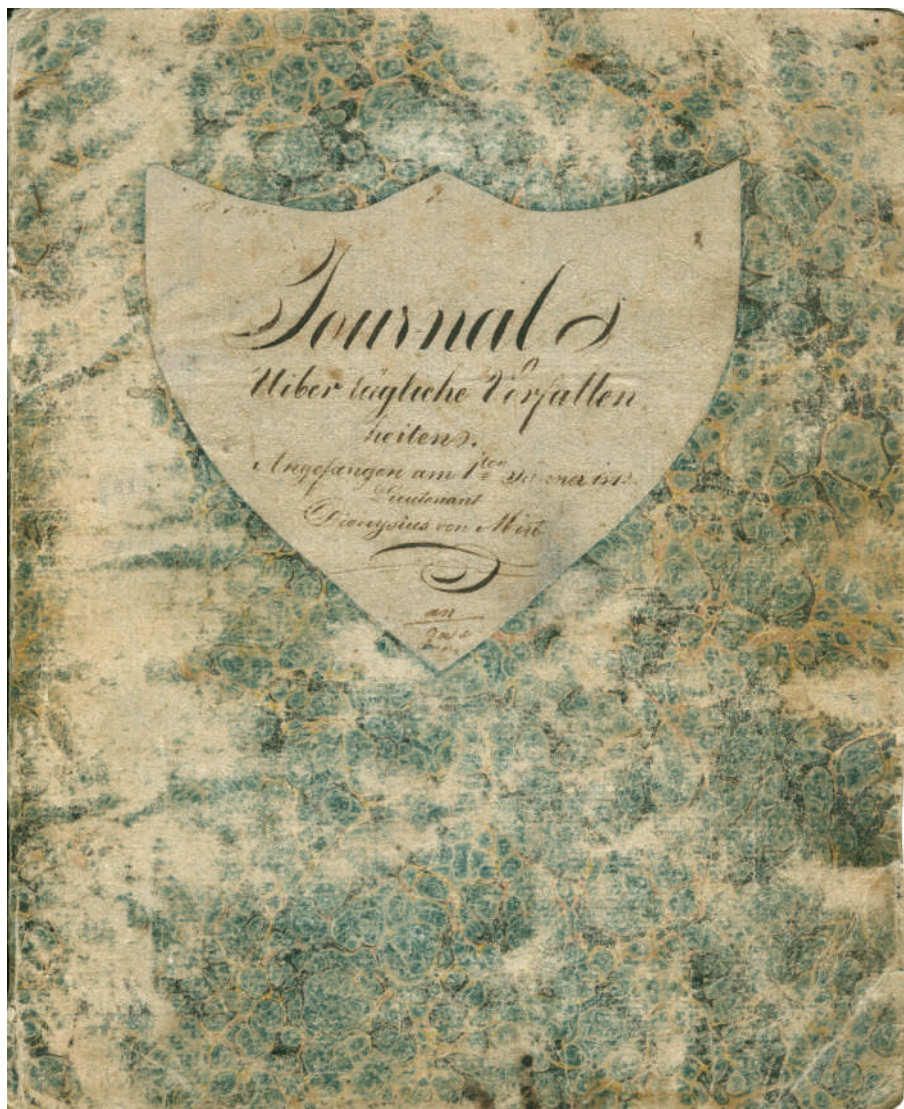
SÁL. Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár

KAW. Kriegsarchiv Wien (Bécsi Hadilevéltár)

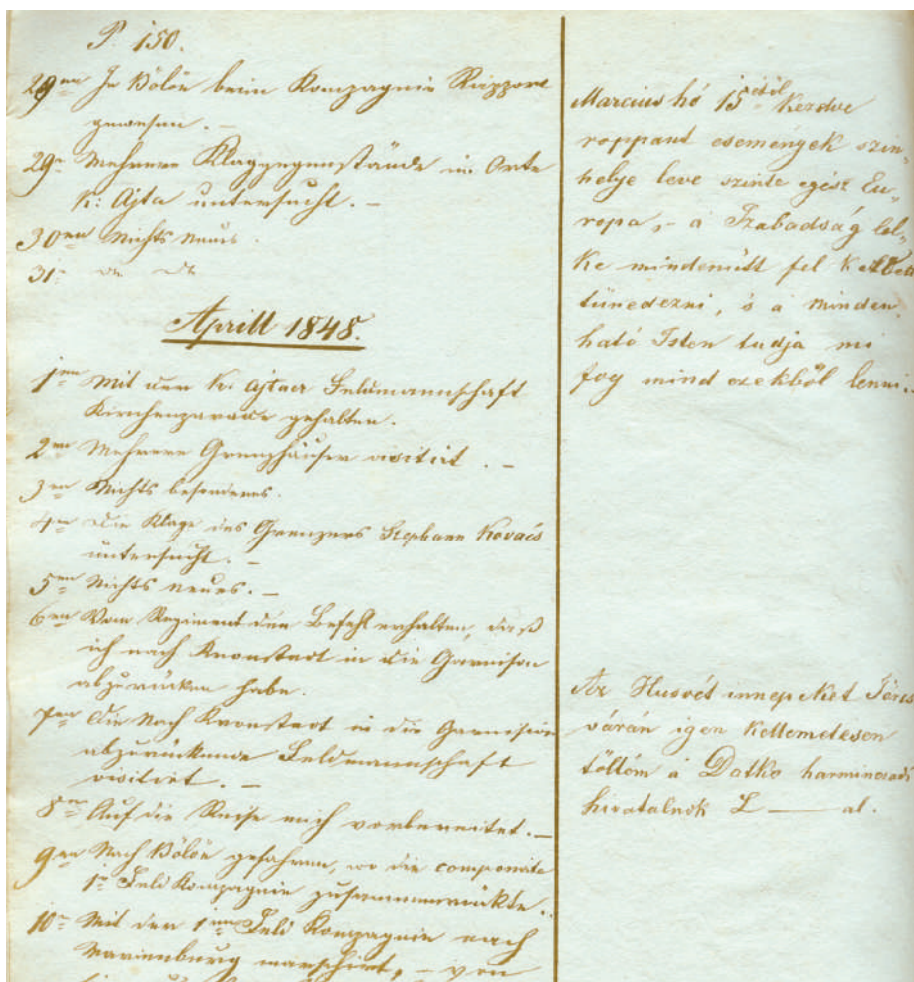
KÉPMELLÉKLET

1. kép. Mircse Dénes százados egyházas- és nagyberzsenyi Berzsenyi Lénárd huszár ezredes által készített portréja
Forrás: HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Képzőművészeti gyűjtemény,
leltári szám: 0572/Kp

2. kép. Mircse Dénes százados naplójának borítója
Forrás: magántulajdon

3. kép. Részlet Mircse Dénes százados 1848. márciusi feljegyzéseiből
 Forrás: magántulajdon

P. 158.

November 1848.

1° napján meg indult az egész Székely tábor Szászhegy felé, és mintegy 9 órákor délelőtt oda minden elrendelés nélkül meg érkezvén, a Város feje lobogókkal fogadta a Tábornok és meg adta magát. A Székely nép vezetője Bereczkészi, Régentől 50,000 p. forint hadi adót követelt, de minthogy azt a Város 14 órai városi után sem adta meg, parancs adódék hogy az kifizetéséig is, felgyújtassék, mi eseti hamar meg is történt, ugyanígy hogy a Város nagyobb része a lángok maradványa lett.

2° délután mintegy 11 órákor visszavonulánk Szász Régentől, és a mi Csapatunk különöse a Bereczkészen tölte az éjt, és a következő nap nagyobb részét, - délután valami 2 órákor elindulánk Bereczkésztől, mentünk Szempáig hol meg álltunk, innen más nap egész köztig folytatott utunkot, mely helységbe meg állván, efféle után 2 órákor a dobzó felkötte, mivel jöttek mellettünk meg indulni Maros Vásárhely felé, hogy még az nap koránt oda érkezünk. -

3° délelőtt 11 órákor Maros Vásárhelyen meg érkezve, alig maradt annyi időnk hogy egy köveföld elvitelhezem, márn a Csata ténre tette szednem az egész Csapatunkal, mivel az Ellenfél, mely ottkor az erdélyben léteső General Comde Trugubari,

4. kép. Részlet Mircse Dénes százados 1848. novemberi feljegyzéseiből
Forrás: magántulajdon

5. kép. „Talpra magyar!”

Bellony László allegorikus festményéről készült kromolitográfia

Forrás: Babucs Zoltán gyűjteménye

6. kép. Wagner Sándor: Csata után. Különlenyomat.

In: Szokoly Viktor (szerk.): *Honvédalbum*. Emich Gusztáv, Pest, 1868.

Forrás: Babucs Zoltán gyűjteménye

7. kép. A magyar szabadságharcz Apoteozisa 1848–1849. Színes levelezőlap.
Bilkei Dezső és Radovánovics János kiadása, Debrecen, é. n.
Forrás: Babucs Zoltán gyűjteménye

BÓDI ZOLTÁN

A MAGYAR HIVATALI NYELV ÉS A NYELVI IDENTITÁS KAPCSOLATA

KIVONAT: A tanulmányban a nyelvi identitás fogalmának meghatározása után elemzem annak összetevőit, valamint a beszélő nyelvi szocializációjában, kommunikációs kompetenciájában betöltött szerepét. A fogalom körbejárása után meghatározom a hivatali nyelvváltozatot, annak rétegeit, funkcióját. Hivatkozom a Nyelvtervezési Kutatóközpontnak a Nemzeti Adó- és Vámhivatallal 2019 szeptembere óta fennálló *Közérthetően a hivatalban* című tréning-programjának tapasztalataira.

A nyelvi identitás és a hivatali nyelv bemutatása után egy esettanulmány keretében elemzem egy tipikus hivatalos dokumentum, egy végzés szerkezetét, kommunikációs, logikai, nyelvhasználati és terminológiai felépítését. Az elemzés eredménye, valamint a tréningtapasztalatok alapján következtetéseket vonok le arról, hogy a magyar hivatali nyelv mennyiben járul hozzá a magyar nyelvről alkotott általános, identitásmeghatározó képhez.

KULCSSZAVAK: hivatali nyelv, jogi és közigazgatási nyelvváltozat, közérthetőség, identitás, nemzeti identitás, nyelvi identitás

ZOLTÁN BÓDI

THE RELATIONSHIP BETWEEN THE HUNGARIAN OFFICIAL LANGUAGE AND LINGUISTIC IDENTITY

ABSTRACT: In this study, after defining the concept of linguistic identity, I analyse its components, its role in the linguistic socialisation and the communicative competence of the speaker. After a survey of the concept, I define the legal language variety, its layers and its function. I will refer to the experience of the training programme of the Research Centre for Language Planning of the Institute of Hungarian Research with the National Tax and Customs Administration, entitled “Clear Writing in the Administration”, which has been running since September 2019.

After presenting the concepts of linguistic identity and legal language, I will analyse the structure, communication, logic, language use and terminology of a typical official document, an order, in the context of a case study. Based on the results of the analysis and the training experiences, I will draw conclusions on the contribution of the Hungarian legal language to the general identity-defining image of the Hungarian language.

KEYWORDS: legal language, juridical and public administration language variant, clear writing, plain language, identity, national identity, linguistic identity

Célmeghatározás és szerkezet

A nyelvi identitásunk az anyanyelvünkkel, esetleg más, idegen nyelvekkel való azonosulás. Az anyanyelvünkről alkotott kép, a hozzá való viszonyulásunk, a nyelvi attitűdünk többféle forrásból táplálkozik, az anyanyelvünket alkotó nyelvváltozatok, regiszterek ismerete alapján alakítjuk ki. Ebben a tanulmányban azt vizsgálom meg, hogy miként járul hozzá a nyelvi identitásunkhoz, az anyanyelvünkről alkotott képünkhöz a hivatali nyelv. Egy kutatási út elején járunk, amelyet folytatva mind szinkron, mind diakron értelemben jelentősen bővebb információkhoz juthatunk.

Először az identitás fogalmát és abban az anyanyelv szerepét vizsgáljuk meg, majd a hivatali nyelv és hozzá szorosan kapcsolódó közérthetőség fogalmát járjuk körül. Majd illusztrációként elvégezzük egy általánosan ismert hivatali nyelvi szövegtípus – a hatósági végzés – közérthetőségi elemzését, közben javaslatot teszünk a szöveg közérthetőbbé és egyúttal befogadhatóbbá tételére. Végül levonjuk a következtetést, hogy a jelenlegi elemzés tapasztalatai alapján a hivatali nyelv használata miképpen alakítja a nyelvi attitűdünket, az anyanyelvünkről kialakított képünket.

Az identitás értelmezése

Korábbi tanulmányaimban az identitás kérdését főként a virtuális tér, a digitalizáció aspektusából közelítettem meg. Kijelentettem, hogy a digitális identitás is része az identitásunknak, és az infokommunikációs környezet nyelvhasználata is hat a nyelvi identitásunkra (Bódi 2021; Bódi 2020). Ezúttal ezt az összefüggést a jogi-közigazgatási szféra, a hivatali ügyféli szerep és a hivatali nyelv felől vizsgálom meg.

Az identitás teremt kapcsolatot az egyén személyisége és a közösség között, az identitás teszi lehetővé, hogy értelmezze az egyén a közösségben elfoglalt helyét, meghatározza önazonosságát. Az identitás, vagyis az önazonosság leegyszerűsítve a „Ki vagyok én?” kérdésre adott válasz. Ez a válasz és ezzel együtt

maga az identitás fogalma is összetett, rétegzett, hiszen sokféle közösségnek vagyunk része. Pataki (1987, 12.), majd Koller (2006, 45–46.) az identitást az egyén és a társadalom közötti közvetítőkategóriaként határozzák meg, ezzel az identitást a társadalmi azonosságtudat kontextusába helyezik. Az egyén az identitás-elemei segítségével alakítja ki a viselkedését, attitűdjeit, élet- és kommunikációs stratégiáit is. Ezek a mintázatok folyamatosan alakulnak, változnak, hiszen az egyén az élete során más és más közösségekkel, csoportokkal érintkezik, egyre változatosabb társadalmi kommunikációs szerepekkel azonosul. Ezek egyike a társadalom alapvető működését lehetővé tevő jogi, közigazgatási és hivatali eljárásokban betöltött ügyféli szerep. Ez a szociális énünk vagy más szóval társadalmi identitásunk része. Smith szerint a nemzeti identitásnak a területi kötődés, a történelmi hagyományok, a kultúra, a gazdaság közössége mellett az egyénre kiterjesztett jogok és kötelezettségek rendszere is része (Smith 1991, 14.), és ez a jelenlegi tanulmány szempontjából kulcskérdés.

Az identitás összetettségének és rétegzettségének a leírására Koller az *identitásháló modellt* alakítja ki. Eszerint az egyén identitásrétegei dinamikus, hálózatszerű együtttest alkotnak, és az egyén a hétköznapi gyakorlatában, a betöltött funkcióinak megfelelően szabadon dönti el, hogy az identitáshálójának melyik pontját aktivizálja, vagyis hogy éppen melyik identitásréteggel azonosul az adott kommunikációs szituációban (Koller 2006, 47–48.). Suzan Greenfield agykutató szerint az identitásnak ugyan állandó alapja van, ám a mindenkori viselkedésünk – így a nyelvi viselkedésünk is – változik, alakul, alkalmazkodunk a körülményekhez, az elvárásokhoz, a helyzetekhez. A külső környezet, az információs társadalom, a kulturális és politikai környezet változásai a XXI. században felgyorsultak, és ezzel együtt a környezetünkhöz való alkalmazkodásunk miatt az identitásunk is erősen ki van téve a változásoknak (Greenfield 2009, 117–119.).

Egyetértve Koller identitásháló modelljével és Greenfield állításával véleményem szerint is több rétege van az identitásunknak, és ezek a rétegek folyamatosan változhatnak. Ideális esetben a személyiségünk alapvonásai, az anyanyelvünk és az ahhoz kapcsolódó kulturális háttér meghatározó szerepe nem változik (Bódi 2021, 75.), ám ennek ellenére is kialakulhat olyan helyzet, hogy identitásunknak ezek a szilárdnak mondható összetevői is alakulnak, változnak.

Ez történik például az asszimiláció következtében kialakuló nyelvcsere esetén.

Kiss Jenő (2017, 806.) szerint az identitás a szocializáció folyamatában alakul ki, mentális folyamat, amely a nyelv közvetítésével zajlik. A jogi-közigazgatási ügyfélidentitásunk és a vele való azonosulásunk, a felé irányuló attitűdünk alapvető, meghatározó tényezője és közvetítője a hivatali nyelv. Ezzel a regiszterrel való azonosulási képességünk, a róla kialakított kép, a felé irányuló nyelvi attitűdünk alapvetően határozza meg a jogi-közigazgatási szféráról, az ügyfélstátuszról kialakult képünket. Ha ennek a területnek a szabályozása és nyelvhasználata az egyén számára átlátható, logikus, közérthető, akkor könnyen tud vele azonosulni. Ha ezek a tényezők viszont hiányoznak, akkor az ügyfélidentitásunk sérül, a jogi-közigazgatási szféráról sztereotipikus, torz kép alakul ki, elhatárolódó attitűd épül ki felé.

Mindezekkel logikusan összekapcsolódik Tajfel társadalmi identitásról kialakított elmélete. Tajfel modellje (1981, 254.) a társadalmi identitás kialakulását háromlépcsős folyamattal írja le. Ez a CIC modell: *categorisation* (kategorizáció) – *identity* (identifikáció) – *comparison* (összehasonlítás). A folyamat elindul a társadalmi kategóriák kialakulásával, majd az egyén az identifikáció lépéseként elindul az azonosulás folyamata felé, végül az összehasonlítás keretében (sikeres azonosulás esetén) pozitív vagy (sikertelen azonosulás következtében) negatív képet alakít ki az adott kategóriáról (Koller 2006, 49. – idézi Tajfel 1981). Az azonosulás pedig értelemszerűen a kommunikáción múlik. Ha egy társadalmi kategória (például a hivatali ügyfél) megismerése, a kategória által előírt szerep betöltése olyan nyelvváltozat ismeretéhez és használatához van kötve, amelyet az egyén nehezen ért meg, ellentétes a logika, a nyelvi ökonómia előírásaival, túl van zsúfolva szakkifejezésekkel, jelentős háttértudást igényel (a hivatali nyelv ilyen), akkor az egyénnek választási lehetősége van. Ha az identitásába be akarja építeni ezt a szerepet, és ezzel pozitívan kíván azonosulni, akkor meg kell tanulnia a szerep betöltéséhez szükséges nyelvváltozatot és annak a kommunikációs, szabályozási háttérét. A másik lehetőség a szerep elutasítása, a szereppel való azonosulás kizárása és a szerephez kapcsolódó elutasító, elhatároló (esetenként sztereotip) értékítélet kialakítása.

Koller szerint a túlszabályozott, formális, nagy szervezetek kikapcsolják az egyént a működési folyamatukból, az egyénnek nincs beleszólása a szerepbe,

így nem is tud azonosulni vele (Koller 2006, 50–51.). A társadalmi identitásunkon belül a jogi-közigazgatási ügyfél szerepünket túlszabályozott, formális, technokrata szervezetek nehezen érthető előírásai határozzák meg, ezért ezzel a szereppel az egyén nem vagy legalábbis nehezen tud azonosulni.

Az eddigiekből nyilvánvaló, hogy az identitásrétegek meghatározó tényezője a kommunikáció, a nyelv, a nyelvváltozatok. Ezeknek pedig természetes része a mostani tanulmány középpontjában álló hivatali nyelv is. A továbbiakban ezt határozom meg főként a közérthetőség viszonyában.

Hivatali nyelv

A hivatali nyelven a jogi-közigazgatási nyelvváltozatot értem. A modern állam az élet minden területét a joggal akarja irányítani, ezért ez a hivatali nyelv minden témakörbe behatol, használata elkerülhetetlen (Dobos 2018, 61.). Az anyanyelvünkről alkotott képünkhöz a hivatali nyelv is hozzájárul. Nem mindegy tehát, hogy az anyanyelvünknek ez a változata mennyire közérthető, vagy éppenséggel mennyire nem az, továbbá a hozzá való viszonyulásunk is központi jelentőségű.

Kurtán Zsuzsa (2018, 107.) szerint a hivatali nyelv – mint minden szaknyelv – rétegzett. A hivatali nyelvre ezt úgy értelmezem, hogy van egy szaktudományos rétege, amelyen a tudományos kommunikáció, a szakmai dokumentáció zajlik. Erre a rétegre a szigorú, pontos terminológiahasználat, a szaknyelvi követelményeknek, szabályoknak, kodifikációnak megfelelő nyelvi forma és szerkezet jellemző. A hivatali nyelven ilyenek például a jogszabályok, a jogtudományi tanulmányok. A hivatali nyelv kisebb szabályozottságú, szakmai köznyelvi rétegén zajlik a belső szakmai eszmecsere, a szakmai párbeszéd, a fogalmak, jelenségek értelmezése. Ez tehát a belső szakmai kommunikáció rétege. Voltaképpen szakzsargon. A hivatali nyelven ilyenek a szóbeli vagy írásbeli szakmai egyeztetések, a belső kommunikáció, az intézkedések és döntések magyarázata, értelmezése. Kell lennie egy olyan rétegnek is, amelyik az előzőekkel ellentétben az ügyfeleknek, a laikusoknak szól, tehát a külső kommunikációra alkalmas réteg. Ennek a rétegnek kell a legközelebb állnia a köznyelvhez (standardhoz), csak a legszük-

ségesebb mértékben szabad alkalmaznia a terminológiát, és a szükséges magyarázatok fontos részei ennek a rétegnek. Ugyanakkor pontosnak, egyértelműnek kell lennie, a közérthetőség szabályait kell követnie. Ez a réteg közvetítő szerepet játszik a szaktudományos réteg és a köznyelv között. A hivatalok ügyfeleknek szóló leveleinek, döntéseinek, okiratainak elvileg ennek a nyelvi rétegnek a szabályait kellene követniük. Értelmezésem szerint míg a hivatali nyelv szaktudományos és szakmai köznyelvi rétegei alá-fölé rendeltségi viszonyban vannak egymással, addig a közvetítő szerepet betöltő, külső kommunikációra használatos réteg nem áll hierarchiában a belső kommunikációs rétegekkel. A hivatali nyelv rétegzettségének értelmezéséhez érdemes figyelembe venni Kurtán magyarázatát, miszerint a szaknyelvek inkább regiszterek, mint külön nyelvek, nyelvváltozatok, és a regisztereknek részei a stílusváltozatok, rétegek is (Kurtán 2018, 107.).

A Magyarorsággkutató Intézet és a Nemzeti Adó- és Vámhivatal között 2019 óta zajló együttműködés keretében¹ jelentős tapasztalatra tettünk szert a hivatali nyelv használatával, a róla alkotott képpel, a kommunikációs akadályokkal és előnyökkel kapcsolatban. A hivatali nyelvet aktívan használó adó- és vámhatósági tisztviselők általános véleménye, hogy az általuk használt hivatali nyelv gyakran feleslegesen hosszadalmas szerkezeteket, mondatokat alkalmaz, túl van zsúfolva a laikusoknak nehezen érthető jogi szakkifejezésekkel, jogszabályi hivatkozásokkal, szerkezete nem mindig követi az aktuális ügyszöveghez kapcsolódó logikát, az írásbeli hivatali kommunikációt meghatározó iratminták a jogászok és a törvényességi felügyelet által kidolgozott tartalmi és formai elemek alapján épülnek fel, és ezek nem veszik figyelembe azt a tényt, hogy a hivatalos okiratok címzettje az (általában laikus) ügyfél. Általános vélemény, hogy a hivatali nyelvi szövegek leginkább a törvényességi felügyelet, a jogorvoslat, valamint a bíróság nyelvi, tartalmi, formai elvárásainak kívánnak megfelelni, és nem a mindenkori címzettnek. A laikus ügyfélnek a hivatali okiratok értelmezéséhez

1 Intézetünk, a Magyarorsággkutató Intézet Nyelvtervezési Kutatóközpontja 2019 szeptemberre óta tart közérthetőségi tréningeket a NAV munkatársai részére a NAV *Közérthetően a hivatalban* című képzési programja keretében. A képzésen a mostani tanulmány írásáig körülbelül háromezer NAV-alkalmazott vett részt.

gyakran jogi képviselőt, de legalábbis a hivatal ügyfélszolgálatát kell igénybe vennie. A tréningtapasztalatok alapján levonhatjuk a következtetést, hogy a hivatali nyelvi okiratok általában nem közérthetők, és ez nehezíti az ügymenetet az ügyfélnek és a hivatalnak egyaránt.

Értelemszerű, hogy a szaknyelv külső kommunikációt szolgáló rétegének, tehát a szakember és az (általában laikus) ügyfél közötti kommunikációra alkalmazott rétegnek kell a legjobban megfelelnie a közérthetőség követelményének. Ez a réteg épül be legjobban az anyanyelvi identitást meghatározó elemekbe. Ha egy szaknyelvi regiszter, annak egy változata a laikusok számára nem közérthető, akkor az nem lesz meghatározó része az anyanyelvi identitásuknak. Ha tehát a hivatali nyelv a célközönség, azaz az ügyfelek számára semelyik változatában sem közérthető, akkor ez a regiszter egyre inkább marginalizálódik, egyre kevésbé tekinti a laikus anyanyelvi beszélőközösség a saját anyanyelve meghatározó részének.

Az esettanulmány

A következő elemzésben példaként felmutatok egy olyan hivatali nyelvi szövegtípust, amelyik gyakori, a címzettje az (általában laikus) ügyfél. Ez egy esettanulmány, mélyfúrás, amely nem kíván általánosítani, viszont tipikus jelenségcsoportot fog felmutatni. A szöveget a magyar közigazgatás egyik leglényegesebb, országos hatáskörű hatóságának, a Nemzeti Adó- és Vámhivatalnak az iratmintáiból választottuk ki.²

A hatósági működés, döntéshozatal egyik legalapvetőbb szövegtípusának, a végzésnek az egyik iratmintáját választottuk az esettanulmányunk alapjának. A végzés egy folyamatban lévő hatósági ügygel kapcsolatos döntésekről szól. *Az adóigazgatási rendtartásról szóló 2017. évi CLI. törvény (Air.) 72. §-a* így definiálja a határozat és a végzés szövegtípusának célját és tartalmi követelményét:

2 A Magyarságkutató Intézet Nyelvtervezési Kutatóközpontja és a NAV együttműködésében zajló, *Közérthetően a hivatalban* című képzés háttér munkája során számos iratmintát dolgoztunk fel, ezért megalapozottan tudunk választani esettanulmányra alkalmas iratmintát.

„Az adóhatóság az adóügy érdemében határozattal, az eljárás során eldöntendő egyéb kérdésben végzéssel dönt.”

A hatósági döntéseket tartalmazó szövegtípusok (a határozat és a végzés) kötelező szövegelemei az alábbiak:

- az eljáró hatóságot, az ügyet és a címzettet azonosító szakasz (fejrész),
- a döntést, az igénybe vehető jogorvoslatot, az esetlegesen felmerülő eljárási költségeket tartalmazó szakasz (rendelkező rész),
- az ügyet leíró, a tényállást rögzítő, valamint a döntés részleteit, azok bizonyítását, jogalapjának bemutatását tartalmazó rész (indokolás),
- a levelet lezáró szakasz (a döntés helye, ideje, a hatáskört gyakorló felelős vezető, a döntés kiadmányozója).³

Az elemzésünk tárgyául kiválasztott végzés egy általános ügyről szól: egy hibás vagy hiányos bevallás miatti bírság befizetésére szólít fel ez az iratminta. Tehát ez egy olyan dokumentumsablon, amelyik már előre el van készítve, az ügyintéző rendelkezésére áll, és használatakor csak az aktuális ügy adataival kell kiegészítenie, viszont az iratminta előre elkészített részletein érdemi módosítást nem hajthat végre a hivatalnok.

Elemzésünk célja, hogy megvizsgáljuk, mennyire tesz eleget a közérthetőség követelményeinek az esettanulmány céljára kiválasztott iratminta. Ehhez azonban mindenképp meg kell határoznunk, mit értünk közérthetőségen.

³ Ezekről a szövegelemekről részletesen szól az Air. 73. §-a.

A közérthetőség meghatározása, elemzési szempontjai

A közérthetőségen formailag azt értjük, hogy a szöveg feladója, tárgya, lényege és részei már első kézbevételekor, rövid áttekintés után (és nem részletes, alapos végigolvasás után) kiderülnek az átlagos intelligenciájú, megfelelő szövegértési képességű és jogi-közigazgatási szakismeretekkel nem rendelkező, együttműködni kívánó ügyfélnek (a továbbiakban tipikus ügyfélnek nevezzük). A közérthetőség tartalmi követelménye, hogy a tipikus ügyfélnek a szöveg minden eleme érthető, azonosítható legyen, tehát a szakmai tartalom a köznyelvhez közelítő formában legyen átadva, a szükséges magyarázatokat pedig meg lehessen találni a szövegben.

A közérthetőség nyelvi követelményeit a fenti meghatározásnak megfelelően formai, tartalmi és szövegtani csoportokba rendezem.

A közérthetőség formai szempontjai a következők:

- a szerkezeti elemek elkülönítése és azonosíthatósága, áttekinthetősége,
- alcímek,
- a felsorolások vizuális kifejezése.

A tartalmi, szövegtani szempontok közül az alábbi tényezőket emeltem ki az elemzés során:

- a feladót és a szövegalkotói szándékot azonosító elemek,
- logikai sorrend,
- az utalóelemek, a névelőhasználat, az alkalmi tulajdonnevesítés és az egyeztetés,
- a mondatok tagolása, szerkezeti sorrendje,
- a passzív szerkezetek,
- a szakkifejezések,
- a körülírások, terjedelemnövelő, analitikus szerkezetek.

Fejrész

Jogszába és belső, hivatali szabályok szabják meg, hogy milyen adatoknak kell lenniük a fejrészben. Ez a szövegrész kiemelkedően fontos a közérthetőség szempontjából, mert ha jól van megszerkesztve, akkor az olvasó első kézbevételekor, első áttekintéskor képes azonosítani a hatóságot, az ügy tárgyát, majd utána azt is megtudhatja, hogy ha a hatósághoz kell fordulnia, akkor kit keresen és mire hivatkozzon.

Az olvasó a szöveg tetején, bal felső és középső részén lévő szövegrészleteket látja meg először, tehát az olvasónak legfontosabb információkat oda kell helyezni. A címzett egy hivatalos levél kézbevételekor elsőként arra kíváncsi, hogy honnan érkezett és mi a tárgya a levélnek, hisz a befogadás első lépése az azonosítás. Az esettanulmányunk alapjául szolgáló szövegben a feladót könnyű azonosítani, mert az oldal fejlécében (élőfejében) jól látható a hivatal neve, szervezeti egysége.

Az ezután következő adattartalom viszont a hivatal számára fontos információkat keveri a címzett számára lényeges adatokkal. Hisz első helyen, a bal felső sarokban található az olvasó az iktatószámmal (tudomásom szerint itt helyezkedik el a konkrét ügy számára generált vonalkód is, amelyet később nyomtatnak rá, helyeznek el a levélre). Ám ez az információ csak azután releváns a címzettnek, miután már megtudta, hogy miről szól a levél. Ez azonban csak jóval később derül ki: tehát az iktatószám ezen a kiemelt helyen az olvasónak irreleváns.

Ha ezek után a tekintet átsiklik a szöveg jobb oldalára, akkor megtudhatjuk az ügyintéző adatait. A tárgyat még mindig nem tudjuk, de azt már igen, hogy mi az iktatószám, és ki az ügyintéző. Ráadásul még itt van az ügyszám is és az ügyfél saját adószáma vagy adóazonosító jele. Az önmagában is problémás, ha az ügy azonosítására két vagy három számsort, karaktersort alkalmaznak (mint ebben az esetben: iktatószám, ügyszám, adószám/adóazonosító jel), hisz ha tényleg a hivatalhoz kell fordulnia a címzettnek, akkor nem tudhatja, hogy melyik számra hivatkozzon. Csak az egyikre vagy mindháromra? Az egyértelműség és áttekinthetőség kritériumának ez az adattartalom nem felel meg.

Újabb kérdést vet fel, hogy mit keres az ügyszám és a tárgy rovat között az adózó ügyfél adószáma vagy adóazonosító jele, miközben az ügyfél adatai alább, más helyen vannak csoportosítva. Az ügyfél érdekét az szolgálná, ha az ő logikájának megfelelő sorrendben és csoportban szerepelnének a dokumentumban az alapadatok.

A tartalom, a tárgy azonosításához kevés támpontot kapunk. Az olvasónak végig kell néznie, el kell olvasnia az iktatószámot, az ügyintéző nevét és telefonszámát, az ügyszámot, az adószámot vagy adóazonosító jelet, és csak ezután jut el a tárgymegjelölésig. Formailag, tördeléssel, grafikai kiemeléssel nincs nyomatékosítva a tárgy, a tekintet könnyen átfut rajta. Tehát a tárgymegjelölésnek ez a formája és sorrendje nem segíti a téma azonosítását, nem támogatja a közérthetőségnek ezt az alapvető kritériumát.

Az eddig felsorolt adatokon túl a fejrészében szerepel még a címzett neve és címe, viszont – ahogy azt fentebb már említettem – az adóazonosító jele vagy adószáma nem itt van.

Az adatok sorrendjéből, elhelyezéséből, kiemelésének hiányából arra következtethetünk, hogy ennek a levélnek a megtervezésekor nem az adózó ügyfél, tehát a tényleges címzett érdekeit, elvárásait vették figyelembe, hanem a hivatalét. Egyszerűbben fogalmazva: ennek a levélnek a címzettje valójában nem az adózó ügyfél, hanem maga a hivatal.

A továbbiakban ezt a megállapításomat akár hipotézisként is kezelhetem, hisz minden szövegelemnél lényeges ez a kritérium, és kiderül majd az elemzésből, hogy a szöveg megoldásai milyen viszonyban vannak ezzel a hipotézissel.

A fejrész javasolt elrendezése

A címzett érdekeit az szolgálná, ha a szöveg fejrészében a feladó megjelölése megmaradna a jelenlegi megoldásnál, esetleg ide (a levél fejlécébe, a hivatal megnevezése alá lehetne csoportosítani az ügyintéző adatait is). Ám a levél első sorába, akár középre rendezve, vastagítva, nagyobb betűmérettel vagy más grafikai elemekkel kiemelve jelenne meg a tárgy megjelölése. Az összes többi adat (iktatószám, ügyszám) pedig csak ezután következne. A címzett azonosí-

tására szolgáló adatok pedig más helyre pozícionálva jelennének meg. És ide kellene gyűjteni az adózó ügyfél, a címzett összes adatát.

Nagyban megkönnyítené a szöveg további részeinek az értelmezését, ha a fejrészben egyszer már leírt információk későbbi előfordulásainál már nem ismételnék meg minden alkalommal az összes azonosító adatot. Elég csak egyszer, a fejlécben részletezni ezeket, a továbbiakban pedig csak általánosan, akár alkalmi tulajdonnevesítéssel (pl. *Adózó, Hivatal*) hivatkozzunk rájuk. A jelenlegi megoldás szerint viszont a szöveg további részeiben az ügyre vagy a címzetre, az adózó ügyfélre való hivatkozásnál mindig megismétlik az összes azonosító adatot. Ezt pedig jellemzően közbevetéssel, a mondat szerkezeti és befogadási sorrendjének megszakításával, az összetartozó elemek szétválasztásával teszik. Ez a megoldás nehezíti a mondatok áttekinthetőségét, befogadhatóságát, tehát nem szolgálja a közérthetőséget.

Rendelkező rész

A végzés következő szakasza a rendelkező rész, amely a hatóság döntésének, a vele kapcsolatos jogorvoslati lehetőségeknek, valamint az eljárással kapcsolatban felmerült díjaknak az ismertetését tartalmazza. A szöveg részeinek követhetőségét zavarja, hogy ennek a szakasznak nincs címe, de a következő szakasznak, az indokolásnak van, ráadásul ott a *rendelkező rész* kifejezéssel visszautalnak a szöveg előzményére. Az olvasó számára ez zavart okozhat, hisz csak a tartalom és a jogszabály⁴ alapján tudja kikövetkeztetni, hogy melyik a rendelkező rész.

4 Az adóigazgatási rendtartásról szóló 2017. évi CLI. törvény (Air.)

A rendelkező rész témasorrendje a következő:

1. azonosítják az adózót (névvel, adószámmal vagy adóazonosító jellel és címmel), az ügyet (megnevezéssel és iktatószámmal), és megnevezik a szövegtípust (végzés),
2. megnevezik a fizetendő díjat, azt, hogy miért kell azt fizetni és mennyi az összege,
3. megnevezik a fizetési határidőt (utalnak arra, hogy a végzés véglegessé válásától számított 15 napon belül kell befizetni), valamint azt, hogy melyik számlára kell befizetni az összeget,
4. a fizetési késedelem miatti pótlék,
5. a fizetési kötelezettség elmulasztása miatti végrehajtásról szóló tájékoztató,
6. a véglegessé válás meghatározása,
7. a jogorvoslat lehetőségéről, módjáról és illetékéről való tájékoztató,
8. a befizetés technikai lebonyolításának módjai pénzforgalmi számla nyitására kötelezett és arra nem kötelezett adózó esetén, valamint a számlanyitási kötelezettségtől független befizetési módról való tájékoztatás,
9. a nem természetes személyek befizetési lehetőségeiről szóló tájékoztatás.

A rendelkező rész 1. tematikus egységében ugyanazok az adatok szerepelnek, mint a szöveg fejrészében: megismétlik az adózó nevét és összes adatát, továbbá a tárgy rovatban szereplő végzés kifejezést is. Ezek az adatok itt redundánsak, egyszerűsíteni lehetne: például nem kellene megismételni megint mindent, elég lenne csak visszautalni az *Adózó* alkalmilag tulajdonnevesített (vagy akár egyszerű köznévi formában használt) kifejezéssel az ügyfélre. A többi adat is ismétlődik, ez felesleges.

A 3. és a 6. tematikus egység szorosan összetartozik, ráadásul értelmezhetetlen a 3. tematikus egység lényege (meddig lehet jogszerűen befizetni) a 6. nélkül (mikortól kell számolni a befizetési határidőt, és pontosan meddig tart). A 3. tematikus egység így szerepel a szövegben: „Befizetését a végzés véglegessé válásától számított 15 napon belül a számlára kell teljesítenie.” Tehát a befizetési határidőt kizárólag akkor lehet kiszámolni, ha tudjuk, hogy mikor

válik véglegessé a végzés. Ezt viszont csak két bekezdéssel és sok információval később tudjuk meg: „A végzés – fellebbezés hiányában – a kézbesítéstől számított 15 nap elteltével válik véglegessé.” A fizetési határidő tehát a következő: a végpontja a kézbesítéstől számított 15 + 15, azaz a kézbesítést követő 30. nap. Ám mire ezt megtudhatja az olvasó, addig részletes tájékoztatást kap arról, hogy mi történik, ha késedelembe esik vagy egyáltalán nem fizet. Tehát a hatóság még a jogszerű fizetési határidő megismerési lehetősége előtt (sőt a határidő ismertetése közben) a jogszerűtlen adózói magatartás következményeire hívja fel a figyelmet. Ez a témasorrend amellet, hogy nehezíti az egyik legfontosabb témaelem (a határidő) pontos értelmezésének lehetőségét, még olyan konnotatív jelentéstartalmat is hordoz, hogy a hatóság kifejezetten számít arra, hogy az adózó késni fog vagy nem fog fizetni. Ez rontja a közérthetőséget, az együttműködést és a bizalmat, és elbizonytalanítja az ügyfelet.

Továbbá érdemes megjegyezni, hogy kizárólag akkor van jelentősége a véglegessé válásnak, ha valaki jogorvoslatot kívánna igénybe venni, tehát ha fellebbezni szeretne. Ha ezzel a jogával nem kíván élni az adózó, tehát az ügy optimálisan lezajlik, akkor a végzés kézbesítése után 30 napon belül bármikor jogszerűen fizethet. Mivel a hivatal ezt a lehetőséget nem említi, a konnotáció azt sugalmazza, hogy erre még csak nem is számítanak. Sőt, az is kiderül ebből a témasorrendből és határidő-ismertetésből, hogy a hivatal az optimális ügymenetet nem vázolta fel, nem modellezte magának a szöveg megalkotása előtt.

Viszont az kifejezetten jó, hogy a véglegessé válást ebben a dokumentumban közérthetően magyarázzák meg (a *kézbesítéstől* számított 15 nap eltelté, tehát a 16. nap). Van olyan dokumentum, amelyik hasonló határidőkről tájékoztat, és a *kézbesítés* helyett a *közlés* kifejezést használja. Ez azért nehezíti a közérthetőséget, mert mást jelent a köznyelvben és mást a pénzügyi jogban. A köznyelvben a *közlés*, tehát a *hivatal közlése* kifejezés dátumhoz kötött fogalom, és a laikus olvasó általában a levélben szereplő dátumot érti rajta. Márpedig jogi értelemben nem ez a *közlés*. A végzés záró részében a döntéshozatal dátuma szerepel, ami sokkal korábbi van, mint a jogi értelemben vett *közlés*. A *közlés* ugyanis az az időpont, amikor a címzett hitelt érdemlően megkapta a levelet. Azt csak mellékesen jegyzem meg, hogy ennek számos esete létezik, a legoptimálisabb, amikor a címzethez kézbesítik, és a címzett át is vette a küldeményt, amit a

postaszolgálat dokumentál. Ennek a részleteiről az Air. 36. alcímének (*Az adóhatósági irat közlése*) 76–81. §-a rendelkezik. Hangsúlyozom, hogy a jelenleg elemzett végzés jó megoldást választott, amikor a jogszabályban szereplő *közlés* (Air. 36. alcím) helyett az egyszerű, közérthető, a lényegét jól lefedő *kézbesítést* választotta.

Az is kifejezetten zavarja a közérthetőséget – ha a jelenlegihez hasonlóan – a fizetési módok felsorolásánál a mindenféle ügyféltípusra vonatkozó módokat egyszerre közlik. Ugyanis van természetes és nem természetes személy, vannak a természetes személyek között pénzforgalmi számla működtetésére kötelezett és arra nem kötelezett személyek. Ezeknek az ügyféltípusoknak részben vagy egészben eltérnek a fizetési lehetőségei. Ráadásul itt többféle fizetési módot sorolnak fel ügyféltípusonként, és ezeket nem felsorolásszerűen (egymás alá rendezve, szimbólumokkal elválasztva) teszik, hanem összetett mondatba szerkesztve. Ez így áttekinthetetlen, zavaros, és minden ügyféltípusnak tartalmaz irreleváns információkat, tehát az iratminta erősen redundáns. A közérthetőséget jelentősen javítja, ha egy ilyen végzésben csak a címzett ügyfél típusának megfelelő fizetési módok szerepelnek, és azokat felsorolásszerűen tördelik.

Javasolt témasorrend:

1. a fizetendő díj jogcíme és összege,
2. a fizetési határidő,
3. a fizetés módja (felsorolásszerűen formázva, az ügyféltípusokat egymástól jól elkülönítve),
4. jogorvoslat lehetősége,
5. figyelmeztetés a késedelmes fizetés és a fizetés elmulasztásának jogkövetkezményeire.

Indokolás

Az indokolás első bekezdése rögzíti a tényállást, vagyis leírja, hogy milyen jog sértést tapasztalt a hatóság, és milyen intézkedést tett. A tényállást rögzítő bekezdés két mondatának értelmezését két tényező nehezíti: a mondatokba be-

szerkesztették a jogszabályi hivatkozásokat, amelyek megszakítják a témaszálát, ráadásul itt nem tesznek hozzá a mondathoz lényeges információt. Nem várható el, hogy az olvasó (különösen, ha laikus magánszemély) a hivatkozás alapján fejből ismerje annak konkrét tartalmát. Az sem valószínűsíthető, hogy a tipikus ügyfél egy hatósági hivatalos irat olvasásakor jogszabályi helyeket keressen. Ha meg is teszi, és megtalálja a hivatkozást, akkor egy jellemzően nehezen olvasható, jogi szaknyelven megírt szöveget talál, hisz a jogszabályok szövege is távol esik a köznyelvtől, mivel (jogi) szaknyelven íródnak.

A szövegben sok jogszabályi hivatkozást találunk, és egyetlen magyarázatot, interpretációt sem olvashatunk. A jogszabályi hivatkozásokat nyilvánvalóan nem lehet mellőzni, hanem azokat külön mondatban vagy külön bekezdésben, esetleg lábjegyzetben célszerű közölni, ráadásul kifejezetten hasznos lenne a jogszabály tartalmának rövid, kulcsszavas összefoglalása, hogy a laikus ügyfél számára világos legyen, miért szerepel a szövegben a hivatkozás, és mit támaszt alá.

A tényállás a jelenlegi formájában nem konkrét, mert az iratmintában ki kell tölteni az ügyre vonatkozó pontos adatokat, valamint alá kell húzni a mondatokban a konkrét ügyre vonatkozó részleteket. Erről lábjegyzet tájékoztat. („A megfelelő szöveg aláhúzendő.”)

„A Nemzeti Adó- és Vámhivatal Adó- és Vámigazgatósága Osztály a számú határozatában a rendelkező részben szereplő adózót az adózás rendjéről szóló 2017. évi CL. törvény (a továbbiakban: Art.) 226. § (2)-(3) bekezdése alapján mulasztási bírság megfizetésére kötelezte az Art. 113. § (1)-(2) és (5) bekezdése szerinti kötelezettség elmulasztása, hibásan, valótlan adattartalommal vagy hiányosan történő teljesítése miatt. A bírságkötelezettséggel összefüggésben az állami adó- és vámhatóság az Art. 240. §, 241. § (1)-(2) bekezdése alapján a iktatószámú jegyzőkönyvben a fuvarozott terméket részben lefoglalta/lefoglalta.”

A bekezdés elején álló mondat úgy rögzíti a tényállást, hogy a mondat elején szereplő alany (a hivatal megnevezése) után következnek a döntés körülmé-

nyeit leíró bővítmények (a tárgyi és a határozói szerkezet, amelyben körülírja az adózót és a döntés alapjául szolgáló jogszabályt), majd jön az állítmányi szerkezet, és ezután még egy hosszadalmas jogszabályi hivatkozás szerepel. Ez a mondat ebben a formában nehezen olvasható, mert az összetartozó részek szét vannak választva. Első olvasáskor a konkrétumokat keressük: ki kit milyen büntetéssel sújtott, és miért. Ezt a sorrendet viszont megzavarja, hogy egy mondaton belül nyújtja a bizonyítékokat is a szövegalkotó: pontosan milyen számú határozatról van szó (pedig ennek a szövegnek az elején, a fejrészben már olvasható), milyen jogszabály alapján kötelezi mulasztási bírság megfizetésére, majd újabb jogszabályi hivatkozás után szerepel, hogy miért.

Jól megfigyelhető a bekezdés második mondatában, hogy a leglényegesebb állítást tartalmazó tartalmi elem, „a fuvarozott terméket lefoglalta”, a mondat legvégén található. Megelőzi a jogszabályi hivatkozás – megszakítva a mondat tartalmi szálát – és az alany, a mondat kezdőpontján pedig az előző mondatra utaló visszautaló kohéziós szerepű szerkezet áll.

A tényállást könnyebben lehetne értelmezni, ha közelebb állna a köznyelvi fogalmazáshoz és mondatszerkesztéshez: a pontos körülményeket, tényeket rögzítené, és nem keverné a leíró célú mondatot az intézkedés jogszabályi indoklásával. A dokumentumot kibocsájtó hivatal szempontjából ez a megfogalmazásmód ugyan ökonomikus, de teljesen mellőzi az olvasói elvárást, hogy minél gyorsabban és könnyebben megtalálja a hivatal döntését és a rá vonatkozó kötelezettségeket. Ha pedig a döntés jogszabályi hátterére kíváncsi, akkor azt is könnyen megtalálja. A jelenlegi formájában egyik elvárást sem teljesíti a szöveg.

A továbbiakban a szállítási és a tárolási költség részletezése következik, jól elválasztva, kiemelve. Ezután pedig a döntés egyes részleteit alátámasztó jogszabályok felsorolása következik, azonban ezeket a jogszabályi helyeket nem rendezzi, nem csoportosítja a szöveg alkotója, hanem teljes mondatokba foglalja őket, ezért ha valaki valamelyik döntéselem jogi hátterére kíváncsi, végig kell olvasnia az egész szöveget, ami az amúgy is nehezen olvasható hivatalos irat befogadását tovább nehezíti.

Konklúzió

Mivel az esettanulmány ebben a dolgozatban valóban csak illusztrációs céllal született, ezért következtetésem az esettanulmányból és az elméleti alapvetésekből vezethető le. Ha egy regiszter vagy annak egy eleme a célközönsége számára nem közérthető, akkor azt éppen a célközönsége nem vagy pontatlanul fogja használni, tehát ezzel nyelvi és kommunikációs szakadékot hozunk létre. Ráadásul a közérthetőség hiánya miatt sztereotip vélemények alakulhatnak ki a beszélők körében a nyelvváltozatról és az általa meghatározott társadalmi identitásairól. A magyar hivatali nyelvről közismerten erős negatív sztereotípiák élnek: például szándékosan túlbonyolítják; azért olyan bonyolult a magyar hivatalos nyelv, mert így biztosítják maguknak a jogászok és az ügyvédek, hogy legyen munkájuk; a laikus ügyfelek érdekérvényesítő képességét a hatóságok és hivatalok a nem közérthető nyelvhasználattal is rontani akarják. A közönség számára nehezen érthető hivatali nyelv megmarad a jogi-közigazgatási szektort művelők használatában, és kimarad belőle a nagyközönség, így nem is lesz meghatározó része ez a változat a nyelvi identitásunknak. Egyszerűbben fogalmazva: ha érthetetlen a magyar hivatali nyelv, akkor a laikusnak olyan, mintha nem is magyarul lenne. Ez pedig alapvetően torzítja az egyén kollektív, társadalmi, ügyféli identitását.

Az elemzés és a NAV-nál zajló *Közérthetően a hivatalban* című tréningorozatunk eredményeképpen valószínűsíthetjük, hogy közérthetőséget leginkább az alábbi tényezők zavarják:

- áttekinthetetlen szerkezet,⁵
- a felesleges és magyarázat nélküli terminológiahasználat,⁶
- az összetartozó részek szétválasztása a mondat szerkezetekben,⁷

5 Lásd az esettanulmány *Fejrész* című fejezetének vonatkozó részét.

6 Lásd az esettanulmány *Rendelkező rész* című fejezetének vonatkozó részét.

7 Lásd az esettanulmány *Indokolás* című fejezetének vonatkozó részét.

- a logikátlan szerkezetek,⁸
- a háttérben álló adattartalmakra, forrásokra, jogszabályokra való hivatkozás olyan módon, hogy az megakasztja a mondat, a szövegrész értelmezését,⁹
- a funkciótlan bőbeszédűség,¹⁰
- a funkciótlan, logikátlan, személytelen mondat szerkesztés.

A hivatali nyelven megfogalmazott okiratok a jogszabályok és a józan logika alapján a címzett ügyfélnek szólnak. A gyakorlati tapasztalatunk alapján viszont megállapíthatjuk, hogy inkább a lehetséges jogorvoslati fokozat vagy a bíróság a potenciális címzett. A tipikus ügyfél (a tényleges címzett) nyelvi elvárásai pedig nincsenek figyelembe véve. A laikus nagyközönség viszont nem ismeri a jogot, nincs jogi és közigazgatási műveltsége és gyakorlata, nem érti, és a kialakult sztereotípiák alapján gyakran nem is akarja megérteni az okiratokat. A nem közérthető hivatali nyelvváltozat tehát a laikus nagyközönség nyelvi identitását meghatározó regiszterek, nyelvváltozatok csoportjában háttérbe szorul, nem játszik meghatározó szerepet. Ennél is fontosabb viszont, hogy az egyén speciális jogi-közigazgatási és szaknyelvi ismeretek nélkül nem tud azonosulni a hivatali ügyfél szerepével, ez nem lesz a társadalmi identitásának a része. Viszont az a helyzet ellentmondása, hogy ennek ellenére minden állampolgárnak, személynek kötelezően be kell töltenie a hivatali ügyfél szerepkörét. A kialakult kommunikációs akadály és identitászavar miatt viszont a szerepet leíró szabályoknak gyakran csak nehezen tud eleget tenni a laikus magánszemély.

Mellesleg hozzátésem, hogy ez a helyzet nem új, és nem is speciálisan magyar jelenség. Irodalmi utalások is vannak arra, hogy a hivatali nyelv a laikus célközönség számára nehezen érthető: talán a legismertebb ezek közül Móra Ferenc *Mihály folyamatba tétele* című novellája (1981, 78–90.). A jelenség általános természetét mutatja, hogy a hivatali nyelv közérthetőségének a hiánya miatt alkották meg az Egyesült Államokban a *Plain Language*, az Egyesült Ki-

8 Lásd különösen az esettanulmány *Fejlesztés és Rendelkező rész* vonatkozó részeit.

9 Lásd az esettanulmány *Indokolás* című fejezetének vonatkozó részét.

10 Lásd az esettanulmány *Rendelkező rész* című fejezetének vonatkozó részét.

ráltságban, majd később az Európai Unióban a *Clear Writing* mozgalmat.¹¹

A hivatali nyelv közérthetőségének hiánya és ennek következményei senki-
nek sem jók, mert az a kép alakul ki, hogy a köznyelv alkalmatlan hivatalos ügyek
interpretálására, kommunikálására, ehhez egy teljesen más nyelvváltozatot kell
elsajátítani. Pedig a hivatali szaknyelv közérthető használata megvalósítható
volna. Ha mégsem tesszük, akkor ez a helyzet rontja a köznyelv versenyképese-
ségét, és torzul az anyanyelvünkhöz fűződő attitűdünk.

Az általánosítható kép kirajzolásához nagyobb lélegzetű, többféle hivata-
li nyelvi szövegtípust elemző tanulmányokra van szükség. Ezzel az esettanul-
mánnyal előkészítünk egy nagyobb szövegkorpuszra kiterjedő, általános kö-
vetkeztetések levonására alkalmas tanulmányt, kijelöltük a közérthetőségi
elemzési szempontok leglényegesebb elemeit, és megindokoltuk a közérthető-
ség szükségességét.

11 Ezeknek az összefoglalásához lásd: Plain Language Action and Information Network (2011. May). Federal Plain Language Guidelines. <https://www.plainlanguage.gov/guidelines/>; (a letöltés időpontja: 2023. július 24.) és European Commission, Directorate-General for Translation (2021). 24 Clear Writing tips. https://commission.europa.eu/system/files/2021-10/cw_tips_all-languages-booklet_web.pdf; (a letöltés időpontja: 2023. július 24.)

IRODALOMJEGYZÉK

- Bódi 2020.** Bódi Zoltán: Digitális identitás – nyelvi identitás – digitális kommunikációs környezet. *Információs Társadalom*, 20. (2020) 3. sz. 7–26. <https://doi.org/10.22503%2Finftars.XX.2020.3.1>
- Bódi 2021.** Bódi Zoltán: Nyelvi identitásunk a virtuális térben. In: Vizi László Tamás – Horváth-Lugossy Gábor (szerk.): *A Magyarágkutató Intézet évkönyve 2020*. Magyarágkutató Intézet, Budapest, 2021. 71–88. <https://doi.org/10.53644%2FMKIE.2020.71>
- Dobos 2018.** Dobos Csilla: A magyar jogi szaknyelv. Kerekasztal. In: Bódi Zoltán – Sz. Hegedűs Rita – Szöllősy-Sebestyén András (szerk.): *Magyar szaknyelvek a Kárpát-medencében. A MANYE és a Magyar Nyelvstratégiai Intézet által 2017. január 17–19-én rendezett nemzetközi magyar szaknyelvi konferencián elhangzott előadások kötete*. Tinta Könyvkiadó, Magyar Nyelvstratégiai Intézet, Magyar Alkalmazott Nyelvészek és Nyelvtanárok Egyesülete, Budapest, 2018. 60–63.
- Greenfield 2009.** Greenfield, Susan: *Identitás a XXI. században*. HVG Kiadó, Budapest, 2009.
- Kiss 2017.** Kiss Jenő: Identitás és anyanyelv a magyarág történetében. *Magyar Tudomány*, 180. (2017), 805–809. http://epa.oszk.hu/00600/00691/00166/pdf/EPA00691_mtud_2017_07_805-809.pdf (a letöltés időpontja: 2023. július 19.)
- Koller 2006.** Koller Boglárka: *Nemzet, identitás és politika Európában*. L'Harmattan Kiadó – Zsigmond Király Főiskola, 2006.
- Kurtán 2018.** Kurtán Zsuzsa: A szakmai nyelvhasználat: oktatás, kutatás és nyelvi tervezés. In: Bódi Zoltán – Sz. Hegedűs Rita – Szöllősy-Sebestyén András (szerk.): *Magyar szaknyelvek a Kárpát-medencében. A MANYE és a Magyar Nyelvstratégiai Intézet által 2017. január 17–19-én rendezett nemzetközi magyar szaknyelvi konferencián elhangzott előadások kötete*. Tinta Könyvkiadó, Magyar Nyelvstratégiai Intézet, Magyar Alkalmazott Nyelvészek és Nyelvtanárok Egyesülete, Budapest, 2018. 107–116.
- Móra 1981.** Móra Ferenc: Mihály folyamatba tétele. In: Sulyok Magda (szerk.): *Móra Ferenc: Az ember feje nem füge*. Móra Ferenc válogatott művei az ifjúságnak. Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó, Budapest, 1981. 78–90.

- Pataki 1987.** Pataki Ferenc: *Identitás, személyiség, társadalom. Az identitás-elmélet vitatott kérdései. Akadémiai székfoglaló. 1986. február 13.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987.
- Smith 1991.** Smith, Anthony D.: *National Identity.* Penguin Books, London, 1991.
- Tajfel 1981.** Tajfel, Henri: *Human Groups and Social Categories. Studies in Social Psychology.* Cambridge University Press, Cambridge, 1981.

FEHÉR BENCE

KÖZÉPKORI SZÉKELYFÖLDI FELIRATOK ISMERETLEN ÍRÁSJELEKKEL

KIVONAT: A székelyföldi rovásfeliratok egy része tartalmaz olyan írásjeleket, melyek a normál rovásábécében ismeretlenek; mi több, olyan felirat sem példátlan, amely a rovásábécétől teljesen eltérő betűsorról készült, és így nem tudjuk kiolvasni.

A csikmadarasi katolikus templomban levő, másodlagosan beépített (eredetileg feltehetőleg 1500 körül készült) rovásfelirat három részből áll: két figurális ábra és egy alfabetikusnak tűnő szó. A helyi hagyomány rovásírásnak tartja, de elfogadhatatlan értelmezését adja. Néhány jelnek van párhuzama a székely betűsorban, de az értelmezéshez ez nem elég. Az ismert székely írástól független, de azzal rokon hagyomány terméke lehet.

A gyergyószentmiklósi örmény katolikus templom kerítőfalába falazott gerenda feliratát 1938-ban mint székely rovásírást, 2020-ban mint ismeretlen írásrendszert említették. A gerenda 1637-es, jól olvasható latin felirata alatt két régebbi, nagyon kopott felirat maradványai azonosíthatók. A legrégebbi szövegből csupán három biztos betű maradt, de ez szabályos székely írásnak tűnik, nincs akadálya, hogy magyar nyelvű építési feliratnak értelmezzük. Az időrendben második felirat azonban két sor teljesen egyedülálló, semmilyen ábécével nem közeli rokon jelből áll, amely azonban valaha koherens szöveget alkotott, mert egy szekvencia (szó?) különböző pontokon többször ismétlődik. Csíkban és Gyergyóban tehát egy vagy több olyan íráshagyomány is létezett, amely az általunk ismert székely rovásírástól eltér, de azzal távolabbi kapcsolatban állhat.

KULCSSZAVAK: rovásírás, építési felirat, ismeretlen ábécék, Csikmadaras, Gyergyószentmiklós

BENCE FEHÉR

MEDIEVAL SZEKLER INSCRIPTIONS WITH UNKNOWN CHARACTERS

ABSTRACT: Some of the runiform inscriptions in Szeklerland contain characters unknown in the normal runiform alphabet; moreover, it is not uncommon to find inscriptions with a sequence of letters completely different from the runiform alphabet, making it impossible for us to read them.

The runiform inscription in the Catholic church in Csíkmadaras (today: Mădăraș, Romania) which was secondarily incorporated (presumably originally made around 1500) consists of three parts: two figural images and what appears to be an alphabetical word. Local tradition considers it runiform but offers an unacceptable interpretation. Some of the signs have parallels in the Szekler alphabet, but this is not enough for interpretation. It may be a product of a tradition independent of, but related to, the known Szekler script.

The inscription on the beam in the fence wall of the Armenian Catholic church in Gyergyószentmiklós (today: Gheorgheni, Romania) was described as a Szekler runiform script in 1938, and as an unknown writing system in 2020. Below the clearly legible Latin inscription from 1637 on the beam, the remains of two older, very worn inscriptions can be identified. Only three definite letters of the oldest text have remained, but this seems to be regular Szekler script, so there is no obstacle to interpret it as a building inscription in Hungarian. The second inscription in chronological order, however, consists of two verses of completely unique signs, unrelated to any alphabet, but which once formed a coherent text, because a sequence (word?) is repeated several times at different points. Thus, in Csík (today: Ciuc, Romania) and Gyergyó (today: Gheorghe,

Romania), one or more writing traditions existed which are different from, but probably distantly related to, the Szekler runiform script that we know.

KEYWORDS: runiform script, building inscription, unknown alphabets, Csíkmadaras, Gyergyószentmiklós

A rovásírás emlékeit ma már biztonsággal vissza tudjuk követni a honfoglalás korig, sőt korábbra is, azonban az is egyre egyértelműbb, hogy nem egységes hagyományról van szó, hanem erősen eltérő írásstílusokról, talán -rendszerekről. Az avar korban bizonyos, hogy legalább két teljesen különböző írásrendszer volt használatban; a honfoglalás korban egyes emlékeket egyáltalán nem tudunk a későbbi írás jelei alapján kibetűzni (pl. Homokmégy-Halom), de a korai székely emlékeken is több olyan betűjel van, melyek a klasszikus, XV–XVII. századi kánonból hiányoznak, és annak alapján a szöveg nem is érthető (Homoródkarácsonyfalva, Vargyas, Erdőszentgyörgy).¹ Ezeknek a „rejtélyes betűknek” az értelmezésére több próbálkozás is született már, amelyek rendszerint valamely eltérő, régebbi rendszerből való öröklődést feltételeznek. Van példa arra is, hogy a szöveg a szokásostól eltérően balról jobbra fusson.² És akkor még nem is beszéltünk azokról az esetekről, ahol a szöveg látszatra szabályos betűkből áll, de mégis egyre ellenáll az értelmezési kísérleteknek.³ Annak azonban nincs világos nyoma, hogy az eltérő avar kori (nagyszentmiklósi típusú) vagy honfoglalás kori (Homokmégy) jelsort örökölné akármelyik székelyföldi felirat.

Ennek dacára kerültek már elő olyan középkori feliratok is Erdélyből, amelyek ugyan bizonyosan nem latin (és nem is görög vagy cirill) betűsek, de egyál-

1 KMRE 172–174. Valószínűleg idesorolható az alsószentmihályfalvi felirat is, de ennek a datálása is vitatható; magam néhány jel esetében a székely grafémákkal való azonosságot elég valószínűnek látom (KMRE 176), de az egész szöveg ilyen alapon nem olvasható. A legtöbb ismert olvasat nagyjából szabályos székely grafémákból indul ki, ezek Vásáry István javaslatára mennek vissza (Vásáry 1974, 165.), de az több helyen biztosan nem felel meg a valóban létező jeleknek. Ezzel szemben Vékony Gábor (Vékony 1987, 108–117.) egy, a székelyektől teljesen idegen kelet-európai írásrendszerrel próbálkozik. Feltűnő az is, hogy az összes többi székely kőfelirattól eltérően olyan apró betűkkel készült, ami funkcióját is azonosíthatatlanná teszi.

2 Konstantinápoly és Dombó: KMRE 218, Fehér 2022.

3 KMRE 206, a szöveg egy részében 189–190 is.

talán nem értelmezhető a székely–magyar rovásírás vagy akár a nagyszentmiklósi írás alapján sem.⁴ Ezek egy eltérő íráshagyomány vagy írásfejlődési sor végpontjainak tűnnek, legalábbis jelenleg nem ismerjük újkori leszármazottjukat, és nincs olyan leírásuk vagy ábécéjük sem, amelynek alapján szövegük érthető volna. Az utóbbi években két újabb ilyen felirat került a nyilvánosság elé,⁵ az alábbiakban ezeket kívánom feldolgozni.

A csíkmadarasi felirat

A Csíkmadaras római katolikus templomában található kőfelirat már egy ideje ismert, a szakirodalom azonban nem nagyon vesz róla tudomást,⁶ nyilván éppen az értelmezés problémái miatt. Jelenleg a kőemlék a sekrestyeajtó szemöldökét képezi, ez azonban másodlagos beépítés; eredetileg egy feltehetőleg 1500-ban készült kápolna ajtajának kőkerete lehetett.⁷ Jelenlegi helyére 1796 és 1802 közt kerülhetett, amikor a mai templom épült.⁸ Az ajtókeretben összesen három jelölés van: két különálló figurális ábra vagy mondhatni piktogram a két ajtófél tetején és egy összesen ötbetűs szó a szemöldökkő közepén. Lehet,

4 Nagyon határozottan ilyen a Berekeresztúr-2. emeletre utólag beépített homokkő kváder (KMRE 313) és a bonyhai, szintén másodlagosan beépített kő (KMRE 314), ezeknek azonban még megközelítőleg sem tudunk datálást adni, akár ókori eredet sem zárható ki – sőt az utóbbinál az is vitatható, hogy írásról vagy bevésett rajzról van szó. Az általában a rovás-emlékek közé sorolt moldvabányai felirat (Tánczos 2006, 150.; Tánczos 2007, 366–367., összefoglaló közlése lásd CMASE 215–218.) esetében azonban Vékony Gábor valószínűleg helyesen ismerte fel, hogy germán rúnairásról van szó (Vékony Gábor-hagyaték, MNM Adattára, 112. dosszié).

5 Nemrég értesültem róla, hogy egy ismeretlen írással készült, az alsószentmihályfalvihoz hasonlóan nagyon apró betűs kőfeliratot Kolozsvárott is találtak (Kiss Zoltán Árpád szóbeli közlése), ez azonban még nincs publikálva és nem volt módomban közelebbről megismerni.

6 Tudományos irodalomban csak helytörténeti és régészeti említései vannak: Pál-Antal et al. 1996, 203. Pál-Antal et al. 2006, 22., 367., 415. Botár 2013, 19., 142. Az értelmezés kérdését nem érintve röviden leírtam: KMRE 1991. Nem tudományos jellegű művében említi Friedrich 2013, 28–30., de megfejtésig nem jut el, s az addigi irodalom ismeretére sem tesz utalást.

7 A datálásra Pál-Antal et al. 2006, 367.; Botár 2013, 19., 142. óvatosan XVI. század eleinek tekinti a későgótikus szemöldökkő alapján.

8 Bár utána is többszöri átépítésre volt szükség egészen 1828-ig: Pál-Antal et al. 2006, 367–369.

hogy ezek logikailag egybetartoznak, de szemantikailag aligha: az alfabetikusnak látszó szó közepén valószínűleg egyetlen, lezárt nyelvi szerkezet. Amennyiben eddig egyáltalán említették a feliratot,⁹ azt rovásírásnak minősítették, azonban olvasatot még senki sem adott. Ennek alapja úgy tűnik, pusztán egy helyi hagyomány, ehhez természetesen tartozik egy olvasat is, amely azonban olyan nyilvánvalóan téves, hogy szakmunkában meg sem vitatják,¹⁰ viszont az evidens lépést sem teszik meg, hogy a hagyomány egészét kérdőjelezzék meg, vagyis az írástípust is. A figurális ábrák (1–2. kép) elemzése sem történt meg.

Ezek a két ajtófélen részben azonosak (jobb: 26 cm magas, bal: 37 cm magas); a bal oldali alá azonban egy holdba írt nyolcágú csillag is van vésvé. A hold metszi a másik jelképet, de nagyságrendileg ugyanakkor készülnek tünnek, ez inkább csak a kőfaragó munkamódszerét mutatja. Ez az oldal sekélyebben van vésvé, de talán csak azért, hogy a kétféle rajzolat elférjen a túloldalival szinte azonos nagyságú felületen; ez sem eltérő korra utaló jel. A két egyforma jel nyilván ugyanaz a szimbólum, de funkcióját csak találgatni lehet; a hold-csillag motívum, bár igen ősi,¹¹ az adott helyen talán értelmezhető holdként és napként,¹² tehát a székelység közismert jelképeként, így tehát a használó közösség megjelölése lehetett.

Az ötbetűs szó a szemöldökkövön található (3–4. kép), a központi nyílás felett, azon belül viszont jobbra van igazítva, ez és enyhén ereszkedő vonalvezetése arra utal, hogy a szöveg jobbról balra halad. Noha a szemöldökkő bal oldala sérült, és modern cementezéssel van kijavítva, az eredeti felületből bal alul még jó darab látszik, igazolván, hogy öt jelnél több soha nem volt, ezek után jókora

9 Benkő–Sándor–Vásáry új corpora (CMASE) meg sem említi, hallgatólagosan tehát nem tekintik rovásírásnak – vagy pedig nem szereztek tudomást a létéről.

10 Pál-Antal 1996, 203., majd részletesen leírva Pál-Antal 2006, 415. (Balázs Dénes plébános-sal készült interjú) leírja a történetet, hogy ismeretlen „rováskutatók” adtak egy „bűnös, aki fél” olvasatot – a történet formája erős folklorizálódásra utal, s lényegében ugyanezt erősítette meg a plébános úr velem 2022-ben beszélgetvén is), ezt ismétli Friedrich 2013, 29. is, bár Pál-Antalt nem idézi, csupán egy ismeretterjesztő regionális tévéműsorra hivatkozik (Felcsík TV: Csíkmadarasi római katolikus templom története. <https://www.youtube.com/watch?v=SiL7vFbrncE>, feltöltés: 2009. december 21.).

11 A Kárpát-medencében már a szarmaták ún. pénzverésének is fő jelképe, a III. sz. végétől (vö. KMRE *040).

12 Vö. Pál-Antal 2006, 415. – azonban vallási szimbólumként értelmezi, s az ismétlődő ábrát is, amely e szerint az elképzelés szerint a Fiúisten jelképe lenne.

vacat következett, és a jelenleg fent balra látható apróbb nyomok inkább a törés és kiegészítés határvonalára utalnak. Az eredeti felszín nem teljesen sima, hanem a megmunkálásból adódó jobbra lefele tartó vonalak jellemzik, mély, széles vonalakkal vésték bele a jeleket, legfeljebb a harmadik vége szakad le a betű tömbjétől gyenge kivitelezésben. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a betűk nagyon nagy íráskészséget mutatnának: alapos munka, de az eltérő méret, dőlésszög arra utal, hogy a mester gyengén tudott írni.

A betűjelek tehát egyértelműen elkülönülnek, az azonosításuk azonban más kérdés. Három jel gyengén, de párhuzamba állítható ismert székely jelekkel: az első az <ë/é> graféma kései variánsával,¹³ de egyelőre példátlan volna ennek a variánsnak 1500 körüli jelentkezése – vagy akár egy <o>-variánssal, de az eddigi tudtunkkal először Lakatos István kéziratosa *Siculiájának* (1702) alakvariánsaként jelentkezett,¹⁴ és a mű XVIII. századi viszonylagos népszerűsége folytán terjedt el, vagyis a kronológiába még kevésbé illik bele. A második hasonlít a <ly> grafémára, de a belső hasta sajátos állású.¹⁵ Ez azonban nem feltétlenül székely jel, hiszen ugyanilyenre több példa van a nagyszentmiklósi rovásban is.¹⁶ Az ötödik jel lehet (pontatlanul kivitelezett) <v>. A 3–4. jelnek viszont nincs párja sem a székely rovásban,¹⁷ sem a nagyszentmiklósiában. Látni

13 Időrendben az első a Miskolci Csulyak Gáspár-féle ábécé (1654: Sebestyén 1915, 111–112.), majd Bél 1718. 1. tábla alapján klasszifikálódott. Példáit lásd CMASE 512., 584., 587., 598., 600., 642., 659., 662. (ábrákkal). Az itt szereplő alaktól távolabb álló, konzervatívabb variánsok: CMASE 547., 564. (XVIII. sz. eleje). De szórványosan hasonló <e> betű is előfordul (Miskolci Csulyak István ábécéje, 1601–1638 közt, lásd CMASE 496.).

14 A kézíratra vö. Boga 1914, 11–15., 63–65., a kérdéses betűsorok példáit lásd CMASE 545., 571., 595., 635. Lakatos a forrásul szolgáló Rudimenta (pontosabban annak azonosítatlan, de bizonyosan a Lázár IV. Imréhez és Kájoni Jánoshoz kapcsolt erdélyi kéziratcsaládba tartozó kézírata) betűalakjait helyenként enyhén módosította, így lehetett új alakvariánsok forrásává.

15 Bár ilyenre is van példa, így Szentiványi Markos Dániel vagy Cserei Mihály kéziratában (CMASE 543., 554–555.).

16 KMRE 078, 079, 081, 090–092, 094. Róna-Tas A. olvasata szerint a jel hangértéke /l/, Vékony G. olvasata szerint /š/, azonban mindkét olvasat problematikus (ld. röviden Fehér 2021, 139–143.), így ezeket a hangértékeket legjobb esetben is csak hipotetikusnak tekinthetjük.

17 A korai rendhagyó karakterek közt se; bár a 4. kissé hasonlít az alsóbüi <f> jelre, de szerintem itt csak látszatról van szó: az utóbbi jel nagyon kis méretben készült feltehetőleg nem e célra készült eszközzel, így a normalizált alaktól való eltérése inkább csak a lejegyző pontatlanságát mutatja.

viszont néhány hasonló vagy gyaníthatóan hasonló alakot a rovásírásos gyűrűk „geometrikus”¹⁸ jelkészletében.¹⁹

Kimondhatjuk, hogy a székely jelkészletet alapul véve nem lehetséges olvasatot adni, még ha a három jelre felvethető elég bizonytalan javaslatot elfogadjuk és a hiányzó két betűt ötletszerűen egészítjük ki, akkor sem tudunk értelmes magyar jelentést adni a szövegnek. A székely rovásírás korai, XIII–XIV. századi emlékeinek több ismeretlen jelet tartalmazó jelsorával²⁰ sem mutatkozik kapcsolat. A rovásírásos gyűrűkről egyelőre túl keveset tudunk ahhoz, hogy párhuzamukat az értelmezésnél felhasználjuk, nem beszélve róla, hogy azokon a kérdéses jelek inkább tűnnek geometrikus motívumkészlet részeinek. Az is igaz, hogy a jelek egy része hasonlít latin M, W betűkre, és enyhe erőszak árán, egy kivétellel akár összerakhatók lennének görög ($\mu\omicron^{\wedge}\nu\omega\phi$ +) vagy cirill ($\mu\omicron\gamma\omega\phi$ +) betűkké is. Ezeknek az írásoknak a rendszerszerű haladási iránya azonban fordított, mint feliratunké. Nem csoda, ha ismerünk olyan megfejtési kísérletet is, amely fordított irányba haladó görög szöveget tételez fel, Rumi Tamás [A] – $\omicron\nu\omicron(\alpha)$ – Ω javaslata²¹ azonban nem fogadható el: a két kerek karakter, amelyeket ő o-nak értelmez, bizonyosan nem azonos, a 3. jel sem lehet ν , és fentebb már volt szó róla, hogy az eredeti felület ott, ahol ő az A jelet feltételezi, bizonyosan üres volt. Meggyőződésem szerint értelmes görög olvasat semmiképp nem lehetséges. Tehát, noha az írásrendszer valószínűleg áll valamilyen – távolabbi – genetikai összefüggésben a székely és nagyszentmiklósi rovástípusokkal, egy olyan független hagyomány termékének látszik, amelynek én nem ismerem más példáját.

A gyergyószentmiklósi felirat

A legutóbbi években az ismeretlen írással írott kelet-székelyföldi emlékekhez egy újabb felirat csatlakozott Gyergyószentmiklóson. Ugyan 1938-ban Blénessy

18 KMRE 183., vö. 145²–158, a „rovásírásos gyűrűk” egész problematikájáról Langó 2020.

19 KMRE 148, 1–3. karakter; KMRE 133, 4. karakter. Ha a KMRE 135 feliratot nem torzult görög betűsnek tekintjük, hanem fordított állásban próbáljuk olvasni, a 3–4. karakter ott is ilyenek mutatkozik.

20 KMRE 172–174, provizorikusan 176, legújabban még Fehér 2022, 46.

21 Rumi 2015; hipotézise szerint az utolsó jel 90°-ban el van fordítva.

Alajos futólag említette, székely rovásírásnak tekintve,²² ez azonban teljesen elefejtődött, és a feliratot 2020 végén Bajna György emelte ki újra az ismeretlenségéből egy rövid ismeretterjesztő közléssel,²³ amelyben nagyon helyesen arra a megállapításra szorítkozott, hogy biztosan nem latin és nem is örmény írásról van szó. Az első tudományos közlés Sántha Attilának köszönhető,²⁴ de a latin szövegnél régebbi, úgymond „rovásos” szövegrész olvasatát ő sem tudta megadni.

A tárgy maga egy fagerenda (5. kép), amely jelenleg²⁵ a gyergyószentmiklósi örmény katolikus templom kerítőfalának kapujába van falazva szemöldökfaként ($21 \times 123,5 \times ?$) a belső oldalon, ez azonban másodlagos beépítés. A felülete (főleg balra és alul) erősen erodált, helyenként utólagos festés nyomai, benne palimpsestus vésett felirat, nagy számban vannak erősen megkopott jelek két sorban (1. csak a jobb oldalon maradt fenn, 1,8–2,3, 2. jobbra 2,1–2,3, balra 2,8), amelyekből a függőleges hasták viszonylag megőrződtek, a vízszintesek bizonytalanul, **c 3 sorban** ennél jobban megőrzött latin kapitális betűs felirat nagyjából középre igazítva, az 1. és 3. sorban helyenként utánvésvé és fekete festéssel (pontatlanul) megújítva.²⁶ A datált (1637-ből való) latin felirat leírását és értelmezését Sántha Attila közlése után már felesleges volna ismételni. Az azonban egyértelmű, hogy a többi írásnyomok sorbeosztása eltér a latin felirattól, sőt az metszi is ezeket, vagyis ezek régebbiek (6. kép). Hogy mennyivel, az természetesen kérdéses. A szemöldökfát durva eróziós hatás érte, amely balra és alul volt erősebb (az 1. sort nyilván védte a felette lévő egykori építmény); ehhez képest a korábbi írás majdnem annyira, jobbszélén épp annyira kivehető, mint az újabb, ami arra utal, hogy annak idején igen alaposan, mélyen, éles vonalak-

22 Blénessy 1938.

23 Bajna 2020.

24 Sántha 2023. (s.a.).

25 2022. április 30-án volt lehetőségem személyesen vizsgálni, hála Gál Hunor plébános szíves segítségének.

26 Sántha 2023: az átfestés 1938 és 1950 közt készült. E feltételezését alaposan megindokolja. Másik feltételezése, hogy az átvésés vsz. 1748-as, elsősorban azon alapul, hogy a jelen formában beépített gerendán annak előnytelen fekvése miatt már nem lehetett volna végrehajtani, ezért a beépítés idejében keletkezhetett. Kétségtelenül ez a hipotézis is logikus, de bizonyítottan nem nevezném, hiszen előnytelen pozícióban való vésésre azért előfordul példa (vö. Fehér 2022, 47.).

kal metszették be. Azt azonban el kell ismerni, hogy a megmaradt vésetek azok, amelyek a faszerkezet természetes irányaiból következnek: főleg a függőlegesek; a vízszintesek többnyire összeolvadnak az évgyűrűk puhább szakaszaiban kialakult természetes vájatokkal. Így minden vízszintes vonalat nagyon nagy óvatossággal kell kezelni, valóban írás-e, vagy csak természetes sérülés. Ferde vonal viszont alig van. Vagy döntően e két főirányból állt az írás, vagy pedig a ferdeket a többinél lényegesen felszínesebben vésték, így azok teljesen megsemmisültek. Ugyanakkor a szemöldökfa jobb felső részében, amely sokkal épebb felszín a bal oldalánál, egy más stílusú, szélesebb és ferde vonalakat is tartalmazó véset-sor nyoma is megmaradt. Ez véleményem szerint egy harmadik írás maradványa, amely alighanem még régebbi.

Abszolút datálás nem áll rendelkezésünkre, sajnos dendrokronológiai vizsgálata a szemöldökfának eddig még nem történt, de azt feltehetjük, hogy a latin betűs írás akkor került a fára, amikor már az előző felirat nem volt aktuális, valószínűleg nem volt jól olvasható, ez esetben az a XVI. századnál aligha későbbi, annak is inkább az első felére gondolhatunk. Ha a még előző feliratot is elfogadjuk, azt a XV. századra valószínűsíthetjük.

A feltehető második felirat a gerenda alsó felét foglalja el, míg a felső felén nagyrészt csak az utolsó felirat van meg. Az 1637. évi szöveg első sorai közt van egy sornyi *vacat*. Lehetne gondolni itt egy sor teljesen kitörlődött latin írásra is, de a sor jobb felén a legelső felirat elég jól kivehető, alig hihető, hogy az ennél lényegesen újabb felirat nyom nélkül megsemmisült volna. Kérdés, mi volt a bal oldalon, ahol nincsenek egyértelmű írásnyomok. Talán az egész régebbi felirat jobbra volt tájolva, és többnyire csak a szemöldökfa jobb oldalát töltötte be? Sajnos a legelső szövegből olyan kevés maradt, hogy a teljes rekonstruálása reménytelen (7. kép). Bal oldalt és felül vannak apró maradványok, melyekről nem egyértelmű, hogy az első vagy a második feliratból maradtak vagy egyszerűen sérülések. Mivel azonban nagyobb részük a második felirat soregyenéből kilóg, és a latin 1–2. sor közti nagyobb jelmaradványok szerintem tudatoságra utalnak, nézetem szerint ezek a legelső felirat romjai. Biztonsággal azonban csak a jobb oldali három jel azonosítható. (Itt azonban vannak vésetek, amelyek relatíve újnak tűnnek, valószínűleg abból származnak, hogy valaki megpróbálta – tévesen – felújítani az első feliratot.) Az ezek alatt lévő két jel valószínű, de

mivel nem rétegzik a későbbi feliratokat, esetleg a második felirathoz is sorolhatjuk őket. A három biztos jelet kétféleképp is magyarázhatjuk.

I. Nincs akadály, hogy székely rovásírásnak oldjuk fel: U, I/J, N (?).²⁷ Noha az <u> elég ritka betű, sajátos alakja miatt jobban ellenáll az erózióknak, mint a legtöbb betű, ezért relatíve sok a fennmaradt példája, az pedig teljesen reális, hogy egy magyar nyelvű, valószínűleg építési szöveg az új szóval kezdődjék.

II. De tekinthetjük analógnak a csikmadarasi feliratot is, ez esetben az 1. jel az ottani 1. jel variánsa, a 2. jel ismeretlen, a 3. pedig lehet a madarasi kerek jel (vagy ismét egy ismeretlen jel) maradéka.

A hasonló, két-három bizonytalan jelből álló feliratmaradványok esetében ezt sajnos gyakorinak mondhatjuk: lehet egy viszonylag koherens megfejtési javaslatot adnunk, ha kiválasztunk egy írásrendszert, de valójában több írásrendszer is joggal feltételezhető, így bizonyosságra nem juthatunk. Elvileg jóval jobbak a lehetőségeink a második feliratnál (8. kép), amelyből mindenképpen sokkal több maradt fenn. Valószínűleg kétsoros, a soregyenből kilógó vésetek véleményem szerint inkább az első felirathoz sorolhatók. Ez már felvet egy problémát: miért nem írtak a gerenda tetejére, ahol nagy felület maradt teljesen simán? (Legalábbis nem hinném, hogy szándékosan simára csiszolták volna a latin felirat készülte előtt.) Az egyik lehetőség természetesen az, hogy a gerendát megfordítva építették be a cinteremkapuba, eredeti állásában fejjel lefelé állt. Így viszonylag folyamatos, a gerendán egyenletesen elosztott, láthatólag jobbról balra haladó írásképet kapunk, csak hogy e jeleket sem lehet azonosítani ismert ábécével, bár néhány jel megfeleltethető székely rovásbetűknek, néhány pedig nagyszentmiklósinak is. A többségnél azonban mindkét azonosítás elvetendő. Nem zárható ki persze az sem, hogy a gerenda mai állása megegyezik az eredetivel, és az írás balról jobbra halad, csak éppen ez esetben nem tudjuk, miért van viszonylag alul, és az 1. sor első fele miért üres. De ez esetben sem jutunk azonosítható ábécéhez.²⁸ Mindkét esetben igaz azonban, hogy a jelek egykor nyilván koherens szöveget alkottak, amely

27 Az U bal szára ez esetben megsemmisült; a 3. jel esetleges középső vésete kétes, így több betűnek is elképzelhető.

28 Van egy rövidebb részlet, amely fraktúr latinra hasonlít, de ennek ellentmondanak a közvetlen mellette levő betűcsoportok. Székely rovásjellel talán csak egyetlen jel egyforma, amely látszatra <k²>-t mutat.

szavakra volt tagolható, ugyanis egy hárombetűs szekvencia három helyen is ismétlődik a szövegben²⁹ (9. kép). Az eddigi adatok alapján összeállíthatunk egy jelsort, amely nyilván messze van a teljes ábécétől (10–11. kép); az első, talán logikusabb esetben olyan írásnak tűnik, amely távoli kapcsolatban lehet a székely rovással, de régóta külön fejlődött típusnak kell lennie, a második esetben pedig egy egyelőre teljesen ismeretlen jelsor, amelyre bizonyos fókig hatottak régi délkelet-európai írásrendszerek és talán latin jelek is. (Megjegyzem, olyan középkori európai írás, amelyre latin jelek egyáltalán nem hatottak, valószínűleg nem is létezhet.)

Eddigi adatainkat összefoglalva sajnos szinte több a kétely, mint vizsgálatunk kezdetén volt. Egyetlen olyan állítást tehetünk, amely szilárdnak tűnik: a Székelyföld keleti részén, Csíkban-Gyergyóban viszonylag sokáig biztosan fennmaradt egy vagy több régi íráshagyomány, amely eltér az általunk ismert székely rovásírástól, bár távolabbi kapcsolatban lehet éppen vele. És ez talán arra is ok, hogy felhagyjunk az utóbbi évtizedekben elterjedt nézettel, amely egyébként sem volt túl logikus: hogy Csíkban aránytalanul kevés volna a rovás emlék a többi székekhez képest.³⁰ Más kérdés, hogy mennyiben érdemes ezekkel a ma ismeretlen rendszerekkel foglalkozni. Egyelőre aligha tehetünk egyebet, mint hogy regisztráljuk a felbukkanó adatokat. Mivel külső leírást, ábécét nem ismerünk hozzájuk, azt nem remélhetjük, hogy rövid távon megfejthetők lesznek – talán, ha idővel emlékek tucatjait sikerül felfedeznünk, ez azonban (ha egyáltalán lehetséges) csak sokára fog bekövetkezni.

29 Sajnos a gerenda állapota befolyásolja ennek értékelését: a jobb oldali jel esetében bizonytalan, voltak-e vízszintes szárai, vagy az annak tűnő jelenségeket a fa természetes szálirányú rongálódása okozza. Ha nem voltak, a mai helyzetben nézve a 2–3. jel kifejezetten hasonlít glagolita jelekhez, de az 1. nem; ha voltak, akkor az utolsó karakter inkább a máig megfejtetlen murfatlari jelkészlet egyikére emlékeztet.

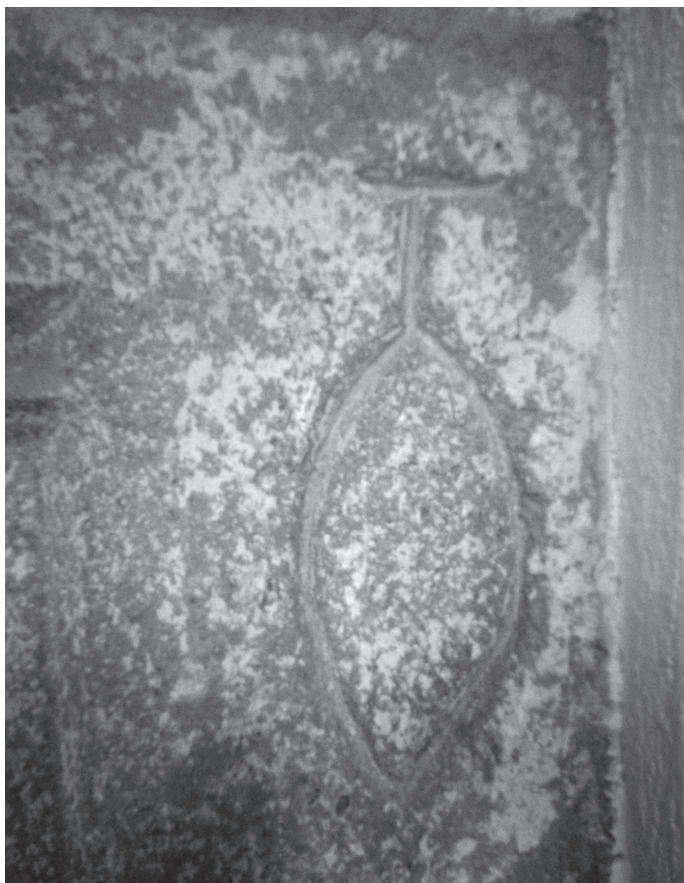
30 Pontosabban: egyesek döntően Udvarhelyszékre lokalizálják az emlékeket, lásd Benkő 1996, 80.; CMASE 835.

IRODALOMJEGYZÉK

- Bajna 2020.** Bajna György: Rovásírás az örmény katolikus templom cinterme előtt? *Erdélyi Előretolt Helyőrség*, 3. (2020. november) 10. (29.) sz. 15.
- Benkő 1996.** Benkő Elek: A székely rovásírás korai emlékei. A székelydályai felirat. *Magyar Nyelv*, 92. (1996) 75–80.
- Blénessy 1938.** Blénessy Alajos: *Ősi székely rovásírás a gheorgheni örmény templom cintermének szemöldökfáján. Keleti Újság*, 21. (1938. április 28.)
- Boga 1914.** Boga Alajos: *Székelyföld történetírója a XVII. században. (Lakatos István)*. Szent Bonaventura, Kolozsvár, 1914.
- Botár 2013.** Botár István: *A Csíki-medence középkori településtörténete I. Doktori disszertáció*, ELTE, Budapest, 2013.
- CMASE.** Benkő Elek – Sándor Klára – Vásáry István: *A székely írás emlékei. Corpus Monumentorum Alphabeto Siculico Exaratorum*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2021.
- Fehér 2021.** Fehér Bence: Gondolatok a nagyszentmiklósi írások megfejthetőségének korlátairól. In: Vizi László Tamás – Horváth-Lugossy Gábor (szerk.): *A Magyarságkutató Intézet évkönyve 2020*. Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2021. 137–158. <https://doi.org/10.53644/MKIE.2020.137>
- Fehér 2022.** Bence Fehér: New Runiform Inscription from Dombó. *Epemeris Hungarologica*, 2. (2022) 2. sz. 43–58. <https://doi.org/10.53644/EH.2022.2.43>
- Friedrich 2013.** Friedrich Klára: *Megfejtések könyve I.* K. n., Budapest, 2013.
- KMRE.** Fehér Bence: *A Kárpát-medencei rovásírásos emlékek gyűjteménye I.* Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2020.
- Langó 2020.** Langó Péter: Rovásjelek vagy a keresztény térítés emlékei? In: Fehér Bence – Ferenczi Gábor (szerk.): *Ősi írásaink*. Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2020. 99–126.
- Pál-Antal et al. 1996.** Pál-Antal Sándor – Ördögh Imre – Balázs Dénes – Miklós Márton: *Csíkmadaras. Egy felcsíki falu hét évszázada*. Mentor, Marosvásárhely, 1996.

- Pál-Antal et al. 2006.** Pál-Antal Sándor – Ördögh Imre – Balázs Dénes – Miklós Márton: *Csíkmadaras. Egy felcsíki falu múltja és jelene*. Mentor, Marosvásárhely, 2006².
- Rumi 2015.** Rumi Tamás: Csíkmadarasi görög felirat. <http://rovas.info/2015/11/csikmadarasi-gorog-felirat/>(a letöltés időpontja: 2023. augusztus 6.)
- Sántha 2023.** Sántha Attila: A gyergyószentmiklósi örmény katolikus templom cinteremkapuján levő feliratok. In: Fehér Bence (szerk.): *Ősi írásaink III.* Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2023. s. a.
- Sebestyén 1915.** Sebestyén Gyula: *A magyar rovásírás hiteles emlékei*. MTA, Budapest, 1915.
- Tánczos 2006.** Tánczos Vilmos: A moldvabányai rovásfeliratról és keletkezésének hátteréről. *Erdélyi Múzeum*, 67. (2006) 3–4. sz. 150–156.
- Tánczos 2007.** Tánczos Vilmos: Moldvabánya magyar emlékei a történetírásban és a folklórban. In: Szemerkenyi Ágnes (szerk.): *Folklór és történelem*. Akadémiai, Budapest, 2007. 342–371.
- Vásáry 1974.** Vásáry István: A magyar rovásírás. A kutatás története és helyzete. *Keletkutatás*, (1974) 159–171.
- Vékony 1987.** Vékony Gábor: *Késő-népvándorlaskori rovásfeliratok a Kárpát-medencében*. Életünk Könyvek, Szombathely, 1987.

KÉPMELLÉKLET

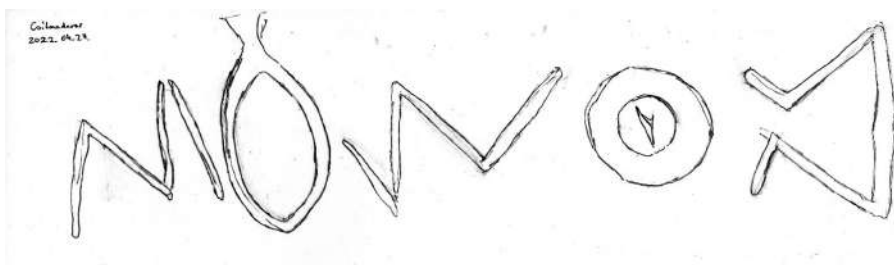
1. kép. Csíkmadaras, r.k. templom, középkori ajtókeret, jobb ajtófél
Forrás: a szerző felvétele

2. kép. Bal ajtófélfél
Forrás: a szerző felvétele

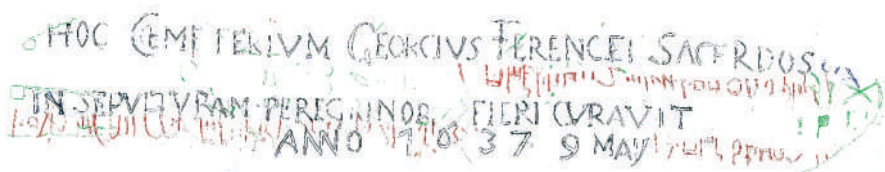
3. kép. Szemöldökkő
Forrás: a szerző felvétele

4. kép. A szemöldökkő írásának rajza
Forrás: a szerző rajza

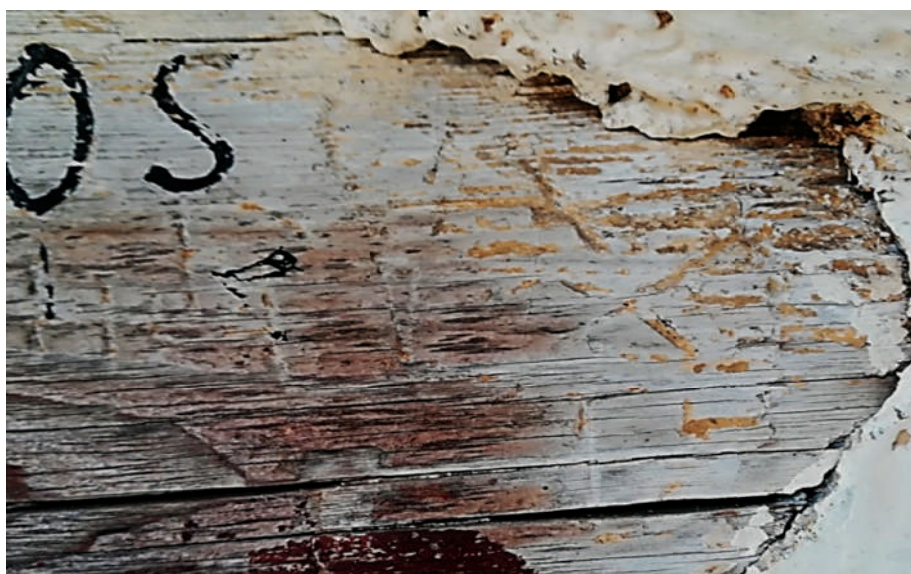
5. kép. Gyergyószentmiklós, örmény katolikus templom,
kerítőfal kapuja, szemöldökfa
Forrás: szerző felvétele

6. kép. A szemöldökfa három feliratának rajza
Forrás: a szerző rajza

7. kép. Az 1. felirat rajza
Forrás: a szerző rajza

8–9. kép. Részletképek az 1. felirat olvasható részéről

Forrás: a szerző felvételei

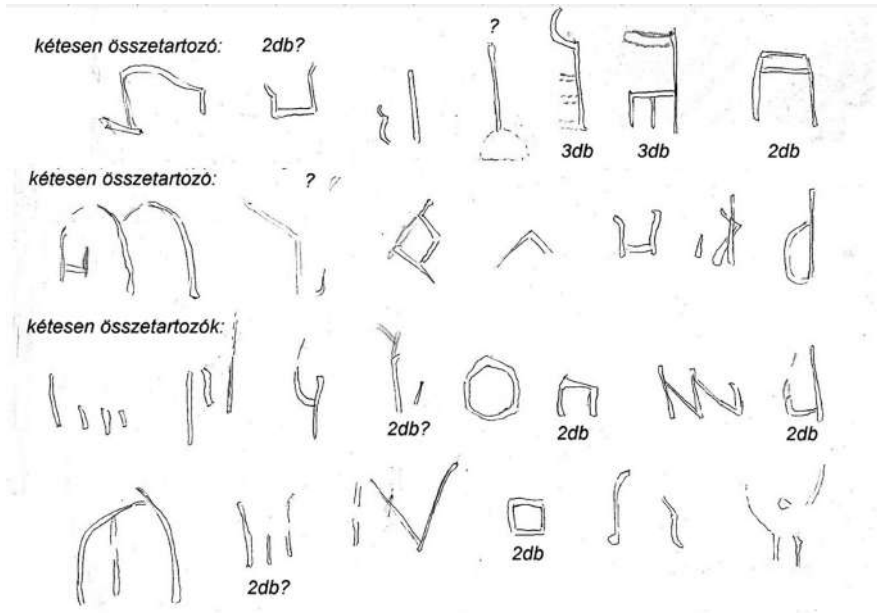
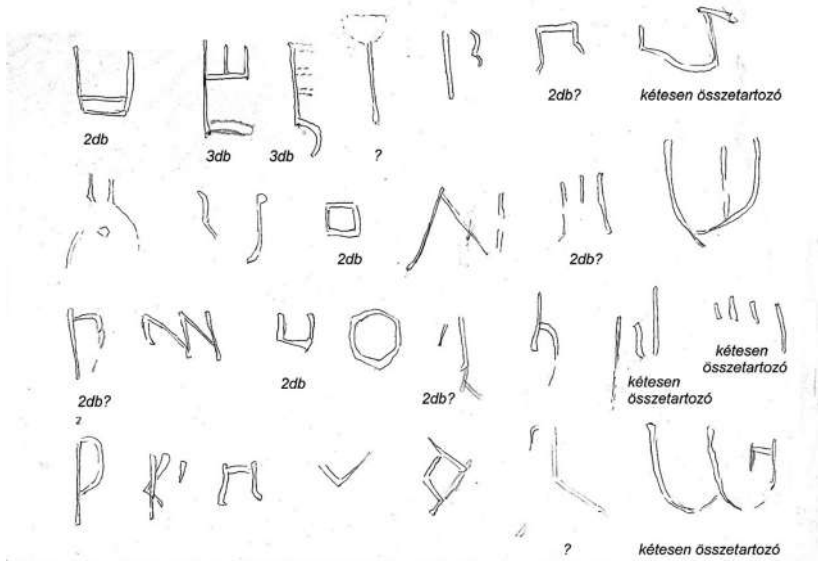
10. kép. A 2. felirat rajza

Forrás: a szerző rajza

11. kép. Ismétlődő szekvencia a 2. feliraton

Forrás: a szerző rajza

12–13. kép. A 2. felirat elkülöníthető jelei a jelenlegi, illetve fejtetőre fordított állásban

Forrás: a szerző rajzai

HORVÁTH CIPRIÁN

HONFOGLALÁS KORI SÍROK CSORNA-SÜLYHEGYEN

KIVONAT: A Csornától délkeletre található Sülyhegyen, 1888 tavaszán, homokbányászat során honfoglalás kori sírokat találtak. Előbb Lakner Ambró, majd néhány évvel később Bella Lajos tárta fel a lelőhely egy részét, munkájuk nyomán mintegy 34 temetkezésről vannak adataink. A temető egykori sírszáma azonban ennél bizonyára nagyobb volt. A feltárt sírokat előkerülésük sorrendje szerint közölték, ugyanakkor a lelőhely összefoglaló feldolgozása napjainkig hiányt jelent a korszak kutatásán belül. Az újraközlés nem csupán a sírok és leletek eddigiéknél részletesebb leírását adja, hanem több ponton tisztázza is a leletek hovatartozását, és további adatokkal egészíti ki meglévő ismereteinket a temetőről.

KULCSSZAVAK: magyar honfoglalás kor, temető, lovassírok, pénzérmék, rozettás lószerszámveretek

CIPRIÁN HORVÁTH

GRAVES FROM THE AGE OF CONQUEST AT CSORNA-SÜLYHEGY

ABSTRACT: In the spring of 1888, graves from the Age of Conquest were found during sand mining in Sülyhegy, east of Csorna. First Ambró Lakner, and a few years later Lajos Bella explored part of the site, and their work resulted in data on about 34 burials. However, the number of graves in the cemetery was certainly larger. The excavated graves were published in the order in which they were found, but until today there has been a lack of a comprehensive study of the site in the field of research into the period. The new edition not only provides a more detailed description of the graves and finds than has been available to date, but also clarifies the provenance of the finds and adds further information to our existing knowledge of the cemetery.

KEYWORDS: Hungarian conquest, cemetery, equestrian burials, coins, horse harness with rosettes

Bevezetés*

1888 tavaszán a Csornától keletre található Sülyhegyen homokkitermeléshez kezdtek, ahol a munka során honfoglalás kori sírokat találtak. A helyszínre Lakner Ambró szállt ki, aki a többé-kevésbé sorokban elhelyezkedő temetkezésekből húszat fel is tárt.¹ Ezek közül azonban csak tizennyolc sorolható vizs-

* A dolgozatot Tihanyi Balázs (MKI) lektorálta, hasznos tanácsait ezúton is köszönöm.

1 Lakner – X. Y. 1892.

gált korszakunkba (1–18/1888.), míg a két É–D-i tájolású V. századi temetkezés volt.² A homokbánya kutatása 1894. december 4-én folytatódott, ekkor Bella Lajos egy női lovassírt bontott ki a domb déli részén (1/1894.), amelyet azonban a korábbi homokkitermelés részben már bolygatott.³ A kutatást folytatva 1895 tavaszán Bella először a télen kitermelt homokot kutatta át, ennek során talált egy további ezüstitárgyat. A decemberben feltárt női lovassírral párhuzamosan kijelölt 2 m széles és 8 m hosszú kutatóárokban pedig egy őskori objektumot dokumentált. Mivel ezen a részen honfoglalás kori temetkezés már nem került elő, ezért a munkát a homokgödör keleti oldalán folytatta, majd ennek eredménytelensége után az északi oldalon húzott kutatóárkokkal további tizenöt sírt bontott ki (1–15/1895.).⁴ Az *Oedenburger Zeitung* 1895. április 14-i számában ezekről a sírokról mint az előző héten⁵ feltárt temetkezésekről olvashattak az érdeklődők, vagyis bizonyára valamikor április első napjaiban kerülhettek elő. Mivel a domb északi oldalának alja irányban Bella megfigyelései szerint már csak gyermeksírok voltak, ezért a kutatást felfüggesztette.⁶

A feltárások eredményeit Hampel József tárgyleírásaival Lakner Ambró ismertette,⁷ majd Hampel önállóan is közölte,⁸ röviden pedig Pulszky Ferenc is bemutatta.⁹ Összefoglalóan Nováki Gyula segítségével Szőke Béla rekonstruálta a lelőhelyen folyt kutatást.¹⁰ Szerepelt a leletkataszterben is,¹¹ említette Erdélyi István,¹² majd a soproni régészeti kutatást bemutató Gömöri János is ismertette azt.¹³ A lelőhely kutatásának történetét legutóbb Aszt Ágnes foglalta össze.¹⁴

2 Nagy 1893, 229.; Aszt 2020, 13.

3 Bella 1895, 253–255.

4 Bella 1895, 255–256.

5 Cserepes 1895, 2.; Szőke 1954, 131, 72. j.

6 Bella 1895, 255–256.

7 Lakner – X. Y. 1892; 1889.

8 Hampel 1900, 554–560.

9 Pulszky 1891, 15.

10 Szőke 1954, 131–133.; 1962, 12.

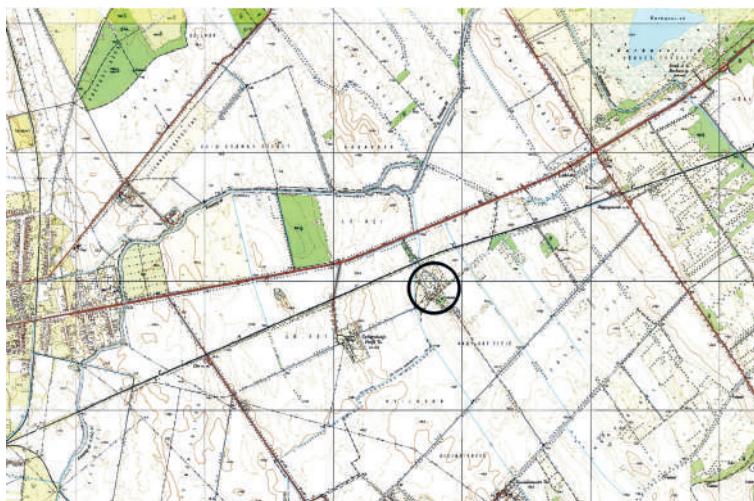
11 FÉK 200. sz.

12 Erdélyi 1995, 95.

13 Gömöri 2000, 358–359.

14 Aszt 2020, 12–14.

Az 1888-ban feltárt leletekből nem kerültek a Soproni Múzeumba,¹⁵ azokat Szombathelyen vették leltárba, ezeket – a múzeumba kerülésük történetével együtt – Kiss Gábor adta közre.¹⁶ A Savaria Múzeumban beletárolt leletek tartós letétként ma a Soproni Múzeumban találhatóak, a lelőhely 1894–1895-ben feltárt leleteinek egy részével együtt. A leletanyag egy másik része ugyancsak a Soproni Múzeumba került,¹⁷ azonban ezek sajnálatos módon már 1953-at megelőzően elkallódtak.¹⁸ Jelen tanulmány¹⁹ célja a lelőhelyről ismert adatok alapján annak összefoglaló újraközlése. (1. kép)

1. kép. Csorna-Sülyhegy (1:10 000)

Forrás: a szerző

15 SM R. A. 35.

16 Kiss 2000, 270. A Savaria Múzeumba került leletek kapcsán Kiss Gábor (SM) segítségét ezúton is köszönöm.

17 Kugler 1899, 14.

18 Gömöri 2000, 354.

19 A szövegben alkalmazott rövidítések: átm. = átmérő, Csvh. = csontváz hosszúsága, H. = hossz, ltsz. = leltári szám, M/m. = méret, R. A. = Régészeti Adattár, sh. = sírhossz, SM = Soproni Múzeum, sm. = sírmélység, SzSM = Szombathelyi Savaria Múzeum, ssz. = sírszélesség, t. = tájolás.

Sírleírások²⁰

1/1888. sír (1888.)

Nő.²¹ Csvh.: ?, t.: Ny–K, sm.: ?, sh.: ?, ssz.: ?

A váz valószínűleg hanyatt fekvő, nyújtott helyzetű volt. A koponyáról szóló leírás szerint „a fejtető [...] fémes zöld és cm. átmérővel legömbölyített széllal átlyukasztott” volt.²²

Mellékletei:

1–3. A fejtetőnél, a csonton látható zöld színű patinanyomoknál helyezkedett el 3 db kerek, közepén kiemelkedő peremmel övezett áttöréssel, szélén virágszirmokat utánzó mintával díszített aranyozott bronzveret. Hátoldalukon 3 db ellentett lemezkével ellátott szegecs található. Ma 2 db van meg a gyűjteményben. Átm.: 1,5 cm. SzSM ltsz. 54.738.9.²³ (2. kép 1) [1. tábla 1–2]

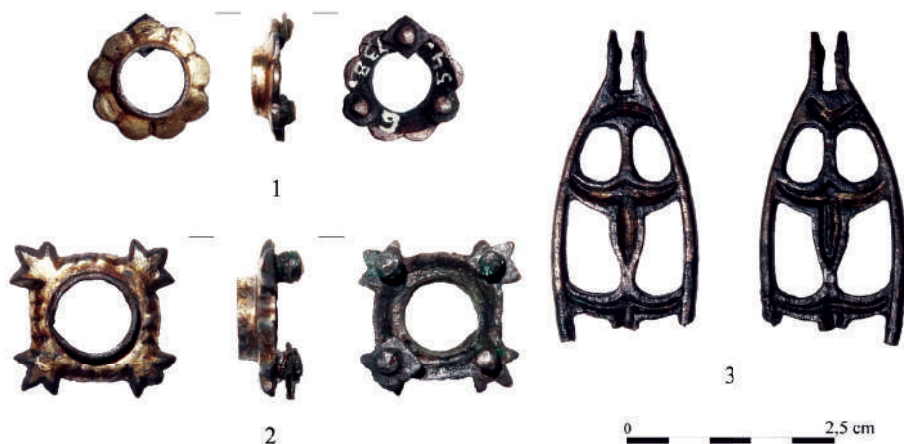
4–8. Ugyanott volt 5 db négyzet alakú, közepén kiemelkedő peremmel övezett áttöréssel, sarkaiban háromágú mintával, felületén gyöngyözött díszítéssel ellátott aranyozott ezüstveret. Hátoldalukon 4 db ellentett lemezkével ellátott szegecs található. M.: 1,9 × 1,9 cm. SzSM ltsz. 54.738.8. (2. kép 2) [1. tábla 3–7]

20 A sírleírások a szakirodalom, az adattári dokumentációk, a leltárkönyvek adatai és a leletek személyes vizsgálata alapján készültek.

21 A nemi és életkori adatok megadása a helyszíni megfigyelések alapján történt.

22 Lakner – X. Y. 1892, 18.

23 A leírásban 2 db szerepel, a rajzon azonban 3 db látható (Lakner – X. Y. 1892, 23., III. ábra 33–35.)

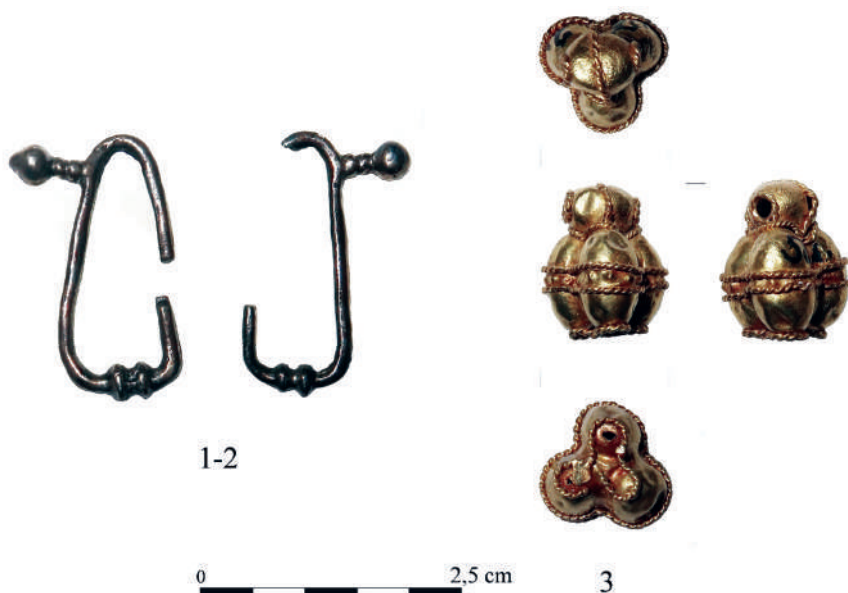

2. kép. Csorna-Sülyhegy, 1/1888. sír

Forrás: a szerző

9–10. A koponya környékén volt 2 db B típusú gömbsorcüngős fülbevaló ezüstkarikája. Alsó részükön két gyűrű alakú elem fogta közre egykor a csüngőt, felső részükhöz gomb alakban záródó, tagolt pálcátág csatlakozik. M.: 2,5 × 1,5 cm. SzSM ltsz. 54.727.4. (3. kép 1–2, 4. kép 1) [1. tábla 8–9]

11–12. A leleteket bemutató rajz szerint a fülbevalók karikáinak fordított állása mellett, felső részük nyitott végére volt ráakasztva egy-egy aranygyöngy. A gyöngyök ma megtalálható darabjának átmetszete háromlevelű lóhere alakú, üreges, két félből összeillesztett. Középrészén az összeillesztésnél, a gyöngy alsó felének palástján belülről kidomborodó gyöngysor fut, amelyet két oldalt csavart filigránszál övez. Füle hordó alakú, két szélén áttörését ugyancsak csavart filigránszál keretezi, s egy ilyen fut a hordó hasán is. A fül és a gyöngytest érintkezési részén és a gyöngy alján körben is csavart filigránszál húzódik. M.: 1,5 × 1,2 cm. SzSM ltsz. 58.11.2.(3. kép 3, 4. kép 1) [1. tábla 10]

3. kép. Csorna-Sülyhegy, 1/1888. sír

Forrás: a szerző

13–16. A nyakcsigolyák körül különböző gyöngyök helyezkedtek el.

13. 1 db lapos, „gyöngyragylóból” kivágott gyöngy. M.: 1,5 × 1,3 cm. Elveszett. (4. kép 8)

14–15. 2 db kék színű, ovális, félgömb átmetszetű üvegyöngy. M.: 1,5 × 1, ill. 1,4 × 0,9 cm. Elvesztek. (4. kép 6–7)

16. 1 db fehér színű, ovális, félgömb átmetszetű üvegyöngy. M.: 1 × 0,8 cm. Elveszett. (4. kép 5)

17–19. Ugyancsak a nyakcsigolyáknál volt 3 db kauri. A legnagyobb darab m.: 2,5 × 2 cm. Elvesztek. (4. kép 9–11)

20. Valószínűleg a mellkas csontjain volt 1 db ovális, ellaposodó végén áttört, lemélyedő részein aranyozott bronz fülkanál. Egykori m.: kb. 6 × 1,7 cm volt, a ma megtalálható darab m.: 3,6 × 1,7 cm. SM ltsz. 54.723.3. (2. kép 3, 4. kép 20) [1. tábla 11]

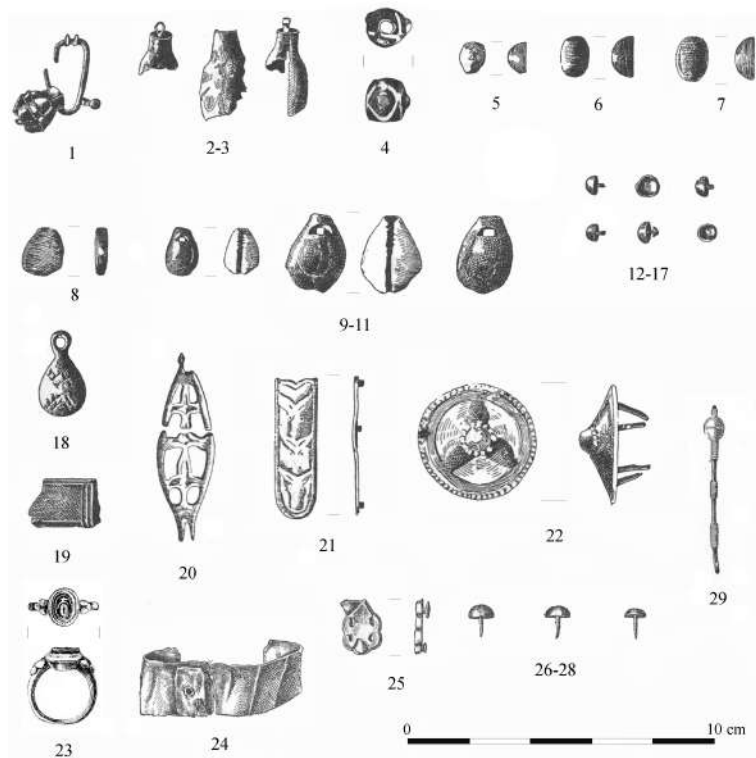
21. A bal kar csontjain volt 1 db kiszélesedően lekerekített végű ezüst pántkarperec. M.: 5,7 × 5,6 cm, sz.: 1,3–1 cm. SM ltsz. 54.272.1. [2. tábla 1]

22–27. Valószínűleg a lábfejek csontjainál volt 6 db félgömb alakú, hátoldalán ellentett lemezkével ellátott szegeccsel rendelkező ezüstveret. Átm.: 0,4–0,5 cm. Elvesztek. (4. kép 12–17)

27. A sírban a „láb alatt” volt 1 db kovácsoltvas zabla. Elveszett.

28–29. Ugyanott volt 2 db kovácsoltvas kengyel. Elvesztek.

Megjegyzés: a sírleírásban a kaurik után „ezüstbádog karikák” meglétéről olvashatunk,²⁴ amelyek valószínűleg a lábszárcsontoknál feküdtek a lábbeli díszével együtt.

4. kép. Csorna-Sülyhegy, 1, 5–17, 20: 1/1888. sír,
23–28: 1/1894. sír, 2–4, 18–19, 21–22, 29: szórvány
Forrás: Lakner – X. Y. 1892

24 Lakner – X. Y. 1892, 18.

2/1888. sír (1888.)

Férfi. Csvh.: „magas”, t.: Ny–K, sm.: ?, sh.: ? ssz.: ?

A sírban lócsontok is voltak.

Mellékletei:

1–? db kovácsoltvas nyílcsúcs.

3. 1 db kovácsoltvas zabra.

4–5. 2 db kovácsoltvas kengyel.

3/1888. sír (1888.)

Férfi. Csvh.: „magas”, t.: Ny–K, sm.: ?, sh.: ?, ssz.: ?

A sírban lócsontok is voltak.

Mellékletei:

1–? db kovácsoltvas nyílcsúcs.

2–3. 2 db kovácsoltvas kengyel.

4–6/1888. sír (1888.)

Gyermekek. Csvh.: ?, t.: Ny–K, sm.: ?, sh.: ? ssz.: ?

Mellékleteik: ?**7–18/1888. sír (1888.)**

Nemük, koruk bizonytalan, részben valószínűleg már felnőtt korúak. Csvh.: „A vázak néhány magas, erős emberekre enged következtetni, a többi közép-szerű”,²⁵ t.: Ny–K, sm.: ?, sh.: ? ssz.: ?

Mellékleteik: ?

²⁵ Lakner – X. Y. 1892, 18.

Szórványleletek:

1. 1 db B típusú bronz gömbsorc süngős fülbevaló két félből álló, a huzalra spirálisan feltekert fémszalakkal elválasztott gömbökkel díszített csöngője. H.: 5,6 cm. Elveszett. (4. kép 29)

2–3. A 7–18/1888. sírok egyikéből származik 2 db feltehetően ovális, felső részén összeszűkülő, belső részéből induló szalagszerű füllel ellátott ezüstpülbevaló. Testükön bekarcolt levél alakú minták voltak láthatók. A teljesebb példány m.: 2,2 × 1,4 cm. Elvesztek. (4. kép 2–3)

4–5. 2 db nyitott végű bronz huzalkarika. Átm.: kb. 2,4; ill. 1,5 cm.²⁶ Elvesztek. (5. kép 1–2)

6. 1 db fekete színű, hordó alakú, fehér színű kereszteződő hullámvonallal, annak három közén egy-egy kidomborodó piros, középrészén zöld színű szemmel ellátott opak üveggyöngy. M.: 1,5 × 1,4 cm. Elveszett. (4. kép 4)

7–9. 3 db körte alakú, kereszt alakban futó gyöngyözött mintát utánozóan öntött fél bronz fülesgomb. A 2 db ma is megtalálható darab m.: 2,7 × 1,4 cm. SzSM ltsz. 54.727.4. (4. kép 18)

10. 1 db pajzs alakú, egymás felett elhelyezkedő szarvasmarha²⁷ fejekkel díszített ezüst szíjvég, hátoldalán 5 db ellentett lemezkével ellátott szegeccsel. M.: 4,4 × 1,3 cm. Elveszett. (4. kép 21)

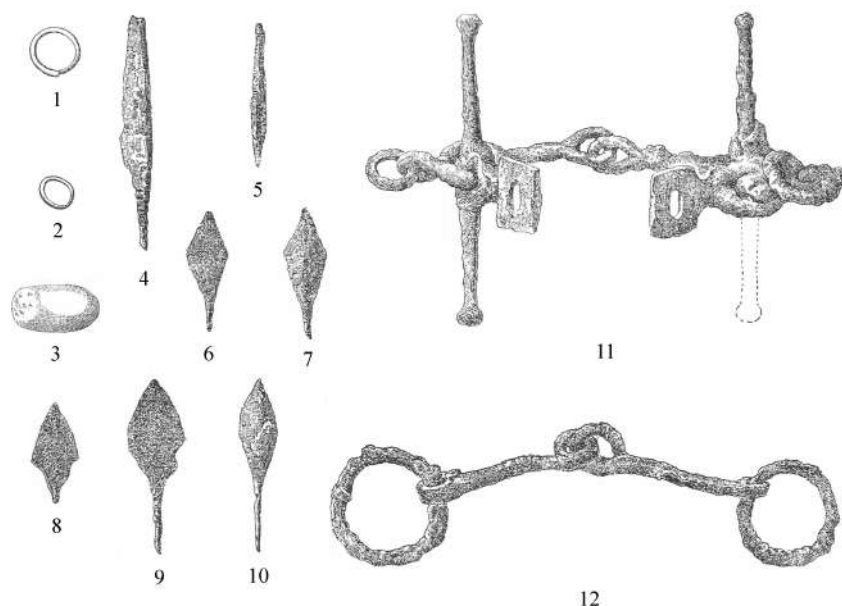
11. A 2 vagy 3/1888. számú sírban találtak 1 db „testszínű hengeres, az egyik végén vékonyabbra, de mindkét végén legömbölyített 4 cm. hosszú quarzdarabot”.²⁸ Elveszett. (5. kép 3)

12. 1 db téglalap alakú, hiányos ezüstlemez, „pánt vagy markolat borítékából való”. M.: 2,1 × 1,5 cm. Elveszett. (4. kép 19)

26 Azokban az esetekben, ahol a rajzon csupán a méretarány szerepelt, de centiméterskála nélkül, ott a méreteket előbbi alapján, vagy a ma is lemérhető leletek és a csupán rajzban ismert tárgyak arányai szerint számoltam ki, ezért bizonyára nem minden esetben sikerült pontosan.

27 Bollók 2015, 345.

28 Lakner – X. Y. 1892, 18.

5. kép. Csorna-Sülyhegy, szórvány

Forrás: Lakner – X. Y. 1892

13–20. 8 db középrészén vagy két, egymással szemben lévő ponton átlukasztott érme, típusaik szerint a következők.²⁹ (6. kép)

13. 1 db I. Berengár császár (915–924) milánói denára, középrészén átlukasztva. SzSM ltsz. KÜLF PÉNZ 1667–1669. Elveszett.

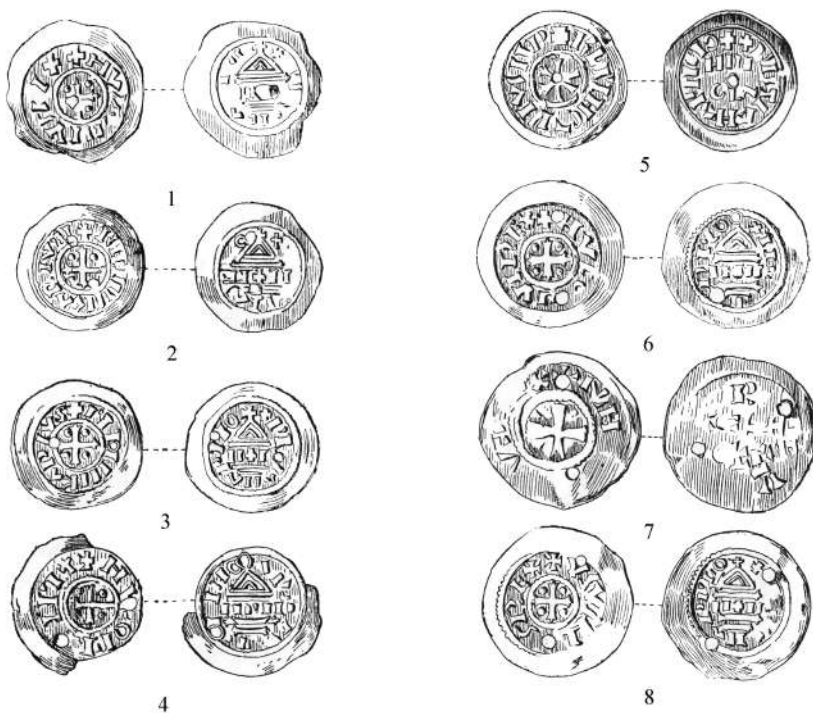
14. 1 db I. Berengár császár (915–924) velencei denára, két egymással szemben lévő ponton átlukasztva. SzSM ltsz. KÜLF PÉNZ 1667–1669. Elveszett.

15. 1 db I. Berengár császár (?) (915–924) veronai (?) denára, két egymással szemben lévő ponton átlukasztva. SzSM ltsz. KÜLF PÉNZ 1667–1669. Elveszett.

16–19. 4 db Provence-i Hugó (926–931) milánói denára, 1 db közepén, 3 db két egymással szemben lévő ponton átlukasztva. SzSM ltsz. KÜLF PÉNZ 1670–1673. Elvesztek.

29 Coupland–Gianazza 2015, 315.

20. 1 db Richwin strassburgi püspök (913–933) két ponton átlyukasztott denára, melyet I. Henrik (919–936) német királyra utaló körirata 919 után keletkezett.³⁰ SzSM ltsz. KÜLF PÉNZ 1674. Elveszett.

6. kép. Csorna-Sülyhegy, szórvány

Forrás: Lakner – X. Y. 1892

21. 1 db háromszög átmetszetű pengéjének vonalában futó nyelnyújtvánnyal ellátott, hátához csúcsba futó hegyű kovácsoltvas kés. M.: kb. 11,5 × 1,4 cm. Elveszett. (5. kép 4)

22. 1 db hosszúkás vastárgy (ár?). H.: kb. 6,6 cm. Elveszett. (5. kép 5)

23. 1 db kör alakú díszítőmezőbe komponált 3 db levéllel, kidomborodó közep-részen gyöngysorkerettel övezett, peremén hasonlóan gyöngysorkerettel³¹ dí-

30 Kovács 2011, 148.

31 Bollók 2015, 318.

szített aranyozott ezüst rozettás lószerszámveret. Hátoldalán 4 db szeg látható, másodlagosan két egymással szembeni ponton átfúrt. Átm.: 3,6 cm. SzSM ltsz. 54.726.2. (7. kép 2) [2. tábla 2]

24. 1 db kör alakú díszítőmezőbe komponált 3 db levéllel, kidomborodó középrészen gyöngysorkerettel övezett, peremén ugyancsak gyöngysorkerettel³² övezett aranyozott ezüst rozettás lószerszámveret. Hátoldalán 4 db szeg látható. Átm.: 3,4 cm. SzSM ltsz. 54.742.1. Elveszett. (4. kép 22)

25. 1 db középrészen kidomborodó, négylevelű mintával díszített, ovális elemekkel tagolt peremű,³³ füles aranyozott ezüst rozettás lószerszámveret. Hátoldalán 3 db szeg található. M.: 3,4 × 2,9 cm. SzSM ltsz. 54.726.3. (7. kép 1) [2. tábla 3]

26–30. A 2–3/1888. sírból kerültek elő a következő nyílcsúcsok:

26–27. 2 db deltoid alakú, rövid vágóélű, nyéltüskével ellátott, kovácsoltvas nyílcsúcs. M.: kb. 5,4 × 1,8, ill. 5,9 × 1,8 cm. Elvesztek. (5. kép 6–7)

28. 1 db deltoid alakú, hosszú vágóélű, nyéltüskével ellátott, kovácsoltvas nyílcsúcs. M.: kb. 4,5 × 2,1 cm. Elveszett. (5. kép 8)

29–30. 2 db rombusz alakú, nyéltüskével ellátott, kovácsoltvas nyílcsúcs. M.: kb. 7,8 × 2,4, ill. 7,8 × 1,6 cm. Elvesztek. (5. kép 9–10)

31–32. Az 1–2/1888. sírból kerültek elő a következő zablák:

31. 1 db tört szájvasú oldalpálcás zablá. A szájvasak végein lévő áttörések közül a belsőbe kapcsolódnak megközelítőleg trapéz alakú, majd összeszűkülő nyak után téglalap alakúvá váló füleikkel a gombos végű oldalpálcák. Az ép oldalpálca h.: kb. 13,8 cm. Elveszett. (5. kép 11)

32. 1 db tört, szögletes átmetszetű, aszimmetrikus szájvassal ellátott, kovácsoltvas csikózablá. A szájvasak h.: kb. 8,7; ill. 8,4 cm, a karikák átm.: 4,5; ill. 5,1 cm. Elveszett. (5. kép 12)

33–38. Az 1–3/1888. sírból kerültek elő a következő kengyelek:

33. 1 db legyező alakú, kovácsoltvas kengyel. Trapéz alakú füle, amely a kengyel-szíz számára téglalap alakban áttört, külön nyak nélkül csatlakozik a kengyel lapos szárjaihoz. Talpalója ívelt, valószínűleg három bordával erősített. M.: kb. 15,9 × 12,6 cm. Elveszett. (8. kép 1)

32 Bollók 2015, 318.

33 Bollók 2015, 320.

34. 1 db körte alakú, kovácsoltvas kengyel. Enyhén trapéz alakú, áttört füle külön nyak nélkül csatlakozik a kengyel szögletes (?) száraihoz. Talpalója ívelt, három bordával erősített. M.: kb. 13,8 × 11,4 cm. Elveszett. (8. kép 2)

35. 1 db körte alakú, kovácsoltvas kengyel. Enyhén legyező alakú füle külön nyak nélkül csatlakozik a kengyel száraihoz. Talpalója ívelt, valószínűleg három bordával erősített. M.: kb. 14,1 × 10,5 cm. Elveszett. (8. kép 3)

36. 1 db körte alakú, kovácsoltvas kengyel. Téglalap alakú füle, amely a kengyel-szíz számára ovális áttöréssel ellátott, külön nyak nélkül csatlakozik a szögletes (?) szárakhoz. Talpalója ívelt, három bordával erősített. M.: kb. 13,8 × 12 cm. Elveszett. (8. kép 4)

37. 1 db körte alakú, kovácsoltvas kengyel. Megközelítőleg téglalap alakú, ugyancsak téglalap alakban áttört füle külön nyak nélkül csatlakozik a szárakhoz. Talpalója ívelt, valószínűleg három bordával erősített. M.: kb. 13,8 × 11,8 cm. Elveszett. (8. kép 5)

38. 1 db körte alakú, kovácsoltvas kengyel. Megközelítőleg téglalap alakú, hosszúkas áttöréssel ellátott füle külön nyak nélkül csatlakozik a lapos szárakhoz. Talpalója ívelt, valószínűleg három bordával erősített. M.: kb. 13,6 × 13,3 cm. Elveszett. (8. kép 6)

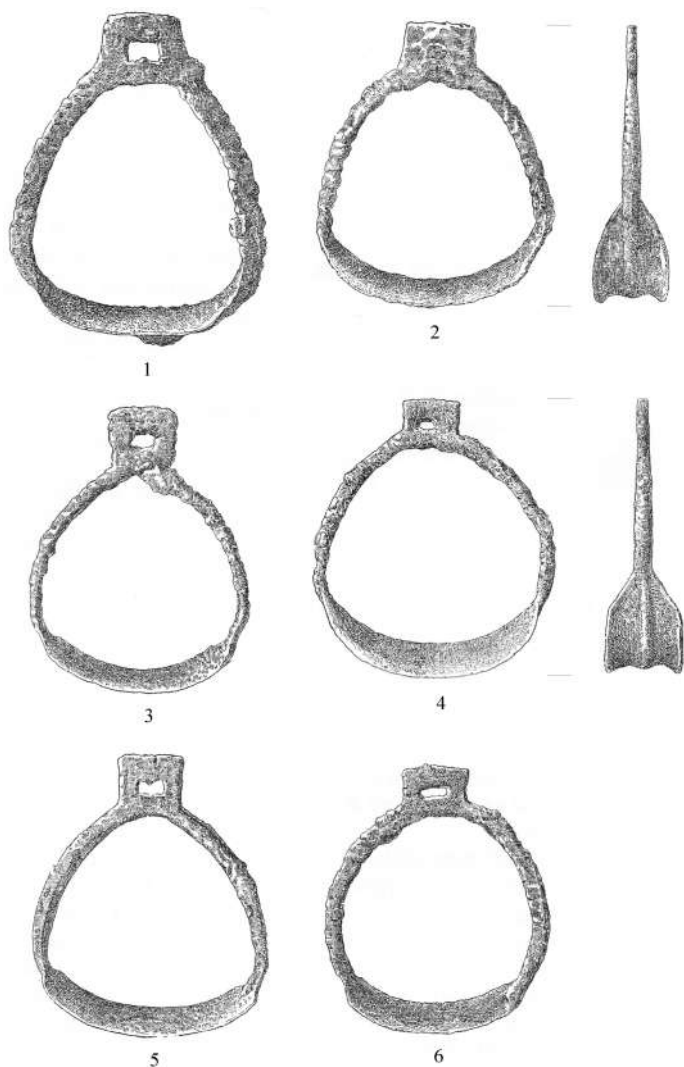
7. kép. Csorna-Sülyhegy, 1–2: szórvány, 3: 1/1894. sír

Forrás: a szerző

39–40. Feltételeken itt kell megemlíteni a következő leleteket is:

39. 1 db sötét színű, rosszul kiégetett, kihajló peremmel, oldalán füllel ellátott agyagedény. M.: 15 cm, f.átm.: 8 cm. Elveszett.

40. 1 db agyagedény, amely a 39. számú lelethez hasonló. M.: 17 cm. Elveszett.

8. kép. Csorna-Sülyhegy, szórvány

Forrás: Lakner – X. Y. 1892

1/1894. sír (1894. december 4.)

Nő. Csvh.: ?, t.: Ny–K (?), sm.:, sh.: ? ssz.: ?

A váz valószínűleg hanyatt fekvő, nyújtott helyzetű volt. Bolygatott: a koponyát és a bal felkarcsontot korábbi homokkitermelés során semmisítették meg. A váz jobb oldalán helyezkedtek el a lócsontok. Az elhunyt „jobb vállával egy irányban”³⁴ valószínűleg orr-részével Ny-i irányba tájolva feküdt a lókoponya, mögötte, attól „valamicskével távolabb”³⁵ pedig a lábak végeinek csontjai helyezkedtek el.

Mellékletei:

1. A jobb alkarcsontok alsó végein volt 1 db vékony, két részből álló, megközelítőleg egyenletes szélességű, lekerekített vagy csúcsba futó végű ezüstpánt, amelynek két, egymást fedő részén lyukakon átfűzött fonál kötötte össze a végeket. Sz.: 2 cm. Elveszett. (4. kép 24)

2. A bal alkarcsontoknál volt 1 db megközelítőleg derékszögben meghajlított ezüstlemez, amelynek egy részén rászegecselt kisebb lemezke helyezkedik el. M.: 3,1 × 2,1 cm. SM ltsz. 55.32.3. [3. tábla 1]

3. A jobb kéz gyűrűs ujján volt 1 db almandinköves ezüstgyűrű. A karika síkjára merőlegesen elhelyezkedő ovális foglalata két oldalán 3–3 granulációt utánzó öntött díszítés látható. A peremén gyöngysormintát utánzóan öntött (?) foglatban lévő, három részre törött kő felületén vésett – növényi elemet, makkot (?) utánzó³⁶ – díszítés látható. M.: 2,3 × 2,1 cm, a foglatat m.: 1,5 × 1 cm. Elveszett. (4. kép 23)

4–55. A lábfejek zöld patinával borított csontjain – főként a lábközép- és ujjcsontokon – helyezkedett el 52 db félgömbfejű, hátoldalukon ellentett lemezkével ellátott szegecs. 1953-ban már csak 38 db volt, ma is ennyi található meg. Átm.: 0,4–0,6 cm. SM ltsz. 55.32.2. [2. tábla 4–41]

56–58. Ugyancsak a lábfejek csontjain volt további 3 db kerek, kidomborodó virágmintával díszített, hátoldalukon ellentett lemezkével ellátott ezüstveret,

34 Bella 1895, 254.

35 Szőke 1954, 131.

36 Bollók 2015, 549.

amelyek közül 2 db a jobb, 1 db a bal láb felett helyezkedett el. Átm.: 1,1 cm. SM ltsz. 55.212.4. [2. tábla 42–44]

59. Valószínűleg a lókoponya mellett volt 1 db nyéltüskével ellátott, kovácsoltvas kés. M.: 19,8 × 2,5 cm. Elveszett. (9. kép 1)

60. A lókoponya szájában volt 1 db tört, szögletes átmetszetű, aszimmetrikus szájvassal ellátott, kovácsoltvas oldalpálcás zabla. A szájvasak végein lévő, egymásra merőleges tengelyű lyukak közül a rövidebb belső nyílásába csatlakozik trapéz alakú, majd összeszűkülő rész után téglalap alakúvá váló fülével a bordázott díszítésű oldalpálca. Az oldalpálca h.: 13,1 cm, a szájvasak h.: 9,7; ill. 11,3 cm. SM ltsz. 55.32.5. [4. tábla 9]

61–62. A lókoponya szájrésze mellett/alatt feküdt 2 db kengyel, típusaik szerint a következők.

61. 1 db körte alakú, kovácsoltvas kengyel. Szögletes felső oldalának sarkain kiugró résszel rendelkező, téglalap alakban áttört füle külön nyak nélkül csatlakozik a lapos szárakhoz. Talpalója ívelt, három bordával erősített. M.: 12,4 × 10,5 cm. SM ltsz. 55.32.6. [3. tábla 2]

62. 1 db körte alakú, kovácsoltvas kengyel. Téglalap alakú, ugyancsak téglalap alakban áttört füle külön nyak nélkül csatlakozik a lapos szárakhoz. Talpalója ívelt, három bordával erősített. M.: 13 × 11,3 cm. SM ltsz. 55.32.7. [3. tábla 3]

63. Valószínűleg a kengyelek közelében, a lókoponya oldala mellett volt 1 db csaknem téglalap alakú, karikáján kissé túlnyúló pecekkel ellátott kovácsoltvas hevedercsat. M.: 5,5 × 3,8 cm. Elveszett. (9. kép 2)

64. Valószínűleg a lószerszámoknál, a lókoponya mellett volt 1 db három szem-ből álló vaslánc. H.: 7 cm. Elveszett. (9. kép 3)

65–68. A lókoponya jobb oldalán 1 db, a bal oldalán pedig 2 db pajzs alakú, aranyozott ezüst rozettás nagyszíjvég helyezkedett el, egy negyedik darabról pedig a korabeli beszámoló őrzött meg híradást.³⁷ Középrészük félgömb alakú kidomborodó, onnan belső osztással tagolt³⁸ levél mutat a veret sarkai felé. Ma 3 db található meg. M.: 3,8 × 2,4 cm. SM ltsz. 55.32.4. (7. kép 3) [4. tábla 1–3]

37 Cserepes 1895, 2.; Szőke 1954, 131., 72. j.

38 Bollók 2015, 319.

69–72. A lókoponya jobb és bal oldalán – a nagyszíjvégek mellett – 2–2 db övveret alakú ezüstdísz volt. M.: $1,5 \times 1,1$ cm. Ma 3 db található meg. SM ltsz. 55.212.2. (4. kép 25) [4. tábla 4–6]

73–76. A lókoponya hátsó részén ezüstlemezek maradványai és 3 db félgömbfejú ezüstszeg helyezkedett el, bizonyára a nyereg maradványai. Az ezüstszegek egyikén ma is megfigyelhető az egykori fémlemez apró maradványa, és a leltárkönyv adatai szerint bronzpatina nyomait is őrizték. 1 db szeg talán a bal alkarcsontoknál megfigyelt, meghajlított ezüstlemez közelében lehetett. A gyűjteményben ma 2 db található meg, a sírban lévő harmadik szeg elveszett. M.: $0,8 \times 0,7$ cm. SM ltsz. 55.32.1. (4. kép 26–28) [3. tábla 4–5]

1/1895. sír (1895. április 1–7.)

Felnőtt férfi (?). Csvh.: 167 cm, t.: ?, sm.: kb. 60 cm, sh.: ?, ssz.: ?

A váz hanyatt fekvő, nyújtott helyzetű volt.

Melléklete:

1. A lábszárcsontok felső részei között, hegyével a medence irányában feküdt 1 db kovácsoltvas nyílcsúcs. A 3–5. számú szórványleletek egyikével azonosítható.

2/1895. sír (1895. április 1–7.)

Felnőtt férfi (?). Csvh.: 169 cm, t.: ?, sm.: kb. 60 cm, sh.: ? ssz.: ?

A váz hanyatt fekvő, nyújtott helyzetű volt, a felsőtest csontjai szorosan egymás mellett helyezkedtek el.

Mellékletei:

1. A lábszárcsontok felső részei között, hegyével a medence irányában feküdt 1 db kovácsoltvas nyílcsúcs. A 3–5. számú szórványleletek egyikével azonosítható.
2. A medence felső részének környékén volt 1 db kovácsoltvas karika. Átm.: 3,2 cm. Elveszett. (9. kép 4)

3/1895. sír (1895. április 1–7.)

Felnőtt férfi (?). Csvh.: 169,5 cm, t.: ?, sm.: kb. 60 cm, sh.: ?, ssz.: ?

A váz hanyatt fekvő, nyújtott helyzetű volt.

Melléklete:

1. A lábszárcsontok felső részei között, hegyével a medence irányában feküdt 1 db kovácsoltvas nyílcsúcs. A 3–5. számú szórványleletek egyikével azonosítható.

4/1895. sír (1895. április 1–7.)

Csecsemő. Csvh.: ?, t.: ?, sm.: kb. 40 cm, sh.: ?, ssz.: ?

Melléklete:

1. Az egyik felkar csontján volt 1 db bronzkarperec. Elveszett.

5/1895. sír (1895. április 1–7.)

Gyermek. Csvh.: ?, t.: ?, sm.: kb. 60 cm, sh.: ?, ssz.: ?

A váz hanyatt fekvő, nyújtott helyzetű volt. A lábak csontjai 22 cm-rel magasabban feküdtek a felsőtest csontjainál.³⁹

Melléklete:

nem volt.

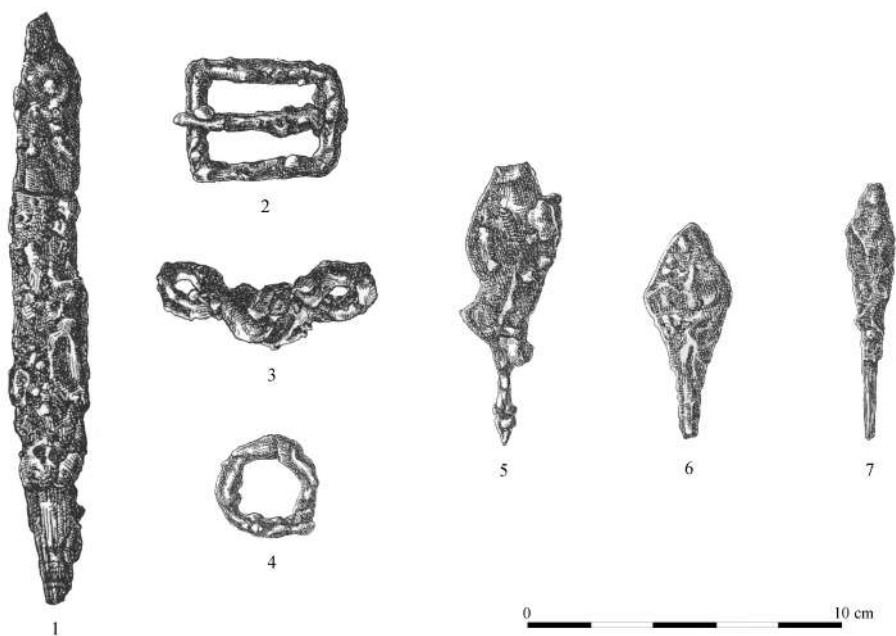
39 Bella 1895, 256.

6–15/1895. sír (1895. április 1–7.)

Gyermekek és csecsemők. Csvh.: ?, t.: ?, sm.: kb. 40–60 cm, sh.: ?, ssz.: ?

Mellékletük:

nem volt.

9. kép. Csorna-Sülyhegy, 1–3: 1/1894. sír, 4: 2/1895. sír, 5–7: szórvány

Forrás: Lakner – X. Y. 1892

Szórványleletek:

1. 1895-ben a „husvétii szünidőben”⁴⁰ került elő 1 db csepp alakú, domború, belső részén üreges, két ezüstlemezből összeállított dísz,⁴¹ amelynek szélén és középrészén gyöngydróttal díszített minta, csúcsában kerek áttörés látható. M.: $2,1 \times 1$ cm. SM ltsz. 55.212.3. [4. tábla 7]

2. A leletet Bella Lajos ugyan nem említi, de a múzeumi gyűjteményben 1953-ban a sülyhegyi leletekkel egy kartonra erősítve helyezkedett el 1 db hatszögű, kétosztatú bronzcsat is,⁴² együttes elhelyezésük alapján Szőke Béla véleménye szerint⁴³ ugyanekkor kerülhetett elő. M.: $3,4 \times 2,9$ cm. SM 55.212.1. [4. tábla 8] 3–5. Az 1–3/1895. sírokból került elő 1–1 db deltoid alakú, rövid vágóélű, nyéltüskével ellátott kovácsoltvas nyílcsúcs. M.: $7,5 \times 2,4$; $5,5 \times 2,3$; $6,7 \times 1,2$ cm. Elvesztek. (9. kép 5–7)

A temető értékelése

A lelőhely egy ártérből kiemelkedő, hosszúkas, széles, lapos halom, amelynek középrészén kerültek elő a sírok.⁴⁴ (10. kép)

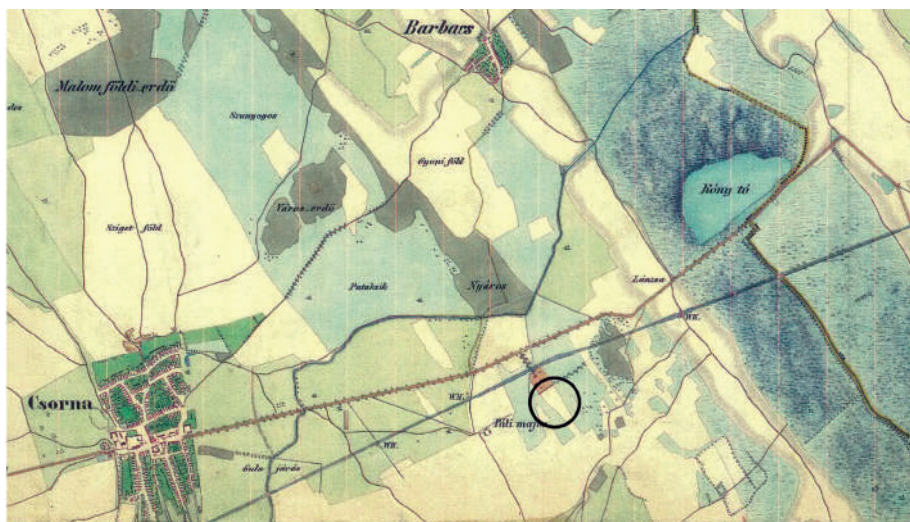
40 Bella 1895, 255.

41 SM R. A. 35.

42 SM R. A. 35.

43 Szőke 1954, 132.

44 Bella 1892, 68.

10. kép. A lelőhely elhelyezkedése a II. katonai felmérés 1846. évi térképén

Forrás: a szerző

A Lakner Ambró, majd Bella Lajos által feltárt temetőrészek kapcsolatára Bella egy későbbi írásában már utalt,⁴⁵ majd Lakner ásatását Nováki Gyula azonosította a Sülyhegygel.⁴⁶ A temető helyének meghatározását egy – sajnos – anonimításban maradt múzeumbarát személy segítségével végezte el. Beszámolója szerint az a sülyhegyi táblán található, amelyet a temető helyén 1953-ban akácok borított.⁴⁷ A lelőhelyet bizonyára itt sem tárták fel teljesen, hiszen Bella leírta, hogy „a munka folyamán azt a benyomást nyertem, mintha a domb éjszaki töve felé már csupa gyermek váza kerülne elő, a további ásatással fölhagytam”⁴⁸

1888-ban tizennyolc sírt dokumentáltak, ebből három gyermek mellett egy nő, a nyílcsúcsok és az elhunytak testalkatának „magas” jellemzése alapján pedig valószínűleg még két férfi sírja is ismert. Lakner beszámolója szerint „[a] vázak néhány magas, erős emberekre enged következtetni, a többi középszerű”.⁴⁹

45 Aszt 2020, 14.

46 SM R. A. 35.; 857/1953.

47 SM R. A. 35.

48 Bella 1895, 256.

49 Lakner – X. Y. 1892, 18.

Így előbbieket talán részben felnőttek, esetleg férfiak sírjai lehettek. Szembeötlő azonban a gyermeksírok alacsony száma. A húsvéti szünidőben előkerült csepp alakú dísz talán egy, a téli időszak homokkitermelése közben megsemmisített sír lelete lehet, hiszen kevésbé valószínű, hogy Bella saját, korábbi ásatásának homokját vizsgálta volna át.⁵⁰ Ha így volt, az természetesen a sírok számát egygyel növelné is. Az 1894–1895-ben feltárt tizenhat (?) sírból egy nő és három felnőtt – leleteik alapján valószínűleg inkább férfi – elhunyt mellett viszont többségében voltak a gyermekek, köztük néhány csecsemő sírját is megörökítette a beszámoló. Bella tudósított arról is, hogy a domb északi oldalának alsó része felé már csupán gyermeksírok kerültek elő, ezért a kutatást itt felfüggesztette.⁵¹ Vagyis a temető sírszáma ennél bizonytalan mértékben, de – az Eper-dombhoz hasonlóan – itt is nagyobb volt.

A sírok elhelyezkedését tekintve a Sülyhegyen lévő homokgödör déli oldalán volt az 1/1888. sír, míg az északi részen került elő az 1895-ben feltárt 15 sír. A gödör keleti oldalán folytatott kutatás azonban meddőnek bizonyult.⁵² Mivel megkülönböztették, hogy a gödör melyik oldalán voltak a sírok, ez bizonyára a gödör nagyobb méretére is utal egyben, hiszen kisebb kitermelt rész esetén nem indokolta volna semmi ezt az eljárást. Sajnos ez a sírok egymáshoz való távolságát azonban nem adja vissza, de arra utal, hogy köztük jól érzékelhető távolság volt. Ezért egyben arra is mutat, hogy akár nagyobb számú temetkezés is megsemmisülhetett a bányaművelés során. A temető szerkezetére nézve annyi ismert, hogy az 1–18/1888. évi sírok többé-kevésbé sorokat alkottak,⁵³ a gyermeksírok pedig a temető szélén, a domb tövében, míg a gazdagabbak annak közepén, a domb tetején voltak.⁵⁴

A 1–18/1888. évi sírok tájolása a Ny–K-i irányhoz igazodott,⁵⁵ s az 1–15/1895. évi sírok többsége is ugyancsak Ny–K-i fekvésű, három esetében

50 SM R. A. 35.

51 Bella 1895, 255–256.

52 SM R. A. 35.

53 Lakner – X. Y. 1889, 265.

54 Bella 1895, 256.; MNM R. A. 152.Cs.II.

55 Lakner – X. Y. 1889, 265.

pedig északi irányban eltérő, ÉNy–DK-i tájolású volt.⁵⁶ A felnőttek átlagosan 60 cm, a csecsemősírok pedig kb. 40 cm mélyen helyezkedtek el.⁵⁷ Az 1895-ben feltárt egyik gyermek esetében 22 cm szintkülönbség volt a felsőtest és a lábak csontjai között, utóbbiak javára. Az egyik felnőtt csontjainak szoros helyzete alapján már Bella is felvetette a test valamilyen anyagba történő becsavarásának lehetőségét.⁵⁸

Mellékleteket nyolc sír biztosan tartalmazott, ugyanakkor a szórványleletek alapján feltehetően ennél magasabb számot is valószínűsíthetünk. Természetesen több melléklet nélküli sír is volt, mint erről Lakner beszámolt, Bella pedig utalt rá, hogy a gazdagabb sírok a domb tetején helyezkedtek el, leleteik száma pedig a domb alja irányába csökkent, ezzel párhuzamosan a gyermeksírok is a temető szélén voltak.⁵⁹ Vagyis a gyermeksírok valamekkora része bizonyára nélkülözte a maradandó anyagú mellékleteket.

A leletek egy része sajnos összekeveredett – jelentős részük el is kallódott –, így azonosításuk ma már nem minden esetben lehetséges. A legtöbb információval a két gazdag leletanyagú sír kapcsán rendelkezünk. A fejékszerek között a közlemény az eredeti állásához képest fejtetőn álló ezüst gömbsorcüngős fülbevalóra akasztva mutatja az előkerült aranygyöngyöket. Ebben a formában azonban bizonyára nehezebb lett volna megfelelően viselni azokat. Ugyan a korábbi korszakba sorolható leletek között szerepel a rajza, de bizonyára egy honfoglalás kori gömbsorcüngős fülbevaló bronzcsüngője látható az egyik ábrán,⁶⁰ amely ugyancsak 1888-ban kerülhetett elő, de eltérő anyaga miatt talán mégis valószínűbb a kapcsolatának elvetése a fenti ezüst karikapárral. A 7–18/1888. sírok egyikéből való 2 db szalagszerű füllel ellátott, bekarcolt levél alakú mintákkal díszített ezüst fülbevaló. A csepp alakú, párizsi kapocshoz hasonló mintával díszített ezüstitárgy ugyancsak lehetett akár fülbevaló része, de akár nyaklánc díszje is. A minta ritka a korszakban, a magyar szállásterületről a nagyteremiai

56 Bella 1895, 256.

57 Bella 1895, 256.

58 Bella 1895, 256.

59 Bella 1895, 256.

60 Lakner – X. Y. 1892, 24., 19. ábra 1.

fülbevalón bukkan fel,⁶¹ s további unikális megoldásként egy gyulavarsándi nyakperec hurkos vége is ilyen formára hajlított.⁶² Méretük alapján inkább a fejékszerek közé sorolhatjuk a szórványként előkerült, sima, nyitott végű huzalkarikákat is. A fülbevalókra akasztva bemutatott aranygyöngyök az 1/1888. sír legjobb minőségű ötvöstárgyai voltak, bizonyára nem a helyben készült ékszerek csoportjába sorolhatók. A fülbevalók egykori rajzán a mai formával szemben azok kissé kihajtottabb állapota látható, így ha az egykori rajz pontos, akkor erre talán az aranygyöngy ráhúzása miatt volt szükség. Az elhunyt nő nyakában üveg és állati eredetű gyöngyökből készült nyakláncot viselt. Szintén a magyar szállásterületen kívül készülhetett a sírból származó aranyozott bronz fülkanál is, amely egykor teljesebb állapotában volt megfigyelhető. A sírleírás alapján valószínűleg a női váz mellkasának csontjain feküdt. Mivel már a feltárás után készült rajz alapján is hiányos volt, ezért bizonyára jelentőséggel bírt, hiszen ebben az állapotában már eredeti funkciójára alkalmatlan volt. A nő karján ezüst pántkarperecet viselt. A már említett gömbsorcsongós fülbevalók talán összefügghettek azzal a fejfedővel, fejdísszel vagy egyéb viseleti elemmel, amelyet a koponyatetőnél megfigyelt fémveretek díszítettek. A veretek száma és kétféle típusa alapján talán csak a fej valamelyik részén volt díszített, azt nem körben övezték a veretek. A fémdíszes fejfedő mellett azonban úgy tűnik, a ruházat nem kapott további fémdíszeket, egyedül a láb-beli csekély számú fémveretei említhetők. A sír lószerszámait a szórványleletek között kereshetjük.

A másik gazdagabb női sír az 1/1894. számú temetkezés volt, itt azonban a koponyát és a bal felkarcsontot korábbi homokkitermelés során megsemmisítették, ezért nem ismert, hogy voltak-e ott, s ha igen, milyen ékszerek és ruhadíszek. A lábbeli fémelemekkel történő díszítése azonban itt is megfigyelhető volt, de az előző sírnál teljesebb garnitúrával, a félgömbfejű díszek mellett itt nagyobb fémvereteket is találtak. A sír széles ezüstpántja ugyan a temetési ékszerekkel mutat hasonlóságot, azonban szokatlanul nagy szélessége miatt nem

61 Hampel 1900, 668–670.

62 Gáll 2013, 100. t/1, 198. t.

feltétlenül sorolható ezek közé.⁶³ A derékszögben meghajlított másik lemez pedig inkább nyeregdísz lehetett, erre az elemre a félgömbfejű szegek is utalnak. A sír kiemelkedő lelete egy – sajnos elveszett – almandinköves ezüstgyűrű. A Karoling-jellegű gyűrű⁶⁴ különlegességét a vésett kő adja. A sírban egy vaskés is volt, ez talán a jobb felkar mellé került a temetés során, a rajz alapján nagyobb mérete kiemeli a korszak általános késtípusai közül. A lószerszámok itt azonosíthatók: körte alakú kengyelpár, hevedercsat és egy feltehetően ugyancsak a lószerszámhoz tartozó lánccdarabka mellett egy bordázott díszítésű oldalpálcás zabla került elő. Ugyancsak díszített volt a lószerszám bőrszíja is. A lókoponya szájrészében megfigyelt zabla alapján a kantárt valószínűleg az állat fejére helyezhették. Mivel a lókoponya két oldalán voltak a rozettás nagyszíjvégek és az övveret alakú díszek is, oldalanként feltehetően szimmetrikusan, ezért felmerülhetne a lehetősége, hogy ezek közül valamennyi a kantárt díszíthette. Az övveret alakúak esetében azok mérete ezt nem zárná ki, a korszak leletanyagában pedig ismert a nők esetében a kantár övveret alakú díszekkel történő szerelése.⁶⁵ Ugyanakkor a nagyobb rozettás szíjvégek esetében ez a felhasználási mód – eddigi ismereteinek alapján – szokatlanak tűnik. Továbbá a rozettás nagyszíjvégek szegecs hossza 4,5 mm, az ugyanott talált övveret alakú díszeké viszont ennek csupán töredéke, így azonos fekvésük ellenére is valószínűbb, hogy mégsem egy szíjon lehettek egykor. Ezért mérlegelni kell annak lehetőségét, hogy a kantár mellett a sügyelőt/farhámot gondosan elhelyezve, szíjvégeivel a ló fejének két oldalára fektették. Feje mögé, részben bizonyára a fej hátsó része fölé nyúlóan tették a sírba a nyeret, ezért az arra félgömbfejű szegekkel erősített ezüstlemezek maradványai a lókoponya hátsó részén kerültek elő. Valószínűleg ennek a nyeregnek a része volt a bal alkarcsontoknál megfigyelt, derékszögben meghajlított ezüstlemez is, helyzete – ha nem a temetési cselekmény része volt – talán a rágcsálók okozta bolygatással magyarázható. Nyereghez tartozására utalhat a vele azonos számon, de „a” betűvel megkülönböztetve közölt félgömbfejű szeg, amelyet a leírás ugyan nem említ, de a rajzon ez a jelölés bizonyára

63 Kovács 2018, 179.

64 Bollók 2014, 94.

65 Révész 1996, 57.

összetartozásukra utal. A sülyhegyi ezüstlemezek és szegek nyereghez tartozását már Bella felvetette, határozottan elkülönítve a szegekkel és a szegecsekkel történő felerősítés módját.⁶⁶ Az 1/1894. sírban a leírás ugyan nem említi a szegek számát, azonban a ma is megtalálható egyik darabon az ezüstlemezek egy darabja is megmaradt, ami viszont nincs ábrázolva Bella közleményének egyik szegén sem. Ezért felmerül a lehetőség, hogy a szegek száma – az ábrázolt három darabnál – nagyobb lehetett egykor. A fémlemezek és szegek – ennek ellenére talán valószínűsíthető – alacsonyabb száma miatt a nyereg esetleg csak első kápján volt díszített.

Egy csecsemő bizonyára temetési ajándékként kapta a vele eltemetett karperecet (4/1895.), s ezen felül még három felnőtt férfi sírja azonosítható (1–3/1895.), mindhárom esetében a temetés során az elhunyt lábszárai közé fektettek egy-egy nyílveesszót, amelynek csúcsa a lábszárak felső részei között volt, hegyével a fej irányába.⁶⁷ Itt kell megemlíteni Bella javaslatait a honfoglalás kori sírok bontása kapcsán, amiben felhívta a figyelmet arra, hogy „a lábak szára mentén is vigyázzunk; honfoglaló őseinknél itt gyakran sorba találjuk az átyukasztott ezüstpénzeket”.⁶⁸ Mivel Bella ásatásán ilyen leletek nem kerültek elő, ezért a leírás talán a Lakner által fellelt pénzek helyzetét őrizte meg. (Érdemes visszautalni az 1/1888. sírra, ahol Lakner leírása szerint: „az ezüsbádóg karikák, az apró dombor szeg-szerű darabok a lábszárnál” kerültek elő.⁶⁹ Utóbbi leletek a lábbeli félgömb alakú díszeivel azonosíthatók, s talán megengedhető a felvetés, hogy előbbiek pedig a pénzekre vonatkoznak.) Az érmekeket Pulszky Ferenc egy sírból származóként említi,⁷⁰ ezért ez egyrészt utalhat a mindeddig csupán ritkán megfigyelt⁷¹ lábbeli szárának pénzekkel történő díszítésére, de – a Lakner-féle lócsontos sírok pontos leírásának hiányában – nem lehet teljesen elvetni annak a lehetőségét sem, hogy az érmeke esetleg az elhunyt lábai mellé fektetett lószerszámot díszítették. Az érmekek között a legkésőbbiek Provence-i Hugó (926–931) denárai voltak.

66 Bella 1895, 254.

67 Bella 1899, 13.

68 Bella 1899, 13.

69 Lakner – X. Y. 1892, 18.

70 Pulszky 1891, 15.

71 Bende–Lőrinczy–Türk 2002, 364–365.

A ruházat részeként értékelhetjük a szórvány fülesgombokat, mintázatuk révén egyben díszítették is azt. A pajzs alakú, szarvasmarhafejekkel díszített szíjvég talán egy öv része volt egykor, de mérete alapján akár egy függesztő-szíjon is lehetett. Hogy az öv teljes garnitúrányi fémveretet hordozott-e, nehéz lenne megítélni, ennek esetében talán jogosan lenne várható legalább néhány fémveret nyoma is. Nováki Gyula bizonytalan volt a kétosztatú bronzcsat előkerülési helyét illetően,⁷² Szőke Béla ugyanakkor együttes elhelyezésük alapján a sülyhegyi temetőhöz sorolta.⁷³

Bizonytalan, melyik sír lelete volt a virágszemes gyöngy, amely a tárgytypus ritka nyugat-dunántúli példái közé sorolható. Szemei talán nem a leírásban szereplő bicolor, hanem virágszemesek voltak egykor, amelyek rontott változata okozta annak kétszínű leírását. Mivel a piros színű, zöld középéresszel rendelkező szemek gyakorta piros-fehér sugaras virágszemekkel rendelkeztek, ezért talán ebben az esetben sem zárható ki ez. Láthatóan jelentős különbségek vannak egyes virágszemes gyöngyök között, egy részük szabályos, másutt viszont gyengébb kivitelű, esetenként rontott utánzatnak látszanak. Anyagösszetételi vizsgálat válaszolhatná meg, vajon a minőség összefüggésben állhat-e származási helyükkel, vagy egyéb köztük lévő kapcsolattal magyarázható-e ez. A Nyugat-Dunántúlon ritka leleteknek számító gyöngyök egy oroszvári példány⁷⁴ mellett szokatlanul nagy számban kerültek elő Kőszeg-Kőszegfalvi rétek temetőjéből.⁷⁵ Utóbbi darabok között a virágszemes változatok többsége mellett felbukkan egy hasonló, de egyszínű szemekkel ellátott darab is. A kőszegi temető abból a szempontból is figyelemre méltó, hogy az egyes sírok leletei között érdekes különbségek figyelhetők meg. A 2. számú, északnyugat-délkeleti irányú temetkezésben egyéb tárgyak mellett gömbsorcsüngős fülbevalópár és virágszemes gyöngyök voltak, míg a nyugat-keleti irányítású 4. számú sírban gyengébb kivitelű szemesgyöngyök mellett többtagú kék, fehér és sárga színű rúdgyöngyök, valamint szegecselt végű pántgyűrűk. Utóbbi sír leletei atipiku-

72 SM. R. A. 35.

73 Szőke 1954, 133.

74 Horváth 2014, 143.

75 Horváth 2012.

sak a Nyugat-Dunántúl honfoglalás és kora Árpád-kori leletanyagában. Jelenleg nyitva kell hagynunk a kérdést, hogy ezek másodlagosan felhasznált tárgyak lehettek-e, vagy felbukkanásuk oka mögött más magyarázat rejtőzik.

Lakner 3 db agyagedényről is tudósít beszámolójában, ezek közül 2 „a délkeleti 1888. leletből”⁷⁶ származik. Mivel az évszám és „a községtől délkeletre”⁷⁷ történő helymeghatározás is a honfoglalás kori temetőre utal, ezért a szórványleletek közé felvettem ezeket is, ugyanakkor – főként az első füles edény leírása kapcsán – talán inkább az V. századi leletek közé sorolhatjuk ezeket.

A 2–3/1888. és az 1/1894. évi sírokban voltak lócsontok, utóbbi esetében az elhunyt testének jobb oldala mellett a ló feje a nő karja mellé került, a lábak végei pedig a ló valószínűleg nyugati irányba tájolt feje mögé. Azt nehéz lenne megítélni, vajon a ló bőrében hagyva tették-e ezeket a sírba. Az 1/1888. sírba pedig a lószerszámokat helyezték el a temetés során. Lakner ugyan kétkedve fogadta a lószerszámok sírhoz tartozását, mivel a leletek egyértelműen női temetkezésre utaltak, ezért felvetette, hogy azok „egy más odábbi sírhoz tartoznak, melyet felfedni azért nem lehetett, mert oda szóratott a kiásott homok”.⁷⁸ A ló felszereléséhez tartozó legszükségesebb elemek közül a hevedercsatok az 1/1894. sír kivételével mindenhol hiányoztak, a 3/1888. sírból pedig zablá sem szerepel a beszámolóban. A lószerszámok azonosítása az 1888. évben feltárt három sírban sajnos nem megoldott. A kengyelek alapján talán a nyergeket is a sírokba helyezték, erre a hevedercsat utalt is az 1/1894. sírban, s mint már említettem, a sírban ezüstlemezekkel díszített nyereg, továbbá fémveretes lószerszám is volt.

Lakner ásatásának szórványleletei között van 3 db rozettás lószerszámveret, sajnos sem sírhoz kötésük, sem leletkörnyezetük nem ismert. A 1/1888. sír leírásában ezek nem szerepelnek, az ugyancsak lovas temetkezést is tartalmazó 2–3/1888. sírok pedig férfi sírok voltak, ezért talán egy további lovas sír leletei lehetnek. A háromágú mintával rendelkező, kidomborodó középrészén és pe-

76 Lakner – X. Y. 1892, 27.

77 Lakner – X. Y. 1892, 17.

78 Lakner – X. Y. 1892, 18.

remén is gyöngysorkerettel⁷⁹ övezett rozetták a típus ritkább változatai közé sorolhatók, a Nyugat-Dunántúlon nem ismerem párhuzamát. A magyar szállás-terület sírjaiban is ritka változatok, négyágú mintával Törtel-Demeter tanyáról, s ugyancsak négyágú mintával füles változatban Ártánd 207. sírjából ismert.⁸⁰ A rozettás veretekkel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy a háromágú mintával díszített darabok hátoldalán egykor 1,3 cm hosszúságú volt a szeg. Ha feltételezzük, hogy nem a találók egyenesítették ki, akkor kérdéses, hogy ebben a formában rögzíthették-e a veretet. Sajnos mára ezek nagy része letört, így azt sem lehet megítélni, hogy a végük lehetett-e ellapított, s így esetleg szíjszorító lemezkével együtt biztosították volna a veret helyzetét. Ilyen hosszú szegek esetében azonban ez a megoldás kevésbé tűnik valószínűnek. Azt sem tudjuk, ez volt-e az eredeti szeghossz, vagy épp az elhajlított rész törött le. Az ugyancsak szórványként előkerült füles vereten kisebb méret mellett megfigyelhető a szegecs végének tömörítése, hasonlóan az 1/1894. sír rozettás szíjvégeihez. Mivel kevésbé valószínű, hogy az egyik esetben jelentősen vastagabb szíjra lett volna szükség a lószerszámon, mint máskor, ezért ennek bizonyára más oka volt. Természetesen a kereszteződő szíjknál lévő veretek esetében ez természetes lenne, azonban bizonyára mégsem többszörös méretben. Az ismert példák alapján nem igazolható, hogy a rövid szegecshosszal rendelkező vereteket egy vékonyabb szíjra erősítették először, majd azt a szíjat varrták a funkcionális, így vastagabb szíjra. A megoldást tehát valószínűleg a temetkezési szokásokban kell látnunk, vagyis valamelyik talán nem a mindennapi életben használt garnitúra volt, esetleg a vereteket levették a szíjról, ezért egyenesítették ki egykor elhajlított szegeiket.

A temető keltezése során fontos kérdés, hogy vajon minden temetkezés egyazon temető része volt-e. Nováki Gyula véleménye szerint a Sülyhegy déli oldalán lévő lócsontos sír (1/1894.) és az északi részen fekvő 15 lócsont nélküli temetkezés (1–15/1895.) között a „nagy homokverem” alapján jelentősebb távolság lehetett. Ugyanakkor annak lehetőségét sem zárta ki, hogy a homokbányászat során, Bella ásatása előtt semmisítették már meg sírokat, így

79 Bollók 2015, 318.

80 Mesterházy 1980, 5–6. kép.

a megmentett sírok egy temetőhöz tartoztak.⁸¹ Szőke Béla véleménye szerint „[a] Sülyhegy déli részén egy honfoglalás kori magyar sírcsoport lehetett, melyhez a Bella által feltárt gazdag sír és a Lakner által feltárt egyszerű lócsontos sírok tartozhattak. Ennek szomszédságában, a domb északi vonulatán az őslakos szlávság temetője feküldhetett.”⁸² A későbbiekben „magányos női” sírként (1/1894. sír) jellemezte az egyebek között almandinköves gyűrűvel és rozettás lószerszámveretekkel ellátott női temetkezést.⁸³ Mesterházy Károly meglátása szerint a Bella által 1894 decemberében megtalált bolygatott sír (1/1894.) külön fektetett a temető tömbjétől, míg a másik a temető sírjai között volt.⁸⁴ Tomka Péter egy temetővel számolt a Sülyhegyen.⁸⁵

A lelőhely keltezése szempontjából sajnos az előkerült sírok alig néhány elemezhető, s azok egymáshoz viszonyított helyzete is bizonytalan, így a temető belső időrendje nem vizsgálható. Az előkerült érmek ugyan a 926. évet adják meg – mint Pulszky írta⁸⁶ – egy esetleg több sír *terminus post quem* dátumának,⁸⁷ ezért inkább a temető egészére nézve utalnak annak X. század második negyedében vagy azt követően még megfigyelhető használatára. A fülkanál kétségtelenül a Kárpát-medencétől keletre fekvő területek irányába mutat,⁸⁸ párhuzama az eger-szépápasszonyvölgyi 26. sírból ismert,⁸⁹ ott az egyik temetkezés esetében hasonló időpontot, a 927. évet adja meg *terminus post quem* dátumként egy bizánci érme.⁹⁰ Ha ismernénk az elhunyt életkorát, az segítség lenne annak mérlegelése során, vajon lehetséges-e, hogy ehhez a tárgyhöz még ő maga jutott valahol a Kárpátoktól keletre.

Mivel a feltárásról fennmaradt beszámoló szerint nagyobb számban voltak megfigyelhetőek gyermeksírok, ezért ez feltehetően a közösség nagyobb lét-

81 SM R. A. 35.

82 Szőke 1954, 133.

83 Szőke 1962, 12.

84 Mesterházy 1980, 104.

85 Tomka 2000, 14.

86 Pulszky 1891, 15.

87 Kovács 2011, 148.

88 Révész 1998, 524.

89 Hampel 1900, 578.

90 Kovács 2011, 158.

számára és természetes női-férfi arányaira utalhat. Ha ez egyetlen temető volt, amelyet már egy X. századi, nagyobb létszámú közösség használt, úgy abban az esetben a Nyugat-Dunántúlról ismert hasonló lelőhelyekkel szemben ebben néhány gazdagabb, s még néhány szegényesebb lovas sír is volt. Leletanyaga alapján pedig az említett temetőknél korábbi lehet. Mindez a csorna-eperdombi lelőhellyel összevetve is igaz, az ott – lovas sírban is – felbukkanó, már a kora Árpád-kori ékszervelet részét alkotó típusok itt hiányoznak.

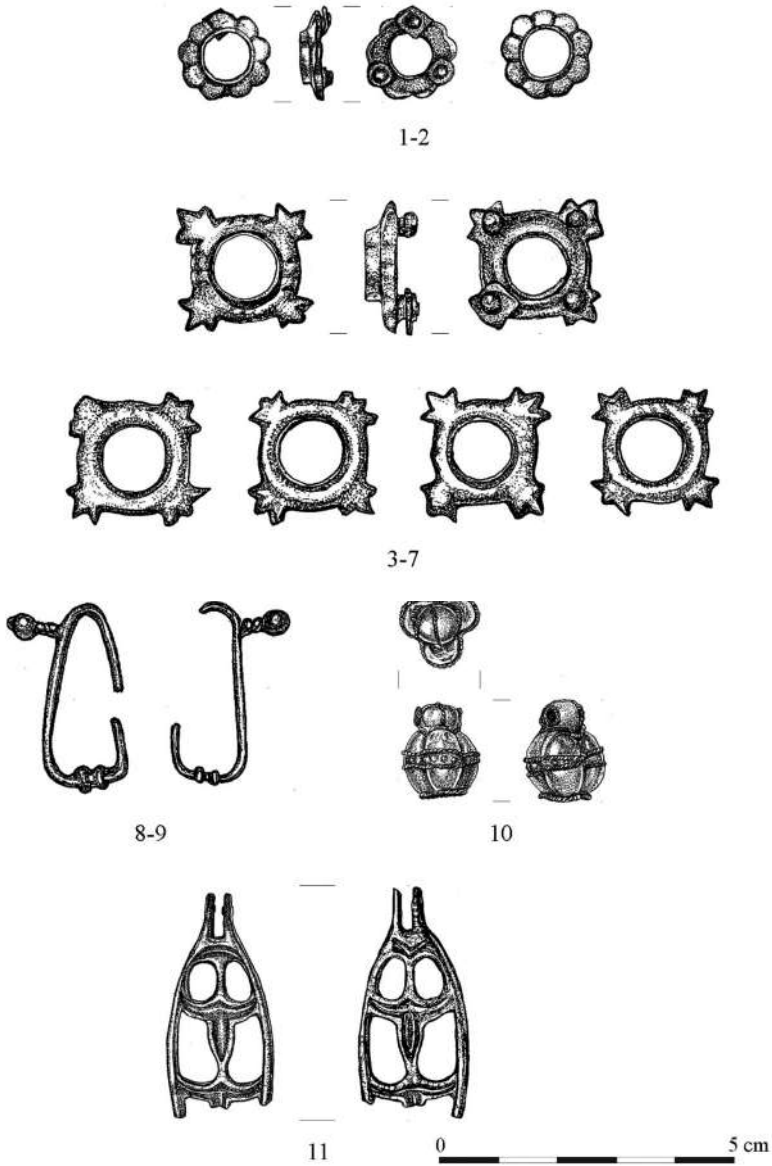
IRODALOMJEGYZÉK

- Aszt 2021.** Aszt Ágnes: Csorna régészeti emlékei. Kutatástörténeti fordulópontok. In: Nemes Gábor (szerk.): *TOMKA 80. Ünnepi tanulmányok Tomka Péter köszöntésére*. Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum, Győr, 2020. 11–32.
- Bella 1892.** Bella Lajos: Az 1891. évi kutatások. *A Sopronmegyei Régészeti Társulat Második Évkönyve*, 2. (1892) 59–74.
- Bella 1895.** Bella Lajos: Újabb csornai leletekről. *Archaeologiai Értesítő*, 15. (1895) 253–257.
- Bella 1899.** Bella Lajos: Régiségeink érdekében. In: Bella Lajos (összeáll.): *Sopronvármegye és Sorpon szab. kir. város Régészeti Társulatának 1898. évi jelentése*. Romwalter Alfréd Kő- és könyvnyomdai Műintézete, Sopron, 1899. 12–14.
- Bende-Lőrinczy-Türk 2002.** Bende Livia – Lőrinczy Gábor – Türk Attila: Honfoglalás kori temetkezés Kiskundorozsma-Hosszúhát-halomról. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve Studia Archaeologia*, 8. (2002) 351–402.
- Bollók 2014.** Bollók Ádám: From Carolingian Europe to its periphery and back again. A brief contribution to the study of the last phases of Carolingian metallwork and the western European booty of the ancient Hungarians. *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters*, 42. (2014) 77–116.
- Bollók 2015.** Bollók Ádám: *Ornamentika a 10. századi Kárpát-medencében. Formatörténeti tanulmányok a magyar honfoglalás kori díszítőművészethez*. MTA BTK Régészeti Intézet, Budapest, 2015.
- Coupland-Gianazza 2015.** Coupland, Simon – Gianazza, Luca: The context of the Szeged-Öthalom find: Carolingian coins in hungarian graves and comparable coins in other contemporary hoards. In: Türk Attila – Lőrinczy Gábor – Marcsik Antónia: *Régészeti és természettudományos adatok a Maros-torkolat nyugati oldalának 10. századi történetéhez*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, Budapest 2015. 301–324. https://doi.org/10.55722/Arpad.Kiad.2015.4_03
- Cserepes 1895.** Cserepes (= Bella Lajos): Ausgrabungen in Csorna. *Oedenburger Zeitung*, 28. (1895) 87. szám 2.

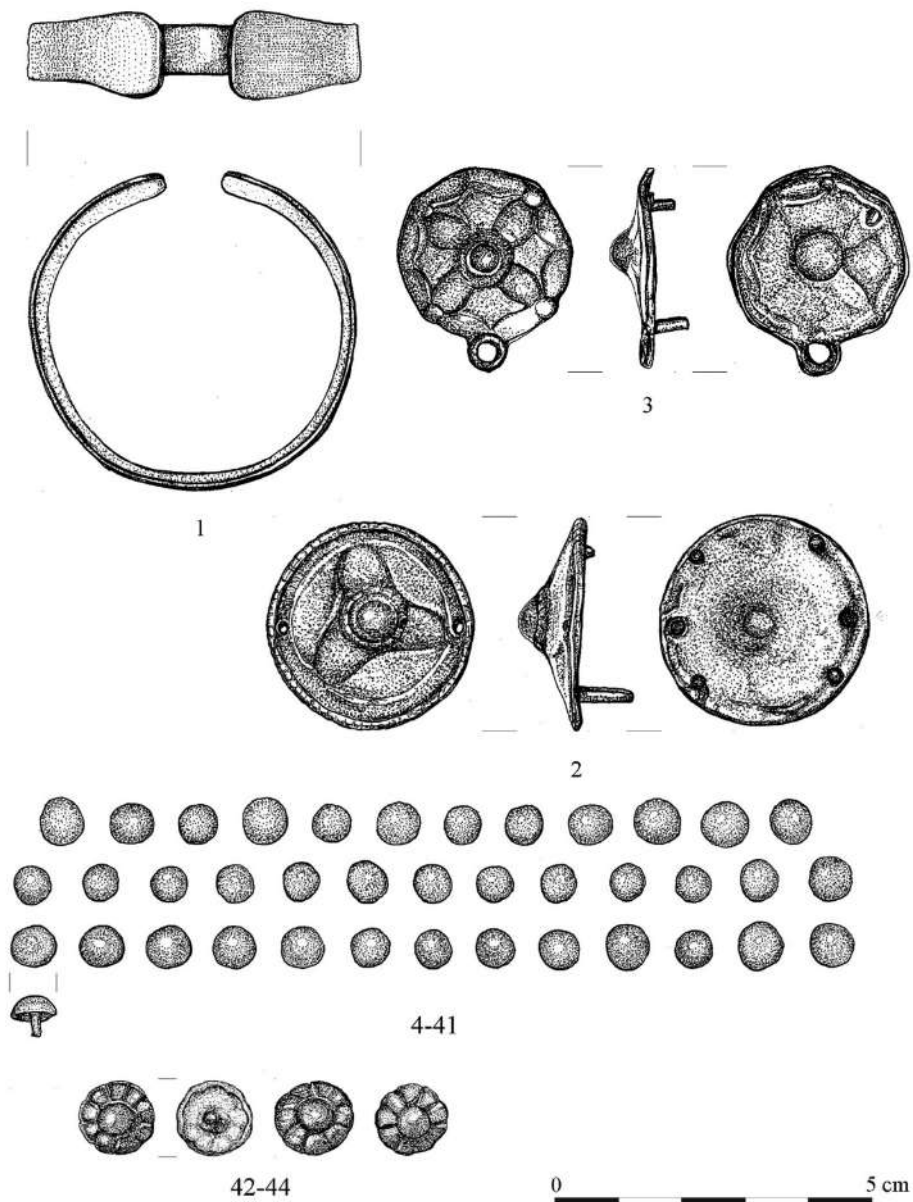
- Erdélyi 1995.** Erdélyi István: A honfoglaló magyarok régészeti emlékei a nyugati végeken. *Studia Nova*, 3. (1995) 93–100.
- FÉK.** Fehér Géza – Éry Kinga – Kralovánszky Alán: *A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962.
- Gáll 2013.** Gáll Erwin: *Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői, szórvány- és kincsleletei*. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga 6. Szegedi Tudományegyetem – Magyar Nemzeti Múzeum – Magyar Tudományos Akadémia, Szeged, 2013.
- Gömöri 2000.** Gömöri János: Sopron és környéke a magyar honfoglalás és államalapítás korában. *Soproni Szemle*, 54. (2000) 343–373.
- Hampel 1900.** Hampel József: A honfoglalási kor hazai emlékei. In: Pauler Gyula – Szilágyi Sándor (szerk.): *A magyar honfoglalás kútfoi*. Nap Kiadó, Budapest, 1900. 507–830.
- Horváth 2012.** Horváth Ciprián: 10. századi sírok Kőszeg-Kőszegfalvi-rétek területén. *Savaria*, 35. (2012) 187–205.
- Horváth 2014.** Horváth Ciprián: *Győr és Moson megyék honfoglalás és kora Árpád-kori temetői és sírleletei*. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga 8. Szegedi Tudományegyetem – Magyar Nemzeti Múzeum – Magyar Tudományos Akadémia, Szeged, 2014.
- Kiss 2000.** Kiss Gábor: *Vas megye 10–12. századi sír- és kincsleletei*. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga 2. Magyar Nemzeti Múzeum – Magyar Tudományos Akadémia – Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága – Panniculus Régiségtani Egylet, Szombathely, 2000.
- Kovács 2011.** Kovács László: *A magyar kalandozások zsákmányáról*. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, 2011.
- Kovács 2018.** Kovács László: Temetési ékszerek (szalagkarperec, szalaglábperec, sima és hullámos huzalkarperec, huzallábperec). *Jósa András Múzeum Évkönyve*, 60. (2018) 163–206.
- Kugler 1899.** Kugler Alajos: Sopronvármegye és Sopron szab. kir. város egyesített régiségi muzeuma. *Sopronvármegye és Sorpon szab. kir. város Régészeti Társulatának 1898. évi jelentése*. Sopron, 1899. 15–16.

- Lakner – X. Y. 1892.** Lakner Ambró – X. Y. (= Hampel József): A csornai leletekről. *A Sopronmegyei Régészeti Társulat Második Évkönyve*, 2. (1892) 15–27.
- Lakner – X. Y. 1889.** Lakner Ambró – X. Y. (= Hampel József): A csornai leletekről 1888–1889. *Archaeologiai Értesítő*, 9. (1889) 263–271.
- Mesterházy 1980.** Mesterházy Károly: *A nemzetségi szervezet és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980.
- Nagy 1893.** Nagy Géza: A magyarhoni lovas sírok. *Archaeologiai Értesítő*, 13. (1893) 223–234.
- Pulszky 1891.** Pulszky Ferenc: *A magyar pogány sírleletek*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1891.
- Révész 1988.** Révész László: Gömbsorcsüngős fülbevalók a Kárpát-medencében. *Hermann Ottó Múzeum Évkönyve*, 26. (1988) 141–159.
- Révész 1996.** Révész László: *A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza vidék X. századi történetéhez*. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga 1. Herman Ottó Múzeum – Magyar Nemzeti Múzeum, Miskolc, 1996.
- Szőke 1954.** Szőke Béla: Adatok a Kisalföld IX. és X. századi történetéhez. *Archaeologiai Értesítő*, 81. (1954) 119–137.
- Szőke 1962.** Szőke Béla: *A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962.
- Tomka 2000.** Tomka Péter: Vármegyéink kialakulásának kezdetei a régészeti kutatások tükrében. In: Horváth József (szerk.): *Fejezetek Győr, Moson és Sopron vármegyék közigazgatásának történetéből*. Győr, 2000. 9–20.

TÁBLÁK

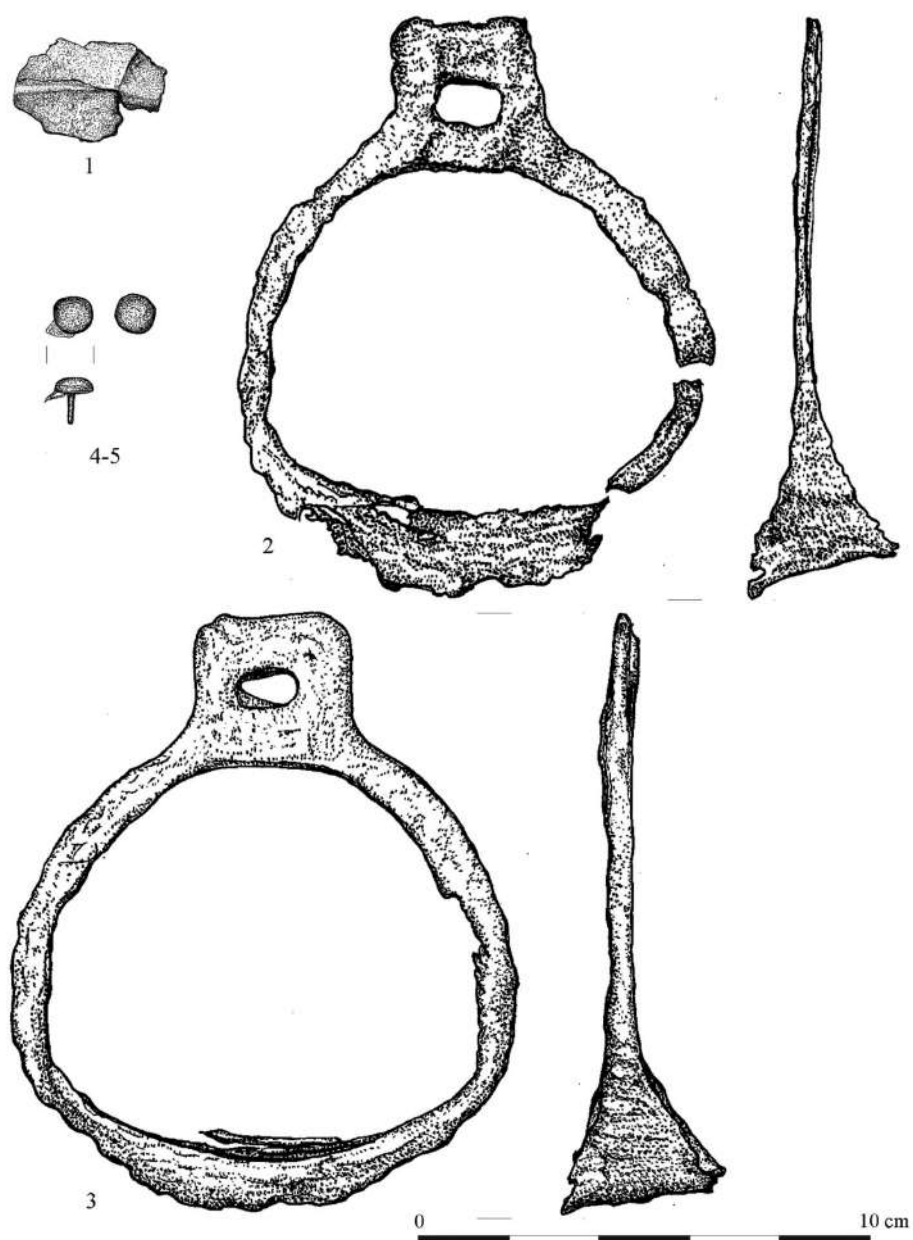
1. tábla. Csorna-Sülyhegy 1/1888. sír
Forrás: Elter Zsuzsanna

2. tábla. Csorna-Sülyhegy 1: 1/1888. sír,

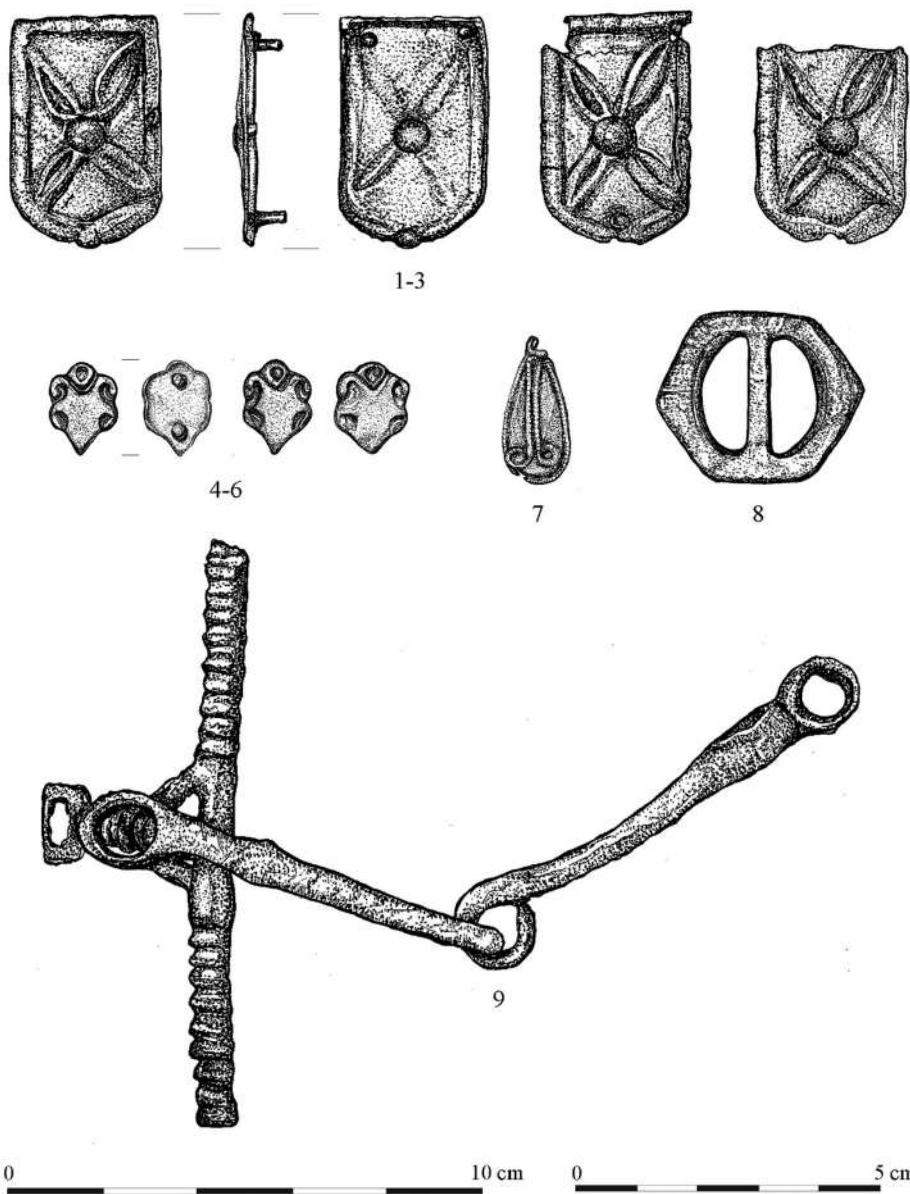
2-3: szórvány, 4-44: 1/1894. sír

Forrás: Elter Zsuzsanna

3. tábla. Csorna-Sülyhegy, 1-5: 1/1894. sír

Forrás: Elter Zsuzsanna

4. tábla. Csorna-Sülyhegy, 1-6: 1/1894. sír,

7-8: szórvány, 9: 1/1894. sír

Forrás: Elter Zsuzsanna

HORVÁTH IZABELLA

A FEHÉRLÓFIA-MESETÍPUS KÍNAI PÁRHUZAMAI

KIVONAT: A Fehérlófia-mesetípus a Kínában élő hajdani lovasnomád népek leszármazottainak meséiben lényegében még ma is megtalálható. Viszont európai szomszédainknál csak töredékek észlelhetők, ahogy ezt Berze Nagy János már a múlt század közepén megjegyezte. Így tehát nem juthatunk arra a következtetésre, hogy régen a magyarok „átvettek” egyes Fehérlófia-motívumokat (hogy a teljes mesetörténetről ne is beszéljünk) olyan nyugatra élő szomszédoktól, akik tőlünk eltérő társadalmi formában éltek. Ellenkezőleg: mivel a honfoglaló magyarok és azok ősei a pusztai népek társadalmi köréhez tartoztak, megosztva azok szokásait és értékrendszerét, a Fehérlófia mese ennek a kiterjedt társadalmi rendszernek az egyik legfontosabb jellegzetességét tükrözi: a sámán és az uralkodó társadalmi szerepéről szóló tanításról szól. A Fehérlófia-mesetípus nagyszámú párhuzamait ma is megtaláljuk a Kínában élő türk és mongol népek meséi között.

KULCSSZAVAK: kínai, magyar néprajz, magyar népmesék, magyar, türk, török, mongol, jugur, oroncs, evenki, daur, sámán, mesemotívum, mesetípus, Fehérlófia, griff, nagy madár, sas, meserendszer, pusztai népek, nomád társadalom, Belső-Ázsia, Távol-Kelet, szájhagyomány

IZABELLA HORVÁTH

THE CHINESE PARALLELS OF THE 'FEHÉRLÓFIA' FOLK TALE TYPE

ABSTRACT: The Fehérlófia (The Son of the White Horse) type folk tale can still be found among the descendants of the ancient nomadic equestrian peoples living in China. However, only fragments of it can be traced among our European neighbours, as János Berze Nagy had already noted in the middle of the last century. Thus, it would be incorrect to conclude that the Hungarians “adopted” certain Fehérlófia motifs (not to mention the entire story) from neighbours to the west, who lived in a very different social organization. On the contrary, because the 9th century Hungarians and their ancestors shared the world view and social organization of the steppe peoples, the Fehérlófia tale is a reflection of one of the most important features of this extensive social system: it focuses on the social role of both the shaman and the ruler. The Fehérlófia tale’s main process and construction can be found among the tales of the Turkic and Mongolian peoples living in China.

KEYWORDS: Chinese, Hungarian folklore, Hungarian folktales, Hungarian, Turkic, Turkish, Mongolian, Yugur, Oronch, Evenki, Daur, shaman, tale motif, tale type, Fehérlófia, griffin, big bird, eagle, tale system, steppe peoples, nomadic society, Inner Asia, Far East, oral tradition

A Fehérlófia-mesetípushoz és a griffmadár alakjához sok izgalmas kutatási óra fűz. Munkám* eredménye új felismerésekhez vezetett: ez a mesetípus tíz motívumra¹ bontható, amelyek egy egész történetet képeznek. A teljes mese – izgalmas, szórakoztató szerepén túl – a sámánavatást, illetve a sámán és egyben a szakrális fejedelem kettős szerepkörét tükrözi a magyar, valamint a belső-ázsiai lovasnomád népek, így a Kínában élő török és mongol kisebbségek szájhagyományában.²

1988-ban kezdtem dolgozni *A griffek útja Belső-Ázsiából a Kárpát-medencéig* című monográfián. A kétnyelvű kötet 1992-ben jelent meg Ujváry Zoltán gondozásában, a *KLTE Folklor és etnográfia* című sorozatában. Ebben a munkámban részletes adatok alapján kifejtettem, hogy a korai magyar művészetben a különböző griff-félék ábrázolása és szerepe az ázsiai lovas nomád társadalmi körbe vezethető vissza, amit főleg a török és mongol nyelvű, illetve az ázsiai hun népcsoportok ősi társadalmi képviseltek.

A griffek szóbeli körülírása és szerepe úgyszólván napjainkig kimutatható a magyar szájhagyományban.³ Vizsgálódásom sok más kutató eredményei nyomán⁴ arra a felismerésre juttatott, hogy régen az ázsiai pusztai törzsek és birodalmak uralkodói emberfeletti, táltosi erővel bíró totemállatoktól származtatták magukat, és így maguk is emberfeletti tulajdonságokkal voltak felruházva. Továbbá a griff-félék (ragadozó madarak, ideértve a mondabeli turult) és azok ábrázolása, amelyek a korai magyar művészetben is szerepelnek, tartalmilag nem nyugat-európai, perzsa, arab vagy bizánci művészet kölcsönvett származékai, képei,⁵ hanem a belső-ázsiai türk, valamint a magyar uralkodóház totemál-

* Itt mondok köszönetet Bardej evenki adatközlőnek, Dr. Yasin Ashuri turkológusnak, férjemnek, Du Yaxiongnak, aki nagymértékben segített az anyag gyűjtésében, és leányomnak, Kebir Wardinak, aki a táblázatok szerkesztését vállalta. Hálával tartozom a kínai kollégáknak, akik mindig lelkesen támogatták érdeklődésemet, és akikkel élvezetes volt a sok szakmai eszmecsere.

1 Az 1993-ban megjelent munkámban tíz részre bontottam a mesefolyamatot, amit ebben a munkában tizenháromra bővítettem.

2 Horváth 1993; 1994; 1995, 167.

3 Horváth 1992, 91.

4 Diószegi 1967; László 1943; Vargyas 2005.

5 Lásd László 1968, 63–70.; Dienes 1972, 63., 65.; Aradi 1983, 9.

latai közé sorolhatók. Az ázsiai kapcsolatok a monográfiámban az összehasonlító táblázatokban részletesen láthatók.⁶

Több mint százötven éve foglalkoznak a magyar kutatók a népmesék gyűjtésével, rendezésével és elemzésével.⁷ Már a múlt század elejétől gyűlnek az adatok, amelyek bizonyítják, hogy meséink, balladáink és népszokásaink számos eleme, mozzanata szoros kapcsolatot mutat a szibériai népek hagyományával. Említem itt Solymossy Sándor munkáját,⁸ aki számos elem párhuzamait találta meg a mongol és török nyelvű népek szájhagyományában (évig érő fa, táltospárbaj, kacsalábon forgó vár, a sárkány emberi formája). Vargyas Lajosnak a magyar népballadák területén végzett mélyreható vizsgálatai szintén kimutatták, hogy a táltos ló, a hős alvilágjárása, az égitestek visszaszerzése, a hősök birkózásának motívumai mind az altaji török–mongol hőseinekhez kapcsolják a magyar szövegeket.⁹ Diószegi Vilmos a múlt század közepén végzett terepmunkái alapján írta meg a ma már klasszikusnak számító monográfiáját, amelyben szintén foglalkozott a mesehősök és a sámánok kapcsolatával a magyar, szibériai török és mongol népek hagyományában.¹⁰

Feltettem a kérdést: mi lehet az értelme a magyar mesékben és az ázsiai művészetben szereplő sokféle griffen, sason, illetve madáron ülő alak ábrázolásának, az állattól való származásnak, és vajon honnan eredhet a Fehérlófia meséje? 1992-ben ezzel a témával kapcsolatban nem találtam adatot a magyar szakirodalomban. A *Magyar néprajzi lexikon*ban még a *griff* címszó sem szerepelt.¹¹ További vizsgálódásom azonban kiderítette, hogy egy óriási ragadozó madarat vagy nagy mitikus madarat, illetve a griff alakját éppúgy megtaláljuk a korai magyar ábrázoló művészetben, mint a magyar szájhagyományban. A magyar mesében a hős, Fehérlófia, az alvilágból egy griffmadár vagy sasmadár hátán repül fel a felső világba.

6 Horváth 1992, 134.

7 Arany 1861; Katona 1889; Solymossy 1922; 1929; Berze Nagy 1957; Vargyas 1961; 1977; Kovács–Benedek 1987; 1990; Dömötör 1988.

8 Solymossy 1922; 1929.

9 Vargyas 2005.

10 Diószegi 1958; 1998.

11 MNL 1979; 1982.

Katona Lajos nyomán Berze Nagy János műve volt az első összefoglaló, *A magyar népmesetípusok* című, ma már klasszikusnak tartott munka, amelyben felszínre kerül a Fehérlófia mesében (I. kötet 301/a és 301/b mesetípus, 208–241) a griffmadár és annak jelentős szerepe. 1957-ben írt könyvében elsőként jegyzi meg, hogy a Fehérlófia típusú mese a magyar mesekincs legősibb öröksége, és ötvennél több változatban található meg a magyar nyelvterületen. Ennek a mesének csak töredékeit találjuk az európai szomszédaink meséiben, ellenben a török–tatár szájhagyományban, tehát kelet felé, már több változata létezik.¹²

Ezek az adatok arra készítettek, hogy mélyebben nyomozzak kelet felé. Először Kúnos Ignác angol nyelvű művében találtam egy számomra új, *Cinderboy*¹³ című oszmán török népmesét,¹⁴ amely legtöbb mozzanatában megfelelt a magyar Fehérlófia típusú népmesénknek. Elgondolkodtam: ha az oszmán törökök és a tatárok is ismerik ezt a mesetípust, meddig lehet kelet felé követni ennek a nyomait?

1989-ben levelet írtam Pekingbe Du Yaxiong kínai népzenekutatónak. Ő ugyanis 1981-ben szoros párhuzamokat talált az ősi magyar népzene és a kínai Gansu tartományban élő jugurok (a *jugar* téves írás és kiejtés a magukat *jugurnak* nevező népre vonatkozóan – H. I.), illetve egyes észak-kínai népek, így a mongol, evenki és oroncs népek népzeneje között.¹⁵ Hamarosan bebizonyosodott, hogy érdemes volt a vizsgálódást Kínáig kiterjeszteni. Du Yaxiong segítségével hamarosan egyértelmű lett az eredmény: a Fehérlófia típusú mese váza a Kínában élő török nyelvű kisebbségek meseörökségének szerves része, tehát ezen népek, vagyis a jugurok, ujugurok, kazahok, kirgizek szájhagyományához tartozik. Ez a felismerés egy újabb lépést jelentett Solymossy, Vargyas és Berze Nagy korábbi kutatási irányát követve.

Ezután, 1992-ben Pekingben volt szerencsém személyesen is találkozni a jugur származású Zhong Jinwen népmesekutatóval, aki a Fehérlófia népmesé-

12 Berze Nagy 1957, 208–224.

13 Kúnos Ignác magyar nyelvű kiadásában *Hamupipőke fiú* címen szerepel a mese (lásd az irodalomban).

14 Bain 1969, 85–96.

15 Du 1981.

ben ráismert az általa gyűjtött *Fafia I, Kőfia I és Lófia III* című jugur mesére. Ezt a mesét ő már 1988-ban közölte.¹⁶

1993-ban Pekingben, a Kínai Kisebbségek Első Irodalmi Konferenciáján ismeretlem legelőször az anyagomat. A konferencia előadásai megjelentek egy kötetben, kínai nyelven, köztük az én előadásommal, Lang Ying professzor kérésére.¹⁷ 1994-ben magyarul is megjelent,¹⁸ 1995-ben pedig angol nyelven a *Shamanism in Performing Arts* című gyűjteményben, Hoppál Mihály szerkesztésében.

1. kép. Gyűjtőúton: Horváth Izabella és az 54 éves Barjej nevű evenki rénszarvaspásztor nő (a szerző mögött ül, balra). Belső-Mongólia Autonóm Terület, Orguna zászló, 1994
Forrás: Du Yaxiong felvétele

16 Zhong 1988.

17 Horvath 1993, 89–93.

18 Horváth 1994.

1994 nyarán további kutatási lehetőség ajánlkozott. Egy Belső-Mongóliában (Hulun Buir megye) élő evenki rénszarvaspásztortól – akinek az édesanyja sámán volt – személyesen hallhattam egy, a Fehérlófiához nagyon hasonló mesét.¹⁹ Amikor elkezdtem mesélni, ő folytatta. Részleteiben eltérően, de máskülönben egészében megfelelt a tíz pontba tömörített magyar motívumfolyamatnak (a mese a jelen tanulmány mellékleteként olvasható). Ez alkalommal Hailarban előadást is tarthattam a griffábrázolások értelmezéséről Cheng Daoming történész meghívására, aki Hulun Buir megye fővárosi kultúrhivatalának munkatársa volt. Az előadás után szerencsém volt találkozni számos belső-mongóliai oroncs, daur, mongol és evenki íróval, költővel és néprajzossal. Óriási volt a meglepetésem, amikor elkezdtem mesélni a Fehérlófiát, és a résztvevők mind ráismertek a mesére, annak folyamatára, és azonnal a sámánok tevékenységéhez kapcsolták a történetet anélkül, hogy én tőlük akármilyen részletet kérdeztem volna vagy velük akármilyen részt előzőleg közöltem volna.

Idézem az idevonatkozó megjegyzéseiket. Egy evenki néprajzkutató ezt mondta: „Nekünk nem meglepő ez a történet. Ez egy sámánutazás, amely akkor történik, amikor a sámán az elrabolt lelkeket felhozza az alvilágból... A sámánok versenyeznek, hogy megmutassák, ki az erősebb, kinek van a legnagyobb tudása. Ezért birkóznak a hősök is a mesében. Általában 8–10 évenként tartanak ilyen sámánversenyt. Én láttam ilyet Hailarban, 1955-ben.” Egy daur adatközlő így nyilatkozott: „Minden sámánnak van a törzsétől függő totemállata. Az oroncsoké például a medve.” „A sas nagyon fontos madár. A mongolok nem ölnek sast, mert annak különleges lelke van” – mondta a mongol adatközlő. Ezzel az oroncs és az evenki adatközlő is egyetértett. Mindegyikük úgy tudta, hogy a fehér ló egy különleges állat, amely a fejedelmet vagy a királyt illeti meg. Ezért Fehérlófia is különleges hős. „Dzsingisz kánnak például négy fehér lova volt. Még Mao Zhe Dongnak is volt fehér lova” – mondták. „A fehér ló gyönyörű állat, tiszta, mint a meshős, aki jószívú, nemes, és megérdemli, hogy király vagy fejedelem legyen. A sámánt a Teremtő választja, ezt nem lehet

19 *Két testvér* című mese. Gyűjtötte: Horváth Izabella, 1994-ben Belső-Mongólia Autonóm Területen (Orguna zászló) az 54 éves Barjej nevű evenki rénszarvaspásztornótól. Lásd 1. kép: Barjej a szerző mögött ül balra.

kitanulni.” „Mi úgy hisszük, hogy a sámán mindent tud, olyan, mint a Teremtő.” „A sámám fejdíszén agancsok vannak. Ha a sámán nagy hatalommal bír, erős, akkor az agancsok közé egy sasfejet is illesztenek. Ez jelképezi az erejét.”

Az egyik daur néprajzkutató megjegyezte, hogy nem lehet a mongol népmeséket elválasztani a sámánságtól. A sámán tevékenysége a szellemekkel kapcsolatos, mint ahogy a mesében is alapvető fontosságú a szellemek, démonok jelenléte és szerepe. „Ezek nélkül nincs mese” – állította. Nagyon nagy megnyugvással, de ugyanakkor alázattal vettem tudomásul, hogy az adatközlők megerősítették azt, ahogyan a mesét értelmeztem.

Du Yaxiong kínai népzene kutató terepen szerzett adatai is tanulságosak. Ő Kína minden tartományában gyűjtött népdalokat, sámándalokat is. 1990-ben Bao (ez a családi neve) mongol sámánnal beszélgetett, aki elmondta, hogy „a sas a sámán totemállata és a sámán lelkének a hátasa”. Burját, jakut, daur és mandzsu adatközlők úgy mondták, hogy a fehér sas és egy asszony egyesüléséből származott az első sámán. A sast a Teremtő küldte, hogy segítsen az embereken. A sas mutatja a hősnek a helyes utat. A *chagan ala* kifejezés mongol nyelven fehér sast jelent. Ma sok mongol sámánt fehér sasnak neveznek. A sámán fejdíszén lévő, fémből készült madáralak a sámán erejét, hatalmát jelképezi (személyes közlés Du Yaxiongtól).²⁰

20 A fotót Yang Jiusheng készítette 1981-ben, aki Kínában, Liaoning tartományban, Shenyang város zenekonzervatóriumának professzora. Liaoningban, a Xinbin megyebeli Cuocaoyou faluban működő Zhao Qitai nevű sámán fejdíszre. Az agancsok között látható a fémből készült madáralak.

2a és 2b kép. A Xinbin megyei Cuocaoyou faluban működő
Zhao Qitai nevű sámán fejdíszje (Liaoning tartomány).

Az agancsok között látható a fémből készült madáralak

Forrás: Yang Jiusheng, Shenyang Zenekonzervatórium professzora,
Liaoning tartomány, 1981

Ugyanakkor a türk uralkodónemzetségek totemőse is különböző ragadozó madarak formáját ölti. Például a szelcsuk és az ujjur uralkodó nemzetségek totemőse és több uralkodó neve is *sast*, sólymot (törökül *toghri*) vagy ölyvet jelent.²¹

A sas és egy nő nászának jelenete önkéntelenül is Álmos fejedelem csalálatos származására emlékeztet, aki a monda szerint anyja, Emese és a *turul* egyesüléséből született. A monda azt a hiedelmet örökíti meg, amely szerint egy ragadozó madár alakját öltő szellemős újjászületik majd a fejedelmi családban, amikor a nemzetség szakrális fejedelmének asszonya megfogja, és révületben méhébe fogadja a totemős szellemét is, egyszersmind bizonyítva, hogy Ügyek, a szakrális fejedelem nemzi a következő, az ég által kiválasztott, emberfeletti

21 Horváth 1992.

adottságokkal rendelkező uralkodót, akiben a totemős újra megtestesül. A motívum rokonítható Buddha vagy a perzsa Kürosz király születéstörténetével.²² Ezek alapján arra következtethetünk, hogy a honfoglalás előtti magyar társadalomban élt az a hagyomány, hogy egy uralkodó szükségszerűen emberfeletti adottságokkal kell hogy rendelkezzen, olyanokkal, mint amelyek a sámánokat is jellemzik, mert benne testesül meg az ős, aki az égi totemállat leszármazottja.²³ A keleti türk Bilge kagánt az orkoni felirat úgy jellemzi, mint „tengritől (égtől) teremtett Török Bilge (bölcs) Kagán”.²⁴

Itt jegyzem meg, hogy a belső-mongóliai Ordoszbán, Aluchaidengben a régészek ásója egy olyan színarany fejdísz fordított ki a földből, amelynek a tetején egy kiterített szárnyú, türkizfejű ragadozó madár áll. A kínai régészek ázsiai hun (Xiongnu [ejtsd *sungnu*] Kr. e. 4. század) fejedelmi fejdísznek tartják. A korona Hohhotban a Belső-Mongóliai Múzeumban látható.

22 Szabados 2017.

23 Horváth 1992.

24 Képes 1982, 29.

3. kép. Xiongnu színarany fejedelmi fejdísz, tetején türkizkő fejű ragadozó madárral. Aluchaidengi ásatás, Hangging zászló, Belső-Mongólia, Kr. e. 4. század. A korona Hohhotban a Belső-Mongóliai Múzeumban látható. Forrás: <https://www.chinadiscovery.com/inner-mongolia/hohhot/inner-mongolia-museum.html> (a letöltés időpontja: 2023. október 28.)

A kínai mesegyűjteményekben a számos Fehérlófia-redakció azt mutatja, hogy nemcsak a török variánsok állnak közel a magyar Fehérlófia meseszerkezetéhez, hanem a mongol daur és a tunguz nyelvet beszélő evenki és oronc népeikében, sőt a han mesekincsben is megtalálhatók. Így ezek alapján az előző, csak török népek meséit tartalmazó táblázatomat kiegészíthettem a han, mongol és tunguz nyelvű szájhagyományban élő Fehérlófia típusú változatokkal.

M = Magyar K - Kina KA — Közép-Ázsia A — Anatólia Sz — Szibéria Mon = Mongólia		1. Magyar - M	2. Oszmán 1 - A	3. Burját - Sz	4. Nogaj - KA	5. Jugur - K	6. Ujjur - K	7. Evenki - K	8. Kazak - K
A Fehérlófia mesetípus folyamata									
Különleges gyerek a, állattól születik/árva b, emberfeletti erővel rendelkezik	I.								
Több társa/testvére van a, birkózik velük b, testvérré fogadják egymást	II.								
Elrabolt nőt/rabokat keres/talál az alvilágban	III.								
A hős leszáll az alvilágba a, egyedül b, társakkal	IV.								
A hős megmenti az elraboltakata a, nőt b, rabokat	V.								
A hős megöli a rabló szörnyet a, egyedül b, nő/feleség segítségével	VI.								
A hős felküldi a nőt a felső világba	VII.								
A hős az alvilágban reked	VIII.								
Egy madár (állat) segíti, hogy a felvilágba jusson	IX.								
A hős saját húzával eteti a segítő állatot	X.								
A segítő állat visszaköpi a húsát, és a hős erősebb lesz	XI.								
A hős nőül veszi az alvilági nőt	XII.								
A hős uralkodó lesz	XIII.								
		(0	0	0	1	1	2	3	3
Összesen		13	13	13	12	12	11	10	10

1. táblázat (138–139. oldal). Az altaji nyelveket beszélő, Közép-Ázsiában, illetve Kínában élő népek szájhagyományában a *Fehérlófia* típusú mesék mozzanatait, illetve változatait

Forrás: a szerző

Motívumok száma	Mese címe	Népeesség	Gyűjtési terület	Dátum	Hivatkozás	
13	Fehérlófia	1. Magyar - M	Kárpát-medence	1862	Arany 1861	
13	Hamupipőke fiú	2. Oszmán 1 - A	Anatólia	1889	Kúnos 1889	
13	Burul dai Bogdan	3. Burjat - Sz	Bajkál-tó környéke	1909	Curtin 1909	
12	Medvefia, Ali	4. Nogaj - KA	Románia	2005	Hoppál 2019	
12	Falia I, Kófia II, Lófia III	5. Jugur - K	Gansu, Kína	1988	Zhong 1988	
11	Ali Kurban	6. Ujgur - K	Xinjiang, Kína	1980	Liu 1980	
10	Két testvér	7. Evenki - K	Belső-Mongólia, Kína	1992	Du & Horváth gyűjtés 1992	
10	Yil Tustek	8. Kazak - K	Kína	1982	Jiao 1982	
10	Wang En és Shi Yi	9. Han 1 -K	Heilongjiang, Kína	1983	Li 1983	
10	Medvefia, Ijgilak	10. Tuva - Sz	Tuva Szovjetunió	1955	Hoppál 2019	
9	Padisah legkisebb sárkányölő fia	11. Oszmán 2 - A	Anatólia	1977	Paksoy 2003	
8	Aqinbu és Wosiwenbu	12. Daur 2 - K	Belső-Mongólia, Kína	1987	Sayin 1987	

2. táblázat. A közép-ázsiai és a Kínában élő türk és mongol Fehérlófia típusú mesék címe, a gyűjtés helye, ideje és a közlés hivatkozása (teljes hivatkozás a bibliográfiában)

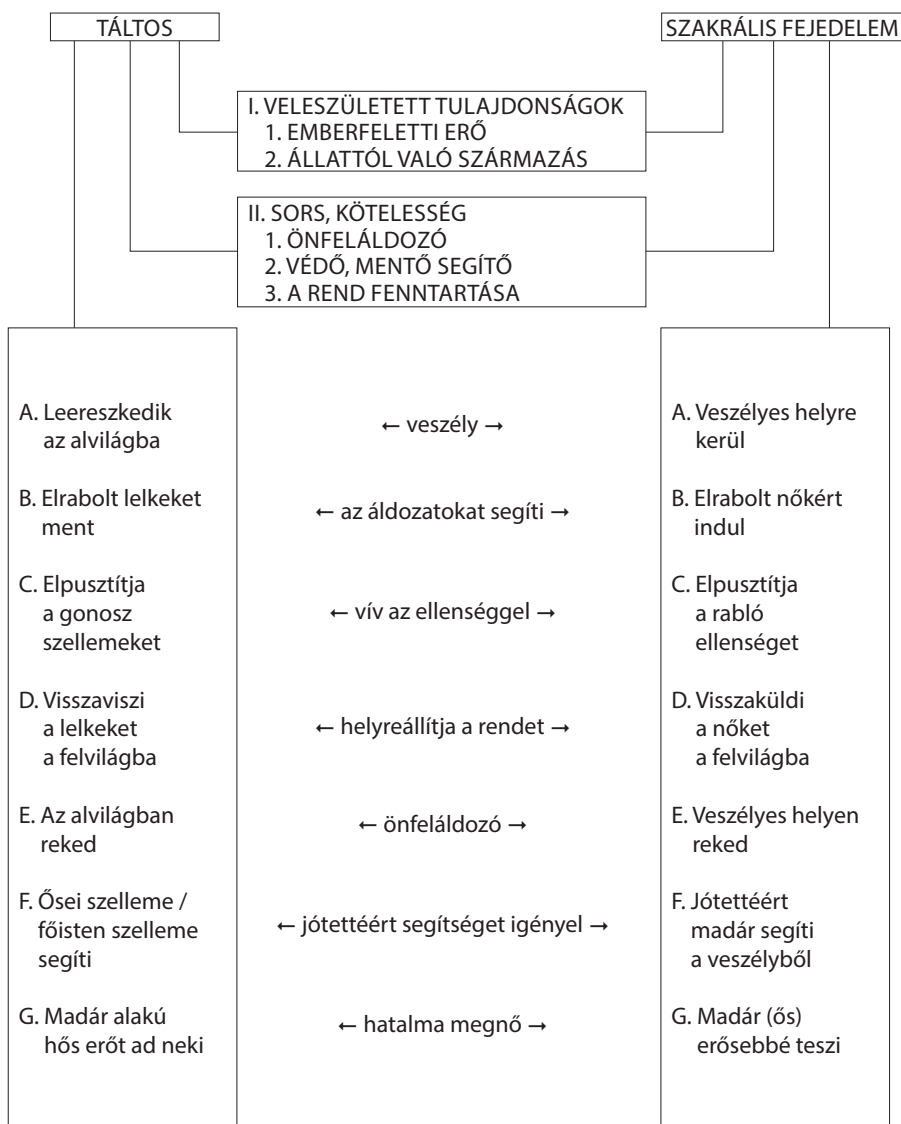
Forrás: a szerző

	Motívumok száma	Mese címe	Népeesség	Gyűjtési terület	Dátum	Hivatkozás
	8	Hét klán története	13. Kirgiz- K	Xinjiang, Kína	1981	Wong, L. 1981
	8	Woa Shin Bao	14. Orochen - K	Heilongjiang, Kína	1981	Jia 1981
	8	Az asztalos fia	15. Oszmán 3 - A	Anatólia	1962	Walker 1962
	6	Aus Kán lánya	16. Daur 3 - K	Belső-Mongólia, Kína	1984	Bae 1984
	5	A tigriskirály ruhája	17. Mongol - K	Belső-Mongólia, Kína	1979	Zhao 1979
	5	Feketeló fia	18. Tu 4- K	Gansu, Kína	1982	Wong, D. 1982
	5	Töstük vitéz	19. Kirgiz - KA	Kazahsztán	1926	Hoppál 2019
	5	Er Tösztü	20. Kazak - KA	Kazahsztán	1961	Hoppál 2019
	4	Az árva és a törpék	21. Lisu - K	Yunnan, Kína	1960	Yang 1960
	4	Fehérszájú borjú	22. Halha-Mon	Külső-Mongólia Szovjetunió	1982	Hoppál 2019
	3	Burtudi	23. Daur 1 - K	Belső-Mongólia, Kína	1949	Hu & Xue 1981
	1	Huldaj árva fia	24. Burjat - Sz	Burját Köztársaság	1957	Hoppál 2019

A második táblázat a mesék nevét is feltünteti, valamint a gyűjtés helyét, idejét és a közlés pontos hivatkozását. A teljes hivatkozás a cikk végén található.

Alább látható a kibővített, most már tizenhárom mozzanatra bontott mesefolyamat és annak értelmezése (*dőlt betűkkel*). Az elemzés Diószegi Vilmos sámánkutatásai és a saját terepmunkám alapján, illetve más kutatók idevágó eredményeinek figyelembevételével készült. Ez a lista részletezi a sámán és az emberfeletti erővel felruházott fejedelem szerepét, valamint a kettő összefüggését. A sámán-fejedelem szerepét rövidítve a 3. táblázat mutatja.

A FEHÉRLÓFIA-MESETÍPUS HŐSÉNEK KETTŐS SZEREPE

3. táblázat. A sámán és az emberfeletti erővel felruházott fejedelem (hős) kettős szerepe és ezek összefüggései

Forrás: a szerző

1. A hős állattól származik.

Sámánok és fejedelmek totemállatoktól származtatják magukat. A hősre nagy jövő vár, mert a fehér ló csak a fejedelmeket illeti meg. Kül Tegin herceg fehér lovon vágta a csatába.²⁵ Figyelemre méltó, hogy a mesehős több mesében királyfi, kán fia vagy szultán, padisah fia, ami arra utal, hogy uralkodásra született.

2. A hős emberfeletti erővel rendelkezik; napok alatt felnő.

A mongol és török hősök – bátorok –, illetve a magyar hősök és hős királyok is csodás, emberfeletti tulajdonságokkal vannak felruházva, így pl. Toldi Miklós, vagy a legendában „bátornak” nevezett Szt. László.²⁶

3. A hős erős társait erőpróbában legyőzi.

A sámánok, táltosok gyakran egymással viaskodnak, erejüket, tudásukat összemérik. A győzelem hatalommal és tekintéllyel jár. A legendák szerint Szt. László nagy erejű király volt. Bilge (Bölcs) türk kagán nagyszámú ellenséggel szemben győzött, sok hadjáratban vett részt, és megalapította a Keleti Türk Birodalmat a 7. században.²⁷

4. Csakis a hős mer az alvilágba ereszkedni.

A fejedelem és a sámán fő jellemzői az alvilági erőkkel és a halállal való szembeállás és a bátorság.

5. A hős megmenti az elrabolt leányokat (szülőket, testvéreket).

A sámán egyik fontos szerepe a gyógyítás: az alvilágból a rossz szellemek által elrabolt lelkeket visszaszerzi, miáltal a beteg meggyógyul. Szt. László is megmenti a kun által elrabolt lányt.

25 Képes 1982, 25.

26 Ipolyi 1854, 171.

27 Képes 1982.

6. A hős megöli a rabló démont, szörnyet.

A sámánnak, uralkodónak bátornak és erősnek kell lennie. A sámán alvilági utazása veszélyekkel jár, démonokkal kell harcolnia.

7. A hős az elrabolt leányokat/rabokat felküldi a felső világba.

A sámán legyőzve a démonokat a megmentett lelkeket visszahozza az életbe. A fejedelem kötelessége, hogy népét védje és összetartsa. Az orkoni Bilge Kagán és Kül Tegin emlékére állított sztélé szövegében feljegyezték a két fejedelem hőstetteit és országlását.

8. A hős az alvilágban reked.

A sámánhit szerint, ha a sámán nem elég erős, és nincsenek hatalmas szellemállatősei vagy totemszellem, végleg az alvilágban rekedhet, ami a halálát jelentené.

9. A nagy (ragadozó) madár felrepíti a hőst az felső világba.

A sámán legfontosabb segítő szelleme a törzsének totemállata. A pusztai népek egyes uralkodóházainak totemállatai a sasok, sólyomfélék, turulok. A sámán gyógyításának sikere az ősök szellemeinek jóakarától és ennek kieszközlésétől függ. A mongol sámánhit szerint az első sámán egy sas és egy asszony frigyéből született.

10. A hős saját húzával táplálja a felső világ felé szálló madarat vagy más csodás segítő állatot.

A sámánavatás legjelentősebb és legfájdalmasabb része az, amikor a „rejtőzés” alatt a sámán testét az ősök szellemei szétdarabolják.

11. A nagy madár a felső világba való utazás végén kiköpi a hős húsát, és visszaforrasztja azt, ezután az erősebb és szebb lesz, mint annak előtte volt.

A sámánjelölt akkor kapja meg sámántudását és erejét, amikor az ősök szellemei ismét összeillesztik a testrészeit. Ez a sámánavatás vége.

12. A hős feleségül veszi a megmentett leányt/nőket.

Utódlással lehet az élet folyamatosságát biztosítani. A megmentett nők az erős férfi tulajdonságait adják tovább. A mongol és török hősepikákban fontos szerepe van a hős kánok és uralkodók származásának. A leszármazást, az élet folytatását biztosítják a nők, akik a mesében jelentős szerepet kapnak.

13. A hősből király, fejedelem lesz.

A magyar csakúgy, mint a török és mongol hős (és uralkodó), miután kiállja a teljesíthetetlennek tűnő próbákat – ezzel bebizonyítva hősiességét, rátermettségét – elnyeri méltó jutalmát. Csak az ég által választott, jóakarató hős méltó az uralkodásra. Hasonlóképpen az a legerősebb sámán, akinek a legnagyobb a tudása.

Több évvel később nagy érdeklődéssel forgattam a 2007-ben napvilágott látott *Fehérlófia* című kötetet.²⁸ Ebben a kötetben közölték először Somfai Kara Dávid fordításában a Fehérlófia típusú meséket Közép-Ázsia és Szibéria egyes olyan részeiről, amelyek az egykori Szovjetunióhoz tartoztak. A hat mesét a kirgiz, kazak, burját mongol, halha mongol, és nogaj népek mesekincséből merítették. A kötet új kiadásban ismét megjelent 2019-ben.²⁹ Ez szükséges volt, mivel az előző kiadást már antikváriumban sem lehetett beszerezni. A két kiadás értékes adatai megerősítik azt a nézetet, hogy érdemes a magyar mesehagyomány eredetét a Kárpát-medencétől keletre keresni. Ugyanakkor ez a hat mese lehetőséget adott arra, hogy az összehasonlítás érdekében beemeljem őket a jelen táblázatba. Tehát a jelenlegi 1. táblázatban látható:

1. az 1993-as munkám táblázatából a török változatok (5 mese);
2. a 2019-es, Hoppál Mihály szerkesztette kötetbeli változatok (6 mese);
3. kínai területről való han, mongol, evenki és oroncs még nem közölt meseváltozatok (9 mese);
4. újabb oszmán török változatok (2);
5. újabb szibériai daur változat (1).

Ezzel a redakciók száma a magyarral együtt huszonnégyre emelkedett jelentősen megnövelve a további összehasonlítás és elemzés lehetőségeit.

28 Hoppál 2007.

29 Hoppál 2019.

Az 1. táblázat alapján több következtetésre juthatunk. Az első oszlopban látjuk a magyar Fehérlófia mese tizenhárom pontban tömörített mozzanatait, és ehhez listáztam a többi közép-ázsiai, szibériai és kínai kisebbségek meséinek a magyarral való számbeli egyezéseit. A rendelkezésünkre álló anyag alapján feltűnik, hogy a magyar Fehérlófia meseváz mozzanatainak legtöbb számbeli megegyezése a Kínában élő jugur, ujugur, kazak, kirgiz, evenki és daur népek meséiben található (11–13). Ezenkívül az oszmán török, szibériai nogaj, mongol és tuvai változatokkal szintén nagyszámú az egyezés (8–10). Az egyezések száma csökkenni látszik a közép-ázsiai kirgiz, burját és halha mongol, illetve egyes Kínában élő daur mongol tu és lisu népmesében. A lisu népmesét például Kína délre eső Yunnan tartományában gyűjtötték.

Más szóval, a jelen adatok alapján látható, hogy a Kárpát-medencéhez térben közelebb fekvő Kaukázusban és a Közép-Ázsiában élő török nyelvű népek meséiben, illetve a kínai lisu mesében sokkal kevesebb a magyar mesemotívumokkal való egyezések száma. Kivétel itt az oszmán török anyag. Ezekben a meseváltozatokban lényeges motívumok hiányoznak, viszont olyan részek vannak beleszőve, amelyek a teljes Fehérlófia tizenhárom pontjának nem részei. Ez arra utal, hogy másféle társadalmi értékek, feltehetően letelepedett közösségek értékrendszere hatott ezekre a mesékre. A Kína északi részén lakó kisebbségek és a szibériai népek ősei többnyire nomád állattartók voltak. Az erről a területről gyűjtött mesék mutatják a magyar mesevázal a legnagyobb számú egyezést.

Jelen munka nem a teljesség igényével készült, és szükséges a további, mélyebb kutatás, adatgyűjtés. Elsősorban a sokkal több Fehérlófia-meseredakció, s azok pontos idő- és térbeli elterjedésének leírása lényegesen megnövelné az esélyt arra, hogy közelebbről meghatározható legyen a mese „vándorlása”, végső soron az eredete. Néhány megfigyelést viszont megkockáztathatunk, ha figyelembe vesszük a társtudományok idevágó eredményeit.

Népzene

Szoros egyezés áll fenn a magyar népzene ősi rétege és elsősorban a Kínában élő jugur, mongol, evenki és oroncs népzene között.³⁰ A népdal a szájhagyomány egyik formájának mondható. Így talán nem meglepő, ha a szájhagyomány másik része, mint például az ázsiai epikák, balladák (amelyeket énekelve is előadnak), mesék, mondák, szintén szoros párhuzamot mutatnak a magyar anyaggal, mint ahogy ezt már több kutató kifejtette (Solymossy, Vargyas, Képes). Du Yaxiong kutatásai során, egy további megállapításra is jutott: az ősi kínai feljegyzésekből kimutatható, hogy a magyarok és a Kína északi részén élő kisebbségek népdalainak négyesoros, lá-pentaton, ereszkedő, kvintváltó dallamszerkezete visszavezethető az ázsiai hun (xiongnu) népdalokra.³¹

Kínai szájhagyomány

Tíz évet éltem, tanítottam és kutattam Kínában. Már 1992-ben, amikor legelőször érkeztem Pekingbe, több kínai ismerős, barát megjegyezte, hogy mint magyar én rokon vagyok. Hailarban (Belső-Mongólia) Li úr, egy mongol régész, azt állította, hogy „régén a magyarok a xiongnu (hun) birodalomhoz tartoztak. Amikor a xiongnuk nyugat felé mentek, eltűntek Kína látóköréből, de nemsokára megjelentek Európában”. Szerinte a józan ész azt diktálja, hogy két olyan nép, amelynek az életvitele hasonlít egymáshoz, valamilyen rokonságban is állhat egymással. „Mivel a hunok és magyarok életvitele és szokásai hasonlóak voltak, azt lehet mondani, hogy a hunok a magyarok ősei, csakúgy, mint a török és mongol nyelvű népeké. Sok hasonló vonás található a mongolok és a magyarok társadalma között.” Amikor rákérdeztem, honnan tudják, hogy ez így van, „ezt így tudjuk”, volt a válasz. Az 1994-es hailari terepmunka alkalmával több daur és burját népdalénekesssel is találkoztam. Miután kezet fogtam az egyik

30 Du 1982.

31 Du 1982.

burját énekesnővel, és közöltem vele, hogy magyar vagyok, megjegyezte, hogy a magyarok ősei és a mongolok ősei mind hunok voltak. Ezért rokon népek vagyunk. Hailarában, az előadásom után hozzám lépett egy burját mongol férfi, és így szólt: „Isten hozott az ősi földre, Mongóliába. Nagyon mélyen meghat, hogy ilyen sok idő után és olyan messziről ellátogattál az őseid, a hunok lakóterületére.” Az a sok megjegyzés, amit a hun–magyar rokonságról a Kínában élő átlagembertől hallottam, nem hinném, hogy az európai középkori krónikák ismeretéből származott volna. Él Kínában egyfajta hagyomány, amely a két népesség őseit összeköti. Érdeemes mélyrehatóbban vizsgálni ebbe az irányba is. A szokásokat és a szájhagyományt emberek viszik tovább, illetve továbbadják a leszármazottainknak, a velük szorosan együtt élőknek.³² Ezt a lehetőséget mutatja a magyar Fehérlófia mese szoros kapcsolata a pusztai népek leszármazottainak még ma is élő hagyományában megtalálható meseredakcióval.

Magyar szájhagyomány

A székely magyarok szájhagyománya úgy tudja, hogy ők Attila hunjainak leszármazottai. Valószínűnek kell tartani, hogy részben innen vezethető le a magyar népdalok és mesék, eposzok, balladák mozzanatainak és esetünkben a Fehérlófia teljes mesevázának igen erős hasonlósága az ázsiai mongol, török, tunguz és északi han népek szájhagyományával.

32 Az archeogenetikai vizsgálatok kimutatták (Neparáczi 2019), hogy a vizsgált honfoglalók genetikai anyagának anyai ágon való egyharmada Közép- és Belső-Ázsiába követhető, aminek a legvalószínűbb eredete az ázsiai szkítákhoz és az ázsiai hunokhoz vezethető vissza, míg a leszármazási ág többségében legvalószínűbben a bronzkori Potapovka–Poltvka–Srubnaya kultúrákba és a pontusi és káspi puszták térségébe vezethető vissza. A honfoglalók adatai az onogur bolgárok és a volgai tatárok őseivel mutatják a legszorosabb genetikai kapcsolatot.

Történelem

A magyar krónikák is feljegyezték a magyarok hunoktól való leszármazását és a török népekkel való kapcsolatait.

Kínai történetírás

Van még egy idevágó, figyelemre méltó adat. Kínában Dr. Yasin Ashuri ujjur turkológus az ősi ujjur kéziratok szakértője egy, a X. században alkotó Sinqun Sali nevű ujjur buddhista szerzetes tollából kikerült ujjur nyelvű kéziratot vizsgált.³³ Sinqun Sali kínaiból ujjurra fordította Xuan Zhuang, a Tang-dinasztia korában (619–907) élő kínai buddhista szerzetes életrajzát (megjegyzendő, Xuan Zhuang egyben a híres *Nyugati utazás* című mese hőse lett). Xuan Zhuang Indiába utazott, hogy a buddhista szútrákat visszavigye Kínába. Miután visszatért a szútrákkal, egyik tanítványa megírta az életrajzát, *A nagy Xuang Zhuang, a nagy Ci'en kolostor tanítójának élete* címmel. Ebben az életrajzban részletesen leírja tanítója életének mozzanatait és a 629 és 645 között tett indiai utazásának viszontagságait. A X. században Sinqun Sali ezt a munkát ujjurra fordította. Az ujjur szerzetes hazája Észak-Xinjiang volt, ami itt fontos, mert jól ismerte ennek a területnek a lakosságát, hisz mint kiderül, ősei, az ujjurok északról, a nagy falon túlról származtak. Ashuri legfontosabb felfedezése viszont az, hogy Sinqun Sali munkájában két helyen is megemlíti a nagy falon túli népeket, a xiongnukat, vagyis az ázsiai hunokat, és a xiongnu nevet kínaiból ujjurra fordítva *turk yucul budun*, vagyis „nomád török nép” vagy „szabad török nép” értelemmel adja vissza.

Látjuk, hogy Euráziában a mongolok, a török nyelvet beszélő ujjurok és jugurok, csakúgy, mint a magyarok, ismerik a Fehérlófia típusú mesét, és mivel mindegyik nép hagyományában megtaláljuk a hun ősoket, a régmúltban felte-

33 Ashuri 2006.

hetően a hunok is ismerhették ezt a mesefolyamatot. Viszont ez a mese, mint azt Berze Nagy már jelezte, nem létezik a Kárpát-medencétől nyugatra. Így a vizsgált mesék időben és térben való nagy fokú egyezése, a néprajzi adatokkal kiegészítve, arra a következtetésre enged jutni, hogy ez a mese nem valamiféle, értelem nélküli mozzanatokból összekovácsolt, kizárólagosan szórakoztató történet, hanem sokkal inkább egy nagy kiterjedésű társadalmi rendszer egyik alapvető értékének egyfajta kifejezése: ez esetben a Fehérlófia meseváz a sámán és az emberfeletti erővel rendelkező hős fejedelem szerepének megéneklése.

A 2019-es *Fehérlófia* című kiadásban fontos Somfai Kara Dávid megjegyzése: „a Fehérlófia néven ismert mesetípus az egyik legelterjedtebb szüzsé Euráziában [...] vagyis Mongóliától egészen a Kárpát-medencéig szinte mindenhol megtalálhatjuk.”³⁴ Ki lehet egészíteni ezt a megfigyelést azzal, hogy a Bajkál-tó környékéről, amely a hunok ősi lakhelye volt, és Mongóliából a mese előfordulása az észak-kínai tartományoktól Belső-Mongólián át egészen Mandzsúriáig követhető, amely az Euráziát átszelő füves puszta legkeletibb pontja. Ezt a területet birtokolták az ázsiai hunok, akik a környező, hasonló társadalmi berendezésben élő népekkel politikai és katonai szövetségben éltek évszázadokig.

Ha már a magyar néprajzkutatók a mesegyűjtési módszer úttörői közé sorolhatók,³⁵ ismét ideje, hogy vállaljuk ezt a szerepet a meseelemzési módszer területén is. Fell kell ismerni tehát, hogy ha egy meseváz eredetét keressük, akkor a mese egyes elszigetelt elemeinek listázása (lásd Aarne–Thompson-módszer) több szempontból sem alkalmazható. Ez az eljárás feltételezi, hogy egy teljes mese minden mélyebb egyéni értelem nélküli, úgymond „univerzális” elemekből tevődik össze, és kizárólag abból a célból született, hogy a mesemondó elbűvölje és szórakoztassa a hallgatókat (a Grimm testvérek által sugallt nézet szerint inkább gyerekeket). Ez a feltételezés a nyugat-európai nézőpontból indul ki (keresni az univerzális mintákat), és nem alkalmazható egy teljes meseciklus

34 Somfai 2019, 121.

35 John M. Ellis (1985) *One Fairy Story Too Many* című munkájában szigorúan kritizálja a Grimm testvérek mesegyűjtési módszerét. Tudniillik nincs bizonyíték arra, hogy a nép ajkáról gyűjtötték volna a meséket. A jegyzeteik egy-két polgár és a saját háztartásukoz tartozók nevéen kívül sem a gyűjtés helyét, sem az adatközlők nevét, sem a gyűjtés idejét nem tartalmazzák.

elemzésére és ennek valószínű eredetére. Ezzel szemben a Fehérlófia nagyon jó példa arra, hogy egy-egy mesének a szórakoztató célon túl van egy meghatározható, egyedi társadalmi rendszerben mélyen gyökerező magyarázata, értelme és szerepe. Erre a pontra Solymossy Sándor is felhívta a figyelmet már a múlt század elején.³⁶

Továbbá ha a mese eredetét keressük – mert a mese a társadalom egyik szellemi terméke –, fel kell figyelniünk rá, ha hasonló mesefolyamatot észlelünk olyan népeknél, amelyeknek a régmúltban, és sok esetben még ma is, hasonló volt a világnézete és a társadalmi szerkezete. Ezért több tudományágat is be kell vonni a vizsgálódásba, így például többek közt az irodalomtörténetet, a történelemtudományt és a zenetudományt. A Fehérlófia típusú mese a Kínában élő hajdani lovasnomád népek leszármazottainál lényegében még ma is megtalálható. Viszont az európai szomszédainknál csak töredékek észlelhetők, ahogy ezt Berze Nagy (lásd fentebb) már a múlt század közepén megjegyezte. Így tehát nem juthatunk arra a következtetésre, hogy régen a magyarok „átvettek” egyes Fehérlófia-motívumokat (hogy a teljes mesetörténetről ne is beszéljünk) olyan nyugatra élő szomszédoktól, akik tőlünk eltérő társadalmi formában éltek. Ellenkezőleg: mivel a honfoglaló magyarok és azok ősei a pusztai népek társadalmi köréhez tartoztak, megosztva azok szokásait és értékrendszerét, a Fehérlófia mese ennek a kiterjedt társadalmi rendszernek az egyik legfontosabb jellegzetessége, a sámán és az uralkodó társadalmi szerepéről szóló tanítás. Ha a Fehérlófia-mesefolyamat nagyszámú párhuzama kelet felé mutat, olyan messze-ségbe, mint Kína, akkor logikus és érdemes ezen a területen tovább vizsgálódni.

A nagy terjedelmű kínai mesegyűjtemény értékes forrás, amely módot nyújt arra, hogy egy mesét teljességében is lehessen vizsgálni. Ezzel a módszerrel egyetértettek a kínai néprajzos kollégák is, amikor 1993-ban a Kínai Kisebbségek Első Irodalmi Konferenciáján beszélgettünk. Azt is tapasztaltam, hogy a kínai kutatók rendkívül nyitottak és együttműködőek, szívesen megosztják tapasztalataikat és kutatási eredményeiket. Kínában az 1970-es évektől kezdve egészen a század végéig intenzív folklórgyűjtés folyt, ami igen gazdag anyagot

36 Solymossy 1922, 30.

eredményezett. Ez a mozgalom óriási ütemben haladt, hogy még mentsek a menthető. A han, valamint az összes kisebbség meséit, legendáit, eposzait, népzenejét nagyszámú néprajzi kutatócsoport, munkaközösség gyűjtötte, és gyűjti a mai napig. Sok kiadásban jelenik meg az anyag, hogy szabadon hozzáférhető legyen a kutatók számára (személyes közlés Du Yaxiongtól). Sajnos az anyag jelenleg még csak annak hasznos, aki bírja a kínai nyelvet.

E célból hadd idézzem a *Fehérlófia* című kötet előszavából Hoppál Mihály serkentő szavait: „Az Európai Folklór Intézet már korábban is kiadott olyan köteteket, amelyekben magyarul még meg nem jelent szövegeket bocsátottunk a hazai összehasonlító folklórkutatás rendelkezésére. Tettük ezt azzal a nem titkolt céllal, hogy a szükségszerűen Európa-centrikus kutatói szemléletet egy kisé kitégítsük, és vigyázó szemünket Keletre vessük, ahonnan még sok érdekes, új adatot kaphat a nyitott lelkű kutató.”³⁷

A cikk végén magyar nyelven először közlöm két mese rövid változatát: egy evenki és egy jugur meséét.

37 Hoppál 2007.

IRODALOMJEGYZÉK

- Aarne 1910.** Aarne, Antti: *Verzeichnis der Marchentypen*. Suomalaisen Tiedekatemian Tiomituksia, Helsinki, 1910.
- Aradi 1983.** Aradi Nóra (szerk.): *A művészet története magyarországon a honfoglalástól napjainkig*. Gondolat, Budapest, 1983.
- Arany 1861.** Arany László: *Eredeti népmesék*. Heckenast, Pest, 1861.
- Arany é. n.** Arany László: *Magyar népmesék*. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest, é.n. 86–98.
- Ashuri 2006.** Ashuri, Yasin: 古代汉文文献中匈奴等名称的回鹘语译名. Gudai hanwen wenxian zhong xiongnu deng mingcheng de huihu yu yiming. [A xiongnu népnév ujjur nyelvű fordítása a kínai klasszikus irodalomban.] *Minority Languages of China*, (2006) 1. 12–25.
- Benedek 1915.** Benedek Elek: *Magyar mese és mondavilág*. Athenaeum, Budapest, 1915.
- Bai 1984.** Bai, Shan: 呼伦贝尔传说故事. *Hulun beier chuanshuo gushi*. [Hulun beier mondák és történetek.] Hulun beier minyanhui, Hailar. 1984. (*Aus kán leánya* c. mese: 84–88.)
- Bain 1969.** Bain R., Nisbet: *Turkish Fairy Tales and Folk Tales Collected by Dr. Ignác Kúnos*. Dover Publication, New York, 1969.
- Berze Nagy 1957.** Berze Nagy János: *Magyar népmesetípusok I–II*. Baranya Megye Tanácsának Kiadása, Pécs, 1957.
- Berze Nagy 1958.** Berze Nagy János: *Az égigérő fa. Magyar mitológiai tanulmányok*. Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Baranya Megyei Szervezete, Pécs, 1958.
- Curtin 1909.** Curtin, Jeremiah: Buruldai Bogdo No. 1. In: Curtin, Jeremiah (ed.): *A Journey in Southern Siberia*. Little Brown and Company, Boston, 1909. 187–197.
- Dienes 1972.** Dienes István: *A honfoglaló magyarok*. Hereditas–Corvina, Budapest, 1972.
- Diószegi 1998.** Diószegi Vilmos: *A sámáshit emlékei a magyar népi műveltségben*. Második reprint kiadás, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998.

- Dömötör 1988.** Dömötör Ákos: *Magyar tündérmesék katalógusa*. MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest, 1988.
- Du 1982.** Du, Yaxiong: 裕固族西部民歌与有关民歌之比较研究. Yuguzu xibu mingge yu youguan mingge zhi bijiao yanjiu. [A nyugati jugur és velük rokon népek népzenejének összehasonlító kutatása.] *Chinese Music*, 4. (1982) 22–25.
- Ellis 1983.** Ellis, John M.: *One Fairy Story Too Many – The Brothers Grimm and Their Tales*. University of Chicago Press, Chicago–London, 1983.
- Hoppál 2007.** Hoppál Mihály (szerk.): *Fehérlófia*. Európai Folklór Intézet – MTA Néprajzi Kutatóintézet, L'Harmattan, Budapest, 2007.
- Hoppál 2019.** Hoppál Mihály (szerk.): *Fehérlófia*. Európai Folklór Intézet – Magyar Napló Kiadó, Budapest, 2019.
- Horváth 1990.** Horváth Izabella: A griff-félék a magyar és belső-ázsiai népek művészetében. *Congressus Septimus Internationalis Fenno-Ugristarum, Sessiones Sectionum*. 4. (1990) 429–434.
- Horváth 1992.** Horváth Izabella: *A griffek útja Belső-Ázsiától a Kárpátokig / The Journey of the Griffins from Inner Asia to the Carpathian Basin*. Folklór és Etnográfia 66. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen, 1992.
- Horváth 1993.** Horváth Izabella: 匈牙利和突厥语诸民族民间故事白马之子的情节结构比较研究. Xiongyali he Tujueyu zhu minzu minjian gushi Bai ma zhi zi de qingjie jiegou bijiao. [A magyar és török Fehérlófia népmesetípus folyamatának és szerkezetének összehasonlító kutatása.] *Minzu Wen Xue Yan Jiu*, 1993. 89–93.
- Horváth 1994.** Horváth Izabella: A Fehérlófia mesetípus szerkezeti párhuzamai a magyar és török népmesékben. In: Ujváry Zoltán (szerk.): *Történeti és Néprajzi Tanulmányok*. Debrecen, 1994. 315–323.
- Horváth 1995.** Horváth, Izabella: A Comparative Study of the Shamanistic Motifs in Hungarian and Turkic Folk Tales. In: Kim, Tae-gon – Mihály, Hoppál (eds.): *Shamanism in Performing Arts*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995. 159–170.

- Hu–Xue 1981.** Hu, Sile – Xue Ying: 达斡尔民间故事集. *Daur minjian gushi ji*. [Daur népmesék.] Neimenggu renmin chubanshe, Huhehaote, 1981. (*Burtudi története* c. mese: 73–78.)
- Ipolyi 1854.** Ipolyi Arnold: *Magyar Mythologia*. Pest, Heckenast Gusztáv. Hásonmás kiadás. Európa Könyvkiadó, Békéscsaba, 1987.
- Jia 1981.** Jia, Rong: 内蒙古鄂伦春族民间故事集. *Elunchun minjian gushi ji Neimenggu*. [Belső-mongóliai oroncs népmesék.] Renmin chubanshe, Huhehaote, 1981. (*Woa Shin Bao* c. mese: 38–43.)
- Jiao 1982.** Jiao, Shaye (szerk.): 哈萨克民间故事. *Hasake minjian gushi*. [Kazak népmesék.] Urumuqi: Xinjiang renmin chubanshe. 1982. (*A bátor hős Yil Tustek* c. mese: 326–339.)
- Képes 1982.** Képes Géza: *Kőbe vésett eposzok az Orkon és Tola folyók mentén*. Helikon, Budapest, 1982.
- Katona 1889.** Katona Lajos: *A népmesékről*. Pécs, 1889.
- Kim–Hoppál 1995.** Kim, Tae-gon – Hoppál Mihály (eds.): *Shamanism in Performing Arts*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995.
- Kovács–Benedek 1990.** Kovács Ágnes – Benedek Katalin (szerk.): *Magyar népmesekatalógus 9. A magyar formulamesék katalógusa*. MTA Néprajzi Kutatócsoport, Budapest, 1990.
- Kriza 1863.** Kriza János (szerk.): *Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény I–II*. Az Akadémiai Kiadó Reprint Sorozata, Kolozsvár, 1987.
- Kúnos 1889a.** Kúnos Ignác: *Oszmán török népköltési gyűjtemény*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1889.
- Kúnos 1889b.** Kúnos Ignác: *Török népmesék*. Kisfaludi Társaság, Budapest, 1889. <https://mek.oszk.hu/16400/16479/16479.htm#17> (a letöltés időpontja: 2023. május 30.) (*Hamupipőke fiú* c. mese, itt a 7. mese)
- László 1968.** László Gyula: *A népvándorlaskor művészete Magyarországon*. Corvina, Budapest, 1968.
- Li 1983.** Li, Qishu: 黑龙江民间故事选. *Heilongjiang minjian gushi xuan*. [Válogatott népmesék Heilongjiang tartományból.] Heilongjiang renmin chubanshe, Haerbin, 1983. (*Wang En és Shi Yi* c. mese: 39–57.)

- Liu 1980.** Liu, Fajun: 维吾尔族民间故事. *Weiwuer zu minjian gushi*. [Ujgur népmesék.] Shanghai meishu chubanshe, Shanghai, 1980. (*Ali Kurban* c. mese: 289–318.)
- MNL 1979.** Ortutay Gyula (szerk.): *Magyar néprajzi lexikon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.
- Merényi 1961.** Merényi László: *Eredeti népmesék*. Heckenast, Pest, 1861.
- Neparáczi et al. 2019.** Neparáczi, Endre et al.: Y-chromosome haplogroups from Hun, Avar and Conquering Hungarian period nomadic people of the Carpathian Basin. *Scientific Reports*, 9. (2019) 165–169. <https://www.nature.com/articles/s41598-019-53105-5#ref-CR10> (a letöltés időpontja: 2023. június 10.)
- Paksoy 2003.** Paksoy, H. B.: *The Bald Boy and the Most Beautiful Girl in the World*. Texas Tech University, Lubbock, Texas, 2003. (*The Padishahs Youngest Son as Dragon Killer* c. mese: 87–96.)
- Sallis 1999.** Sallis, Eva: *Sheherazade Through the Looking Glass: The Metamorphosis of the Thousand and One Nights*. Curzon, Surrey, UK, 1999.
- SayinG 1987.** SayinG Tana: 达斡尔民间故事选. *Daur minjian gushi xuan*. [Válogatott daur népmesék.] Neimenggu renmin chubanshe, Huhehaote, 1987. (*Aqinbu és Wosiwenbu* c. mese: 216–221.)
- Solymossy 1922.** Solymossy Sándor: Keleti elemek népmeséinkben. *Ethnographia*, 33. (1922) 30–44.
- Solymossy 1929.** Solymossy Sándor: Magyar ősvallási elemek népmeséinkben. *Ethnographia-Népelet*, 40. (1929) 133–152.
- Solymossy 1931.** Solymossy Sándor: *Népmeséink sárkányalakja*. Különlenyomat az *Ethnographia-Népelet* 1931. évi 3. füzetből. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest 1931.
- Szabados 2017.** Szabados, György: On the origin-myth of Álmos Great Prince of Hungary. In: Attila Mátéffy – György Szabados (eds.) with the assistance of Tamás Cserneyi: *Shamanhood and Mythology. Archaic Techniques of Ecstasy and Current Techniques of Research. In Honour of Mihály Hoppál celebrating his 75th Birthday*. Hungarian Society for Religious Studies, Budapest, 2017. 433–448.

- Thompson 1955–58.** Thompson, Stith: *Motif-index of Folk-literature*. Bloomington, Indiana University Press, Indiana, 1955–58.
- Thompson 1961.** Thompson, Stith: *The Types of the Folktale: a classification and bibliography Antti Aarneás Verzeichnis der Marchentypen (FF communications no. 3)*. Academia Scientiarum Fennica, Helsinki, 1961.
- Tuczay 2005.** Tuczay, Christa: Motifs in The Arabian Nights and in Ancient and Medieval Folklore Literature: A Comparison. *Folklore*, 116. (2005) 3. 272–291. <https://doi.org/10.1080/00155870500282719>
- Vargyas 1961.** Vargyas Lajos: Szibériai hősének-elemek a magyar mesekincsben. *Néprajzi Közlemények*, 6. (1961) 1. 3–15.
- Vargyas 1977.** Vargyas Lajos: Honfoglalás előtti keleti elemek a magyar folklórban. *Történelmi Szemle*, 20. (1977) 1. 107–121.
- Vargyas 1988–2002.** Vargyas Lajos: A hősének maradványai népköltészetünkben. In: Vargyas Lajos (főszerk.): *Magyar Néprajz V. Folklor 1. Magyar népköltészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988–2002. 398–413.
- Walker–Uysal 1962.** Walker, Warren – Uysal, E. Ahmet: *More Tales Alive in Turkey*. Lubbock Texas: Texas Tech University Press, Lubbock, Texas, 1962. (Az asztalos fia c. mese: 138–154.)
- Wang D. 1982.** Wang, Dian: 土族民间故事选. *Tuzu minjian gushi xuan*. [Válogatott tu népmesék Gansu tartományból.] Gansu renmin chubanshe, Lanzhou, 1982. (Feketelófia c. mese: 15–26.)
- Wang L. 1981.** Wang, Liming: 柯尔克孜民间故事. *Ke'erkezi minjian gushi*. [Kirgiz népmesék.] Xinjiang renmin chubanshe, Urumuqi, 1981. (A hét kán története c. mese: 182–272.)
- Wu 1987.** Wu, Cheng'en: *Journey to the West 1–4*. [Nyugati utazás 1–4.] Yuelu Shudian, Changsha, China, 1987.
- Yang–Liu 1960.** Yang, Zhonglu – Liu, Yongpei: 云南民族民间故事选. *Yunnan minzu minjian gushi xuan*. [Válogatott mesék Yunnan tartományból.] Yunnan renmin chubanshe, Kunming, 1960. (Az árva és a törpék c. mese: 382–386.)
- Yu 1980.** Yu, Anthony C. (ed.): *Journey to the West I–IV*. University of Chicago Press, Chicago–London, 1980.

- Zipes 2001.** Zipes, Jack: Cross-Cultural Connections and the Contamination of the Classical Fairy Tale. In: Zipes, Jack (ed.): *The Great Fairy Tale Tradition – From Staparola and Basile to the Brothers Grimm*. W.W. Norton & Company, New York – London, 2001. 845–869.
- Zhao 1979.** Zhao, Yongxian: 蒙古族民间故事选. *Mengguzu minjian gushi xuan*. [Válogatott mongol népmesék.] Shanghai wenyi chubanshe, Shanghai, 1979. (A *tigriskirály ruhája* c. mese: 45–51.)
- Zhong 1988.** Zhong, Jingwen: 树大, 石二, 马三哥. Shuda, Shi'er, Masange. [Fafia I, Kófia II, Lófia, III.] *Minjian Wenxue*, 2. (1988) 25–28.
- Zhong 1992.** Zhong, Jingwen: 裕固族与匈牙利民间故事比较研究. Yuguzu yu Xiongyali minjian gushi bijiao yanjiu [Összehasonlító kutatás a jugur és magyar mesék közt.] *Minjian Wenxue Luntan*, (1992) 4. 61–65.

F Ü G G E L É K

A két barát (evenki mese)

Gyűjtés ideje: 1994. július 14.

Gyűjtés helye: Belső-Mongólia, Hulunber, Erguya falu, Bal Orguna Zaszló

Adatközlő: Bardej, 54 éves evenki vadász

Gyűjtötték: Du Yaxiong és Horváth Izabella

Réges-régen volt egy fiú, aki világot akart látni. Találkozott egy másik fiúval, aki csatlakozott hozzá. Így hát a két fiatal barát együtt folytatta útját. Ahogy mentek, mendegéltek, találkoztak egy öregemberrel, aki keservesen sírt.

– Miért sír, öreg? – kérdezték a fiúk.

– Hogyne sírnék, hiszen egy szörny elrabolta a két leányomat, és elhurcolta őket a föld alatti birodalmába egy lyukon keresztül – válaszolt az öregember. – Ígérem, hogy annak adom a lányaimat feleségül, aki megmenti őket.

Összenézett a két barát, és így szóltak:

– Szerencsét próbálunk, és visszahozzuk a leányaidat.

Azzal elindultak, hogy megtalálják a föld alá vezető hasadékat, amin keresztül a szörny a leányokat elhurcolta az alvilágba. Hosszú ideig mendegéltek, míg végre rátaláltak a lyukra. Készítettek egy nagy kosarat, hogy azon ereszkedjenek le a föld alá.

– Ereszkedj le a lyukba ezen a kötélen, én majd segítek – szólt az egyik. Így hát a fiatalabb fogta a kötelet, és az idősebb kezdett ereszkedni lefelé. De egyhamar kérte a másikat, hogy húzza fel, mert – mondta – erősen sötét van odalent.

– Hát, ha nem megyünk le – mondta a fiatalabb –, akkor nem tudjuk megmenteni a szörnytől a lányokat. De most megpróbálom én – szólt, és máris derekára kötötte a kötelet. Ereszkedett lefelé, lejjebb és lejjebb, amíg végre a lyuk aljára ért, ahol meglepetésére egy másik világot talált.

Körülnézett, hirtelen rátalált az öreg ember két leányára. A lányok elmondták neki, hogy a szörnyeteg, aki épp akkor nem volt otthon, nem más, mint a kilencfejű sárkány. Azonban a kilenc fej közül csak egy fej valódi, a középső, a másik nyolc pedig hamis.

– Ha meg akarsz minket menteni, ügyelj, hogy ha küzdesz vele, a középső fejét vágd le! – figyelmeztették a lányok.

Amint így beszélgettek, nagy sebbel-lobbal megérkezett a sárkány.

– Emberszagot érzek! Ki van itt? – ordította.

– Jaj, kedves férjünk – szólta a két lány –, a testvérbátyánk jött látogatóba.

– Na jó – békélt meg a sárkány – légy üdvözölve, kedves sógor! De azért álljunk ki egy kis birkózásra!

– De hát itt az erdőben, sógor? – kérdezte a fiú – Hisz itt nincs elég hely. Túl sok a fa, több helyre van szükség.

– Ha csak ez a baj – szólta a sárkány –, ezen könnyen segíthetek. Kipusztítom az erdő fáit.

– Rendben van – szólta a fiú –, de igyekezz, hogy mihamarabb birkózhassunk.

Azzal a sárkány elkezdte pusztítani az erdő fáit olyan sebesen, hogy egyhamar síkság lett a terület. Ezalatt jól ki is fáradt a sárkány, de készen állt a birkózásra.

– Na, sógor – mondta a fiatalember –, most már birkózhatunk, van elég hely.

De mivel a sárkány már jól kifáradt, nem maradt ereje védekezni, a fiú könnyedén levágta a középső fejét, és kivezette a lányokat az erdőből a felvilágba vezető lyukhoz. A barátja ott várakozott a hasadéknál. A fiú kiáltott neki, hogy dobja le a kötelet. Először ő akart felmenni, hogy segítsen felhúzni a lányokat, de a barátja így szólt:

– Te csak maradj lent, én fel tudom húzni őket egyenként magam is. Majd a végén téged is felhúzlak.

Így is lett, de miután a barátja felhúzta a lányokat, kereket oldott, a kosarat pedig nem eresztette vissza. A fiú hiába várt a lyuk alján, bizony az alvilágban ragadt. Ott ült szomorúan, és tépelődött magában, mitévő legyen, amikor meglátott egy nagy, fekete sast. Kérdezte tőle a sas, hogy mit keres itt az alvilágban. Erre a fiú elmesélte neki a történetét. A sas megsajnálta, és felajánlotta a segítségét.

– Ha a felső világba akarsz menni, én fel tudlak vinni a hátamon – szólta. Csak egy dologra legyen gondod: három napig tart az út a felvilágba, és nekem sok élelemre van szükségem, hogy erős maradjak, míg felérünk.

– Jól van. Mit eszel? Szívesen megszerzem az eleséget.

– Mivel csak légszárnyakkal élek, három napra elegendőt kell szerezned. Ha ez megvan, máris indulhatunk.

A fiatalember nekiállt legyeket fogni. Mikor eleget fogott, elindultak a felső világ felé. Repültek sebesen. Útközben a sas megette az összes eleséget, és amikor már majdnem felértek, a fiatalember hirtelen levágta az egyik lábát, hogy azzal etesse meg a sast. Így a sas erőre kapott, és egy-kettőre felértek a felső világra.

A fiú ott megkereste a barátját, és feleségül vették a két leányt.

Fafia, Kőfia, Lófia (jugur népmese)

Gyűjtés ideje: 1988

Gyűjtés helye: Sunan megye, Gansu tartomány

Adatközlők: Guo Shi Gung és An Xiu Zhen

Gyűjtötte: Zhong Jingwen

Élt régen egy öreg házaspár. Egy nyáron a fehér lovuk ellett egy kisgyermeket. Mivel a többi gyerek Lófiának csúfolta őt, elhatározta, hogy világgá megy. Ahogy vándorolt és vadászott, emberi hangokat hallott egy fából. Belelőtt egy nyilat a fába, és egy ember ugrott ki belőle. Testvériséget fogadtak, és folytatták tovább az útjukat. Egy este emberi hangokat hallottak, amelyek egy kőből jöttek. Amikor Lófia rálőtt, kiugrott belőle egy másik legény. Így már három testvérként folytatták az útjukat. Fafia volt a legidősebb, Kőfia a középső és Lófia a legfiatalabb. Mentek, mendegéltek, de nem volt vadászszerencsájük. Így mint favágók keresték meg a kenyerüket reggeltől estig.

Egy nap hazatérve frissen főtt ételt találtak az asztalon, de nem tudták elképzelni, hogyan került oda, mivel senkit sem találtak a házban. Elhatározták, hogy meglesik, ki főzi az ételt. Egyik nap Fafia maradt otthon, de elaludt, így nem látott senkit. Másik nap Kőfia állt lesben, de ő is elaludt a várakozásban, és senkit sem látott. A harmadik nap Lófia úgy döntött, hogy ő marad otthon. Ügyelt, hogy el ne aludjon. Nemsokára megjelent három galamb, és három gyönyörű leánnyá változtak. Sebtében elkezdtek főzni, az egyik tüzet rakott, a másik vizet forralt, a harmadik tésztát gyúrt. Egykettőre kész lett az étel, és fel akarták öltetni a galambtollukat, de addigra már Lófia elégette a tollruhákat. Búsultak a lányok, hogy most mit tegyenek. Lófia látta, hogy milyen szépek a lányok, és feleségül kérte őket a maga és a testvérei számára. Így is lett. A fiúk mindennap elmentek fát vágni, a lányok meg végezték a házimunkát.

Éltek boldogan, amíg egy nap észrevették a fiúk, hogy a feleségek egyre soványabbak és halványabbak. Kérdezték, hogy mi a baj, de egyik sem mert válaszolni. Végre az asszonyok elmondták, hogy nap mint nap egy banya jön, és issza a vérüket, de ha elárulják, megöli őket. Ekkor tudták a fiúk, hogy ez senki más nem lehet, mint a mangasz (szörny) öregasszony képében. Elhatározták,

hogy otthon maradnak, és együtt megölik a szörnyet. A három testvér közül csak Lófia lőtt a szörnyre, de ő sem tudta megölni, csak megsebesítette. Így a szörnyeteg felkapta a három nőt, és elviharzott velük. Futottak utána, de az füstté vált. A fiúk követték a füstöt, amíg egy lyukra bukkantak. Fontak egy erős kötelet, hogy leereszkedjenek. A három fiú közül csak Lófiának volt elég bátorsága, hogy lemenjen a mélybe. Amikor megérkezett a lyuk aljára, egy gyönyörű legelő tárult eléje, ahol nyáj, gulya és ménes legelt. A juhász elmondta, hogy a kánjuk (a mangasz) épp a napokban hozott három nőt, akik most a palotában dolgoznak.

Lófia odaért a palotába, megtalálta a nőket, és megölte a szörnyet. A lyuk szájánál Fafia és Kőfia felhúzták az asszonyokat a felső világra. Azután elvágták a kötelet, és Lófia az alvilágban rekedt. Egyszer egy csapat vadlibát látott, és segítségért kiáltott. Az egyik vadliba meghallotta, és felajánlotta, hogy felviszi a felvilágra, de száz madár kell neki az útra eleségnek. Lófia lőtt száz madarat, de az úton mind elfogyott. Így saját karjából vágott egy darabot, és azt adta a madárnak, így végre felértek.

A vadliba ekkor visszaköpte Lófia karjának a húsát. Lófia aztán útnak indult, hogy megkeresse a két társát. Mikor rájuk talált, megbirkózott velük, és legyőzte őket. Ezután feleségül vette a három nőt, és boldogan éltek. Mindenki ügyes embernek vélte Lófiát.

ILLIK PÉTER

HŐSNARRATÍVÁK ÉS HŐSKÉPZÉS: VÉGVÁRIAK A HAZAI KÖZÉPISKOLAI TANKÖNYVEKBEN

KIVONAT: Jelen tanulmány a végvári vitézség és hősiesség narratíváját és annak képzési technikáit követi nyomon a XIX. századi eleji tankönyvektől 1989-ig úgy, hogy 2020-ig kitekintéssel is szolgál. A tanulmánynak nem célja bemutatni, hogy miként változott a hazai közoktatási rendszer, az azt szabályozó dokumentumok, hogy mit tanítottak a középiskolában a tanárok, mit tudtak és tudnak a diákok, mivel erre a vizsgált források, vagyis a középiskolai tankönyvek nem alkalmasak. Ezek alapján kétszáz év narratív trendjeit és változásait lehet csak felvázolni, amelyek alapján azt lehet tudni, hogy az adott korszak középiskolát végzett embereinek milyen tudása lehetett (de nem szükségszerűen volt) a végvári vitézekről és hősiességükről.

Az áttekintés tanulsága az, hogy (1) a tankönyvi szövegek rövidülnek, sablonosodnak, a tananyagtartalom csökken. (2) Vannak központi események, amelyek kétszáz év alatt is változatlanok, például Jurisics Miklós hősiessége. (3) Vannak trendektől független, egyedi szerzői megoldások. (4) A Horthy-korszakban az egységes narratíva megtörik, vannak a trendektől teljesen eltérő narratív rendszerek. (5) A tankönyvekben a szocialista korszak 1945-ben kezdődik, és alapvető törést hoz. Ezeket a szerző számos más tankönyvi tematikus vizsgálata is kimutatta már. A végvári hősiességre vonatkozóan azonban egyedi a szocialista korszakban képzett törés és változás jellege, milyensége.

KULCSSZAVAK: tankönyv, középiskola, végváriak, hősiesség, szocializmus

PÉTER ILLIK

HERO NARRATIVES AND THE FORMATION OF HEROES: WARRIORS OF THE HUNGARIAN FRONTIER CASTLES IN HUNGARIAN SECONDARY SCHOOL TEXTBOOKS

ABSTRACT: This study traces the narrative of valour and heroism and its techniques of hero formation in textbooks from the early 19th century to 1989, with an outlook to 2020. It is not the aim of this study to show how the Hungarian public education system and its regulative documents changed, what teachers taught in secondary schools, what students knew and know, as the primary sources of this study, i. e. secondary school textbooks, are not suitable for this purpose. They can only provide a sketch of 200 years of narrative trends and changes, allowing us to know what knowledge the high school graduates of that period might (but not necessarily did) have about the soldiers of the defence line and their heroism.

The conclusion of this study is that (1) textbook texts are shortened, templated, and the curricular content is reduced. (2) There are central events that remain unchanged for 200 years, such as the heroism of Miklós Jurisics. (3) There are individual authorial solutions that are independent of the narrative trends. (4) In the Horthy era, the unified narrative is broken, there are narrative systems that are completely different from the trends. (5) In textbooks, the socialist era begins in 1945 and brings a fundamental schism. These have been

demonstrated by the author in several other thematic studies of textbooks. However, the nature and extent of the rupture and change that appeared in the socialist era is unique concerning the heroism of the soldiers of the defence line. **KEY WORDS:** textbook, secondary school, soldiers of the defence line, heroism, socialism

Bevezetés*

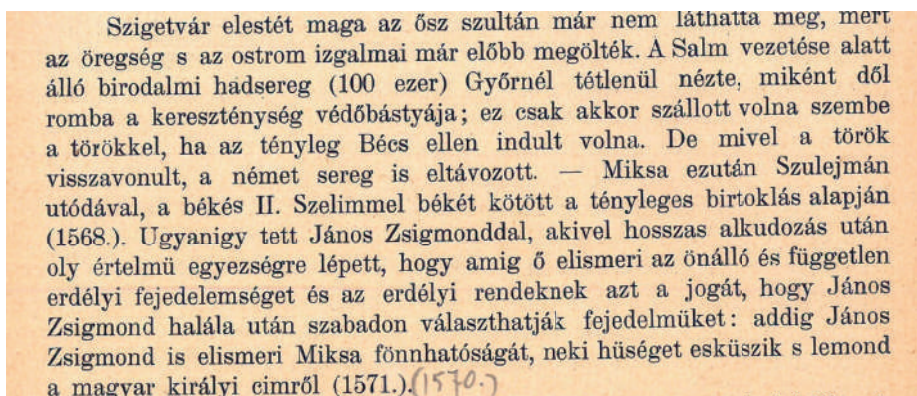
A 2020-ban megjelent Nemzeti alaptanterv módosítását, a hozzá kapcsolódó ke-rettanterveket és a velük kompatibilis középiskolai tankönyveket számos kritika érte. Ezekre reagált Nánay Mihály tíz kritikai észrevételt összeszedve és cáfolva. Jelen írás témája szempontjából az utolsó kritikai megjegyzés és annak cáfolata releváns. „10. állítás: helytelen a végvári katonák esetében a török háborúk hősei megfogalmazást használni. Tény: a hős kifejezést általánosan használjuk köznyelviileg a háborúban életüket az országért kockáztató vagy feláldozó emberekre. [...] Azon kiemelkedő történelmi alakok esetében, akik a legdrágábbat, azaz az életüket tették kockára a haza védelmében, nem értjük, hogy miért jelent vitakérdést, hogyha hősnak nevezik őket. Dobó István egri várvédelem utáni hűtlenségi ügye nem von le semmit az egri várvédelem során nyújtott mara-dandó teljesítményéből, így joggal nevezhető hősnak. A hős kifejezés nem azt jelenti, hogy valaki minden erkölcsi mércén felülálló személyiség, arra inkább a szent kifejezést használnánk [...] Így tehát egy végvári hőst is nyugodtan lehet kritikusan bemutatni, de ez nem jelenti azt, hogy ne nevezhetnénk hősnak.”¹

Az idézet maga is jól jelzi, hogy a hősiesség kérdése, valamint a kora újkori magyar végvári vitézek sorsa, példája, cselekedetei nem vésztették el az aktualitásukat. Ez inspirálta a jelen írást, amelynek célja, hogy áttekintse a XIX. századi tankönyvektől napjainkig a középiskolai tankönyvi, végvári vitézekre vonatkozó narratívákat, mert ezáltal talán a sorok között arra is választ lehet kapni, hogy 2020-ban miért lett probléma a végvári hősiesség kérdése.

* Köszönöm Szabó Károlynak, az OPKM munkatársának szakmai és emberi segítségét.

1 Nánay 2020.

Jelen cikk módszertana és szemlélete megegyezik a szerző korábbi, tankönyvi témájú írásainak metodikájával.² A tanulmány a XV. századi témákkal – mint például Nándorfehérvár 1456. évi ostroma – nem foglalkozik, mert ezt a szerző már megtette korábban.³ A XVI–XVII. század kapcsán pedig az elemzések elsősorban a XVI. századra irányulnak, mivel – amint látható lesz – a hősiességet a tankönyvek elsősorban a XVI. századi témák kapcsán értelmezik, bár a tizenöt éves háborúról lényegében nem írnak,⁴ így főként az 1532., 1552. és 1566. évi események maradnak. Az 1526. évi mohácsi csata recepciótörténetét, továbbá megjelenését a középkorai tankönyvekben már feldolgozták.⁵

Szigetvár elestét maga az ősz szultán már nem láthatta meg, mert az öregség s az ostrom izgalmai már előbb megölték. A Salm vezetése alatt álló birodalmi hadsereg (100 ezer) Győrnél tétlenül nézte, miként dől romba a kereszténység védőbástyája; ez csak akkor szállott volna szembe a törökkel, ha az tényleg Bécs ellen indult volna. De mivel a török visszavonult, a német sereg is eltávozott. — Miksa ezután Szulejmán utódával, a békés II. Szelimmal békét kötött a tényleges birtoklás alapján (1568.). Ugyanigy tett János Zsigmonddal, akivel hosszas alkudozás után oly értelmű egyezsége lépett, hogy amíg ő elismeri az önálló és független erdélyi fejedelemséget és az erdélyi rendeknek azt a jogát, hogy János Zsigmond halála után szabadon választhatják fejedelmüket: addig János Zsigmond is elismeri Miksa főnnhatóságát, neki hűséget esküszik s lemond a magyar királyi címről (1571.). (1570.)

1. kép. Részlet Jászai Rezső tankönyvéből

Forrás: Jászai 1904, 119.; a szerző felvétele

Az első képmellékleten látható, hogy a gondos olvasó kijavította a tankönyvi szöveget. Nyilván lehet úgy is elemezni a tankönyvi szövegeket, hogy azok „igazak-e”. Az „igazak-e” kifejezés azért szerepel idézőjelben, mert ilyenkor az olvasott tankönyvi anyagot nem a múlttal vetnénk össze, hanem egy arról képzett másik narratívával, mondjuk egy szakmonográfia tartalmával, ami szintén

2 Például Horváth-Lugossy – Illik 2022; Illik 2022, 179–208.

3 Illik 2023.

4 Illik 2021, 245–265.

5 Illik 2015; Botlik–Illik 2018.

nem feltétlen „igaz” vagy „objektív”, hiszen azt is egy szubjektív személy (például történész) írta a szintén szubjektív források felhasználásával. Éppen ezért ennek az eljárásnak nem sok értelme lenne, legfeljebb annyiban, hogy találánk olyan tankönyveket, amelyek tartalma inkább megfelel a saját koruk vagy éppen a mostani szakkönyvekben foglalt narratíváknak, és olyanokat, amelyek nem. Jelen tanulmány nem ezt a megoldást választja, vagyis nem elemzi a tankönyvek tartalmát külső referenciaponthoz viszonyítva. Sokkal inkább a különböző tankönyvek tartalmát saját korszakos társaikhoz, illetve az eltérő korszakok tankönyveihez viszonyítja, és próbálja kimutatni, hogy megfigyelhető-e narratív trendek. Emellett jelen tanulmány azt feltételezi, hogy a tankönyvek narratívája nemcsak a szerző egyéni habitusát mutatja, hanem az adott korszak ideológiai, emlékezetpolitikai szándékait is, akár úgy, hogy a szerző akaratlanul is ezekben felnőve, önkéntelenül írja, amit ír, akár pedig úgy, hogy erre konkrét és direkt állami szándék van, mint például a szocializmus időszakában. Vagyis ez a szándék is megnyilvánul majd a narratív trendekben.

A dualizmus előtt

Budai Ézsaiás kötete⁶ lényegében egy lábjegyzetekkel megszakított folyószöveg, amelynek első 170 oldala a hazai reformációról szól. (Ez nem véletlen, hiszen Budai (1766–1841) történész, református lelkész és a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke volt 1822-től haláláig.) Ezután írja le 1566-tól a köztörténetet, amelyben külön végvári vitézség témakör nincsen, egy-egy esemény kapcsán – mint például Szigetvár ostroma 1566-ban⁷ – említ hősiek példákat. Zrínyi Miklóst a magyar Leonidásznak titulálja. Szigetvár ostromát tárgyilagosan írja meg, bár stílusa némiképp romantikus. A hősképzésnek három eleme van jelen itt: (1) „Rettentő nagy lévén a török erő”,⁸ vagyis az ellenfél erejének hangsúlyozása. (2) Zrínyi „felöltözése” a kitörés előtt, az eposzból is ismert nagyjelenet,

6 Budai 1814.

7 Budai 1814, 182–184.

8 Budai 1814, 182.

felkészülés a halálra.⁹ (3) Valamint a történelmi analógiát invokáló név, a magyar Leonidász,¹⁰ amely egyértelmű referencia a spártai háromszáz hősiességére Thermopülainál. Ezután a tankönyvi szöveg a tizenöt éves háborúra, azon belül is Bocskai tevékenységének leírására fókuszál egy tárgyilagos hangú eseménytörténet bemutatásával.¹¹ A XVII. századot elsősorban az erdélyi fejedelmek tevékenységén keresztül mutatja be, és ennek kapcsán Várad történetét is megírja a főszöveget megszakító jegyzetben.¹² Ebben azt írja: „A benn lévő Vitézlő nép a töröknek sem ígéretére, sem fenyegetésére nem hajtvánn magát keményen tartotta, és a Várat emberül oltalmazta, úgyhogy már a Törökség, látván hogy nem bóldogúl zúgolódní kezdett.”¹³ Budai ezután írja le I. Lipót uralmát: az 1663–64. évi eseményeket, a Wesselényi-mozgalmat, továbbá Buda 1686. évi ostromát.

Schirhuber Móric rövid, kétnyelvű kötete¹⁴ az uralkodók sorrendjében haladva szinte meg sem említi a végváriakat, a végvári harcokat, Zrínyi Miklós említésszerűen szerepel, mint a második Leonidász.¹⁵ A Bedeő Pál-féle tankönyv ugyanezt a megoldást választja,¹⁶ Horváth pedig még ennyit sem szán a témára.¹⁷

Ladányi Gedeon tankönyve¹⁸ viszonylag részletesen ír az 1532. és 1552. évi török hadjáratokról is. Itt már Jurisics Miklós „nemeslelkű hős”, „E csekély számú nép [Ladányi 700 főben adja meg a védők számát, ezt veszik át a későbbi tankönyvek is] dicső példáját adta a király iránti hűségének és hazaszeretetének, mert minden ostromot vitézül visszavert s megvédte a rábízott várat.”¹⁹ Az 1552-es eseményeknél már kirajzolódni látszik az ellentét a gyáva német és a hős magyar végváriak között, de a szöveg ezt nem hozza erősen a felszínre: „Már 1552-ben elfoglalta a török az erős Temesvárt, melyet hősi-

9 Budai 1814, 183.

10 Budai 1814, 183.

11 Budai 1814, 193–200.

12 Budai 1814, 270–276.

13 Budai 1814, 274–275.

14 Schirhuber 1837.

15 Schirhuber 1837, 15.

16 Bedeő 1843.

17 Horváth 1843.

18 Ladányi 1861.

19 Ladányi 1861, 83.

leg védelmezett ugyan Losonczi István, de az alatta szolgáló német és spanyol katonák föllázadtak ellene, s kényszerítették föladni a várat. Az ország északi részén is sok várat meghodított a budai basa, köztük Drégelyt is, melynek védői, derék vezérok a hős Szondi György alatt utolsó emberig hiven harczolva estek el. Egert is ostrom alá fogta egy nagy török sereg 1552-ben, de a vár parancsnokai Dobó István és Mekcsei [Mekcsey] István oly lelkesedést öntöttek a védő seregbe, hogy ez egy hónapon keresztül hősileg visszavert minden ostromot, s megmentette a fontos erősséget. Még a nők is osztoztak a férfiakkal a vár megmentésének terhes munkájában és dicsőségében.²⁰ A hősnarratíva elemei látványosak: kis magyar sereg, szemben a nagy oszmánnal, hősies viselkedés, még a nők is segítenek. A szöveg nyelvi érdekessége a *hősileg* kifejezés használata, amelyet kétszer is ír a szerző, változó ékezettel (*hösileg*, *hösileg*). A szó nem ismeretlen, bár tankönyvben ritka.²¹ Szily megjegyzi, hogy a hős szó hérosz értelme a XVIII. században elhalt, és Szemere vitte újra vissza a költői nyelvbe.²² Ez azt jelzi, hogy itt Ladányi stilisztikailag költői nyelvi elemmel írja le témáját. A szigeti veszedelem (1566) leírásába Ladányi egy új elemet hoz be: a hős Zrínyi ellenállása oly erőteljes volt, hogy „a felbőszült szultán mérgében meghalt a vár alatt”.²³ A XVII. századi eseményekre Ladányi nem kifejezetten terjeszti ki a hősnarratívát – például Buda 1686. évi ostroma –, pontosabban ott éppen a várat védő „Abdi basa” (Abdurrahmán Abdi Arnaut pasa) volt a hős: „Hosszas és terhes volt Buda ostroma, mert hősiesen védte azt a vitéz Abdi basa 15,000nyi sereg élén.”²⁴ Ladányi szövegében tehát a végvári hős kifejezetten vár-ostromban, azon belül is a várban lévőkre értelmeződik, és független nemtől vagy nemzetiségtől, kifejezetten a tettel, a bátor harccal kapcsolódik össze.

Frankl Vilmos kötete szinte semmit nem ír a végvári háborúkról, Szigetvár ostromát is csak megemlíti, Buda visszafoglalása és a török kiűzése három oldalnyi leírást kapott, és érdekes módon „Abdi pasa” vitézségét is kiemeli a szerző.²⁵

20 Ladányi 1861, 87.

21 Szily 1902, 135.

22 Szily 1902, 135.

23 Szily 1902, 90.

24 Szily 1902, 112.

25 Frankl 1863, 221.

Környei János leírása Kőszeg 1532. évi ostromáról rendkívül érdekes narratív elemeket tartalmaz: „A város gyengén volt erősítve, az őrség csekély, vagy 700ra ment a fegyverforgató nép, de nagy számmal voltak benn öregek, nők és gyermekek, kik a vidékről menekültek ide. [...] Tizenkétszer ismételték a vívást, mindig sikertelenül [...] Jöttek török hírnökök s megadásra kérték a várost. Jurisics tagadólag válaszolt. Jöttek másodszer s a városért váltságdíjat követeltek; ismét tagadó válasz. Ekkor Ibrahim új ostromot parancsol; már nyolc török zászló leng a falakon, midőn az ostromlók hirtelen futamodásnak eredtek. A törökök azt mondták, hogy egy túlvilági lovagot láttak, ki lángkarddal űzte el őket a falakról. Kevéssel később hírnökök arra kérték Jurisics Miklóst, jöjjön a [s]zultán táborába s kegyelmet nyer. Menevédet nyerve a hős elment a török táborba Ibrahimhoz, ki csak annyit követelt tőle, hogy színre mintha az erősséget átadta volna, néhány török zászló tűzessék a város falaira, addig, amíg a török sereg elvonul. Ezt Jurisics megengedé [...]”²⁶ A szöveg érdekessége, hogy kettős magyarázatot ad Jurisics sikerére: egy istenit és egy reálpolitikait. Az 1552. évi oszmán hadjáratból Temesvár, Drégely, Szolnok és Eger ostromát emeli ki a szerző. Az egrai nők hősiességének leírása itt rendkívül plasztikus: „Részt vett a védelemben Eger minden lakosa, az anya ott állott a vivó gyermeke, a nő férje, a nővér fivére mellett s ha a férfiak elestek, a nők ragadták meg a halálosztó fegyvert s megboszulák szereteteik halálát, míg mások égő kanóccal forró olajjal, kövekkel fogadták a törököket.”²⁷ Szigetvár ostromának leírásakor Környei nem hoz új elemet a korábbi leírásokhoz képest.

Az 1867 előtti XIX. századi (mai értelemben vett) középiskolai tankönyvek váltakozó terjedelemben beszélnek a végváriakról a végvári hősiességet első-sorban a XVI. század egyes eseményei kapcsán értelmezik: az 1532., 1552. és 1566. évi várostromok hőseit emelik ki, ebben külön kiemelt helye van Jurisicsnak és Zrínyinek, Dobónak érdekes módon kevésbé.

26 Környei 1864, 267–268. Erről bővebben: Bariska 2010, 323–342.

27 Környei 1864, 278.

A dualizmus hősei

Vaszary Kolos tankönyve²⁸ egyben tárgyalja a magyar és egyetemes történelmet a kezdetektől a krími háborúig mindössze száz oldalban, ami természetesen behatárolja a narratíva lehetőségeit. Ugyanakkor még így is új elemekkel gazdagította a hősnarratíva képzésének lehetőségeit, tekintve, hogy Kőszeg ostrománál az ő leírása szerint Jurisics nagyságát csak fokozta, hogy hétszáz, nagyrészt falak között rekedt paraszttal (és nem végváriakkal!) védte Kőszeget.²⁹ A terjedelmi korlátok ellenére a szerző másfél oldalt szánt Temesvár, Drégely és Eger ostromának leírására, ezek közül Eger leírása kapta a legnagyobb szövegterjedelmet. Ez utóbbi leírásának központ eleme Dobó beszéde: „[...] Achmed haragjában utolsó rohanásra vezette oszmánjait. *De Dobónak a hazát és dicsőséget, hősi halált és örök üdvösséget említő hatályos szavaira magas lelkesedés szállotta meg a vár összes lakosait.* Nők és leányok a férfiakkal vegyesen sietnek a falormokra és versenyt vívnek velök, néhány a fegyverrel is, a nagyobb rész követ hengerítve, forró vizet, szurkot öntve az ostromlókra. Ily hatalmas erkölcsi erőn nem győzhetett a törökök roppant száma; és Eger az éj beálltával meg lőn mentve. A török *eltakarodta után* a várbeliek 12 ezer ágyugömböt szedtek össze [...]”³⁰ Szigetvár ostromának leírásakor Zrínyi hősiessége kiterjesztődik a védők egészére: „*Vezérok példája szerint a vitéz örök mind hősi halállal hulltak el,* s csak holt testeiken keresztül s mintegy 20 ezer vitézének vesztével juthatott a török a rommá lett vár birtokába.”³¹ A XVII. századi történeti események leírása során nem kap szerepet a hősiesség kidomborítása, az 1697. évi zentai csata győzője, Savoyai Jenő már „csak” I. Lipót „legkitűnőbb hadvezére”.³²

Varga Ottó mindössze egy sort szán Kőszeg ostromára, amely szerint a vár ellenállása „*talán Bécsset menti meg*”.³³ Ugyanakkor ez az első szöveg,

28 Vaszary 1877.

29 Vaszary 1877, 32.

30 Vaszary 1877, 34. Kiemelés tőlem.

31 Vaszary 1877, 35. Kiemelés tőlem.

32 Vaszary 1877, 57.

33 Varga 1885, 134. Kiemelés tőlem.

amely értelmezési keretet ad az 1552. évi végvári a harcoknak: „Csakhogy Erdélynek német kézre kerültét nem tűri a török és miatta 1552-ben minden irányban kitör a harcz. *Sok fényes név emelkedik ki a magyarnak eme egyesült létharczából, és elég dicstelenség az idegen zsoldosok gyávaságából.* Hős halált hal Losonczy Temesvárnak, Szondy Drégelnek védelmében; míg Dobó Egert szinte csudaszerű harcok között tartja meg. Annál csúfosabban bukik el az idegenekre bízott Lippa, Szolnok; behódol a temesi vidék, elvész a Mátra vonala a bányavárosokig.”³⁴ Szigetvár elestének rövid leírása is azonban keretadó jellegű: „Szigetvár volt a harcznak a színhelye, mely Zrínyi hős védelme daczára elbukott, de a nagy hódító is kimúlt még a diadal előtt. A török erre kitakarodott. Miksának Győrnél álló 100,000nyi hada pedig – miután tétlenül nézte a vár ostromát – más egyebet sem téve: fölözlott. Ez is, miként Kőszeg, mutatja: *hogy a korszak óvatos emberei kerülnek az elhatározó alkalmakat.*”³⁵ Az eddig áttekintett kötetek közül ez az első, amely értelmezési keretét a XVII. századi háborúkra is kiterjesztve következetes narratívát képvisel: „Az új nagyvezír [...] 1663-ban hadüzenet nélkül megtámadja [...]. Most megijed Németország. [...] Nem minket, magukat féltették. [...] Csak Zrínyi csüggedhetetlen lelke nem nyugodott, mellőztetését félretéve harczot hirdet, maroknyi seregével csudákat tesz.” A felszabadító háborúk is ebbe a keretbe illeszkednek: „Lengyel-német-francia hadak nem csak felmentik Bécset, de semmivé teszik a török sereget (1683. szept. 12.). Ez a kereszténység és a pogányság nagy tusájának a napja, csak Belgrád fölmentéséhez hasonlítható fényessége, hatása. A diadalok hőse is két rokonlélek: Hunyadi és Szobieszky. [...] a merész belevágás a Montecuccoli-féle 'semmit nem kockáztatni' elvnel jobbnak bizonyult. Lotharingiai Károly, Buda megvívója, Badeni Lajos a szalánkeméni, és mindenekfölött a lánglelkű Savoyai Eugén a zentai csata hősei sokat tanultak itten.”³⁶ Tehát a koherens narratív keret pillérei a következők: (1) A hősök főként magyarok, (2) az idegen Habsburg zsoldosok gyávak, a Habsburg kormányzat halogató, (3) a XVII. században az az ellentmondás, hogy a Habsburg birodalmi tábornokok

34 Varga 1885, 137. Kiemelés tőlem.

35 Varga 1885, 138. Kiemelés tőlem.

36 Varga 1885, 165–166.

aratják a fényes győzelmeket, könnyen feloldódik, hiszen személyükben győz a cselekvő politika, vagyis az ekképpen megnyilvánuló hősiesség felülírja a Habsburg „eredetet”.

Komárik kötetében a hősnarratíva lényegében abban merül ki, hogy a rövid tényyszerű leírásokba jelzőként bekerül a hős szó, például: „Ali budai pasa elfoglalta Drégely várát, amelyet Szondy György hősies önfeláldozással védelmezett”³⁷ vagy „A keresztény tábor hősies küzdelme megérdemelte e diadalt [ti. Buda visszafoglalását 1686-ban].”³⁸ Mangold Lajos kötete ennél kicsivel bőbeszédűbb, bár főként Szigetvár ostromára szán nagyobb terjedelmű szöveget. Ugyanakkor itt már tartoznak a szöveghez képek, amelyek aláhúzzák a hősiességet!³⁹

37 Komárik [é. n.], 92.

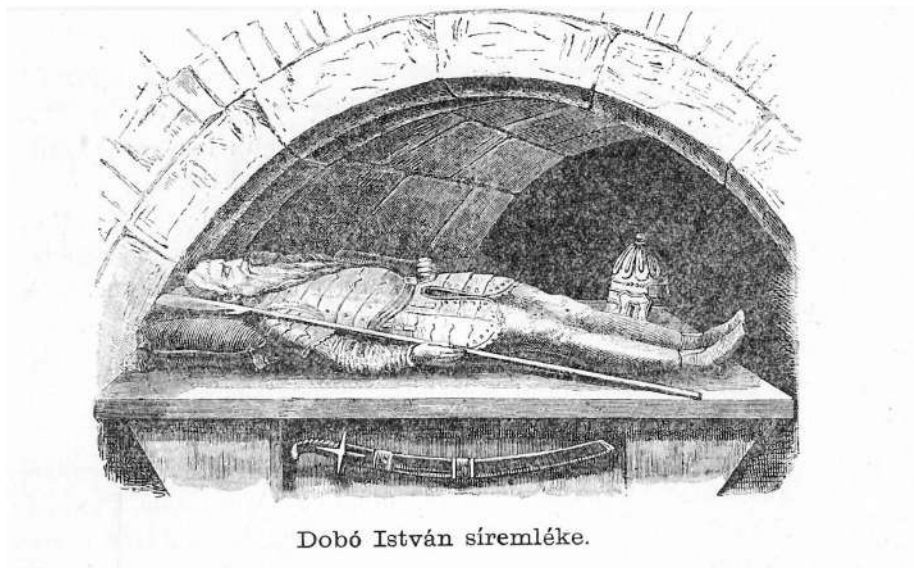
38 Komárik [é. n.], 121.

39 Mangold 1900.

Zrínyi Miklós, a szigetvári hős.

2. kép. Mangold Lajos tankönyvének illusztrációja
Forrás: Mangold 1900, 102.; a szerző felvétele

Dobó István síremléke.

3. kép. Mangold Lajos tankönyvének illusztrációja

Forrás: Mangold 1900, 100.; a szerző felvétele

Sebestyén kötete még gazdagabb képanyagával tesz hozzá a hősnarratíva kialakításához,⁴⁰ valamint tíz oldalt szán a *Török harczok és török hódoltság* témakör kifejtésére.⁴¹ Ennek legnagyobb újdonsága, hogy a már ismert narratív csomópontok mellett megjelenik egy külön, egyoldalas lecke *A végek. Élet a végvárak körül* címen, vagyis a mindennapi élet, a mindennapi hősök és vitézség jelenik meg: „Csak az erőnek volt értéke, csak a vitézséget becsülték. Az életet kevésbe vették és könnyen tették kockára. Az milyen volt az ellenség, olyanná vált a végeken a magyar is, a hol mindennap érintkezett vele. [...] Ez a vitézi élet a végeken még a szórakozást is a harczban kereste.”⁴²

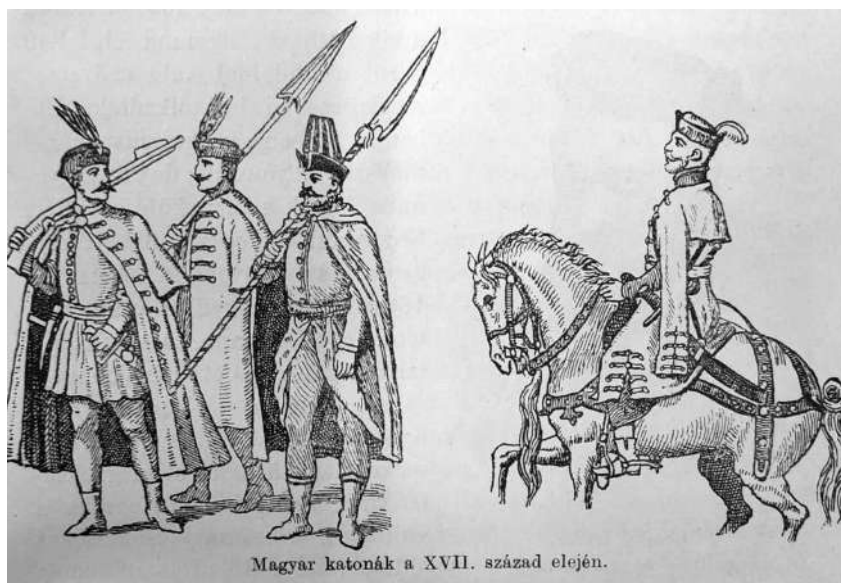
40 Sebestyén 1901.

41 Sebestyén 1901, 13–23.

42 Sebestyén 1901, 21.

4. kép. Sebestyén Gyula tankönyvének illusztrációja
Forrás: Sebestyén 1901, 17.; a szerző felvétele

5. kép. Sebestyén Gyula tankönyvének illusztrációja
Forrás: Sebestyén 1901, 29.; a szerző felvétele

6. kép. Sebestyén Gyula tankönyvének illusztrációja
Forrás: Sebestyén 1901, 28.; a szerző felvétele

Andor József kötete⁴³ szinte semmit nem ír a korábbi könyvek zöme számára fontos eseményekről, viszont a Habsburg-ellenes narratív keretet megtartotta a XVI. századi események értelmezésére: „Az 1552-ik év a nemzet élethalál harca. A Habsburgháztól segítséget nem várhatott, Ferdinánd még a várak kellő felszereléséről sem gondoskodott. Az melyek idegen zsoldosokra voltak bízva, azok jóformán harc nélkül jutottak a török kezére, ellenben Losonczy, Szondy és Dobó nevei örökre fogják hirdetni a magyar vitézséget és önfeláldozó hazafiságot.”⁴⁴ Buda felszabadítása és a török kiűzése téma leírásakor ez a keret fennmarad, a Habsburg-tábornokok nem válnak hőssé: a szerző azt hangsúlyozza, hogy (1) a Habsburg-kormányzat folyamatosan habozott, és (2) önálló magyar sereg nem volt.⁴⁵

A dualizmus tankönyveiben már megszilárdulnak azok a központi események, ahol a hősiességet ki lehet emelni: 1532, 1552 és 1566. Megjelennek az egységes kerettel működő, továbbá illusztrált tankönyvek és a hősiesség, hazaszeretet, nemzet, kereszténység összekapcsolódik, a gyávaság pedig az idegen zsoldosok magatartásával fonódik össze.

A Horthy-korszak tankönyvei

Takáts György tankönyve⁴⁶ röviden és tárgyilagos stílusban mutatja be a XVI. századi várháborúkat. A már korábban látott narratíva némileg sűrítve kapott itt helyet: „A létért való küzdelem e szomorú napjaiban a hősi vitézség remek példáit mutatta be a magyar. Losonczy Temesvárott, Szondy Drégelyben haltak hősi halált, de a Dobó Istvántól védett Eger alól véres fővel vonult vissza a török. Temesvár és Drégely roskadozófélben lévő várak voltak, a védősereg mindkettőben csekély számú, de a védőik mégsem adták fel, inkább választották a hősi halált. Míg a magyarság élet-halálharcát vívta a törökkel, addig a császári

43 Andor 1904.

44 Andor 1904, 96.

45 Andor 1904, 128.

46 Takáts 1920.

vezér Erdélyt zsaroltatta katonáival.⁴⁷ A hősképzés elemei ugyanazok: rossz körülmények között, nagy túlerő ellen kellett a magyar katonáknak harcolni, ez teszi őket és harcukat hősiessé. A XVII. századi események tárgyalásakor „Abdi pasát” látja a hősnek, aki túlerő ellen védte Buda várát.⁴⁸ Látható, hogy a hősiesség itt egy pozíció: a túlerő ellen sikertelenül, de így is küzdő, a harcot fel nem adó katona viselkedésmintája.

Ember István kötete⁴⁹ az eddigi narratívák teljes készletét koherensen képviseli: (1) „Seregét Kőszeg várának parancsnoka, a hős Jurisics állította meg.”⁵⁰ (2) Drégely és Temesvár a példa a magyar hősiességre.⁵¹ (3) Szolnok az idegen zsoldosok gyávaságára.⁵² (4) „Ahová férfi nem jutott, ott az egri asszonyok harcoltak kövekkel, forró vízzel és karddal is.”⁵³ (5) A várharcok megmutatták a magyar vitézek önfeláldozását.⁵⁴ (6) „Zrínyi ekkor könnyű díszruhát öltött [...] vitézeivel együtt kirohant a szemben álló ellenségre. Valamennyien hősi halált haltak, de a török sereget is nagy veszteségek érték. [...] Szigetvár védelme a magyar vitézségnek mindig világraszoló példája marad. [...] Miksa király 60.000 főnyi hadseregével táborozott Győrnél. A harcot azonban nem merte felvenni a törökkel [...]”⁵⁵ (7) A XVII. századi események tárgyalása során következetesen senkit nem titulál hősnek, még olyan történelmi szereplőket sem, akiket némelyik tankönyv igen: Zrínyi Miklóst, Abdi pasát vagy éppen a Budát felszabadító birodalmi tábornokokat.

47 Takáts 1920, 101–102.

48 Takáts 1920, 126.

49 Ember 1926.

50 Ember 1926, 75.

51 Ember 1926, 80–81.

52 Ember 1926, 81.

53 Ember 1926, 81.

54 Ember 1926, 81.

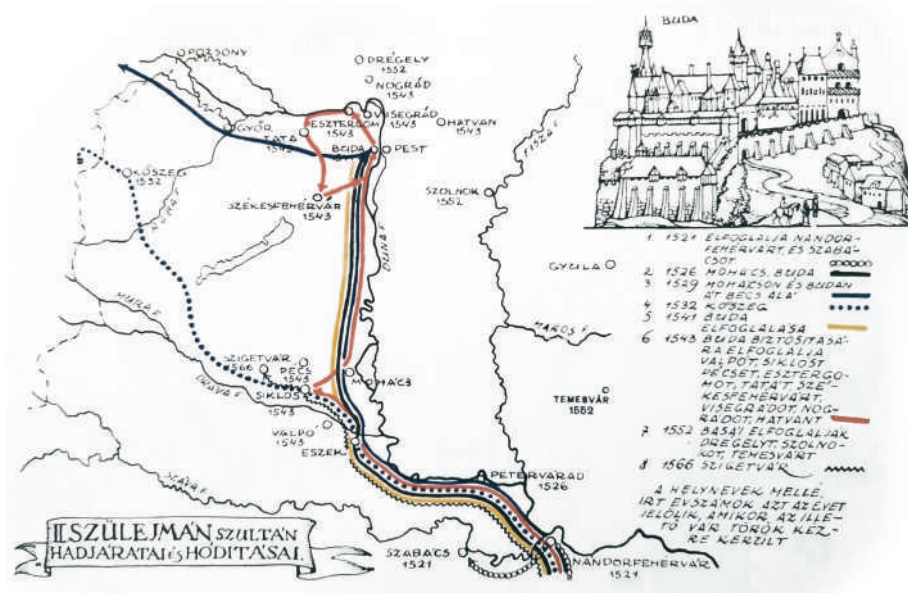
55 Ember 1926, 83.

7. kép. Ember István tankönyvének illusztrációja
Forrás: Ember 1926, 82.; a szerző felvétele

Domanovszky Sándor tankönyve⁵⁶ teljes ellentéte Ember Istvánénak, mivel ezen narratíva egyetlen elemét sem tartalmazza, és a hősiesség fel sem merül, minden vizsgált esemény leírása teljesen tárgyyszerű, morális tartalmú jelzők nem szerepelnek.

56 Domanovszky 1931.

8. kép. Domanovszky Sándor tankönyvének térképe

Forrás: Domanovszky 1931, 80.; a szerző felvétele

Erdélyi László már tematikus szinten érvényesíti a hősnarratívát, külön alfejezetet nyit *Délvidéki hősök, nádor-letevés, köznemes nádor*⁵⁷ és *Fráter György meggyilkolása. A várvédő hősök nagy éve, 1552.*⁵⁸ meggyilkolása címeken. Ugyanakkor Ember tankönyvi narratívájának teljességét csak részelemekben képviseli, valamint két ponton eltér: „De Jurisichnak jó barátja volt Ibrahim nagyvezér és megelégszik, ha kitűzik a török zászlót”⁵⁹ és nem írja le a birodalmi haderő tétlenségét 1566-ban, de 1552-ben igen. Eger ostromakor „[...] Móric szász herceg 10,000 birodalmi katonával Győrnél állt, aztán hazament.”⁶⁰ A Marczinkó és szerzőtársai nevével fémjelzett tankönyv⁶¹ egy az egyben az Ember-féle narratívát képviseli.

57 Erdélyi 1931, 100.

58 Erdélyi 1931, 110.

59 Erdélyi 1931, 107.

60 Erdélyi 1931, 111. Vö. Szántó 1968.

61 Marczinkó–Pálfi–Várady 1938. A Marczinkó-féle tankönyvek népszerűségéről: Albert 2012.

Varga Zoltán könyve⁶² mindössze két ponton ad hozzá többletet az Ember-féle narratív rendszerhez: külön rövid kis alfejezetet nyit a végvári vitézeknek, ahol méltatja a mindennapi hősokeket,⁶³ továbbá 23 ezer hősi halotról ír Buda 1684. évi felszabadítási kísérleténél.⁶⁴ Balogh Albin tankönyve ugyancsak az Ember-féle rendszert mutatja be, azzal az eltéréssel, hogy „Abdi pasa” ellenállását hősiességnek titulálja.⁶⁵

A Horthy-korszak általam vizsgált tankönyvi narratíváiban két ellentét figyelhető meg: a korábbi korszakok tankönyvei által képviselt narratívák koherens rendszere, amelyet Ember István tankönyve és az ahhoz nagyban hasonlító kötetek képviselnek, velük mintegy szemben áll Domanovszky Sándor kötete, amely teljesen tárgyilagos hangvételű, bár maga a leírt eseménytörténet ugyanaz.

A hősiesség trónfosztása

A hazai szocialista rendszer kialakulását a történészek – alapvetően csak a politikatörténetre fókuszálva – zömmel 1949-től számítják. Valójában ez kétségbe vonható, hiszen már 1945-ben megjelent Kosáry Domokos tankönyve,⁶⁶ amely teljesen kifejtett és durva szocialista frazeológiát és narratív rendszert képezett olyannyira, hogy az 1960-as évek tankönyveiben ez csak finomodott. Vagyis az alakuló Rákosi-rezsim már 1945-ben nagy figyelmet fordított az ideológiai küzdelemre, ebbe értve a középiskolai „frontot” is. Kosáry tankönyvének kora újkori leckéin az a dilemma látszik, hogy miképpen lehetne a nagyobb ellenességnek tartott „Habsburg-imperializmust” kárhóztatni, míg a vele szemben álló, kisebb ellenségnek tartott „magyar nacionalizmust” nem túlhangsúlyozni. Vagyis az Őze Sándor által egyes modellnek nevezett narratívát használta,

62 Varga 1941.

63 Varga 1941, 66.

64 Varga 1941, 88.

65 Balogh 1942, 78.

66 Kosáry 1945.

mint a későbbi szocialista tankönyvek is.⁶⁷ 1989 után a kora újkoros történések közül számosan ennek ellenhatásaként a Habsburg Birodalomnak a királyi Magyarországra gyakorolt jótékony hatását kezdték hangsúlyozni úgy, hogy a nemzeti-függetlenségi-hazafias narratívát elkezdték felszámolni. Ezzel az a paradox helyzet állt elő, hogy 1989 után a pro-habsburgiánus, globalista, internacionalista jellegű narratívák (a kettes modell) váltak sokak számára objektívvé, míg az 1945 és 1989 között szocialista átértelmezésben, de legalább létező nemzeti-függetlenségi narratívák kapták a baloldali címkét.⁶⁸ A fent vázolt probléma Kosáry tankönyvében az egyszerű tagadás formájában jegecesedik ki: Kőszeg 1532. évi ostroma egy mondatban szerepel, az 1552. évi végvári háborúk pedig sehogy, viszont a fejezet végére került egy rövid összegzés: „A kor nehézkes és tökéletlen pénzügyi és hadi gépezetének hibáit nem tehette jóvá a végvári magyar katonák, huszárok, hajdúk és kapitányaik önfeláldozása sem, bár egy-egy kisebb vár hősiességének ellenállása nem egyszer fékezte meg a török támadó lendületét. Így esett el 1566-ban a Zrínyi Miklóstól védett Szigetvár is.”⁶⁹ A narratív technika a következő elemekből épül fel: (1) minél kevesebb nevet, személyt, eseményt említeni, (2) hangsúlyozni a sikertelenséget, ezért kerül a mondat elejére a hangsúlyos állítás: így esett el 1566-ban... (3) a sikereket kicsinyíteni (nem tehette jóvá...) és tágítani, adott személyektől, hősoktól elidegeníteni, kollektív sikerként hangsúlyozni (magyar katonák, huszárok, hajdúk...). Kosáry kötetének talán ironikus utóéletét és korai szocialista narratíváját jelzi, hogy az OPKM-ben őrzött példányban már az állományba vételkor az alábbi kép volt beletűzve egyfajta könyvjelzőként:

67 Őze Sándor így fogalmazza meg: „A Molnár Erik-vita nyomán a kora újkor Magyarországi történetének két olvasata alakul ki. A nemzeti-kommunista jellegű és az [...] internacionalista. Az egyik [...] belső válságkezeléshez jó [...] A másik külső trendváltások idején bevethető az átálláshoz. Nem is szorul ezután további bizonyításra, hogy a rendszerváltás után miért a második modell vált uralkodóvá [...]” (Őze 2009, 142–143.)

68 Erről bővebben: Illik 2011; 2016; 2019.

69 Kosáry 1945, 101.

Boldog Le Clerc Alix, a Miasszonyunk
rend alapító anyja

Boldog Le Clerc Alix a Miasszonyunk rend alapító anyja 1576 febr. 2-án született Remiremontban, Lotharingiában. 1597 karácsonyán megalapítja szerzetét szegény leányok nevelésére, s 1615-ben megkapja a pápai jóváhagyást. Kiváló érényei és szeretetreméltó egyénisége sok lelket vonz követésére, különösen mély alázatossága és hősie szenvedése kelt csodálatot. Apostoli munka és kemény vezeklés örlí fel életét. 1622 jan. 9-én hal meg. A jó Isten sok csodával tüntette ki, főként anyák és gyermekek tapasztalják rendkívüli segítségét. Rendje Franciaországból egész Európába elterjedt. A XIX. században korszerű társulatok sarjadtak belőle: a Miasszonyunkról nev. Iskola-nővérek müncheni és kalocsai társulata.

XII. Pius pápa 1947 április 7-én a boldogok sorába iktatta.

Boldog Alix Anya könyörögj érettünk!

A kalocsai Érseki Hatóság 600/1947. sz. a. engedélyével.

9–10. kép. A „könyvjelző” képes és szöveges oldala

Forrás: a szerző felvétele

Ennek a mintázatnak megfelelően az 1950. évi ideiglenes tankönyvből a „hősies” események, mint a végvári háborúk, teljesen kimaradtak, mint egyébként a kora újkori köztörténeti események nagy része is, ugyanakkor a Habsburg-ellenes narratíva jelen van: a katolikus reakció, a Habsburg-elnyomás, a parasztság kizsákmányolása, valamint a függetlenségi harcok rendszere (Bocskaitól II. Rákóczi Ferencig).⁷⁰ A két szerző hosszabb terjedelmű és immár nem ideiglenes tankönyve visszahozta a végvári háborúk témáját a tankönyvi anyagba *A magyar nép harca a török hódítók ellen* fejezetcím alatt, ami jól példázza a Kosáry-féle technikát: tágítás és elszemélytelenítés, hiszen a győzelem nem az egyes hősöké, hanem a kollektíváé. A visszakerülő eseményleírás során a szöveg Jurisics és Dobó sikerében is a „dolgozó nép” diadalát hangsúlyozza.⁷¹

70 Vö. Heckenast–Spira 1950.

71 Heckenast–Spira 1954, 6.

11. kép. Illusztráció Heckenast Gusztáv és Sipra György kötetéhez
Forrás: Heckenast–Spira 1954, 7.; a szerző felvétele

Ugyanakkor ír a végvári vitézek mindennapjairól, és kiemel olyan kevésbé hangsúlyozott hősokeket, mint Thury György vagy Bornemissza János.⁷² Továbbá részletesen leírja Zrínyi Miklós hősi halálát 1566-ban,⁷³ valamint – ha nem is

72 Heckenast–Spira 1954, 8.

73 Heckenast–Spira 1954, 8.

egyértelmű sikerként – ír a végvári hősiességről: „A végvári vitézek hősi harcának csak az ország belsejében [...] sikerült megállítani a török terjeszkedést.”⁷⁴

Az Unger-féle gimnáziumi tankönyvről⁷⁵ Albert B. Gábor írt elemzést: „A tudományos megalapozottság, szemléltetés és anyagbőség jellemezte Unger 1957-es tankönyvét is. Olvasmányok, források, kihajtható és egyéb térképek tették a tanulóifjúság számára érdekessé a kiadványt. Kőszeg ostromához Dzselaizade Musztafa török történetíró leírását, Buda és Pest 1605-ös látképéhez Bocatius kassai főbíró följegyzéseit hívta segítségül, a reformkori nemességről és nemzetiségről Wesselényi 1833-as munkájából közölt részeket. A tankönyv gazdag képanyaga (történelmi arcképcsarnok; képek a nép életéből; katonaelet; könyvnyomtatás, könyvkiadás; művészettörténeti táblák) ugyanakkor a tankönyv végén, mintegy függelékként található. Persze az ideológia-vezérelt témák – így a munkásmozgalmi események és a szocialista nézetek (Engels a gyermekmunkáról; Marx a júniusi munkásfelkelésről) – továbbra is meghatározó szerepet játszottak Ungernél. *Az antihősökkel (például Görgeivel) szemben pedig sokszor az elhallgatás vagy túlhangsúlyozás kifinomult módzatait alkalmazta a szerző, attól függően, hogy az beleillett vagy nem illett bele az ideológiailag determinált konstrukcióba.* Mindezek ellenére a maga korában ez a tankönyv újszerű volt, Unger 1958-as forráselemző könyve pedig európai viszonylatban is értékelhető munkának számított. Gyakorlatilag ő dolgozta ki a forrásfeldolgozó órák műfaját és módszertanát. Az 1970-es években – amikor egy időre a történelem kikerült az érettségi tantárgyak közül – a metodika terén gyökeres átalakulás ment végbe. Egyetérthetünk Kaposi Józseffel, aki metodikai szempontból különösen jelentősnek ítélte meg Unger tevékenységét, »aki a történelmi források feldolgozása terén írt tanulmányaival, könyveivel meghatározó alakjává vált az európai történelemtanítási gyakorlat hazai meghonosítása folyamatában.«⁷⁶ Az elemzés helytállósága mellett is finomításra szorul jelen esetben. Elsőként egy metodikai megjegyzés, amely nem szorosan témája jelen írásnak: az Albert B. Gábor által idézett Kaposi Józsefnek köszönhető elsősor-

74 Heckenast–Spira 1954, 10.

75 Unger 1957.

76 Albert 2021. Kiemelés tőlem.

ban a kétszintű történelem érettségi bevezetése (Magyarországon 2005-ben), amelynek írásbeli részében elsődleges forrásokat kell a diákoknak elemezni. Ez történelmi és pedagógiai szempontból is kérdőjelekkel illethető: egyfelől 18 éves diákok számára kérdéses, hogy mennyire fejlesztő hatású XVI. századi (természetesen átírt) szövegeket értelmezni, másfelől pedig az elsődleges források nem azzal a céllal íródtak, hogy a diákok az érettségit készítőik saját, XXI. századi kérdéseire válaszoljanak, vagyis a források legalább annyira elemzés, mint egyfajta „erőszak, erőltetés” tárgyává válnak így. Ráadásul az, hogy a szerző, jelesül Unger Mátyás a tankönyvében milyen forrásokat válogat, meglehetősen manipulatív, hiszen legalább furcsa, hogy Kőszeg és Eger ostromát oszmán forrással, azaz oszmán szemmel láttatja.⁷⁷ Másodsorban pedig Unger kötetét csak az elődök kontextusában (elsősorban Kosáry tankönyve) lehet értelmezni, hiszen ott alakult ki az elhallgató tankönyvi technika, ami itt bővült a manipulált források által nyújtott látszólagos objektivitás álbiztonságával. Kőszeg, Temesvár, Drégely, Eger és Szigetvár ostromának leírása legalább szerepel, de a várak parancsnokainak szerepe szándékosan alulhangsúlyozott. Unger kötete is nyit egy külön kis fejezetet a „*A végvári élet*” cím alatt, amelyben a főurak deheroizálását így oldja meg: „A várkapitányok között akadt egy-egy főúr is. [...] áldozatos hazafiak, bár nemegyszer önkényeskedő főurak. A legtöbb mágnás azonban nem vállalta a rangjával, birtokával járó anyagi és erkölcsi kötelezettséget.”⁷⁸ Vagyis látható az egyfelől „dicsér”, másfelől „besároz” megoldás, amely egy pro és kontra érvelés kiegyensúlyozottságának látszatát kelti. A XVII. századi események leírásában már nyoma sincs a hősnarratívának. Unger szövegében az látható, hogy próbálja a hősiességet lefosztani az egyénről, pontosabban a korábbi ideológiai rendszer hőseiről, a bárókról, és áttenni a legalább kisenemesi származású közemberekre, végváriakra.

Az Eperjessy–Benczédi-féle kötetben teljeseedik ki a szocialista technika a végvári vitézség és hősiesség kezelésére, mivel itt már csak ezen téma kapcsán értelmeződik a hősiesség, és teljesen különálló leckét kap, itt szerepel az ese-

77 Unger 1957, 48., 63.

78 Unger 1957, 61.

ménytörténet is.⁷⁹ A *Végvári harcok, végvári élet* című lecke három részre tagolódik: a végvárrendszer kialakulása, a végvári harcok hőskora: a várháborúk és a végvárak katonatársadalma.⁸⁰ A tananyag nyelvezete tényszerű, morális jellegű minősítések nem szerepelnek. A „hős” kifejezés kétszer kerül elő: „Eger hős védői” (az asszonyok kikerültek a narratívából!) és „Szigetvár védői hősi halála” formában.⁸¹ Walter Mária 1989 után is kiadott késő szocializmusbeli tankönyve⁸² lényegében ugyanezt a megoldást választotta, azaz a hősiesség végül „objektivizálódott”, és egy semleges nyelvezetű köz- és társadalomtörténetbe fordult át.

Kitekintés és összefoglalás

Megnézve az eddig bemutatott tankönyvek sorát, látható, hogy 1945-ig a tankönyvi szövegekben megnyilvánul a hősképzés, míg 1945 után – bár a szó maga előfordul – lényegében a „hős” jelentése megszűnik, objektivista (objektivitás látszatát keltő), tényközlő, érzelmi töltés nélküli szövegek jelennek meg, amelyekben az egyénnek sok szerepe nincs, sőt a végvári harcok is inkább csak háttérévé válnak a gazdaság- és társadalomtörténetnek. Vagyis a „hős” kifejezés kiüresedik. Ilyen értelemben – a végvári hősiesség tekintetében – az Unger-féle tankönyv óta sok változás nem történt. Ezt persze csak erősíti a tananyagtartalom és tankönyvi terjedelem folyamatos zsugorodása, amely a tankönyvszerzőket a folyamatos tömörítésre készíti. A bevezetésben feltett kérdésre tehát meglepő a válasz: érthetetlen, hogy a 2020 után megjelent történelem tankönyveket az a vád érte, hogy túldimenzionálják a végvári hősiesség kérdését, ugyanis – jelen sorok írója szerint – nem teszik (lásd Függelék). Az 1945 előtti hazafias ideológiai bázisú gazdag narratív technikákhoz viszonyítva legalábbis nem. Ezt alátámasztandó a végvári háborúk 1532 és

79 Benczédi–Eperjessy 1970.

80 Benczédi–Eperjessy 1970, 213–216.

81 Benczédi–Eperjessy 1970, 214–215.

82 Walter 1988.

1566 közti leírásait négy 1989 utáni tankönyvben néztem meg a kitekintés kedvéért, és vetettem össze táblázatban az Ember István által írt tankönyv hősnarratívájával, mivel az a legkoherensebb és kiteljesedettebb a XVI. századi várháborúk hősiessége és a végvári vitézség tekintetében. A vizsgált 1989 utáni, új kiadású tankönyvek végváriakra és várháborúkra vonatkozó szövegei – ha folyamatában, a XIX. századtól vizsgáljuk, látjuk, hogy – nem tértek vissza a hősképzés tekintetében az 1945 előtti időszak narratív technikáihoz.

Zárásként fontos megjegyezni, hogy a narratíva kiválasztásának kérdése nem feltétlenül a „tények” vagy az „igazság” kérdése. Hiszen például a végvári ostromoknál a védők jelentős oszmán túlerővel néztek szembe, és bár ez árnyalható – bizonytalan létszámadatok, a vár állapota, időjárási körülmények stb. –, mégis „tény”, így a végváriak helytállásának, hősiességének hangsúlyozása nem tudományos igazság vagy objektivitás, hanem szándék- és érték-, illetve narratívaválasztás kérdése, ami viszont nem feltétlenül tudománytalan. Hiszen a szocialista tankönyvekben látható volt, hogy a morális jelzők kiirtásával vagy visszaszorításával sem „objektív”, hanem egy másképpen szubjektív narratíva jött létre, amely az egyén kiemelt szerepének felszámolására törekedett.

IRODALOMJEGYZÉK

- Albert 2012.** Albert B. Gábor: A Mika–Marczinkó tankönyvek. *Történelemtanítás. Online történelemdidaktikai folyóirat. Új folyam*, 4. (2012) 3–4. http://epa.hu/01900/01954/00013/pdf/EPA01954_tortenelemtanitas_04_03_06_Albert.pdf (a letöltés időpontja: 2023. február 14.)
- Albert 2021.** Albert B. Gábor: *Történelemtankönyvek és tudatformálás – Unger Mátyásra emlékezve*. <https://ujkor.hu/content/unger-matyasra-emlekezve> (a letöltés időpontja: 2023. február 14.)
- Andor 1904.** Andor József: *Magyarország története a középiskolák VIII. osztálya számára*. Athenaeum, Budapest, 1904.
- Balogh 1942.** Balogh Albin: *Magyarország történelme a gimnázium és leánygimnázium III. osztálya számára*. Szent István Társulat, Budapest, 1942.
- Bariska 2010.** Bariska István: Steinamangertől A „kőszegi” Szent Mártonig. Adalékok Szombathely német nevéhez és Szent Márton szerepéhez Kőszeg 1532. évi ostromában. In: Mayer László – Tilcsik György (szerk.): *Legendák és tévhitek, valótlanágok és melléfogások Vas megye 1–20. századi történetében*. Archivum Comitatus Castriferrei 4. Vas Megyei Levéltár, Szombathely, 2010. 323–342.
- Bedeő 1843.** Bedeő Pál: *Magyarok története a vezérek és királyok képeivel*. 2. kiadás. Bucsánszky Alajos, Pozsony, 1843.
- Benczédi–Eperjessy 1970.** Benczédi László – Eperjessy Géza: *Történelem a gimnáziumok II. osztálya számára*. 4. kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest, 1970.
- Borhegyi–Nánay 2021.** Borhegyi Péter – Nánay Mihály: *Történelem tankönyv 10.* Oktatási Hivatal, Budapest, 2021.
- Botlik–Illik 2018.** Botlik Richárd – Illik Péter: *A mohácsi csata másképpen. A nagy temető?* Unicus, Budapest, 2018.
- Budai 1814.** Budai Ézsaiás: *Magyarország históriája. A mohácsi veszedelemtől fogva Buda visszavételéig*. Csáthy György, Debrecen, 1814.
- Domanovszky 1931.** Domanovszky Sándor: *Magyarország története a középiskolák VIII. osztálya számára*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1931.

- Ember 1926.** Ember István: *A magyar nemzet története a középiskolák III. osztálya számára.* Athenaeum, Budapest, 1926.
- Erdélyi 1931.** Erdélyi László: *Magyar történelem új rendszerben.* Athanaeum, Budapest, 1931.
- Frankl 1863.** Frankl Vilmos: *Magyarország története kat. gymnásiumok középszintjéig számára.* Pfeifer Ferdinand, Pest, 1863.
- Heckenast-Spira 1950.** Heckenast Gusztáv – Spira György: *Magyarország története II. 1526–1849.* Tankönyvkiadó Nemzeti Vállalat, Budapest, 1950.
- Heckenast-Spira 1954.** Heckenast Gusztáv – Spira György: *A magyar nép története II. 1526–1849.* 5. kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest, 1954.
- Horváth 1843.** Horváth Mihály: *A magyarok története Európába költözésüktől mostanig.* Református Főiskola, Pápa, 1843.
- Horváth-Lugossy – Illik 2022.** Horváth-Lugossy Gábor – Illik Péter: „Cselt vetett a forgó szerencse”: A pozsonyi csata recepciója a hazai tankönyvekben. *Történelemtanítás. Online történelemdidaktikai folyóirat.* 2022. 13-02-08. <https://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2022/08/horvath-lugossy-gabor-illik-peter-cselt-vetett-a-forgo-szerencse-13-02-08/> (a letöltés időpontja: 2023. február 14.)
- Illik 2011.** Illik Péter: *Történészek, viták a 16–17. századi történelemről.* L’Harmattan, Budapest, 2011.
- Illik 2015.** Illik Péter: *A Mohács-kód. A csatavesztés a magyar köztudatban.* Unicus, Budapest, 2015.
- Illik 2016.** Illik Péter: A „kuruc-labanc” értékelési törésvonal a mai magyar köztudatban. In: Illik Péter: *A tanár, a történész és a komplex.* Unicus, Budapest, 2016. 111–120.
- Illik 2019.** Illik Péter: A kora újkor az 1945 utáni hazai középiskolai történelem tankönyvekben. In: Illik Péter: *A történészcéh alkonya.* Unicus, Budapest, 2019. 175–229.
- Illik 2021.** Illik Péter: A 15 éves háború a középiskolai tankönyvekben, avagy „Kanizsa elveszett”. In: Kanász Viktor – Nagy-L. István (szerk.): *Európa elfeledett hadszíntere. A tizenöt éves háború és Magyarország (1591–1606).* Budapest, Magyarságkutató Intézet, 2021. 245–265.

- Illik 2022.** Illik Péter: Forradalmak a szocialista középiskolai tankönyvekben. A nagy francia forradalomtól a fehérterrorig. In Nagy Dóra – Nagy-L. István (szerk.): *A Magyarorsággkutató Intézet évkönyve 2021*. Magyarorsággkutató Intézet, Budapest, 2022. 179–208. <https://mki.gov.hu/hu/evkonyvek/illik-peter-forradalmak-a-szocialista-kozepiskolai-tankonyvekben-a-nagy-francia-forradalomtol-a-feherterrorig> (a letöltés időpontja: 2023. február 14.)
- Illik 2023.** Illik Péter: *Oda az Igazság? Hunyadi János és Mátyás emlékezete a magyar középiskolai történelem tankönyvekben*. Magyarorsággkutató Intézet, Budapest, 2023. Megjelenés előtt.
- Jászai 1904.** Jászai Rezső: *Magyarország oknyomozó története*. A középiskolák VIII. osztálya számára. Lampel R., Budapest, 1904.
- Komárik [1899].** Komárik István: *Magyarország oknyomozó története*. A közzépfokú iskolák VIII. osztálya részére. Jurcsó Antal könyvnyomda, Kalocsa, [1899].
- Kosáry 1945.** Kosáry Domokos: *Magyarország története. Az őskortól a szatmári békéig. A gimnáziumok VII., a líceumok és gazdasági középiskolák III. osztálya számára*. Szikra, Budapest, 1945.
- Környei 1864.** Környei János: *Magyarország története különös tekintettel a műveltség kifejlésére s a népeletre. A felső gymnasiumi és reáliskolai osztályok úgy mint magán használatra*. Lampel Róbert Könyvkiadása, Pest, 1864.
- Ladányi 1861.** Ladányi Gedeon: *A magyar nemzet története rövid kivonatban. Algymnasiumok számára kézikönyvül*. Debrecen, 1861.
- Mangold 1900.** Mangold Lajos: *A magyarok története. A középiskolák harmadik és negyedik osztálya számára*. Franklin-Társulat, Budapest, 1900.
- Marczinkó–Pálfi–Várady 1938.** Marczinkó Ferenc – Pálfi János – Várady Erzsébet: *A magyar nemzet elbeszélő története a gimnázium és leánygimnázium számára*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1938.
- Nánay 2020.** Nánay Mihály: *Végyári vitézek a kulturkampfbán*. <https://magyar-nemzet.hu/velemeny/2020/02/vegvari-vitezek-a-kulturkampfban> (a letöltés időpontja: 2023. február 14.)
- Őze 2009.** Őze Sándor: *Nemzettudat és historiográfia*. Hamvas Intézet, Budapest, 2009.

- Schirkhuber 1837.** Schirkhuber Móric: *Magyarok története deák és honi nyelven előadva.* Trattner–Károlyi, Pest, 1837.
- Sebestyén 1901.** Sebestyén Gyula: *A magyar nemzet története a mohácsi véstől napjainkig. A gymnasium és reáliskola IV. osztálya számára.* Franklin-Társulat, Budapest, 1901.
- Szabó–Závodszy 2002.** Szabó Péter – Závodszy Géza: *Történelem II. Középsiskolák.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2002.
- Szántó 1968.** Szántó Imre: A török sereg elvonulása Eger alól 1552-ben. *Hadtörténelmi Közlemények*, 15. (1968) 2. 261–280. http://epa.oszk.hu/00000/00018/00236/pdf/EPA00018_hadtortenelmi_1968_02_261-280.pdf (a letöltés időpontja: 2023. február 14.)
- Száray 2013.** Száray Miklós: *Történelem 10.* Oktatási Hivatal, Budapest, 2013.
- Száray 2021.** Száray Miklós: *Történelem tankönyv 10.* Oktatási Hivatal, Budapest, 2021.
- Szily 1902.** Szily Kálmán: *A magyar nyelvújítás szótára I–II.* Budapest, Hornyánszky Viktor Kiadása, 1902. <http://real-eod.mtak.hu/1265/1/13278.pdf> (a letöltés időpontja: 2023. február 14.)
- Takáts 1920.** Takáts György: *A magyar nemzet története gimnáziumok, reáliskolák és leánygimnáziumok VIII-ik osztálya számára.* 3. kiadás. Athenaeum, Budapest, 1920.
- Unger 1957.** Unger Mátyás: *Történelem az általános gimnáziumok III. osztálya számára.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1957.
- Varga 1885.** Varga Ottó: *A magyarok oknyomozó története. Tanterv és az utasítások alapján a középiskolák nyolczadik osztálya számára.* Franklin-Társulat, Budapest, 1885.
- Varga 1941.** Varga Zoltán: *A magyar nemzet elbeszélő története a középiskolák III. osztálya számára.* Országos Református Tanáregyesület és az Országos Evangélikus Tanáregyesület, Debreceni Könyvnyomda, Debrecen, 1941.
- Vaszary 1877.** Vaszary Kolos: *Történelem rövid előadásban alsóbb osztályok számára I.* 3. kiadás. Lampel Róbert Könyvkiadása, Budapest, 1877.
- Walter 1988.** Walter Mária: *Történelem II. osztály.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1988.

FÜGGELÉK

Ember 1926	Szabó–Závodszky 2002	Száray 2013	Száray 2021	Borhegyi–Nánay 2021
Jurisics hősiessége	Tartalmazza.	Tartalmazza.	Tartalmazza.	Tartalmazza.
Drégely és Temesvár hősiessége	Csak hős Drégely.	Csak hős Drégely.	Szó szerint egyezik: Száray 2013, 70.	Nem tartalmazza.
Szolnokon az idegen zsoldosok gyávasága	Nem tartalmazza.	Nem tartalmazza.	Nem tartalmazza.	Nem tartalmazza.
Eger hősiessége, egri nők szerepe	Nem tartalmazza. ¹	„Eger hősiezen ellenállt.”	Szó szerint egyezik: Száray 2013, 70.	Tartalmazza, egri nőkről Székely Bertalan képe szerepel.
Zrínyi „felöltözése”, kirohanása, ő és a védők hős halála	Zrínyi „felöltözését” nem tartalmazza, a többi elemet igen.	„Zrínyi hősi halált halt.”	Szó szerint egyezik: Száray 2013, 70.	Zrínyi „felöltözését” nem tartalmazza, a többi elemet igen.
I. Miksa tétlensége 1566-ban	Nem tartalmazza.	Nem tartalmazza.	Nem tartalmazza.	Nem tartalmazza.
XVII. századi eseményekben nincs hősiesség említése	Nem tartalmazza.	Hősiesen védekező Abdurrakman.	Szó szerint egyezik: Száray 2013, 97.	Nem tartalmazza.

Forrás: a szerző összeállítása

1 Eger ostromát leírja, de hősiességet nem említ, nem is hangsúlyozza hősies cselekedetnek. Ezért kapta a „nem tartalmazza” minősítést. A továbbiakban is így jelölöm, ha maga az esemény leírása szerepel is, nem a hősiesség, vitézség hangsúlyozásával, hanem kizárólag tényleírásként. Az egri nők története pedig itt egyáltalán nem szerepel.

JENEY JÁNOS

GRÓF TELEKI PÁL WILLIAMSTOWNI ELŐADÁSAI

KIVONAT: 1921 augusztusában gróf Teleki Pál elindult második amerikai útjára. Teleki már a béke megkötése előtt is Magyarország ügyét képviselte külföldön, többek között az amerikaiak felé, és most is ezt kívánta tenni Williamstownban is. Az ott működő Williams College-ban tartott előadás-sorozat Magyarország történelméről, gazdaságáról és politikai helyzetéről. Ezen előadások jól dokumentáltak, ugyanis a következő évben Teleki gróf, Lawrence Martin ezredes segítségével, megjelentette előadásainak leiratát egy könyvben, amelyet New Yorkban adtak ki. A kötet elkészítése nagy elismerést váltott ki az amerikaiak részéről, és Telekit mint nagy hazafit, az amerikaiak barátját és egy nagy tudású tudóst mutatták be. A könyv megjelenésének előkészítése az 1922-es év folyamán zajlott, ami alatt Teleki számos térképet juttatott el Amerikába, ami gyarapította a már Teleki által az amerikaiak részére juttatott Térképgyűjteményt. Ezeket a térképeket a megjelenés előtt átszerkesztették annak érdekében, hogy fekete-fehérben olvashatók legyenek. A tanulmány elkészítésében részt vett az Amerikai Földrajzi Társaság, az Amerikai Földtani Intézet és az amerikai külügyminisztérium egy tisztségviselője. Jelen tanulmány bemutatja a kötet megjelenésének körülményeit és azt, hogy milyen körülmények között jutott el Teleki Amerikába, hogy megtarthassa előadásait Magyarországról. A tanulmány betekintést ad a kötet tartalmába is.

KULCSSZAVAK: gróf Teleki Pál, Lawrence Martin, Isaiah Bowman, Williamstown, Trianon, népességföldrajz, gazdaságföldrajz, Amerikai Egyesült Államok

JÁNOS JENEY

PÁL TELEKI'S LECTURES IN WILLIAMSTOWN

ABSTRACT: In August 1921, Count Pál Teleki set off on his second trip to the United States. Teleki had already represented Hungary's cause abroad, amongst others towards the Americans, before the signing of the Peace Treaty of Trianon, and he intended to do the same in Williamstown. He gave a series of lectures on the history, economy and political situation of Hungary at Williams College. These lectures were well documented, since the following year Teleki published the transcripts of his lectures in a book, with the help of Lawrence Martin, which was published in New York. The production of this volume was highly acclaimed by the Americans, and Teleki was portrayed as a great patriot, a friend of the Americans and a brilliant scholar. Preparations for the publication of the book took place during the year 1922, during which Teleki sent several maps to the United States, enriching the collection of maps that he had sent earlier. These maps were edited before publication to make them readable in black and white. Three officials from the American Geographical Society, the American Geological Institute and the US State Department were involved in the preparation of the study. This paper describes the circumstances surrounding the publication of the volume and the circumstances under which Teleki arrived in the United States to give his lectures on Hungary. It also provides an insight into the contents of the volume.

KEYWORDS: Count Pál Teleki, Lawrence Martin, Isaiah Bowman, Williamstown, Trianon, population geography, economic geography, United States of America

Előszó

Az alábbi tanulmány a gróf Teleki Pál által 1921-ben tartott előadásokat foglalja össze. A leírt történelmi áttekintés nem egy olyan kutatás eredménye, amely az adott kort hivatott kutatni, hanem a Teleki előadásain elhangzottak összefoglalása. A tanulmány célja ezért nem az, hogy egy, a különböző korszakokról szóló kutatást összefoglaljon, hanem az, hogy ismertesse azt, hogy Teleki mit adott elő második amerikai útján a williamstowni Williams College-ban. Az előadások a MacMillan Company gondozásában 1923-ban jelentek meg *The Evolution of Hungary and Its Place in European History* címmel. Ebben a kötetben az előadások szövege szóról szóra le van írva. A tanulmány az előszó, a bevezetés és a *Teleki utazása az Egyesült Államokba* című fejezet kivételével ennek az angol nyelvű leiratnak az összefoglalója.

Bevezetés

Gróf Teleki Pál már az első világháború előtt nemzetközileg ismert földrajztudós volt. 1912-ben Cholnoky Jenővel együtt részt vett a „transzkontinentális expedíción”, így már ekkor voltak amerikai kapcsolatai. Teleki az első világháború végén a magyar békeküldöttség tagjaként készített és készítettett térképeket, amelyeket a magyar békeküldöttség kívánt használni. Ezek egy részét el is juttatta az amerikaiakhoz, így egyértelmű, hogy ezeket láthatták. Bár a döntéshozók nem vették figyelembe ezeket, Telekit meghívták az Amerikai Egyesült Államokba, és felkérték, hogy tartson előadásokat Magyarországról a Massachusetts államban található williamstowni Williams College-ban.

Teleki utazása az Egyesült Államokba

Teleki 1921 augusztusában utazott az Amerikai Egyesült Államokba. Ez volt az első lehetőség az utazásra, ugyanis a Trianonban 1920. június 4-én megkötött

béke 1921. július 26-án lépett hatályba, így addig a magyar állampolgárok számára nem volt lehetséges olyan országokba történő utazás, amelyekkel hadban állt. Ezt világosan mutatja, hogy a béketárgyalások idején Teleki megkísérelt beutazni Nagy-Britannia és Írország Egyesült Királyságába, de megtagadták részére a beutazási engedélyt. Amerikába viszont már akkor utazott, amikor nem állt fenn a hadiállapot, így be tudott utazni.

Érkezésekor Isaiah Bowman, az Amerikai Földrajzi Társaság elnöke hagyott egy levelet az asztalán, amelyben üdvözölte Amerikában. Bár azt írta, hogy nagyon szeretne találkozni Telekivel, tájékoztatta, hogy mikor hol lesz, és abból kiderült, hogy Telekivel nem tud találkozni (Bowman Telekinek augusztus 11-én írt levele). Miután ezt a levelet arra a címre küldte, ahol Teleki Amerikában tartózkodott, így erre csak akkor válaszolhatott, amikor valóban odaért. A válasz 1921. augusztus 19-én érkezett. (Teleki Pál Isaiah Bowmannak augusztus 19-én írt levele). A további levelezésükből az is kiderült, hogy végül valóban nem tudták összehozni a találkozót.

Teleki Williamstownban tartott egy előadás-sorozatot. Ennek megszervezésében Lawrence Martin ezredes (később tábornok) segített Telekinek. Martin a könyv előszavában Telekit egy bátor hazafinak tartotta (Martin 1923, xiii–xiv.). Martin másfél évvel később segített az előadások leiratának a kiadásában, így a teljes tartalma ezeknek ismert az utókor számára. A kiadás végül *The Evolution of Hungary and Its Place in European History* című kiadványban jelent meg 1923 januárjában New Yorkban.

A magyar állam létrejötte

Teleki williamstowni előadásainak a célja, hogy bemutassa Magyarország helyzetét. Teleki az előadásaiban előbb bemutatja a Kárpát-medence földrajzát, így a hallgatók el tudják helyezni az országot, majd ezt követően mutatja be azt, hogy hogyan jött létre a magyar állam. A földrajzról szóló fejezetben bemutatja azt is, hogy a magyar állam létrejötte előtt milyen viszonyok voltak a Kárpát-medencében. Ebben a részben kiemeli a Kárpát-medence azon fontos tulajdonságát, hogy a határai még viszonylag gyenge erővel is könnyen megvédhetők, ugyanis

a Kárpátok gyűrűje egy nagyon jó pajzsot biztosít a védelmükre. Magyarország nyugati határa természetesen kevésbé látszik, ugyanis itt az Alpok keleti nyúlványai húzódnak, míg délen a síkság (Horvátországot ebbe az elemzésbe nem vette bele). Ezenkívül külön hangsúlyt fektet arra, hogy a Kárpátok gyűrűjén belül a vizek mind a medence belseje felé folynak, így ez mindig egy gazdasági-földrajzi egységet képez (Teleki 1923, 10–11.).

Ez valójában egy nagyon jó felépítése az előadás-sorozatnak, ugyanis a hallgatók megismerik azt a földrajzi alapot, amelyen Magyarország nyugszik, vagy legalábbis Trianon előtt nyugodott. Ezt követően mutatja be az ország államalapítását. Az előadás érdekessége, hogy a cím alapján egy pusztán történelmi előadásra számíthatnánk, de valójában ezt is földrajzi szempontból mutatja be. Mindjárt azzal kezdi, hogy a Mississippit a Tiszához hasonlítja. Az előadásai-ban később is megjelennek olyan párhuzamok, amelyekben a magyar földrajzi formációkat az amerikaiakhoz hasonlítja azt remélve, hogy az amerikai közönség így jobban érti. Az előadásokra készített olyan ábrákat is, amelyeken mérethűen összehasonlítja az Amerikai Egyesült Államok méretét az egykori Magyarország méretével. Ezen egyértelműen lehet látni, hogy akár a történelmi Magyarország is mennyivel kisebb, mint az Amerikai Egyesült Államok, és így megérthetik az amerikaiak, hogy valójában mekkora veszteséget szenvedett el Magyarország. Tehát már azon a ponton is, amikor még az ország létrejöttét mutatja be, már arra készíti fel a közönséget, hogy a nagyon friss trianoni tragédiáról fog beszélni. Érdekes, hogy a bemutatott ábrán már berajzolja a Trianon utáni határokat is (Teleki 1923, 6.). Ennek a résznek egyértelműen az a célja, hogy bemutassa azt, hogy amikor még nem egy hatalom alá tartozott a terület, addig hosszan tartó stabil államalakulatok nem alakultak a Kárpát-medencében, ezzel is bizonyítva azt, hogy a Trianonban Magyarországra kényszerített békefeltételek nem stabilitást fognak hozni, hanem sokkal inkább instabilitást és káoszt. Teleki ugyanakkor nem foglal állást a magyar nép eredetével kapcsolatban, helyette annyit mond, hogy több elmélet van, és megemlíti, hogy van, aki a nyelvet a finn nyelvvel hasonlítja össze, míg mások a török eredetet mutatják be (Teleki 1923, 29.). Ezeket ugyanakkor nem fejt ki. Előtte megemlíti a hunok, avarok és szkíták létét is, de ezeket sem részletezi, ugyanis ezt a részt csak egy rövid bevezetőnek szánja, amelyen keresztül is arra készíti fel a közönsé-

get, hogy egyrészt azt mutassa be, hogy a magyarság milyen régóta birtokolja a Kárpát-medencét, valamint azt, hogy a trianoni békediktátum által létrehozott helyzet mennyire irreális és mennyire tarthatatlan. A magyarok eredetének a bemutatását bár fontosnak tartotta, de közel sem annyira fontosnak, mint a trianoni tragédia tarthatatlanságát. Ugyanakkor azt is hangsúlyozni kell, hogy ez egy olyan helyen megtartott előadás-sorozat, ahol nem ismerik Magyarországot, ezért fontos, hogy a közönség nagy vonalakban megértse a magyarok eredetét és azt, hogy ezer évig a magyarság uralta a Kárpát-medencét.

Kifejti azt is, hogy míg a magyarok előtt ott élő népek az erdőkben és a mocsarakban telepedtek le, addig a magyarok azon a területen, ahol gabonát tudtak termelni. Ebből azt a következtetést vonta le, hogy a magyarság már akkor is egy mezőgazdasággal foglalkozó nép volt, és kevésbé volt nomád, mint azon népek, akik a magyarság előtt éltek a Kárpát-medencében. A másik érv, amely Teleki szerint azt bizonyítja, hogy a magyarok kevésbé voltak nomádok, mint az előttük ott élő népek: a Dunántúlon a rómaiak által kifejlesztett magas színvonalú infrastruktúrát hasznosították, és az általuk létrehozott borászatokat is újraélesztették (Teleki 1923, 30.).

Leírja azt is, hogy a magyarságnak nemcsak háborús konfliktusai voltak a velük érintkező népekkel, hanem békés érintkezések is történtek, például a bizánciakkal és a bolgárokkal. Úgy gondolja, hogy ha mindenkivel csak háborúztak volna, akkor nem maradt volna meg a magyarság, ugyanakkor a letelepedett életmód és a mezőgazdasági művelés adta meg arra a lehetőséget, hogy integrálódjon a magyarság az európai népek közé. Kiemeli, hogy nagyon egyedülálló a magyarság történetében, hogy az első államalapító király nem egy másik birodalomtól kérte a magyar állam elismerését, hanem a római pápától. Ez garantálta Magyarország függetlenségét.

Míg előbb kifejti kicsit hosszabban a kereszténység felvételét, majd később rátér a Magna Chartára, és összehasonítja az Aranybullával. Ez azért nagyon fontos, mert a Magna Charta jól ismert az angolszász világban, másrészt az angolok a trianoni döntés előtt folyamatosan azt akarták hangsúlyozni, hogy a magyar alkotmány mennyiben más, mint az angol, miközben talán Európában ez a kettő hasonlított egymásra leginkább (Teleki 1923, 35.).

Később ebben a részben bemutatja, hogy a már létező magyar államba mikor és hogyan jöttek be a különböző nemzetiségek. A románok esetében leírja, hogy 1244 után kezdtek beszivárogni (Teleki 1923, 39.), így megdöntötte azt a narratívát, hogy Trianonban ősi román földet csatoltak Romániához, ugyanis azt már korábban elmondta, hogy a magyarok előbb ott voltak. Ezt követően már nagyon nagy vonalakban megy végig a magyar történelmen egészen a török hódoltságig. Erre viszont egy egész előadást szán, ugyanis külön kifejti, hogy a magyarországi etnikai viszonyok ekkor borultak fel. Bár Trianonnak valóban számos oka van, az kétségtelen tény, hogy Magyarország a világháború előtt egy soknemzetiségű ország volt, és fontos, hogy a külföldi közönség lássa azt, hogyan jöttek létre a nemzetiségi területek. Azt külön kiemeli, hogy az akkor létrejött Erdélyi Fejedelemség valójában egy magyar állam volt Erdély területén. Ez azért volt fontos, mert Trianonban a románok azt akarták bizonygatni, hogy ez valójában egy román terület volt. Fontosnak véli kiemelni Erdély és az angol, német, valamint holland területek közötti kapcsolatokat, kiemelve, hogy valójában Erdély volt a magyar kapcsolat ezekkel a területekkel. Ezt követően bemutatja a Habsburgok korszakát, és azt, hogy a török hódoltság után milyen elnéptelenedett volt az ország, amely a nemzetiségek további térnyeréséhez vezetett (Teleki 1923, 84.). Fontos, hogy végig nagy hangsúlyt fektet a nemzetiségi viszonyok változásának ismertetésére. Bemutatja, hogy az erdélyi románság mennyire gyarapodott ebben az időben. Ennek a fő oka a román beáramlás volt. Ugyanakkor a németek és a délszláv népek beáramlása is ekkor vált nagyon jelentőssé.

A Nagy Háború előtti és utáni Magyarország bemutatása

Az előadásainak nagy része természetesen nem a magyarság történelmét mutatta be, hanem az akkori jelenét. A történelmi áttekintés után részletesen rátért arra, hogy milyen volt Magyarország gazdasága a háború előtt. Teleki a XVIII. századi Magyarországot úgy írja le, mint az iparosodott Ausztria mezőgazdasági gyarmatát (Teleki 1923, 88.). Leírja, hogy nemcsak 1848-ban, hanem azt

megelőzően is folyamatosan ellenálltak az osztrák befolyásnak. Ugyanakkor azt is említi, hogy nagy gond volt 1848-ban, hogy a parasztok úgy kaptak földet, hogy nem voltak meg az eszközeik, hogy megmunkálják, míg a nemesség a föld elvesztésével tönkrement. Ők sokkal inkább az államigazgatásban helyezkedtek el, és nem a kereskedelemben, így a magyarság teljesen kimaradt a kereskedelemről. Teleki azt is hibának vélte, hogy 1867-ben Andrassy miniszterelnök mindent csak politikai szempontból vizsgált, és nem foglalkozott a kereskedelemmel és az iparral (Teleki 1923, 89.). Hibának tarja azt is, hogy ekkor nagyon extrém gazdasági liberalizmus alakult ki, ami oda vezetett, hogy 1880-ra nagyon erős protekcionizmust kellett bevezetni (Teleki 1923, 90.). Bosznia elfoglalását követően a nép hatalmas nyomást gyakorolt a kormányra, hogy támogassa a honi ipart, ugyanis azt mondták, hogy ha volt pénz Boszniára, akkor legyen pénz a magyar iparra is, így 1872-ben elkezdődött az iparosítás. Ugyanakkor ez mind állami támogatással jött létre, ahogy a vasút és a társadalombiztosítás is. Ugyanakkor az állam nemcsak az ipart, hanem a mezőgazdaságot és a borászatot is fejlesztette (Teleki 1923, 91–93.). Ezt törte meg a háború és a trianoni békediktátum (Teleki 1923, 93.).

Gondot jelent Teleki álláspontja szerint ugyanis, hogy a Kárpát-medence vízrendszere öt különböző országban található, így nagyon nehéz mezőgazdaságot művelni. Míg a folyók felső folyása meredek és gyors, addig a középső és alsó folyása meanderezik az Alföldön. Miután az Alföldön nem lehet árvízvédelmi tározókat létrehozni, így a felső folyásán kell ezt megoldani. A magyar állam nagyon sok árvízvédelmi gátat és csatornát épített. Ezek nagy része a trianoni tragédia után már Magyarország területén kívül volt, így nem lehetett hatékony árvízvédelmi intézkedéseket hozni. Miután ezeket a berendezéseket már nem a magyar állam működteti, és nem is tarják karban, így a magyar állam nem tud megakadályozni olyan árvizeket, amelyek óriási károkat, közöttük gazdasági károkat okoznak. Azáltal, hogy az új határok elszakították az Alföldet a hegyvidéktől, óriási veszélynek teszik ki az Alföldet. Ezen kívül az erdők is szabályozták a folyókat, és akadályozták az árvizeket. Teleki kiemeli, hogy a románok már akkor elkezdték nagy mennyiségben kivágni az erdélyi erdőket, amelyeket a magyarok ültettek. Miután a károk nem az újonnan létrejött Romániában keletkeztek, így nekik ez nem jelentett gondot (Teleki 1923, 94–96.).

A másik gond, amelyre Teleki felhívja a figyelmet, hogy a közhiedelemmel ellentétben Magyarország Trianonban a legjobb gabonatermő vidékeit is elveszítette, ugyanis ezek az Alföld azon részein voltak, amelyeket a délszláv államhoz és Romániához csatoltak (Bácska és Bánság). Teleki már akkor leírta, hogy Magyarország az Alföld azon területeit tartotta meg, amelyek legjobban ki vannak téve az aszálynak és egyéb klimatikus problémáknak, így sajnos ezekkel számolni kell. Emellett Magyarország szinte minden nyersanyagát elveszítette, így redukálták az országot egy pusztán mezőgazdasági országgá (Teleki 1923, 97.).

Teleki azt is leírja, hogy az összes vízenergiáját elveszítette az ország. Az árvízvédelmi víztározók, amelyeket a hegyvidéken épített a magyar állam, egyben vízi erőművek is voltak. Ezek hiánya Teleki szerint az ország energiagazdálkodását teszi ki idegen függésnek. Miután ezt a rendszert már nem egyetlen állam működteti, nem működik egységesen, és ezért nem is működik jól. Leírja, hogy annak érdekében, hogy működjön a mezőgazdaság, a vízgazdálkodást és a vízenergiákat egységesen kell szabályozni (Teleki 1923, 101.).

A történelmi Magyarország egynegyede erdő volt. Ezt elveszítette Magyarország, ezzel együtt a kiváló minőségű faanyagot is. Ami a Trianon utáni Magyarországon megmaradt, az a Dunántúlon található, és kizárólag tűzifaként használható. Míg Trianon előtt Magyarország nagy faanyagexportőr volt, addig Trianon után ezt is importálni kellett. Teleki azt is kiemeli, hogy az üzemanyag-ellátással is gond lesz. Már akkor felhívja a figyelmet arra, hogy Magyarországnak muszáj új földgáz- és kőolajforrásokat találni (Teleki 1923, 106.).

Felhozza külön a vasutat. Ezek a XIV. század óta létező úthálózatot követve sugarasan indulnak Budapestről. Miután az Alföldnek kisebb a népsűrűsége, mint a hegyvidéknek, így nagyon sok szezonális munkás utazott a vasúttal az Alföldre a hegyvidékről. Ezeket a kapcsolatokat az új határok elvágta, így nagyon nehéz volt megoldani a szezonális munkaerőhiányt a mezőgazdaságban. Az Alföldön valójában csak a „vásárvonalon” volt nagyobb a népsűrűség. Ez az a terület, ahol az Alföld találkozik a hegyvidékkel, és ahol a két terület közötti árucseré megvalósult. Ezt a területet úgyszintén elveszítette Magyarország, amivel az Alföld a piacainak egy részét is elveszítette (Teleki 1923, 110.).

Teleki kiemeli, hogy míg a trianoni határok olyan gazdasági problémákat okoztak, amelyek korábban nem léteztek, addig a nemzetiségi problémát nem

oldották meg. A Trianon előtti Magyarországnak 54%-a volt magyarlakta, addig Teleki kifejti, hogy az utódállamok mind soknemzetiségű államok. Míg a csehszlovák állam azt hangoztatja, hogy a lakosság 58%-a csehszlovák, valójában ilyen nemzetiség nem létezik, és a lakoságnak mindössze 46%-a cseh. Románia lakossága 66%-ban román, és a délszláv államnak valóban 70%-a délszláv, de ez valójában három nemzetiséget jelent: szerbet, horvátot, szlovént, vagyis azt a három nemzetiséget, amely benne van az ország nevében. Ott 37,7% szerb, 20,7% horvát és 9% szlovén, így ebben az országban sincs többségi nemzet (Teleki 1923, 111.).

Teleki az egész trianoni békerendszert úgy jellemzi, hogy a nemzetiségi problémákat nemhogy nem oldotta meg, csak fokozta, miközben a tudománytalan módszerekkel meghúzott határok olyan gazdasági problémákat okoztak, amelyeket nem lehet ezen határok között megoldani (Teleki 1923, 112.).

Bemutatja továbbá, hogy a Duna nagyon fontos vízi út a Vaskapu felett, de a Vaskapu nagyon nehezen járható, ezért is volt az, hogy Magyarország más utat választott a tengerhez (Fiume). Így gyakorlatilag az újonnan létrejött Románia – bár közigazgatásilag egy ország – mind a Kárpátok, mind a Vaskapu által ketté van vágva. Magyarország azért költött rengeteg pénzt arra, hogy Fiumét bekösse az ország vasúthálózatába, mert Budapestről egyszerűen nem lehetett elérni a Dunát a Vaskapun keresztül. Szerbia, amelynek a fővárosa úgyszintén a Duna partján van, ahogy Magyarorszáé is, ugyanígy az Adriai-tenger felé orientálta a tengeri kereskedelmét, ugyanis ők nem tudtak könnyen áthatolni a Vaskapun (Teleki 1923, 116.).

Magyarország politikatörténeti bemutatása

Az előadások körülbelül a felénél Teleki áttért az ország politikai történetének a bemutatására. Eddigre a hallgatóságnak nagyjából megvolt arról a képe, hogy milyen terepen volt az egykori Magyarország, hogy mi volt nagy vonalakban az állam története, és hogy milyen gazdasági problémák gyötörték Trianon miatt. Ekkor rátért a magyar alkotmány bemutatására. Fontos, hogy bár közvetlenül

a trianoni döntés előtt több angol „szakértő” tagadta azt, hogy a magyar alkotmány az angol alkotmányhoz hasonlóan egy íratlan, szokásjogon alapuló alkotmány volt, valójában az volt (Wallis 1918a, 433.; Raffay 2023, 242.¹). Leírja, hogy míg a magyar alkotmányt egy arisztokrata alkotmánynak tartja, sokkal demokratikusabb volt, mint sok más európai alkotmány. Franciaországban például háromszor annyian laktak, mint a háború előtti Magyarországon, mégis kétharmad annyi szavazatra jogosult polgára volt, mint Magyarországnak (Teleki 1923, 122.). Nagyon sok idegen származású személy van a magyar nemesség köreiben, akik rövid időn belül magyarrá váltak. Magyarországon nem volt vagyoni cenzus a politikai életben, és nagyon sok nemesi származású személy egyszerű paraszti életet élt. Nem volt olyan nagy különbség az osztályok között, Teleki úgy gondolta, hogy ez a demokratikus rendszer egy nemzeti király alatt nagyon jó fejlődést tudott volna hozni, ha jobban odafigyelnek a gazdasági és ipari fejlesztésre (Teleki 1923, 123.).

Ezt követően Teleki viszonylag sok időt szentel a Kossuth és Széchenyi közötti különbség bemutatásának. Míg Kossuth ismert volt akkor Amerikában, hiszen mindössze hetven év telt el azóta, hogy az amerikai kongresszus előtt mondott beszédet, Teleki egyértelművé teszi, hogy szerinte Széchenyinek volt igaza, ugyanis a reformok bevezetése előtt nagyon fontos megerősíteni a társadalmat (Teleki 1923, 124.). Ugyanakkor leírja, hogy Kossuth – miután elhagyta Magyarországot – külföldről akart fegyveres ellenállást szervezni, és míg nagyon sok szimpátiát kapott külföldről, egyetlen országban sem voltak hajlandók neki segíteni. Ezt követően Teleki körülírja a kiegyezést, majd azon a véleményen van, hogy míg a 48-as törvényeknek egy jelentős része bekerült a kiegyezési törvénybe, nagyon káros volt, hogy Magyarországon a politikai elit két részre szakadt, az egyik a kiegyezéspártiak, a másik a radikális Kossuth-pártiak (Teleki 1923, 128.). 1867 után ugyanakkor Teleki szerint nagy gond volt, hogy a nyugat-európai befolyás miatt a szélsőséges liberalizmus valósult meg, amely egy ilyen soknemzetiségű államban, mint ami-

1 Azonos gondolat jelenik meg mindkét publikációban. Raffay Ernő Seton Watsonra hivatkozik. Wallis nem hivatkozik Seton Watsonra, ahogy Seton Watson sem Wallisra. A gondolatmenet viszont ebben is, és a szlávok elleni állítólagos diszkrimináció terén is megegyezik mindkét írásban. Továbbá Wallis és Seton Watson is tagjai voltak a Brit Királyi Földrajzi Társaságnak.

lyen Magyarország volt, nem alkalmazható. Gond volt továbbá, hogy a kiegyezés nem örvendett egyhangú társadalmi támogatásnak. Hangsúlyozza azt is, hogy a nemzetiségek között nem történt kiegyezés, ahogy a magyarok többsége sem kedvelte Ferenc Ferdinándot. Kiemeli ugyanakkor, hogy annak ellenére, hogy a magyarok nagy többsége egyáltalán nem szerette a szerbeket, ugyanis nehezen tették túl magukat egyes atrocitásokon, amelyeket elkövettek 1848-ban, az egyetlen, aki Bécsben ellenezte Szerbia megtámadását, az a magyar miniszterelnök, gróf Tisza István volt (Teleki 1923, 132.). Bár a háborúról nem beszélt Teleki az előadáson, azt elmondta, hogy azért jöhetett létre a bolsevizmus a háború után Magyarországon, mert az az ember, aki az első forradalmat csinálta, Károlyi Mihály, aki álcázott bolsevik volt. Ezt követően elég hosszan leírja, hogy milyen volt a szerinte bolsevik Károlyi-kormány (Teleki 1923, 134.), majd az őt követő, még ennél is rosszabb, a módszeres üldözéseket folytató nyíltan bolsevik kormány. Kun Béla nevét ugyanakkor nem mondja ki, de azt elmondja, hogy milyen borzasztó dolgokat csináltak a Lenin-fiúk. Teleki szerint a bolsevizmus olyan rendszer, amely addig működik, míg feléli a meglévő tőkét, ugyanis képtelen működtetni a gazdaságot. Azt számszerűsíti, hogy milyen vagyont tüntettek el a bolsevikok (Teleki 1923, 140.).

Bár Teleki szerint úgy tűnhet Nyugaton, hogy a reakció egy antidemokratikus intézmény, a bolsevizmus a létező leginkább antidemokratikus intézmény, ezért a bolsevizmus elleni reakció maga a demokrácia (Teleki 1923, 140.).

A bolsevizmus leírása után Teleki kifejti, hogy Magyarország ezt követően ismét királyság lett, ugyanis a magyar lakosság 95%-a királyságpárti. Ugyanakkor Magyarországon a királyság az, ami nagyon régóta biztosítja a demokráciát. Teleki ugyanakkor kifejti, hogy azért választottak kormányzót, mert bizonyos reformokra szükség van, mielőtt a király ismét megfelelően tudja gyakorolni a hatalmát a demokráciával összhangban (Teleki 1923, 144.).

A nemzetiségek helyzete Teleki előadásaiban

Az előadások legterjedelmesebb része természetesen a nemzetiségekről szóló rész. Itt az első részben ismét levezeti azt a gondolatmenetet, amelyet korábbi

előadásokban röviden megemlített, hogy mikor milyen hatások révén érkeztek a nemzetiségek Magyarországra. Ugyanakkor itt sokkal hosszabban fejt ki azt, hogy külső erők, elsősorban Ausztria, miért voltak érdekelték abban, hogy kevert nemzetiségű állammá tegyék Magyarországot.

A románokkal kapcsolatban elég hosszan kifejti, hogy nem latin, hanem ázsiai eredetű nép, és azt is tárgyalja, hogy a nyelvük is viszonylag fejletlen, ugyanis a szavaik egy jelentős része más nyelvekből van átvéve, többek között a magyarból. Ilyen példa a *halastó*, ugyanis Teleki szerint erre a románoknak nincs saját szavuk, hanem a magyar elnevezést használják, és úgy írják le, hogy *halasteŭ* (Teleki 1923, 151.).

Mivel Horvátországot nem tekinti Magyarország részének, ezért a horvátokról nem fejt ki a véleményét, ugyanakkor kiemeli, hogy olyan nemzetiség nincs, hogy csehszlovák, hanem a csehek és a szlovákok külön nemzetiségek. Azt is megjegyzi, hogy a németek mellett a szlovákok a másik olyan nemzetiség Magyarországon, amelyik magas kulturális szinttel rendelkezik. Kiemeli, hogy ruszin nemzetiségi mozgalom nincs, de a ruszinok mindig magyar hazafiak voltak (Teleki 1923, 152.). Ugyanakkor Teleki hangsúlyozza, hogy a magyarországi románok és szerbek között sem volt mindenki nacionalista vagy szeparatista. Nagyon sok román sokkolt, amikor Románia hadat üzent az Osztrák–Magyar Monarchiának, és nagyon sok román Magyarország mellett harcolt a háborúban, és a bátorságuk is kiemelkedő volt. Teleki szerint a mindennapi életben nem volt probléma a magyarok és a románok között, ugyanakkor részben a helyi adminisztráció, részben pedig az agitáció az, amely ellentetekhez vezetett (Teleki 1923, 155.). A másik nagy gond, hogy a magyar lakosság lecsökkent majdnem az ország lakosságának a felére, és ez tovább növelte a feszültséget.

Bár valóban igaz, fejt ki Teleki, hogy az állami iskolában az oktatás nyelve a magyar, mindössze az iskolák hatoda volt állami iskola, ugyanis 1867 előtt nem léteztek állami iskolák. Továbbá olyan helyeken, ahol többségében nemzetiségek laktak, megoldották a tantárgyak többségének oktatását nemzetiségi nyelven. A legtöbb ilyen iskola román és szlovák nyelvű volt. Míg Magyarországon akkor 2,9 millió román élt, 2300 román iskola működött, addig a 7 millió romániai románra mindössze 4450 román iskola jutott (Teleki 1923, 158.). Bár Magyar-

országon az összes nemzetiség közül a románoknak volt a legtöbb saját iskolájuk, a magyarországi románok fele nem tudott írni-olvasni. Ez három és félszer annyi, mint a magyar írni-olvasni nem tudók aránya. Ennek bemutatása azért is volt fontos, mert nyugaton a trianoni döntés előtt ezt az adatot arra akarták felhasználni, hogy azt bizonyítsák, hogy a magyarok negatív diszkriminációt folytattak a nemzetiségek ellen. Ugyanakkor Teleki azt is kifejti, hogy a szlovákoknak semmivel sem volt jobb az iskolahálózatuk, mint a románoknak, mégsem volt ennyire sok analfabéta közöttük. Teleki azt is kifejti, hogy Magyarországot azzal vádolják, hogy magyarizálta a nemzetiségeket, miközben a hivatkozott törvényeket soha nem hajtották végre a nemzetiségi területeken, ugyanis ezek kötelezték volna a magyar nyelv oktatását az iskolákban. Viszonylag hosszan kifejti, hogy a túlzottan liberális jogi környezetben valóban nem követelték meg sem azt, hogy a nemzetiségek tagjai megtanuljanak magyarul, sem azt, hogy az iskolák egységes tanterv szerint tanítsanak (Teleki 1923, 160–162.). Elismeri, hogy a magyar állam nem kívánt bővíteni a választójogon, ugyanakkor visszautasítja Seton Watson skót kultúrtörténeti kutató azon vádját, amely arról szól, hogy a magyar hatóságok lefizették a nemzetiségekhez tartozó egyéneket, hogy a magyar jelöltre szavazzanak (Teleki 1923, 165.). Az teljesen világos, hogy Seton Watson minden olyan lehetőséget megragad, amikor azt tudja bizonyítani, hogy a szlávokat elnyomják, és magát a magyarországi szlávok megmentőjeként és védelmezőjeként kívánja bemutatni (Raffay 2023, 240.). Végül Teleki megállapítja, hogy míg az iskolarendszeren keresztül történő magyarizáció vagy nem történt meg, vagy hatástalan volt, addig, bár csekély számban, de történt gazdasági okokból magyarizáció. Ezek jellemzően a magyar jelöltre szavaztak. Ugyanakkor a legtöbb érintett személy gazdasági okokból valóban megtanult magyarul, de megőrizte nemzetiségi identitását (Teleki 1923, 169.).

Kifejti, hogy miközben Magyarországon a nemzetiségek szabadon élhettek a szélsőségesen liberális törvényeknek köszönhetően, a magyar állam soha nem védte a magyar kisebbségeket sem Horvátországban, sem Romániában, ahol a helyi hatóságok nacionalista törvényeket hoztak, és ezzel elnyomták az ott élő magyarokat. Egyik érintett országban sem voltak magyar iskolák, pedig Horvátországban nagyjából 160 ezer magyar élt a háború előtt Teleki szerint, míg

Romániában – bár nem vezettek erről statisztikát – a magyar becslések szerint nagyjából százezer.

Teleki összefoglalja, hogy a magyar állam hibás volt abban, hogy a politikai adminisztráció nem foglalkozott a nemzetiségi ügyekkel, ugyanakkor azzal sem foglalkozott, hogy a törvényeket helyi szinten betartsák. Az államnak még arra sem volt joga, hogy a helyi hivatalnokokat leváltssa, ugyanis azok az adott vármegye hatáskörébe tartoztak. Túl kevés volt az állami kontroll, így helyi szinten a törvényeket nem tartatták be, ugyanakkor sikerült ezzel sok ellenséget csinálni az államnak. Gond volt továbbá, hogy a magyar hatóságok nem foglalkoztak azzal, hogy a magyar állam elleni propagandát terjesztették a helyi nemzetiségi, többnyire önjelölt vezetők, ahogy azzal sem, hogy az idegen, nemzetiségi bankok finanszírozták ezt a tevékenységet legtöbb esetben külföldről (Teleki 1923, 173–174.).

Magyarország háború utáni gazdasági helyzete

Mielőtt Teleki folytatja a nemzetiségi problémát, időt szentel arra, hogy kifejtse, hogy a bankok milyen szerepet töltenek be a magyar gazdaságban. Ez sokkal jobban összefügg a nemzetiségi kérdéssel, mint amennyire elsőre tűnik, ugyanis a bankok jelentős része a nemzetiségek kezében volt, és többek között arra használták, hogy a nemzetiségek szeparatista mozgalmait finanszírozzák. Az első probléma, amelyre Teleki felhívja a figyelmet, hogy a magyar ipart a nagy bankok tulajdonolják, és azok is működtetik (Teleki 1923, 176.). Majd amikor jött a bolsevizmus, elkobozták a földeket és az ipari üzemeket, így felborították a tulajdonviszonyokat. A bolsevizmus bukását követően földet akartak juttatni a gazdáknak, ugyanakkor fontos szempont volt, hogy nem korlátozták a birtokok méretét, és nem osztottak fel birtokokat, kivéve, ha nagyon muszáj volt. Ezzel szemben a trianoni utódállamok mind korlátozták a földbirtok méretét. Magyarországon ezzel szemben az volt a szempont, hogy termeljen. Gond volt például az állatokkal való ellátás (Teleki 1923, 180.).

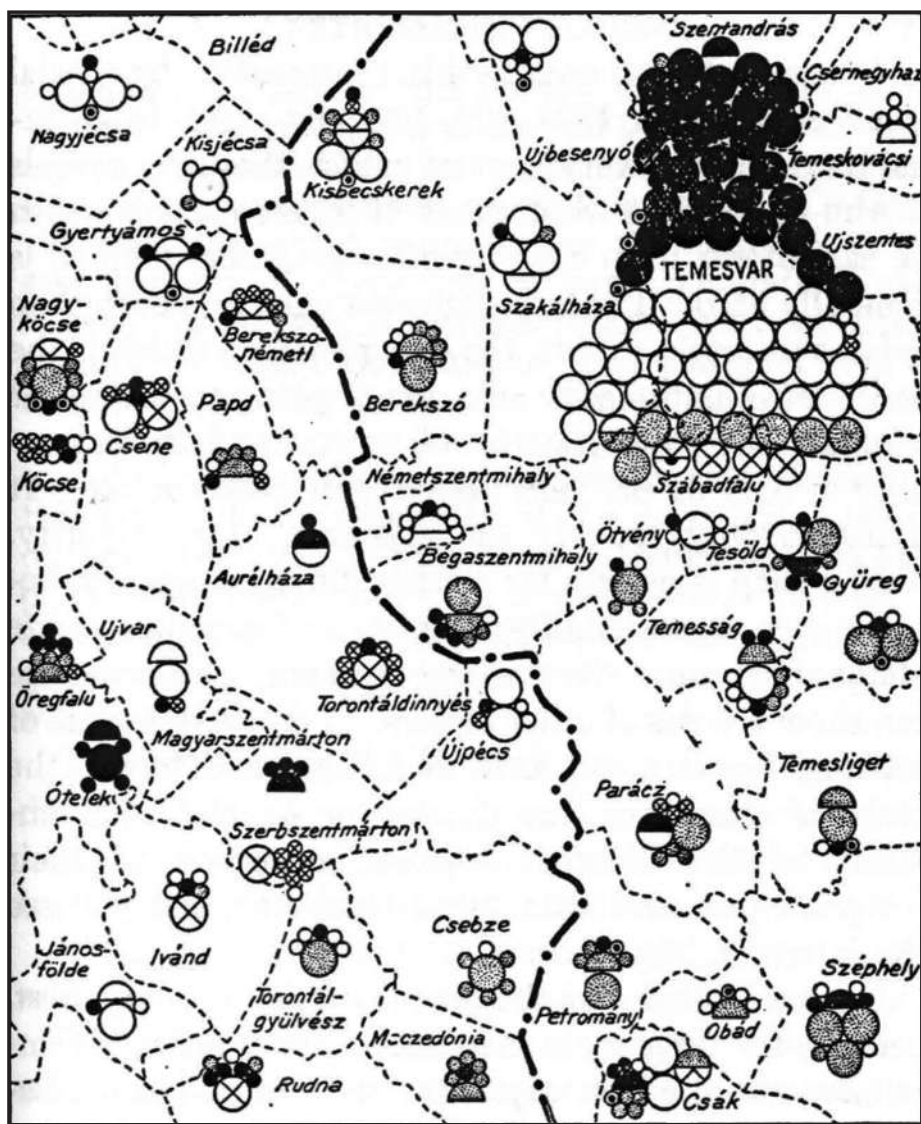
A másik nagy gond Teleki szerint, hogy a mezőgazdasági termékeket a szabadpiacon kell eladni. Míg sokan azzal érvelnek, hogy az államszocializmust a háború miatt kellett bevezetni a gazdaságban, Teleki szerint Magyarország sokkal kevesebb kárral vészelte volna át a háborút, ha nem hoz ilyen intézkedéseket. A háború alatt Teleki szerint gond volt, hogy Európában az egyik legmagasabb volt Magyarországon az élelmiszer-infláció, ugyanis ez néha 3000-4000%-os volt. Ezt a bolsevizmus és a román megszállás csak még tovább rontotta. A románok nagyon sok mindent elvittek az országból, és ez még jobban megnehezítette az ország gazdasági helyzetét. A magángépjárműveknek például a 88%-át elvitték az országból (Teleki 1923, 183.).

Azt viszonylag hosszan és részletesen kifejti, hogy az elcsatolt területeken élő magyar értelmiségiek át kellett menekülniük Magyarországra, és csak a legcsekélyebb mennyiségben tudták magukkal hozni a tulajdonukat. Őket el kellett szállásolni, és munkájuk sem volt (Teleki 1923, 187.). A gazdasági helyzetet tovább rontotta, hogy miután Magyarországot megfosztották az összes nyersanyagától, importálnia kellett többek között olyan termékeket is, amelyeket korábban exportált. Ezt részletesen kifejti több termékre. Van olyan termék, amelyet olyan területről importáltak, amely korábban Magyarország része volt, de rengeteg olyan termék is van, amelyet kénytelenek máshonnan importálni, például Németországból. Régen Romániából Magyarország kizárólag benzint és petróleumot importált, Trianon után viszont számos olyan terméket importál, mint a faanyag, amely valójában olyan területről jön, amely korábban Magyarország része volt (Teleki 1923, 188.). Teleki ugyanakkor azt is kifejti, hogy a szomszéd országban korlátozzák a Magyarországra irányuló exportot. Románia és Magyarország között csak egy harmadik országon keresztül tud folyni az áruforgalom, ugyanis Románia lezárta a közös határt, és ez még jobban növeli a kereskedelem árát (Teleki 1923, 201.). Hosszan kifejti ezeknek a korlátozásoknak a negatív következményeit, és azt is, hogy ezek miatt a Duna és a Tisza mint nagy vízi utak fel lettek darabolva, és ez még jobban rontja az egész térség gazdaságát. Teleki arra a következtetésre jut, hogy az egész térség gazdaságára nagyon rossz hatással vannak az új határok, és ez nemzetiségtől függetlenül mindenkire negatívan hat.

A nemzetiségi probléma földrajzi elemzése

Az előadás-sorozat utolsó részében Teleki visszatér a nemzetiségi kérdés földrajzi aspektusához. Teleki elsősorban abban látja a problémát, hogy azt hiszik az emberek, hogy Magyarország ugyanolyan, mint Macedónia vagy Albánia, pedig egyetlen ország – akár többnemzetiségű országok esetén – sem lehet olyan, mint egy másik. Gond az, hogy mindenki fel akarja szabadítani a nemzetiségeket, és az államalkotó nemzetet mint elnyomót állítja be (Teleki 1923, 212.). Ugyanakkor azok a propagandisták, akik ezt terjesztik, nem vizsgálták meg a helyzetet tudományosan. A legtöbb nemzetiségi térkép mindössze annyit mutat meg, hogy melyik nemzetiség él többségben egy adott területen, de azt nem mutatja meg, hogy mekkora ez a többség. Külön kiemeli, hogy a brit térképeken a románok messze túl vannak reprezentálva, ugyanis csak azt látjuk, hogy melyik nemzetiség alkotja a többséget. Ez részben azért is van, mert nem mutatja a térkép a népsűrűséget. Teleki ezt követően bemutatja azt a térképet, amelyet a KSH készített 1918-ban, amelyen egy kis félkör 50 lakost ábrázol, a kis kör 100 lakost, a nagy félkör 500 lakost, míg a nagy kör ezer lakost (Teleki 1923, 213–214.).

A KSH által készített térképet újrarajzoltatta Teleki a könyv kiadásához, amelyen csak a kis kört száz lakosra és a nagy kört ezer lakosra használta. Ennek az volt az oka, hogy a könyvet fekete-fehérben nyomtatták, és míg az eredeti térképen a színek jelentették a nemzetiséget, addig ezen a térképen a körben lévő minta. Miután a szlovákok ábrázolására használt minta egy olyan kör, amelynek az egyik fele fehér, a másik fekete, így félkört nem lehetett használni. Ugyanakkor a térképi ábra nagyon jól bemutatja az olvasónak, hogy milyen volt a térkép (Teleki 1923, 215.).

1. ábra. A KSH-térkép Teleki könyvében újarajzolt változata

Forrás: Teleki 1923, 215.

Ezt követően Teleki kifejti, hogy ellenőrizte a magyar statisztikákat, amelyeket pontosnak talált. Nagyon sok példát hoz, amellyel ezt bebizonyítja (Teleki 1923, 218.). Ez azért is fontos, mert 1918-ban, még a béke megkötése előtt B. C. Wallis ennél sokkal hosszabban fejtette ki, hogy mennyire hamisak a magyar statisztikák (Wallis 1918b, 158.). Ezt követően ismét visszatér arra, hogy miért fontos bemutatni a lakosság számát is, és nem csak a nemzetiségét, majd régiókra bontva, szövegesen bemutatja Magyarország etnikai szerkezetét. Azt is kifejti, hogy melyik nemzetiség jellemzően milyen területen és milyen terepviszonyok között él. Megemlíti azt is, hogy valóban léteznek elmagyarosodott szlovákok, de léteznek elszlovákosodott magyarok is, így ez a folyamat kétirányú, és semmiképpen sem állami beavatkozás eredménye. Kitér arra is, hogy a nyugati határszélen élő németek, németiségük megőrzése mellett magyar hazafiak (Teleki 1923, 228.). Fontos, hogy míg a könyv már jóval a soproni népszavazás után jelent meg, az előadásokat ezt megelőzően tartotta, és a könyv változtatás nélkül közli az előadások szövegét, így Teleki nem tudott az akkor még meg nem történt népszavazásra hivatkozni. Teleki ugyanakkor úgy gondolja, hogy a nemzetiségi ellentétek megoldásában nem a tudósoknak, hanem a politikusoknak lenne fontos szerepük, ugyanis ahogy ő fogalmaz, egyfelől politikusok okozták, másfelől ő a német és olasz egységet is úgy tekinti, mint egy soknemzetiségű állam létrejöttét (Teleki 1923, 231.). Ezeket ugyanakkor a legnagyobb nemzeti mozgalomnak is tartja. Úgy véli, hogy míg Magyarország esetében abból indul ki mindenki, hogy a nemzetiségek ellenszenvet tanúsítottak egymás iránt, a kevert nemzetiségű területeken ez a kérdés sokkal bonyolultabb. Egy XVI. századi példát hoz fel, hogy Erdélyben az alkotmány három nemzetiséget ismert el: a székelyt, a szászt és a magyart. Ugyanakkor a magyar Teleki szerint csak névben magyar, és a valóságban nagyon sok nemzetiség található meg benne. Ez szerinte nagyon hasonlít a svájci alkotmányra (Teleki 1923, 132.). Itt egyik oldalról bármelyik nemzetiséghez tartozó személy, függetlenül attól, hogy hol élt, a saját nemzetisége szerint minden esetben a belső ügyeit a saját nemzetisége szerint illetékes hatóságnál intézhette, és a saját nemzetisége szerinti bíróság ítélezett felette. Bár Teleki elismeri, hogy ezt modernizálni kell, de úgy gondolja, hogy alapot szolgáltathat a megoldásnak a többnemzetiségű területeken. Miután Teleki a saját elem-

zése alapján úgy látja, hogy a nemzetiségek életmódjára nagy hatással volt a földrajzi környezet, úgy gondolja, hogy a regionalizmus bevezetése lett volna a megoldás. Ezt azzal is alátámasztja, hogy a Bánságban – etnikailag nagyon vegyes területről van szó – az emberek életmódja, gazdálkodási módja nagyon hasonló (Teleki 1923, 235.). Fontos különbség Teleki szerint viszont az, hogy egymás mellett élnek-e, vagy vannak-e vegyes házasságok. Példaként hozza fel az erdélyi szászokat és a románokat, akik nem házasodtak egymás között. Ilyenkor fordul elő az, hogy akár falun belül is más-más nemzetiséghez tartozónak vallják magukat a lakók, és Teleki külön kiemeli, hogy ha csak általánosságban nézzük a statisztikákat, akkor hamis képet kapunk a nemzetiségi képről. A térképkészítési gyakorlatban ez akkor fordul elő, ha túlgeneralizáljuk a térképet. Ez az a terület, ahol nem lehetséges a nemzetiség elv megvalósítása, amelyhez a politikusok ragaszkodtak, véli Teleki. Teljesen új megközelítésre lett volna szükség, és Teleki azt is ismét hangsúlyozta az előadásában, hogy az új határok nem javítottak a helyzeten, viszont nagyon sok új, eddig nem létező problémát hoztak létre. Külön megemlíti a Nemzetek Ligájának az 1921. április 16-án az Aland-szigetéről készített jelentését, amelyben kiemelik, hogy egy kisebbség nem zavarhatja meg egy állam működését pusztán azért, mert nyelvi vagy vallási okok miatt ki akarnak szakadni az államból (Teleki 1923, 241.). A megoldásnak Teleki szerint tudományos alapon kell nyugodnia. Sokkal fontosabb lenne, ha az emberek sokkal inkább a mindennapi életre figyelnének, mint a nyelvi kérdésekre, ugyanis ez atomizálja a társadalmat. Bár itt már nem fejt ki, hogy mi lenne szerinte a tudományos megoldás, ha visszatekintünk, akkor láthatjuk, hogy nagyon nagy hangsúlyt fektet arra, hogy egyfelől a nemzetiségi problémát Trianonban nem oldották meg, másfelől viszont hatalmas gazdasági problémákat okoztak.

Összefoglaló

Teleki célja egyértelmű volt: amilyen gyorsan csak lehet, tájékoztassa az amerikai tudományos közéletet arról, hogy mi volt a magyarországi valóság. Abban az időben nagyon sokan – többek között a Teleki által is megemléltett Seton

Watson – Magyarországról számos hazugságot terjesztettek, amellyel igazolni kívánták a trianoni döntést. Ezzel szemben Teleki már akkor elmondta, majd leírta, hogy milyen súlyos problémákat okozott Trianon a térség gazdaságában, energiaellátásában és vízgazdálkodásában. A szöveg érdekessége, hogy a gazdasági tényezők sok esetben olyanok, amelyek még sajnós ma is érvényesek, ugyanis Magyarország külföldi kitettsége az energiahordozók terén természetföldrajzi kérdés, amelyet Teleki nagyon jól és pontosan kifejt. Ugyanilyen természetföldrajzi kérdés a vízgazdálkodási és árvízvédelmi kérdés, amely ma is aktuális téma.

IRODALOMJEGYZÉK

- Martin 1923.** Martin, Lawrence: Preface. In: Teleki, Paul: *The Evolution of Hungary and Its Place in European History*. The MacMillan Company, New York, 1923. xiii–xiv.
- Teleki 1923.** Teleki, Paul: *The Evolution of Hungary and Its Place in European History*. The MacMillan Company, New York, 1923.
- Raffay 2023.** Raffay Ernő: *Mr. Trianon. Scotus Viator, a magyarok legnagyobb ellensége*. Kárpátia Stúdió. Köröstárkány–Balatonfőkajár, 2023.
- Wallis 1918a.** Wallis, B. C.: Central Hungary: Magyars and Germans. *The Geographical Review*, 6 (1918) 5. 433. <https://doi.org/10.2307/207700>
- Wallis 1918b.** Wallis, B. C.: The Rumanians in Hungary. *The Geographical Review*, 6 (1918) 2. 158. <https://doi.org/10.2307/207478>

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Amerikai Földrajzi Társaság Levéltára:

Bowman Telekinek augusztus 11-én írt levele (jelzet nélkül)

Teleki Pál Isaiah Bowmannak augusztus 19-én írt levele (jelzet nélkül)

KANÁSZ VIKTOR

A KANIZSAI CUNCTATOR. HAYM KRISTÓF KANIZSAI FŐKAPITÁNYSÁGÁNAK ELSŐ HÓNAPJAI

KIVONAT: Jelen tanulmányban Haym Kristóf kanizsai főkapitányságának első hónapjait mutatjuk be egy különleges forrás, a nagykanizsai Thúry György Múzeumban őrzött három protokollumkötet alapján. Ennek során arra keresem a választ, hogyan lehetséges, hogy az 1594 júniusában Kanizsa élére kinevezett Haym Kristóf alsó-ausztriai báró, kamarai tanácsos csak 1595. február 4-én érkezett meg a keresztény végvárrendszer egyik legfontosabb főkapitányságának székhelyére, Kanizsa várába. Hat kérdéskört mutatok részletesen be: a főkapitány fizetése és az udvarának költségei, a kanizsai had hátralévő zsoldjának kifizetése, az új egységek felfogadásának ügye, az őrség élelmiszerrel és hadianyaggal való ellátásának nehézségei, a kanizsai vár, valamint a főkapitányság egyéb erősségeinek állapota, s végül a főkapitányi lakhely ügye. Mindebből látható, milyen problémákkal küzdött a hosszú török háború során, az 1590-es évek közepén az oszmán hadak fenyegetésének árnyékában élő kanizsai végvidék, s milyen további eredményeket hozhat a protokollumkötetek további vizsgálata.

KULCSSZAVAK: oszmánellenes küzdelmek, tizenöt éves háború, kanizsai főkapitányság, végvidék

VIKTOR KANÁSZ

THE CUNCTATOR OF KANIZSA. THE FIRST MONTHS OF KRISTÓF HAYM AS CAPTAIN GENERAL IN KANIZSA

ABSTRACT: The current study presents the first months of Kristóf Haym's tenure as Captain General of Kanizsa (Canissa, Canischa, Kanije), based on a unique source, the three protocol volumes preserved in the György Thúry Museum in Nagykanizsa. In doing so, I will seek to answer the question of how it is possible that Kristóf Haym, baron and chamber councillor from Lower Austria, who was appointed head of Kanizsa in June 1594, arrived at the seat of one of the most important general captaincies of the Christian fortress system, Kanizsa Castle, only on 4 February 1595. Six issues will be presented in detail: the salary of the chief captain and the costs of his court, the payment of the remaining pay of the Kanizsa army, the matter of the recruitment of new units, the difficulties of supplying the garrison with food and provisions, the state of the Kanizsa castle and other fortifications of the Chief Captaincy, and finally the matter of the chief captain's residence. All of this shows the problems that the Kanizsa frontier area faced during the long Turkish war, in the mid-1590s, under the shadow of the threat of the Ottoman armies, and what further research into the protocol volumes might reveal.

KEYWORDS: anti-Ottoman conflicts, Long Turkish War, Chief Captaincy of Kanizsa, frontier

1595. január 12-én dühös hangvételű levelet küldött Rudolf magyar király és császár Prágából kanizsai főkapitányának, Haym Kristófnak. Ebben közölte vele, hogy úgy hitte, még karácsony előtt beiktatják Kanizsán, viszont erre hiába várt, mert Haym mindig új követelésekkel állt elő. Éppen ezért nagyobb engedelmességre intette, s mivel Kanizsa vára a szomszédos keresztény országoknak és a német nemzet hazájának is fontos, közölte vele: nincs veszténivaló ideje, teljesítse a kötelességét, s menjen mielőbb Kanizsára!¹ Az uralkodó dühe érthető volt: az 1594 júniusában kinevezett főkapitánya ahelyett, hogy mielőbb a rábízott várba érkezett volna, még hónapokig Bécsben tartózkodott, s a császári parancs sem készítette azonnali indulásra.

Mik voltak a késés okai, s miért tartották annyira veszélyesnek a helyzetet, hogy maga a császár üzenjen engedetlen alattvalójának? Egyáltalán hogyan történhetett meg, hogy a hosszú török háború mozgalmas hónapjaiban az egyik legfontosabb főkapitányság vezető nélkül maradjon? Jelen tanulmányban e kérdésekre keresem a választ.

A fenti kérdések megválaszolásához szükséges legfontosabb forrást a nagykanizsai Thúry György Múzeumban őrzött három protokollumkötet jelenti, amelyek Haym Kristóf kanizsai főkapitányhoz, illetve a kanizsai főkapitánysághoz kapcsolódó iratok másolatát őrzik.² Az első kötet 1594. június 1. és 1595. augusztus 31., a második kötet 1595. szeptember 1. és 1596. június 20., a harmadik pedig 1596. június 6. és 1597. október 27. között kelt iratokat – elsősorban Mátyás főherceg és az Udvari Haditanács³ utasításait, illetve Haym nekik küldött leveleit, jelentéseit – őrzi. A kettő bőrkötésű és egy kartontáblás kötet nem mindennapi úton került a város közgyűjteményébe: 1954-ben ajánlotta fel az intézménynek megvételre egy magánszemély. Bár az eladó szerint a nagyszüleitől örökölte a köteteket, az akkori múzeumigazgató, Kerecsényi Edit szerint valószínűbb, hogy a korábban a Melléktermék- és Hulladékhasznosító Vállalatnál

1 TGyM 72.1.2. 36. irat.

2 TGyM 72.1.1–3. A német nyelvű iratokhoz Iványi Béla készített 1956-ban Vonyarcvashegyen összefoglalókat.

3 Mivel az uralkodó ekkor Prágában rezideált, az Udvari Haditanács is követte őt oda, ugyanakkor Bécsben is maradt egy testület. (Lázár 2021, 92.) Haym e bécsi tanáccsal állt elsősorban kapcsolatban.

(MÉH) dolgozó személy az oda került papírok között találhatta a – talán egy kitelepített magángyűjtőtől vagy egy családi levéltárból származó – dokumentumokat.⁴ Bárhogy is történt, a Múzeum egy olyan különösen értékes forrással gazdagodott, amely példátlan rálátást enged az 1590-es évek egyik legfontosabb magyarországi végvárának mindennapjaiba.

Haym kinevezése

A történet fonalát 1594. június 1-jén tudjuk felvenni, amikor Esztergom alól⁵ Mátyás főherceg levelet írt Haym Kristóf (1552–1611) alsó-ausztriai bárónak, kamarai tanácsosnak,⁶ melyben Rudolf császár parancsára meghagyta, hogy a kanizsai vár ügyében személyesen jelenjen meg.⁷ Az ok sem maradt titokban: az Udvari Haditanács Mátyás főherceg nevében június 8-án tudatta Haymmal, hogy rá ruházzák a kanizsai főkapitányi tisztséget.⁸

Az újdonsült főkapitányt valószínűleg meglepetésként érhatték a hírek: bár tudta, hogy Kanizsa Ausztria és Stájerország védelmének szempontjából különösen fontos erősség,⁹ viszont a vár kiépítettségével, élelemmel és hadianyaggal való felszerelésével közel sem volt tisztában.¹⁰ Június folyamán tehát kezdetét vette Haym Kanizsára kerülésének hosszan elhúzódó kálváriája. Ennek fő oka abban keresendő, hogy a kormányzat csak igen nehezen tudott megállapodni a főkapitánnyal és a kanizsai haddal arról, hogy Haym elfo-

4 Kerecsényi 1992, 272–273., Kerecsényi 1993., Vándor 1994a, 325.

5 Ezekben a napokban zajlott Esztergom sikertelen ostroma, melyet a főherceg irányított. Erről részletesen: Tóth 2004.

6 Azaz Christoph Haim zu Reichensteinnek. Wißgrill 1800, 72–73. A főkapitány vezetéckneve előfordul még Haim, Haimb és Heim alakban is, ugyanakkor a magyar szakirodalomban leginkább elterjedt Haym Kristóf alakban használom. Vö. pl. Kerecsényi 1992, 272–273., Kerecsényi 1993., Vándor 1994a, 325–328., Vándor 1994b., Pálffy 1997, 279.

7 TGyM 72.1.2. 1. irat.

8 TGyM 72.1.2. 2. irat.

9 1594. szeptember 1-jén kiállított instrukciója szerint azért kell Haymnek minden erejével védelmeznie Kanizsát, mert az uralkodó Magyarország, Ausztria és Stájerország fenntartása érdekében Kanizsát igen fontosnak tartja. TGyM 72.1.2. 29. irat.

10 TGyM 72.1.2. 3. irat.

gadja a hivatalát, Kanizsára utazzon, s az ottani őrség törvényesen beiktassa. A sok szálon futó folyamat átfogó bemutatásához a forrásokból kibontakozó képet nem lineáris sorban, hanem a fontosabb témák köré csoportosítva érdemes áttekinteni.

Ami sosem elég. Haym fizetése és udvarának költségei

A legfontosabb kezdő lépés az volt, hogy Haym megállapodjon az Udvari Haditanáccsal saját maga és tekintélyes kísérete pontos fizetéséről. A főkapitány már a kezdetek kezdetén érdeklődött az Udvari Haditanácsnál efelől.¹¹ Június 11-én kapta meg az ajánlatot. Mátyás a császár nevében havi 200 talléron kívül 12 német lóra fejenként 12 tallért, 200 huszár ló tartását, a szokásos asztalpénzt (*Tafelgeld*), a főhadnagynak 40 rajnai forintot és 100 lóra a szokványos asztalpénzt, egy német és egy magyar titkárra mindegyiknek 6-6 forintot, három trombitásnak és egy lárma-dobosnak fejenként 12 forintot, egy tolmácsnak 8 forintot, négy darabontnak mindegyiknek 8-8 forintot, végül pedig egy szakácsnak 6 forintot ígért hópénzként.¹² Bár a főherceg azt remélte, hogy Haym elégedett lesz a fenti kondíciókkal, azonban hiátkozva a sok kiadására ő több, az elődjeihez mérhető fizetést kért.¹³ Mátyás főherceg nem fogadhatta jól az újabb igényeket, ugyanis június 13-án röviden megüzente, hogy a fizetés ügyében a császárhoz, az ellátás ügyében pedig az Udvari Kamarához lehet fordulni, s Haym rendezze el végre úgy az ügyeit, hogy hivatalát mielőbb elfoglalhassa.¹⁴ Pár héttel később, július 8-án, az esztergomi táborban pedig arról írt, hogy Haym a már megállapított javadalmazását kapja, remélve, hogy azzal meg lesz elégedve és a császárnak nem fog panaszkodni, a beiktatása pedig rendben fog zajlani.¹⁵

11 TGyM 72.1.2. 3. irat.

12 TGyM 72.1.2. 4. irat.

13 TGyM 72.1.2. 5. irat.

14 TGyM 72.1.2. 6. irat. A korszakban az Udvari Kamara és az alá rendelt különböző kamarák intézték e fizetések rendezését a hadifizetómesteren keresztül. Pálffy 1996, 189., Pálffy 2021, 33.

15 TGyM 72.1.2. 10. irat.

Haym érezhette, hogy több és erősebb érvet felsorakoztatva kell az alkudozást folytatnia. Július 11-én közölte a főherceggel, hogy elfogadja a javadalmaszást, nehogy úgy tűnjék, hogy a fizetésért, s nem a dicsőségért és dicséretért akar szolgálni. Ugyanakkor nem mulasztotta el felemlíteni, hogy a korábbi kanizsai főkapitányok békésebb időszakához képest az 1590-es évek közepére Kanizsa körül minden falu elpusztult, s ez óriási drágaságot okoz a környéken, ugyanis minden háromszor többre kerül Kanizsán, mint máshol.¹⁶ Mindebből szerinte a főherceg is láthatja, hogy jó okkal kért fizetésemelést, főleg, ha azt is figyelembe veszi, hogy más főkapitányok sokkal jobb körülmények között szolgálnak, ugyanis ők jól felépített várban ülnek, Kanizsa viszont nyílt és veszélyes hely.¹⁷ De ami az anyagiak szempontjából még fontosabb: Kanizsán a húson és kenyéren kívül mindent négyszeres áron lehet megszerezni, s míg máshol a földet rendben művelik, mert a vár körül minden néptelen és a földek pusztán vannak hagyva. Emellett emlékeztette a főherceget, hogy míg máshol sok rendkívüli jövedelem szedhető, Kanizsán a fizetés lassú, és kevés e jövedelmi forrás. Így tehát, bár máshol a főkapitány havi 100 forintból kijön, Kanizsán a 200 forint is kevés. Summa summarum: Haym nem tett le a szándékáról, s fizetésemelést kért.¹⁸

A pontos instrukciót végül szeptember 1-jén állították ki a „hadi dolgokban jártas” főkapitány számára. Ennek kapcsán a főherceg levelében leszögezte, hogy a főkapitány járandósága havi 300 forint, de csak a háború fennállásának időszakára, utána – mint máshol is – ez csökkenthető. Haym udvara tagjainak fizetését is megállapította: a főhadnagy 50 forintot, egy magyar és egy német titkár pedig havi 16-16 forintot kap. A három trombitásnak és a lármadobosnak fejenként 12, a tolmácsnak 8, a négy darabontnak fejenként 8, a szakácsnak pedig 6 rajnai forint járt. E *salariumot* pedig Michael Zeller magyarországi hadi fizetómesternek kellett kiutalni. Emellett ekkor rögzítették, hogy a kinevezés a korabeli szokásoknak megfelelően egy évre szól, s hogy ezt követően marad-

16 Állítólag két bécsi mázsa zab egy tallérért, egy vödör – nem is jó – bor 5 vagy 4 tallérért sem volt kapható. A nagy kiterjedésű kanizsai uradalom már évtizedek óta folyamatosan pusztult. Vö. Kenyeres 2008, 486–491.

17 Ezzel egyértelműen a vár befejezetlen voltára utal.

18 TGyM 72.1.2. 11. irat.

na-e, erről három hónappal előre nyilatkoznia kell, valamint az Udvari Haditanács is ugyanilyen feltételekkel jelzi, ha el akarják küldeni.¹⁹

Látszólag úgy tűnhetett, az instrukció tisztázott mindent, azonban Haym számára újabb fontos kérdés adódott: mikortól jár az apanázs? A főkapitány október 4-i levelével szerette volna elérni, hogy ne szeptembertől, hanem korábbról, július 1-jétől kezdve utalják neki ki a fizetését. Mindezt azzal indokolta, hogy június óta lovakkal, szolgálkkal, trombitásokkal, dobosokkal és egyéb tisztekkel állandóan készenlétben állt, ami sok kiadásába került.²⁰ Azt persze érthető módon nem hangsúlyozta, hogy e legénység nem a határon állomásozott, hanem Bécs városából „védte” Kanizsát. Ez nyilván sokaknak feltűnt. A sok halogatás ügyében a császári udvarban pletykák kaptak szárnyra, amelyek szerint egyértelműen Haym tehetett a jelentős késésről. Mindennek híre a hírbe hozott Haymhoz is eljutott. Saját védelmében a főkapitány október 7-én magának a császárnak írt. Ebben megköszönte a felterjesztését, ugyanakkor hangsúlyozta, hogy azért húzódik már negyed éve a beiktatása, mert nem kapta meg a szükséges pénzt, tehát minden vád ellenére nem ő a felelős az áldatlan helyzetért.²¹ Az Udvari Haditanácsot és Mátyás főherceget is próbálta jobb belátásra bírni, szintén azzal érvelve, hogy már öt hónapja sok emberrel együtt készenlétben áll.²²

A főherceg ekkor már valóban megelégette az egy helyben toporgást. December 29-én ráparancsolt a továbbra is osztrák földön időző főkapitányra, hogy szolgálatát haladéktalanul kezdje meg.²³ Haym azonban továbbra sem indult el. Még 1595 elején is arról panaszkodott Mátyásnak, hogy Jacob Püchler kanizsai mustramester két ízben is járt nála, s másodsorra az Udvari Haditanács üzenetét is magával vitte, melyben többek közt meghagyták neki, hogy javadalmát szeptember 1-jétől folyósítják. Továbbá sértette az eljárás, ugyanis az Udvari Haditanács Püchlerrel, s nem vele tárgyalt. Mindemellett Haym a saját fizetését továbbra is július 1-jétől kérte, azzal érvelve, hogy a két hónap nagy

19 TGyM 72.1.2. 30. irat.

20 TGyM 72.1.2. 19. irat.

21 TGyM 72.1.2. 21. irat.

22 TGyM 72.1.2. 22. irat. Ezt követően pedig ismét egy orvos és két káplán tartására kért fizetést. TGyM 72.1.2. 27. irat.

23 TGyM 72.1.2. 31. irat.

kiesés számára.²⁴ A főherceg nem látta be, miért kellene júliustól adni a fizetést, főleg annak tükrében, hogy Bécsben tartózkodott Haym, s nem Kanizsán. Leszögezte, hogy Haymnak végül 300 forintos fizetése lesz, s megengedte, hogy az orvos 20, a káplán 16 forintos havi fizetést kapjon, remélve, hogy ezzel minden probléma megoldódott, s Haym immár elégedett lesz.²⁵ Nem így történt. Haym ugyanis ezt követően újabb kívánságokkal élt, például indítványozta, hogy a kémek tartására szükséges pénzt is szeptember 1-től fizessék neki.²⁶ Ekkor már érezhette, hogy a császári udvarban egyre rosszabb híre lett,²⁷ ezért megírta, hogy az egyre kínosabb késlekedés ügyében ő személy szerint ártatlan, s ezt közöljék a császárral is.²⁸ Mindez azonban, ahogy később látni fogjuk, már késő volt, az elmúlt hónapok ugyanis végzetes árnyékot vetettek későbbi pályájára.

Se pénz, se posztó? A hátralévő zsold kifizetése

A korszakban folyamatosan problémát okozott a végvidéki hadak zsoldjának kifizetése. Az állandó pénzhiány következtében sokszor szembesültek a zsoldosok azzal, hogy a *salarium* hónapokat, bizonyos esetekben akár egy évnél többet is késett.²⁹ Esetünkben is égető probléma adódott ebből: Haym Kanizsára kerülésének, illetve beiktatásának legfőbb akadálya a kanizsai had zsoldjának kifizetése volt. A főkapitánynak ebben az ügyben egyensúlyoznia kellett a kánizsai katonaság igényei, illetve az udvar pénzügyi lehetőségei és elképzelései között. Kezdetben arra gondolhatott, hogy nagyot kér: 1594 júniusában a zavaros

24 TGyM 72.1.2. 33. irat.

25 TGyM 72.1.2. 34. irat.

26 Ezt a kérését a főherceg arra hivatkozva, hogy Haym Bécsben nem tart kémeket, elutasította. TGyM 72.1.2. 37. irat.

27 Haym korabeli megítéléséről sokat árul el, hogy 1595-ben még egy ötven soros pasquillinus is született róla, amelyben a hadviseléshez nem értő, csak a saját dolgával törődő, embereivel rosszul bánó, kapzsi emberként mutatják be. Bauer 2008, 45–47.

28 TGyM 72.1.2. 35. irat.

29 Vö. Bagi: Komárom.

időkre hivatkozva a legénység egy évnyi, de legalább nyolchónapnyi zsoldját szerette volna kiutaltatni.³⁰ Nyilván ő is tudatában volt annak, hogy irreális kéressel állt elő, erre utal július 9-i levele, melyben kiemelte, hogy a beiktatásával nekik is tisztességes fizetést szeretne juttatni, tehát az el fog tolódni addig, míg a pénzt megkapja. Úgy tűnik, a kanizsai had és az újdonsült főkapitány viszonya ekkor még problémamentes volt, erre enged következtetni az, hogy a hadinép jókívánásaira azt válaszolta, atyaként kíván gondoskodni róluk.³¹ Erre rá is lehettek szorulva, ugyanis a mustramester szeptemberi jelentése szerint négyhavi zsoldnak a kifizetése mellett az új főkapitányt nem volt hajlandó elfogadni az őrség, hanem hathavi fizetést követeltek.³²

Haym is tisztában volt a feszültségekkel, s 1594 őszén közölte az Udvari Kamarával, hogy ha az őrség nem kap pénzt, félő, hogy tagjai otthagyják a szolgálatot.³³ Novemberben már komoly tárgyalások folytak erről, ugyanis a főkapitány és a hadinép küldöttsége is a császárvárosba ment, hogy az Udvari Haditanáccsal egyeztessen. Ott közölték velük, hogy végül négyhavi zsoldot adnak ki: felét pénzben, felét pedig posztóban. Ugyanakkor mivel a kanizsai hadnak 6 hónapot (3 hó pénz, valamint 3 hó posztó) ígérték, ezt nem fogadták el. Sőt, némelyek a főkapitányt sem akarták a várba engedni, mások pedig kapitányként nem fogadták volna el, és kijelentették, hogy a négyhavi zsoldot átvéve otthagyják a várat.³⁴ Az Udvari Haditanács igyekezett puhítani az ellenállást. Ennek keretében megkeresték Haymot, hogy győzze meg az őrséget, fogadják el a négyhavi pénzt, és az ötödiket 1595. február 2-án megkapják készpénzben, s ő, mivel közel volt e dátum, hajlandónak mutatkozott a közvetítésre.³⁵ A főherceg január 13-án tudatta vele, hogy nem őt, hanem a zsoldfizetési problémákat tartja a késedelem okának, ugyanakkor az ügyben az Udvari Haditanács és az Udvari Kamara sem hibás, mivel ezen háborús időkben nem lehet egyszerre minden kiadást ellátni. Mindenesetre megígérte, hogy a legénység hat havi

30 TGyM 72.1.2. 5. irat.

31 TGyM 72.1.2. 9. irat.

32 TGyM 72.1.2. 17. irat.

33 TGyM 72.1.2. 20. irat.

34 TGyM 72.1.2. 27. irat.

35 TGyM 72.1.2. 28. irat.

zsoldigényét a főherceg előadja a császárnak.³⁶ Az ügy ugyanakkor még közel sem rendeződött.

Arkebúzos, kém és gyógyszerész. Az új zsoldosok felfogadása

A meglévő zsold ki(nem)fizetése mellett egy másik problémakör is kiviláglik a protokollumkötetekből: az új egységek felfogadásának ügye. Haym a kezdetektől fogva kevésnek ítélte meg a kanizsai őrség létszámát, ezért rendszeresen visszatérő kívánsága volt az újabb had toborzása és Kanizsára küldése. Már 1594 júniusában felvetette, hogy hasznos lenne 200 arkebúzos (*Archibusier*) lovasat a várba rendelni.³⁷ 26-án pedig arról írt Mátyás főhercegnek, hogy a meglévő helyőrségen kívül a vár védelmére két zászlóalj német és a huszárság mellett még legalább 200 lovas arkebúzosra lenne szükség.³⁸

Kereken egy hónap múlva igen komoly haderőt vizionálva azt közölte a főherceggel, hogy egy évek óta Kanizsán szolgáló, németül jól tudó huszárkapitányt főhadnagyként maga mellé vett, s mivel Kanizsán nem lehet huszárt fogadni, ezért a Bécsben szeretne vele verbuváltatni, amihez néhány száz forint kiutalására lenne szüksége. Emellett azt tanácsolta, hogy a két ifjú Nádasdyt is 50-50 lóval rendeljék Kanizsára. Azt is kérte, hogy a német csapatok és a haramiák létszámát egészítsék ki, továbbá 2-3 zászlóaljnyi németet küldjenek, valamint saját beiktatására 200 lovas arkebúzost és a hozzájuk szükséges zabot is igényelt.³⁹ A főherceg komolyan vette a kanizsai had kiegészítésének gondolatát, ugyanakkor arra utasította az Udvari Haditanácsot, hogy Haym installációjának kiállítása, valamint a verbuválás előtt meg kell győződni arról, hogy mennyi huszár van ténylegesen Kanizsán. Ennek kapcsán azt sem tartotta ki-

36 TGyM 72.1.2. 34. irat.

37 TGyM 72.1.2. 3. irat.

38 TGyM 72.1.2. 8. irat.

39 TGyM 72.1.2. 12. irat.

zártnak, hogy verbuválás helyett egy már meglévő *Gesellschaft* lesz Kanizsára irányítva. Úgy látta, hogy a legfontosabb Haym mielőbbi beiktatása, a verbuválásra majd csak ezt követően kerülhet sor.⁴⁰

Szeptemberben Püchler mustramester által olyan hírek érkeztek Kanizsáról, hogy a szigetvári Haszán pasa⁴¹ a boszniai basával együtt visszatért Horvátországból Szigetvárra, s a többi béggel Kanizsára akarnak támadni. Ennek függvényében szükségesnek tartotta, hogy az új főkapitány elhozza a sokat emlegetett fizetést is. Emellett jelentette, hogy bár a magyar gyalogságból csak kevesen hiányoznak, de pótolni kellene a huszárság létszámát, valamint szükség lenne száz friss német zsoldosra is.⁴² Az Udvari Haditanács hallgatott a tanácsra, s szeptember 20-án arról határozott, hogy a főkapitány részére 250 huszár és 100 német zsoldos verbuválására, valamint a hathavi zsold kifizetésére rendeli az Udvari Kamarát.⁴³ Haym ugyanakkor nehezményezte, hogy a verbuválásra csak az installációja után kerülhet sor. Kiemelte, hogy azért is akar verbuválni, mert enélkül csak nézné, hogyan jön-megy az ellenség, aktívan fellépni nem tudna velük szemben. Emellett találkozott a (kora újkori) államigazgatás egyik klasszikus, de felettébb nyugtalanító jelenségével is: amikor a Kamaránál verbuválásra és zsoldra pénzt akart felvenni, ott kijelentették, hogy nincs pénz, ezért nem tudnak adni sem.⁴⁴ Mindeközben elmondása szerint az eddig általa verbuvált zsoldosok már azzal fenyegetőztek, hogy amennyiben nem kapnak pénzt, máshoz szegődnek szolgálatba.⁴⁵ Az Udvari Haditanács is próbálta rávenni a Kamarát a pénz előteremtéséhez,⁴⁶ Mátyás pedig Haymot nyugtatta, akinek a kiszemelt arkebúzosai is lemondtak időközben.⁴⁷ A sok nehézség ellenére Haym a huszárok felfogadásáról sem mondott le. Ugyanakkor november 9-i levelében

40 TGyM 72.1.2. 15. irat.

41 Ő az a Terjáki Haszán pasa volt, aki Kanizsa 1600. évi elfoglalása után a vár első pasája lett, és az 1601. évi ostromban nyújtott helyállása miatt a mai napig török nemzeti hőnek számít. Dávid 2016, 30–36., Kanász 2021b, 203–208.

42 TGyM 72.1.2. 17. irat.

43 TGyM 72.1.2. 18. irat.

44 TGyM 72.1.2. 19. irat. A témáról legutóbb: Kenyeres 2022.

45 TGyM 72.1.2. 20. irat.

46 TGyM 72.1.2. 23. irat.

47 TGyM 72.1.2. 24. irat.

arról tájékoztatta a főherceget, hogy a 250 huszár verbuválása nehéz feladat, s tanácsosabb lenne máshonnan 200 huszárt ide rendelni, valamint 100 lóval Nádasdy Tamás is Kanizsára mehetne.⁴⁸ Ekkor végre – nem is kevés – pénzt kapott az Udvari Kamarától: 600 tallért 250 huszárra, valamint 300 forintot 300 német fogadására.⁴⁹

A kapitányok személyére is tett javaslatot.⁵⁰ November 16-i leveléből további részleteket tudhatunk meg a terveiről. Véleménye szerint szükséges lenne még 200 német zsoldos, 400 haramia, a meglévő 500-hoz még 300 huszár felfogadása. E hadinépből Kiskomárnak és a többi végvárnak is juthatna erősítés. Fontosnak tartotta, hogy e hadat pontosan és rendszeresen fizessék, s utasítsák a dunántúli kerületi főkapitányt, Zrínyi Györgyöt,⁵¹ hogy egy esetleges támadás esetén nyújtson segítséget Kanizsának. Végül kijelentette, hogy hadinép nélkül nem szabad a végvárba mennie, mert ez az oszmánokat támadásra ingerelné, s ő így fogó nélküli kovács lenne.⁵²

A következő év elején újabb problémákkal jelentkezett Mátyás főhercegnél: a rendszertelen jövedelem miatt a hadinép csak zsoldfizetéskor tartózkodik a várban, ezt csak a rendszeres fizetéssel lehet orvosolni. Nehezményezte, hogy a zsoldosok elbocsájtását megtiltották neki, a végkielégítéseket pedig visszatartják. Problémának tartotta azt is, hogy nincs joga üres tisztségi helyeket betölteni, s nem léptethet elő senkit. Megemlékezett továbbá Uhrmüller kapitány zászlóaljának helyzetéről, amely a főherceg rendelkezése értelmében Kanizsán maradt, ugyanakkor mivel a zászlóalj gyenge és ruhátlan, a megerősítését kérte. Emellett jelentették, hogy Kanizsán van több jó kalauz is, akiket fel kívánt fogadni. Nekiállt végül az arkebúzosok toborzásának is, s megtette a javaslatait is a feletteseikkel kapcsolatban. Végül javasolta a kanizsai postakezelő számára a postapénz kifizetését.⁵³ A főherceg támogatta a 200 haramia és a köztük lévő kalauzok felfogadását, azonban a javasolt arkebúzos tiszteket elvetette, és a kért lovasságot nem tudta Kanizsá-

48 TGyM 72.1.2. 26. irat.

49 TGyM 72.1.2. 26. irat.

50 TGyM 72.1.2. 26. irat.

51 Pálffy 1997, 269.

52 TGyM 72.1.2. 27. irat.

53 TGyM 72.1.2. 27. irat.

ra küldeni, mert azok Magyaróvárra lettek rendelve.⁵⁴ Az eddigiek fényében nem meglepő, hogy ez az ügy sem rendeződött az általunk tárgyalt időhatárig, ugyanis Haym nem tudott új, alkalmasabb személyeket javasolni az arkebúzosok élére.⁵⁵

Érdekes adalék az Udvari Haditanács és a főkapitány levelezésében a dobok és a zászlók kérdése. Haym már 1594 júniusában érdeklődött a tanácsos uraknál, hogy a zászlókkal és a lármadobokkal a többi főkapitányhoz hasonlóan ő is el lesz-e látva.⁵⁶ Erre válaszul az Udvari Haditanács a szokásoknak megfelelően járt el, s június 11-én meghagyta neki, hogy a fő- és többi zászló, illetve a lármadob kiadását az Udvari Kamara fogja intézni.⁵⁷ Ezek kiadása azonban nem ment zökkenőmentesen, ugyanis október elejére sem készültek el, mert a hadi fizetőmester kijelentette, hogy nincs pénze.⁵⁸ Haym hiába fordult a tanácsosokhoz, Mátyás főherceg ismételtén az Udvari Kamarához irányította,⁵⁹ s végül csak novemberre sikerült megrendelnie őket.⁶⁰

Mindezek után érdemes megemlékezni a már említett különleges személyzet, a kémek, kalauzok, orvosok, gyógyszerészek alkalmazásáról is. A kémek felfogadásáról már olvashattunk, ugyanakkor konkrétabb adata is van példánk: amikor Haym tudomására jutott, hogy két kiváló helyismeretű kalauz Kanizsán tartózkodott, ezek felfogadását kérte, s mivel a kémkedési pénz békében 200 tallér volt, kérte ennek fenntartását, mert szerinte jó kémszolgálatra szükség van, ugyanis gyakran ezeknek köszönhető a győzelem.⁶¹ Mátyás főherceg is látta az „ötödik hadoszlop” fontosságát: Hamynak arról írt, hogy kevés hír érkezik a határvidékről, s ezért gondoskodjon a megfelelő hírszolgálatról és a gyanús személyek szemmel tartásáról.⁶² A felszólítás elől nem zárkózott el a főkapitány, sőt 1595 januárjában megpróbálta azt is elintézni, hogy a kémeket már előző év szeptemberétől fizessék neki visszamenőlegesen is, amitől a főher-

54 TGyM 72.1.2. 34. irat.

55 TGyM 72.1.2. 35. irat.

56 TGyM 72.1.2. 3. irat. Vö. Pálffy 1998, 97–98., 117–120., 127., 139., 146., 157.

57 TGyM 72.1.2. 4. irat.

58 TGyM 72.1.2. 19. irat.

59 TGyM 72.1.2. 24. irat.

60 TGyM 72.1.2. 26. irat.

61 TGyM 72.1.2. 8. irat. Lásd még 12. irat. Vö. Dávid–Fodor 1999., Ágoston 2022, 347–353.

62 TGyM 72.1.2. 32. irat.

ceg arra hivatkozva, hogy a főkapitány messze van Kanizsától, természetesen elzárkózott.⁶³

Haym gondolt a kiségitő személyzetre is: tudomására jutott, hogy a várban van egy gyógyszerész (*Appodekher*), akivel elégedettek voltak, de a zsoldjával hátralékban vannak. Ezt ki kellene fizetni, hogy fűszerszámot vásárolhasson és a betegekben segíthessen, amivel gyakran életet menthet. Megjegyezte azt is, hogy a had egészségének érdekében egy orvost is fel kellene fogadni.⁶⁴ Véleményét meghallgatták: egy orvost 16 forint zsoldért megadtak neki, azonban Haym itt is emelést, havi 24 forintot kért.⁶⁵

Mindezekon kívül illetékességi problémák is felmerültek. Haym ugyanis szeretne volna, ha a hadinép elbocsájtása, az új tisztek kinevezése, valamint a tüzérek esetleges megbüntetése tárgyában szabad kezét kapna. Ebben csak kisebb eredményt sikerült elérnie: a tüzérek kapcsán adott döntési jogkört neki a főherceg.⁶⁶ Más esetben viszont fordított volt a helyzet: a szokásos eljárás helyett Haym hadnagyjaival (*Leutnant*) kapcsolatban a szokásoknak megfelelően javaslatot várt az Udvari Haditanács, azonban a főkapitány kitért a választás elől, s a tanácsos uraktól várta alkalmas személyek megnevezését, míg a főherceg – az esetleges újabb panaszokat elkerülve – felszólította Haymot, hogy ő tegyen javaslatot.⁶⁷

Se bor, se hús? Ellátási problémák

A kanizsai had ellátási problémái nem voltak újkeletűek, tulajdonképpen a végvidékké válása, azaz 1566 óta gond volt vele.⁶⁸ Haym időszakára sem javult a helyzet. 1594. június 26-i levele siralmas állapotokat fest le: a németek között

63 TGyM 72.1.2. 37. irat.

64 TGyM 72.1.2. 8. irat.

65 TGyM 72.1.2. 33. irat. Vö. Kincses 2019. Bilkei 2023, 77–83.

66 TGyM 72.1.2. 33. és 34. irat.

67 TGyM 72.1.2. 37. irat.

68 Már Veit Marchthaler is így nyilatkozott erről egy jó évtizeddel korábban: „német és [...] könnyű és magyar lovak, [...] gyalogosok és [...] magyar darabontok adják a municióját, de elég nyomorúságosan fizetik őket, pedig ez a végház jobb gondoskodást érdemelne.” Marchthaler 2020, 56., Kanász 2021c, 38–43., Pálffy 2021, 31–33.

annyi volt a beteg és a gyenge, hogy még a rendes őrszolgálatot sem tudták ellátni, lárma esetén pedig alig száz embert lehetett volna a sorompóig küldeni. A magyar csapatokkal is komoly gondok voltak: 500 huszárnak kellett volna a várban lennie, ám a mustramester jelentése szerint ezek csak mustra és fizetés alkalmával találhatók a várban, egyébként távol vannak, ezért legfeljebb 10-20 huszár lézengett a várban. A haramiáknál is hasonló gond állt fenn: 600 fő helyett ténylegesen 200 volt csak Kanizsán. Mivel az alacsony létszámot az ellenség is tudta, ezért a törökök bátrabban viselkedtek, és a lakosságot elhurcolta Kanizsa körül, sok települést felégettek, így az ellátás jóval drágább lett, és az áruk szállítását sokkal messzebről kell megoldani, háromszoros áron. Haym lakonikus tömörséggel foglalta össze a tanulságot: ha megfelelő helyőrség van Kanizsán, mindez nem történik meg.⁶⁹ Ugyanitt felpanaszolta azt is, hogy a zsoldosok fejenként naponta csak két kenyeret adnak, továbbá évek óta sem bor, sem pedig húspénz nem jár. Mivel a legtöbb fegyverforgatónak felesége és gyermekei voltak, a zsoldfizetés pedig lassúnak és bizonytalannak számított, sokan éheztek. Haym ezért a főhercegtől kérte az ellátás megfelelő biztosítását.⁷⁰

A problémákat a Kamara felé is jelezte, közölve, hogy sok a beteg és ruhátlan, s majd megfagynak, és ha nem kapnak pénzt, félő, hogy elhagyják a várat.⁷¹ 1594. november 16-án Mátyás főhercegnek írta meg, hogy nem elég a kenyér és a liszt, hanem hús, zsír, bor, ecet is szükséges, vagy pedig a hadnak bor- és húspénzt kell rendszeresen adni.⁷² Mindezt később is felrótta jelezve, hogy a legutóbbi ellátmány csak lisztből állt, s kérte, hogy a főherceg a főélelmesterek parancsolja meg, hogy a várat jó borral, ecettel, füstölt hússal, hallal, sóval, zsírral, disznóhússal, borsóval és árpakásával etc. lássa el, mert különben betegek lesznek a katonák, főleg ha a mocsár vizét isszák.⁷³ Mátyás igyekezett nyugtatni a főkapitányt: a pontos zsoldfizetésért mindent meg fog tenni, valamint a hús- és borpénz ügyében pedig figyelmezteti a Kamarát, ugyanakkor

69 TGyM 72.1.2. 8. irat.

70 TGyM 72.1.2. 8. irat.

71 TGyM 72.1.2. 20. irat.

72 Ecet azért is kellett a várban, mert az ágyúkat ezzel hűtötték. TGyM 72.1.2. 27. irat.

73 TGyM 72.1.2. 33. irat. A főélelmesterről: Bagi 2013.

ő is látta, hogy ennek kifizetése közel sem biztos.⁷⁴ Haym végül külön kérte a főherceget, hogy a hadifogságba esett kanizsai vitézekről se feledkezzen meg.⁷⁵

Berzencétől Újudvarig. Kanizsa és a főkapitányság többi várának állapota

Haym számára a kezdetek kezdetén világos volt Kanizsa szerepe és súlya: szerinte a vár köztudomásúlag az osztrák örökös tartományok legfontosabb kulcsa volt, amely megakadályozta az ellenség betörését ezen területekre.⁷⁶ Ennek ellenére a vár rossz állapotba került, tehát szükségesnek látta, hogy az egész kereszténység hasznára és javára szolgáló legjobb és legalkalmasabb védfal mielőbb meg legyen erősítve. Ehhez szerinte két dolog szükséges: a fővár, tehát Kanizsa kiépítése, illetve a megfelelő utánpótlás folyamatos biztosítása.⁷⁷ Pár hónap múlva hasonlóan látta a helyzetet: kiemelten fontosnak tartotta, a szükséges a munícióval jól el legyen látva a tárház (*Zeughaus*), valamint kiemelte az iparosok, épületfa és szerszámok szükségességét, s a vár tűzerejének fokozásához további ágyúk és tüzérek beszerzését javasolta.⁷⁸ Jól mérte fel a vár erősségét és egyben gyengeségeit is: Kanizsa önmagában gyengén lett megépítve, de a körülötte lévő víz megvédi, ami viszont télen annyira befagy, hogy nagy teherrel is meg lehet közelíteni, tehát be kell fejezni a vár építését. Kiemelte ugyanakkor, hogy mindez egy támadás esetén nem lesz elég, ez esetben ugyanis a várat ha-

74 TGyM 72.1.2. 34. irat.

75 Példaként hozta fel egy becsületes, öreg vajda, Mohácsi László esetét, aki 24 éven át tisztességesen szolgált Kanizsán, és kérte a főherceget, hogy erre tekintettel Mohácsinak 50 forint segílyt adjanak. TGyM 72.1.2. 3. irat.

76 Mindez összecseng Veit Marchthaler véleményével: „ez a végház a kulcs Steierország felé.” Marchthaler 2020, 56. Lásd még sok példával: Kanász 2021b. valamint: ASPr Carteggio Farnesiano Estero b. 119. f. 191r., ASMn Archivio Gonzaga, Corrispondenza Estera, E.II.3. b.b. 533. f. 11r.

77 TGyM 72.1.2. 8. és 31. irat.

78 TGyM 72.1.2. 27. irat.

ladéktalanul fel kell menteni.⁷⁹ Utóbbi a főherceg meg is ígérte: ha ostrom alá kerülne Kanizsa, nem lesz magára hagyva, a Zrínyiek és a szomszédok segíteni fognak.⁸⁰

A vár erődítései kapcsán Haym részéről felmerült a kérdés, hogy mennyire kap szabad kezet az őrházak, górék építésében, a főherceg azonban 1595. január 13-án gyorsan tisztázta a kérdést: ezek építése előtt köteles egyeztetni. Kanizsa várának kiépítésére egyébként sem látta alkalmasnak az időt Mátyás, ugyanis egyedül Zala és Sopron vármegyék robotmunkája jöhetett szóba egészen addig, amíg az uralkodó egyéb erőforrásokat nem tud megmozgatni.⁸¹

Instrukciója értelmében a főkapitány felelt a Balaton és a Mura közti erődít-ményekért is.⁸² Bár tisztában volt Haym a végvidék többi várának rossz állapotával,⁸³ főkapitányságának első részében meglehetősen kevés figyelmet kaptak ezek az erődök. Kivételt jelentett Segesd és Berzence, amelyről többször leveleztek, míg végül úgy határozott az Udvari Haditanács, hogy a nagy költségekre való tekintettel az építésükkel fel kell hagyni, s míg jobb alkalom nem nyílik rá, inkább a fővárakra kell koncentrálni.⁸⁴ Többször szóba került Kiskomárom helyzete is. Haym egyik leveléből azt is megtudjuk, hogy Kanizsa után a legfontosabb várnak tartották, s maga a főkapitány is azon volt, hogy erősítést küldjenek a várba, melyet Mátyás főherceg is több alkalommal támogatott.⁸⁵ Pár egyéb erősséggel kapcsolatban is egyeztetett a főkapitány és az Udvari Haditanács. Haym például Újudvart árokkal kívánta megerősíteni, valamint ide 100 haramia, 30 német gyalogos és 6 magyar lovas mellé még 14 huszárt és 20 németet szeretett volna küldeni, illetve jelezte, hogy az ottani vajda 2 kis ke-rekes ágyút kért, amelynek megadását is javasolta a főhercegnek. E levelében azt is megjegyezte, hogy a szentmiklósi (ma Miklósfa) vajda és a többi erődök

79 TGyM 72.1.2. 27. irat.

80 TGyM 72.1.2. 31. irat. Vö. Kanász–Kriston 2023, 56.

81 TGyM 72.1.2. 34. irat. Minderre nem is került sor, így a várat 1600. évi elfoglalásakor is kiépítetlen és romos állapotban találták az ostromlók.

82 TGyM 72.1.2. 29. irat.

83 TGyM 72.1.2. 8. és 31. irat.

84 TGyM 72.1.2. 33. és 34. irat.

85 TGyM 72.1.2. 33., 34., 37. és 43. irat. A várról: Szvitek 2008.

vajdái erősítést és utánpótlást kértek.⁸⁶

Külön szólni kell Kanizsa városának állapotáról. Az 1590-es évekre a középkori mezőváros eredeti területe már elpusztult, pusztán a régi várostól délre, a vár által jobban védett városrész maradt meg, amelyet palánkkal vettek körül.⁸⁷ E védelmi rendszer azonban Haym szerint nem bizonyult túl erősnek: a mezőváros körül egy kis árok volt, ezen belül egy meglehetősen magas kerítés állt, a városban pedig sok sárból épült ház kapott helyet, amelyek közül – ha egy részük le is égne –, ami megmaradna, az ellenség azt sáncként használhatná. Ha tehát – összegezi a véleményét – a várost nem akarnák megerősíteni, tanácsosabb lenne azt idejében lerombolni és a házak faanyagát a várba szállítani, s azt más házak építésére, vagy sánc és védművek készítésére lehetne hasznosítani. Minden egyebet az árkocskával együtt alaposan el kell rontani, a kerítést lebontani és mindent a földdel tenni egyenlővé, hogy az ellenség semmilyen védelmet ne találjon, mikor a várat meg akarja közelíteni. Mivel pedig egy ellenséges támadás esetén a város annyira nyílt és védtelen, hogy azt saját legénységük gyújtáná fel miközben a várba húzódna vissza, ezért úgy gondolta, érdemesebb lenne az ellenség megjelenése előtt ezt megtenni. Haym azonban helyesen érzékelt egy fontos paradoxont: amennyiben a várost lerombolják, a kanizsai had nem fog elférni a várban, csak ott nem lehet elszállásolni a hadat.⁸⁸ Mátyás végül úgy határozott, hogy amennyiben ostromra kerülne sor, a várost fel kell gyújtani és el kell hagyni. Addig azonban fenn kell tartani a várost, hogy a hadinépet lehessen hol állomásoztatni.⁸⁹

Kell egy ház. A lakhely problémája

A város állapotával függött össze a következő problémás ügy: a főkapitány lak-

86 TGyM 72.1.2. 33. és 34. irat.

87 Kanász 2021c, 31–33.

88 TGyM 72.1.2. 8. irat.

89 TGyM 72.1.2. 34. irat. A komolyabb ostromok alkalmával gyakorlatilag védhetetlen palánkok felgyújtása nem egyedi eset, például Zrínyi Miklós is ezt tervezte a szigetvári Újvárossal. Kelenik 2019, 48.

helyének kérdése. Haym számára már Kanizsára utazása előtt kiemelt jelentőséggel bírt a téma. Már 1594. június 26-án Bécsben arról írt Mátyás főhercegnek, hogy úgy tudja, a kanizsai mezővárosban lévő főkapitányi lakás le van rombolva és le is égett, ezért már ekkor kérte az épület mielőbbi rendbehozatalát.⁹⁰ E kérését október 4-én is megismételte: a szobák, istálló, konyha és pince mielőbbi tatarozását igényelte,⁹¹ majd nem sokkal később közölte, hogy kénytelen lesz néhány szolgálival lovait Kanizsára előre küldeni, hogy ott az istállót és a lakást előkészítsék.⁹² Mátyás főherceg október 17-én csak annyit írt, hogy a lakás ügyében a helyszínen fognak majd intézkedni.⁹³ Úgy tűnik, ezt követően váltott stratégiát a főkapitány, s innentől kezdve egyre inkább a várban lakás lehetőségét kezdte emlegetni. November 9-én arról írt a főhercegnek, hogy Zrínyi György a békés időkben a mezővárosban lakott, s ő is inkább ott lakna, ugyanis ez egészségesebb, mint a várban, de támadás esetén a várba kell mennie, ami a hadinép számára nem lenne-e káros, s nem kellene-e árulástól tartani.⁹⁴ Egy héttel később már egyértelmű döntést kért a főhercegtől,⁹⁵ Mátyás pedig konkrét választ adott: a főkapitány lakása eddig is a városban volt, a hadnép zöme is ott lakik, s Haym is ott lakjon.⁹⁶ Erről az Udvari Haditanácscsal történő egyeztetés után Püchler is tájékoztatta őt.⁹⁷

Haym azonban nem nyugodott bele a döntésbe, s hosszú érveléssel próbálta rávenni a herceget a döntése megváltoztatására. Többek közt azzal érvelt, hogy lárma idején kívánatos a városban lakni, viszont a korábbi főkapitányok pár évig a várban laktak, s feljebbvalóik tudta nélkül tették át lakásukat a városba, pedig ott lakás nem is járt volna nekik. Saját maga pedig e háborús időben a várban kell, hogy lakjon, mert a császárnak elsősorban a várhoz és nem a városhoz fűződnek az érdekei, s a főkapitány gondjaira is a vár van elsődlegesen

90 TGyM 72.1.2. 8. irat.

91 TGyM 72.1.2. 19. irat.

92 TGyM 72.1.2. 22. irat.

93 TGyM 72.1.2. 24. irat.

94 TGyM 72.1.2. 26. irat.

95 TGyM 72.1.2. 27. irat.

96 TGyM 72.1.2. 31. irat.

97 TGyM 72.1.2. 33. irat.

bízva, amit viszont nem menthet meg, ha a várból a városba teszik át. Summa summarum: amennyiben ez a parancs, ő természetesen lakik a városban, de ha tőle a vár kulcsait és ezzel a hatalmat elveszik, akkor semmiféle felelősséget nem vállalhat. Emellett persze ő szívesebben lakna a városban, de azt támadás esetén úgylis fel kell gyűjtani, ugyanis annyira védtelen, hogy egy gyenge támadásnak sem állna ellen. Így értetlenségét fejezte ki aziránt, hogy a főherceg miért azt akarja erősíteni, amikor egy esetleges támadás esetén az otlévőket levágnák, a muníciót elvinnék, a várba menekülés pedig a fentiek miatt egyébként sem lenne könnyű.⁹⁸

A főherceg ennek ellenére továbbra is úgy gondolta, hogy mivel a hadinép is a városban lakik, a főkapitánynak is jobb lenne ott berendezkedni, még akkor is, ha tudja jól, a városi ház rossz állapotban van, mivel hiányzott a pénz a felújításához. Mivel azonban Haym annyira ragaszkodik a várhoz, ezt saját felelősségére megengedi neki.⁹⁹ Haym azonban közel sem örült a döntésnek. Hangsúlyozta, hogy csak azután került át a főkapitányok lakhelye a várból a városba, hogy egy vihar a várban tárolt puskaport, s ezáltal a vár jó részét is felrobbantotta, előtte pedig csak a főkapitány helyettese lakott a városban.¹⁰⁰ Bár Haym az előzőleg felvázoltak miatt szükségesnek tartaná a várban lakást, de ha a főherceg a várost tartaná jobb ötletnek, ő engedelmeskedik, mert a várban lakást saját felelősségére hátrányosnak érzi, s úgy gondolja, veszedelme és hátránya származhat belőle.¹⁰¹

Mátyás főherceg valóban megeléghette a dolgot, s kijelentette, hogy Haymra van bízva a vár és a város is, tehát válassza ki, hogy hol akar lakni. Ha ostrom lenne, világosan megmondták, hogyan menjen a hadianyaggal, haddal, etc. a várba. A felelősség pedig a főkapitányra nézve semmiféle veszélyt nem jelent.¹⁰² Valószínűleg ez nyugtathatta meg annyira Haymot, hogy végül valóban a várba költözött, habár a várban lévő szobái a későbbiekben még sok problémát és komoly vitákat eredményeztek.

98 TGyM 72.1.2. 33. irat.

99 TGyM 72.1.2. 34. irat.

100 Vándor 1994a, 309.

101 TGyM 72.1.2. 35. irat.

102 TGyM 72.1.2. 37. irat.

Epilógus

A fentebb felsorakoztatott problémákra a korona akkor került fel, amikor Haym az Udvari Haditanácscsal is összetűzésbe keveredett. A történekről először a főkapitány egy 1595 januárjában kelt leveléből olvashatunk, melyben felrótta a főhercegnek, hogy a haditanácsosok csúfos módon traktálják, és nem járnak el tisztességesen vele szemben.¹⁰³ Mindezt az Udvari Haditanács elutasította, s innentől kezdve még hidegebb viszony állt fenn köztük.¹⁰⁴ Ilyen körülmények között kapta meg Haym a bevezetőben már ismertetett, erős hangú uralkodói pátenst.¹⁰⁵ Ez sem használt: arra hivatkozott a válaszlevelében, hogy a császárt félretájékoztatták, s nem ő a felelős a késedelemért.¹⁰⁶ A holtpontról végül egy kanizsai hír mozdította ki az eseményeket: a főherceg arról értesült, hogy a magyar és német kanizsai hadinép a zsoldfizetés és az installáció elhúzódása miatt le akar mondani. Ez már olyan szinten komoly veszélyt jelentett, hogy január 27-én közölték az eddig késlekedő főkapitánnyal, hogy haladéktalanul, éjjel-nappal siessen Kanizsára.¹⁰⁷ Nem volt mit tenni, bár minden bizonnal további érvei lettek volna a halogatáshoz, Haym útra kelt, s február 2-án már a Kanizsától nagyjából 25 km-re lévő Hídvégről írt levelet,¹⁰⁸ majd február 4-én érkezett az oly sokat emlegetett kanizsai végvárba. A fogadtatása enyhén szólva is hűvös volt: amikor meghallotta a hadinép, hogy csak öthónapnyi zsoldot akarnak nekik fizetni, sem installálni, sem mustrálni nem engedték a főkapitányt.¹⁰⁹

Haym nem mindennapi főkapitányságának története itt új szakaszba lépett. Az ezt követő, felettébb mozgalmas időszak az eddigieknél is több problémát hozott, s mindez végül vallási villongásokhoz, belső lázadáshoz és Haym bör-

103 TGyM 72.1.2. 39. irat.

104 TGyM 72.1.2. 40. irat.

105 TGyM 72.1.2. 36. irat.

106 TGyM 72.1.2. 38. irat.

107 TGyM 72.1.2. 41. irat.

108 TGyM 72.1.2. 41. irat.

109 TGyM 72.1.2. 44. irat.

tönbe zárásához vezetett, a történetet azonban itt le kell zárunk.¹¹⁰ Az eddig vizsgált több mint fél év viszont így is felettébb tanulságos. Nem atipikus volta ellenére¹¹¹ többek közt rávilágít arra, hogy a főkapitányi kinevezések sem tekinthetők „lefutott meccsnek”, komoly alkudozások zajlottak a kiszemelt személy és az Udvari Haditanács között. Kiviláglik továbbá, hogy az uralkodó számára különösen fontos végvár esetében is mennyire jelentős hiányok és problémák adódtak a hadinép létszámát, felszereltségét, valamint az ellátását illetően. Végül e pár hónap rövid áttekintése láthatóvá válik, hogy a protokollumkötetek még nagyrészt kiaknázatlan adatai milyen mélységekben mutatják be a hosszú török háború korszakának hadügyét, valamint a kanizsai keresztény őrség utolsó évtizedét.

110 TGyM 72.1.1. és 72.1.3. Röviden: Vándor 1994a, 326–329.

111 Sok esetben találkozunk szintén hosszú hónapokig zajló tárgyalásokkal az Udvar és a kiszemelt kapitány között. Kanizsa esetében jó példa Zrínyi György főkapitány esete, valamint Pálffy Miklós komáromi kinevezése. Bagi: Komárom; Vándor 1994a, 314.

IRODALOMJEGYZÉK

- Ágoston 2022.** Ágoston Gábor: *Az oszmán hódítás és Európa*. Rubicon Intézet Nonprofit Kft., Budapest, 2022.
- Bagi 2013.** Bagi Zoltán Péter: A főlélmester és a bormester feladatai a tizenöt éves háború időszakában (1593–1606) In: Muskovics Andrea Anna (szerk.): *Szőlő-bor-termelés-fogyasztás-társadalom. Borkultúra és társadalom visszatekintve a 21. századi Magyarországról*. Magyar Bortörténeti Társaság – Agrárinformációs Vállalat, Budapest, 2013. 456–461.
- Bagi 2022a.** Bagi Zoltán Péter: Ferdinand Graf von Hardegg győri Obrist mindennapjai. *Győri Tanulmányok*, 44. (2022) 9–46.
- Bagi 2022b.** Bagi Zoltán Péter: *Ferdinand Graf von Hardegg. 1. Civilek Győrért* Egyesület, Győr, 2022.
- Bagi: Hardegg.** Bagi Zoltán Péter: *Ferdinand Graf von Hardegg szatmári szolgálata alatti feladatai a részére kiállított iratok alapján*. [kézirat]
- Bagi: Komárom.** Bagi Zoltán Péter: *Komárom a Fuggerzeitungokban. (1568. május 6. – 1594. október 3.)*. [kézirat]
- Bauer 2008.** Oswald Bauer: *Pasquille in den Fuggerzeitungen. Spott- und Schmähgedichte zwischen Polemik und Kritik (1568–1605)*. Böhlau Verlag, Wien, 2008.
- Bilkei 2023.** Bilkei Irén: *Hermelines subák, vízjeles papírok és a szelídített szarvas. Hétköznapi élet a Nyugat-Dunántúlon a 15–16. században*. Szülőföld Könyvkiadó Kft., Sárvár–Szombathely, 2023. (A Nádasdyak hagyatéka 2.)
- Dávid 2016.** Dávid Géza: Arcok az oszmán kori Szigetvár történetéből. *Napút*, 18. (2016) 6. sz. 22–36.
- Dávid–Fodor 1999.** Dávid Géza – Fodor Pál: Oszmán hírszerzés Magyarországon. In: Petercsák Tivadar – Berecz Mátyás (szerk.): *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben*. Heves Megyei Múzeumi Szervezet, Dobó István Vármúzeum, Eger, 1999. (Studia Agriensia 20.) 197–202.
- Kanász 2021a.** Kanász Viktor: Kanizsa egyházi topográfiája a késő középkorban és a kora újkorban. In: Karlinszky Balázs – Varga Tibor László (szerk.): *„Capella reginalis”. A veszprémi püspökség a középkorban*. Veszprémi Főegyházmegyei Levéltár, Veszprém, 2021. (A veszprémi egyházmegye múltjából 38.) 297–324.

- Kanász 2021b.** Kanász Viktor: Kanizsa 1600–1601. évi ostromainak korabeli megítéléséről és emlékezetéről. In: Kanász Viktor – Nagy-L. István (szerk.): *Európa elfeledett hadszíntere. A tizenöt éves háború és Magyarország (1591–1606)*. Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2021. (A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 37.) 169–244.
- Kanász 2021c.** Kanász Viktor: *Oroszlán a végvárban. Thury György és Nagykanizsa*. Thury György Múzeum, Nagykanizsa, 2021.
- Kanász–Kriston 2023.** Kanász Viktor – Kriston Dorottya: A Habsburg Birodalom és a Magyar Királyság velencei szemmel. Pietro Duodo záróbeszámolója II. Rudolf udvarából. In: Kovács Annamária – Rédey-Keresztény Júlia – Vitkai Nóra – Vrabély Márk (szerk.): *Idegen környezetben. Az idegen és a más a régiségben*. ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, Budapest, 2023. 39–59.
- Kelenik 2019.** Kelenik József: Sziget ostroma 1566-ban. In: Fodor Pál (szerk.): *Szigetvár 1566. évi ostromának igaz története*. MTA BTK, Budapest, 2019. 13–110.
- Kenyeres 2002.** Kenyeres István (szerk.): *XVI. századi uradalmi utasítások. Utasítások a kamarai uradalmak prefektusai, udvarbírái és ellenőrei részére. I.* Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, Budapest, 2002. (Fons könyvek 2/1.)
- Kenyeres 2008.** Kenyeres István: *Uradalmak és végvárok. A kamarai birtokok és a törökellenes határvédelem a 16. századi Magyar Királyságban*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2008.
- Kenyeres 2022.** Kenyeres István: A Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság török elleni küzdelmének finanszírozása a 16–17. században. In: Pószán László – Veszprémy László – Isaszegi János (szerk.): *A hadifinanszírozás gazdasági alapjai az ókortól napjainkig*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2022. 138–164.
- Kerecsényi 1992.** Kerecsényi Edit: A Kanizsa környéki végházak helyzete a vár 1594–96 közötti protokollumai tükrében. *Zalai Múzeum*, 4. (1992) 29–34.
- Kerecsényi 1993.** Kerecsényi Edit: Kanizsa és környéke helyzete 1594–97 között Haym Kristóf várkapitány és a bécsi udvar levelezése tükrében. In: Szita László (szerk.): *Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből. A szigetvári történész konferencia előadásai a város és a*

vár felszabadításának 300. évfordulóján. Baranya Megyei Levéltár – Magyar Történelmi Társulat Dél-Dunántúli Csoport, Pécs, 1993. 251–274.

- Kincses 2019.** Kincses Katalin Mária: *Tábori sebesültellátás Magyarországon a XVI–XVIII. században.* Gondolat Kiadó, Budapest, 2019.
- Lázár 2021.** Lázár Balázs: Az Udvari Haditanács és a Habsburg Birodalom katonai irányítási rendszere (1556–1848). In: Hermann Róbert (szerk.): *A magyar hadügyi igazgatás története (1526–1990).* HM Zrínyi Média Közhasznú Nonprofit Kft., Budapest, 2021. 89–128.
- Marchthaler 2020.** *Veit Marchthaler magyar dolgainak leírása az 1588-as évtől.* Németh S. Katalin (ford., sajtó alá rendezte és bevezette), MTA Könyvtár és Információs Központ – Nemzetközi Magyarstudományi Társaság, Budapest, 2020.
- Pálffy 1996.** Pálffy Géza: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. *Történelmi Szemle*, 38. (1996) 2–3. sz. 163–217.
- Pálffy 1997.** Pálffy Géza: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században (Minta egy készülő főkapitányi archontológiai és „életrajzi lexikonból”). *Történelmi Szemle*, 39. (1997) 2. sz. 257–288.
- Pálffy 1998.** Pálffy Géza: A veszprémi végvár fő- és vicekapitányainak életrajzi adattára (16–17. század). In: Tóth G. Péter (szerk.): *Veszprém a török korban.* Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém, 1998. 91–174.
- Pálffy 2021.** Pálffy Géza: A törökellenes határvédelmi rendszer igazgatása a két Zrínyi Miklós korában. In: Hermann Róbert (szerk.): *A magyar hadügyi igazgatás története (1526–1990).* HM Zrínyi Média Közhasznú Nonprofit Kft., Budapest, 2021. 13–39.
- Szvittek 2008.** Szvittek Róbert József: *Kiskomárom végvár szerepe a dél-dunántúli védelmi rendszerben.* Doktori disszertáció, ELTE BTK, Budapest, 2008.
- Tóth 2004.** Tóth Sándor László: Esztergom 1594. évi sikertelen ostroma. In: Kiss Gábor Ferenc – Kruppa Tamás (szerk.): *A végvári dicsőség nyomában. Tanulmányok Balassi Bálintról és koráról.* Belvedere Meridionale, Szeged, 2004. 7–25.

- Vándor 1994a.** Vándor László: Kanizsa története a honfoglalástól a város török alóli felszabadulásáig. In: Béli József – Rózsa Miklós – Rózsáné Lendvai Anna (szerk.): *Nagykanizsa városi monográfia. 1.* Nagykanizsa Megyei Jogú Város Önkormányzata, Nagykanizsa, 1994. 215–424.
- Vándor 1994b.** Vándor László: Haym Kristóf, báró. In: Rikli Ferenc (szerk.): *Kanizsa Enciklopédia.* B. Z. Lapkiadó Kft., Nagykanizsa, 1999. 115.
- Wißgrill 1800.** Franz Karl Wißgrill: *Schauplatz des landsässigen nieder-oesterreichischen Adels von dem Herren- und Ritterstande.* 4. Wien, 1800.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK

ASMn Archivio di Stato di Mantova

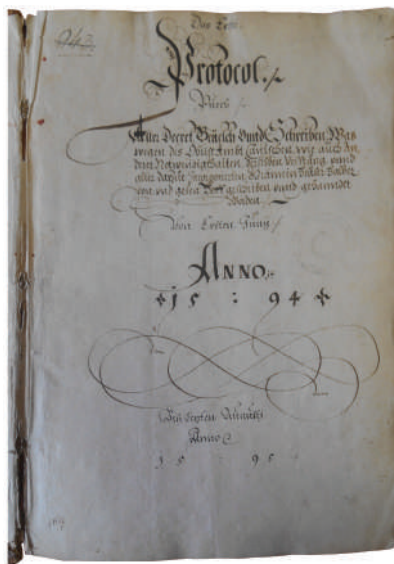
ASPr Archivio di Stato di Parma

TGyM Thúry György Múzeum (Nagykanizsa)

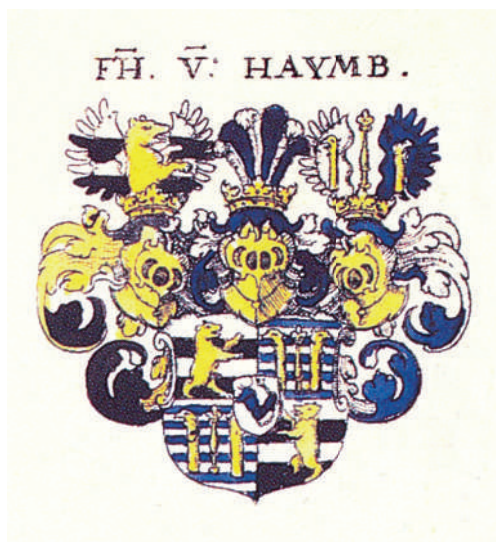
KÉPMELLÉKLET

1. kép. Kanizsa vára az 1601. évi ostrom idején
Forrás: TGyM K.2000.2.

2. kép. Az 1594-es évet tartalmazó Haym-protokollumkötet első oldala
Forrás: TGyM 72.1.2.

3. kép. A Haym család címere Johann Siebmacher Wappenbuchjában

Forrás: Wikimédia

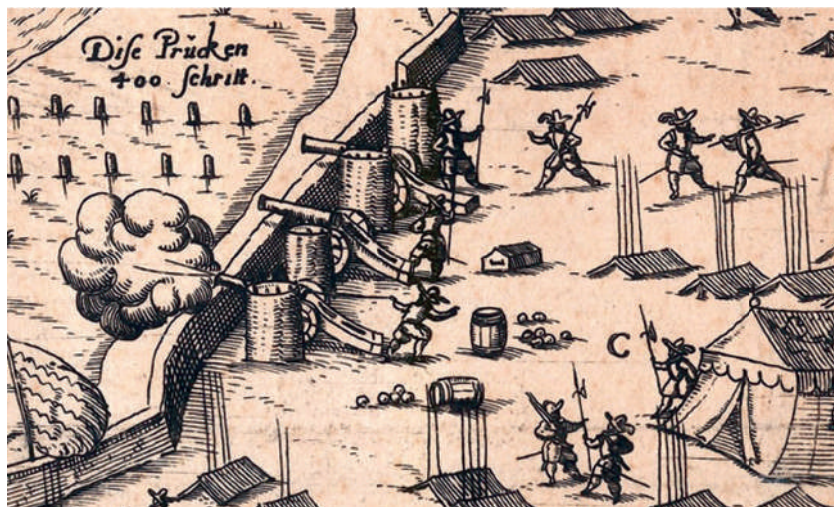
4. kép. Az ifjú Haym Kristóf ábrázolása a reichenstein várkápolnában

Forrás: Wikimédia

5. kép. Arkebúzos korabeli ábrázolása

Forrás: Metropolitan Museum of Art, Arms and Armor, 27.68.8.

6. kép. Keresztény tüzérek Kanizsa alatt 1601-ben

Forrás: TGyM K.66.6.

KÁSA CSABA

EGY SZÍN MŰ ÚTJA A VÍGSZÍNHÁZTÓL A RÁDIÓIG. BARTHA MIKLÓSTÓL CSANÁDY GYÖRGYIG

KIVONAT: Bartha Miklós (1847–1905) jogász, országgyűlési képviselő korának legkiválóbb tollú publicistája, közírója, nagy hatású szónoka volt. Budapesten szerzett jogi diplomát, Udvarhelyszék első aljegyzőjeként kezdte pályáját. 1880-ban megalapította az 1944-ig kiadott kolozsvári *Ellenzék* című napilapot. Először 1873-ban választották be a képviselőházba, amelynek kisebb megszakításokkal haláláig tagja maradt. 1901-ig az Ugron Gábor-féle 48-as párt elnöke, 1891-től a *Magyar Hírlap*, 1893-tól a *Magyarország* című lap vezércikkírója volt. Második színművét huszonhat éves korában írta *A feleség* címmel. Az 1848–49-es szabadságharc utáni megtorlás időszakából merítette témáját, 1902-ben tűzte műsorára a Vígszínház a magyar est sorozatának századik darabjaként. A nézők általánosságban tetszéssel fogadták a bemutatót, a harmadik felvonás után Barthát nyolc alkalommal tapsolták vissza a színpadi függöny elé. A Vígszínház állandó közönsége távollétével tüntetett Bartha ellen, míg az ellenzék megjelenő hívei harsányan ünnepelték, de inkább a politikust és a publicistát, mint a színpadi szerzőt. A darab három előadást ért meg.

1937-ben azonban újra felbukkant. Csanád György székelyudvarhelyi születésű költő, a *Székely himnusz* szövegének szerzője, aki akkor a Magyar Rádió rendezője volt, írt belőle hangjátékot. Február 17-én hangzott el, előtte azonban Csanád tartott előadást a darabról.

KULCSSZAVAK: Bartha Miklós, Vígszínház, Csanád György, Rádió

CSABA KÁSA

**FROM MIKLÓS BARTHA
TO GYÖRGY CSANÁDY
THE JOURNEY OF
A PLAY FROM THE VÍGSZÍNHÁZ
TO THE RADIO**

ABSTRACT: Miklós Bartha (1847–1905) was a lawyer, member of parliament, the most outstanding publicist and writer of his time, and a powerful orator. He obtained his law degree in Budapest and started his career as the first deputy notary of Udvarhelyszék. In 1880 he founded the daily newspaper *Ellenzék* in Kolozsvár (today: Cluj-Napoca, Romania), which was published until 1944. He was first elected to the House of Representatives in 1873 and remained a member until his death, with minor interruptions. He was president of Gábor Ugron's Constitution Party until 1901, editor of the *Magyar Hírlap* from 1891 and of the newspaper *Magyarország* from 1893.

He wrote his second play, *The Wife*, at the age of 26. He drew his theme from the period of reprisals after the 1848-49 War of Independence, and in 1902 the *Vígszínház* (theatre in Budapest) staged it as the 100th play in its Hungarian Evening series. The audience generally welcomed the premiere, and after the third act Bartha was applauded back to the curtain eight times. The permanent audience of the *Vígszínház* protested against Bartha by their absence, while the attending supporters of the opposition cheered loudly, but more for the politician and publicist than for the playwright. The play ran for three performances.

In 1937, however, it reappeared. György Csanády, a poet born in Székelyudvarhely (today: Odorheiu Secuiesc, Romania) the author of the text of the Szekler Hymn, who was director of the Radio at the time, wrote a radio play based on it. It was performed on 17 February, and before that Csanády gave a lecture on the play.

KEYWORDS: Bartha Miklós, Vígszínház, Csanády György, Radio

Ditrói Mór,¹ a Vígszínház igazgatója 1901-ben elhatározta, hogy a magyar színművek népszerűsítésére színháza egymás után száz magyar darabot fog játszani. 1902. január 1-jén Herczeg Ferenc *Ocskay brigádérosával* kezdődött a sorozat, és március 22-én Bartha Miklós *A feleség* című színművével végződött. Az utóbbi előadás már a bemutatása előtt megosztotta a közönséget, és mindössze két ismétlés után örökre lekerült a színpadról. Azonban 1937. február 17-én előbújt a feledésből, és Csanády György rádiójátékot rendezett belőle. Tanulmányunkban a két bemutatót és a darab fogadtatását idézzük fel.

Bartha Miklós, korának legkiválóbb tollú hírlap- és közírója, nagyhatású szónoka, politikusa, 1847. november 28-án született az udvarhelyszéki Rugonfalván.² A székelyudvarhelyi főgimnáziumban érettségizett, majd a budapesti tudományegyetemen szerzett jog- és államtudományi oklevelet. 1872-től két évig Udvarhelyszék első aljegyzője, 1873 és 1875 között függetlenségi párti országgyűlési képviselő. Megalapította az 1880-tól 1944-ig kiadott kolozsvári *Ellenzék* című napilapot, amelynek 1895-ig szerkesztője, ezután haláláig, 1905-ig főszerkesztője volt. 1881-ben került be újra a képviselőházba, amelynek kisebb megszakításokkal egész életében tagja maradt. Képviselte az udvarhelyszéki, kolozsvári, csíkszeredai, oklándi, nagyajtai, gyulai és zentai kerületet. 1891-től a *Magyar Hírlap*, 1893-tól a *Magyarország* című lap vezércikkírója, 1898-ban a Petőfi Társaság választotta a tagjai közé. 1901. január 1-jétől folytatásokban közölte az *Ellenzék* az előző évi hegyvidéki útján szerzett tapasztalatait. Ebben

1 Ditrói Mór (Himmelstein Móric) (1851–1945) színész, rendező, színházigazgató. 1887-től 1896-ig a kolozsvári Nemzeti Színház, utána 1916-ig a budapesti Vígszínház igazgatója volt.

2 Bővebben Botlik 2015. Önálló kötetben Botlik 2016. Bartha születési időpontját a szakirodalom és a lexikonok tévesen tartalmazzák, Botlik József ebben a tanulmányában közölte az anyakönyvi bejegyzés alapján a helyes dátumot: Botlik 2019, 8.

a Darányi Ignác által kezdeményezett, Egán Ede által irányított, a földműves lakosság megsegítését végző földművelésügyi miniszteri kirendeltség munkáját mutatta be.³ A kitűnő, műfajában az első magyar szociográfia röviddel Egán halála után, 1901 végén könyv alakban is megjelent *Kazár földön* címmel.⁴

Bartha Miklós 1905-ben, alig egy hónappal az 57. születésnapja előtt agyvérzésben elhunyt. Halála mély részvétet keltett országszerte, földi maradványait a főváros által adományozott díszsírhelyben helyezték örök nyugalomra. Temetése után az ország összes nagyobb városában utcát neveztek el róla, a *Magyarország szerkesztősége* pedig gyűjtést indított szobrának felállításához. Síremlékét – amelynek költségei fedezésére Bartha tisztelői jótékonyági rendezvényt szerveztek –, Kallós Ede művét 1907-ben Wekerle Sándor miniszterelnök avatta fel. Bartha összegyűjtött munkái hat kötetben 1908 és 1913 között jelentek meg.⁵ Másfélszerez életnagyságú bronzszobra, Istók János alkotása – mint említettük – a *Magyarország* kezdeményezésére indult közadakozásból létesült. 1914-ben avatták fel a budapesti Városligetben, amikor gróf Festetich Géza alpolgármester vette át a főváros kezelésébe. 1949-ben a kommunista hatóságok jogtalanul elbontották, és a mai napig a Budapest Galéria raktárában várja a törvényes állapot helyreállítását.

Bartha Miklós korának elismerten legnagyobb hatású közírója volt, az ellenzéki pártok teljes tábora várta napról napra vezércikkeit. Szépirórnak sem volt sikertelen. Az *Ellenzékben* folyamatosan jelentek meg rövid szépirodalmi írásai, tárcái, olaszországi útirajzai és levelei, a Kárpát-hazában tett *kóborlásokról* szóló beszámolóí.⁶ 1898-ban adták ki a *Hangulatok* című kötetét, amelyben lelkének rajzait, gondolat- és érzésvilágának színes lenyomatait tette közzé.⁷ A *Magyar Szemle* a könyv ismertetőjében így összegzett: „Bartha Miklós tehát gyönyörűen tud írni. Nincs publicista, aki vetekedhetnék az ő nyelvével, ennek magyarosságával, zamatjával, színével és erejével. Megesik, hogy a legnagyobb költő nyelve is prózává aljasodik az ihletetlenség szerencsétlen pillanataiban.

3 Bővebben Botlik 2018; Kása 2018.

4 Bartha 1901.

5 Bartha 1908. A hat kötet folytatásaként a közelmúltban megjelent a hetedik: Kása 2023a.

6 Összegyűjtve Bartha 1908. II. kötete közölte újra ezeket az írásokat.

7 Bartha 1898.

Bartha prózaíró, de az ő prózája a legtöbb esetben költeménnyé magasztosul.”⁸

Ezért természetes, hogy 1898. december 23-án a Petőfi Társaság tagjai közé választotta Barthát. Mint irodalomtörténeti érdekességet megemlítjük, hogy a három megüresedett helyre tíz ajánlás érkezett, a huszonhét megjelent tag huszonegy szavazatot adott le Bartha Miklóusra és tizennyolcat a másodikként bejutó Gárdonyi Gézára. „Az ő megválasztásában egyetért az egész társaság, mely nemcsak kitüntetni akarja Barthát a megválasztással, hanem magát is Barthával.”⁹

Azonban Bartha Miklós színpadi babérokra is vágyott. Első kísérlete a *Melanie* című színdarab volt, amelyet 1888. március 22-én mutatott be a kolozsvári Nemzeti Színház. A *Kolozsvár* című napilap kritikája szerint a darab határozott sikert ért el. Azután így folytatta: „A meséjében sok a hiba, a cselekménye kevés, a karakterei ingatagok, hanem tele van erőteljesen, szépen megírt jelenetekkel s foglalkoztatja a néző fejét és szívét. [...] Előkelőbb az eszmemenete, mint a mi színműíróinknak általában. A napi kérdésekkel foglalkozik, amikben mindnyájan élünk. Odavet egy-egy kérdést, megold egyet-egyét. Mind, akik halljuk, mondhatnánk hozzá valamit. Elvehetnénk belőle, tehetnénk melléje.”¹⁰ Ennél egyértelműbben fogalmazott később – mint első életrajzírója – Sebesi Samu, Bartha unokaöccse, az *Ellenzék* szigorú kritikusa:¹¹ „Ragyogó dikciók és szellemes dialógok ragadták el a közönséget, de a drámai hatás elmaradt. Azért a szerzőt zúgó tapsok szólították gyakran a függöny elé, a színészek pedig, mint kiváló kritikusukat, babérkoszorúval lepték meg. Barthát nem kábította el a közönség zajos tapsa; ítéletét pedig nem vesztegette meg a színészek ünneplése. Bukását megérezte.”¹² Tudta, az ünneplés nem a színpadi szerzőnek, hanem a közírónak, a főszerkesztőnek, az ellenzéki politi-

8 Keményfi János: Hangulatok. *Magyar Szemle*, 1998. február 27. 106.

9 *Magyarország*, 1898. december 24. 10.

10 SZ.: *Melanie. Kolozsvár*, 1888. március 23. 2.

11 Sebesi Samu (1859–1930) író, újságíró, színikritikus. Pályáját 1880-ban a Bartha Miklós által alapított *Ellenzék* című napilapnál kezdte el. A későbbiekben is Kolozsváron alkotott, nyolc színdarabot, két némafilm-forgatókönyvet írt. Kilenc önálló kötete és Bartha Miklós-ról összeállított életrajza jelent meg. Bővebben: Kása 2022.

12 Sebesi 1908, 74.

kusnak szólt. Önironikusan vonta le a következtetést az *Ellenzék*ben: „Vallomás. Nemzeti Színház. »Melanie« minden gyöngeségei mellett is annyira legalább talpon maradt, hogy ma másodsor lép a színpadra. Ezt aényt én a kolozsvári Nemzeti Színház művészeinek és művésznőinek köszönhetem.”¹³

Bartha azonban nem adta fel, és újabb darab írásába fogott, esetleg folytatva egy korábban elkezdett művét. Biztosan csak annyit tudunk róla, hogy még fiatal korában szerezte. *A feleség* címmel 1899-ben nyújtotta be a budapesti Vígszínházhoz, de nem siettetette a műsorra tűzését. Mint már említettük, 1902. január 1-jén indította el Ditrói Mór a száz magyar darab sorozatot, amelynek záró előadásává *A feleséget* választotta.

A próbák elkezdéséről már március 20-án hírt adott Bartha lapja, a *Magyarország*. Egy kis előzetes is megjelent az 1864-es emigrációban játszódó történetből, megtekintésére csábítva a közönséget: „A rendkívül gyors cselekményű színdarab a hatvanas évek érdekes politikai evolúcióival is foglalkozik, s a Vígszínház ambiciózus művészgárdája egész lelkesedéssel foglalkozik a darabbal.”¹⁴ Ezután a szereposztást is ismertették. Két nap múlva újabb beharangozót közölt a lap, hasonló stílusban: „Anélkül, hogy indiszkrétciót követnénk el, elárulhatjuk, hogy a holnap esti bemutató az idei színházi évad egyik legérdekesebb eseménye lesz. Maga az a kor, amelyet a darabban életre kelt a szerző (1864), a legérdekesebb korszakok egyike, az az idő, amikor egész Európa a kialakulás jegyében állott. Ezt a korszakot támasztja föl Bartha Miklós darabja, s ezt állítja ritka élethűséggel s nagy művészettel a nézőközönség elé.”¹⁵

A bemutató 1902. március 22-én, szombat este fél nyolckor kezdődött. Érdekes módon tizennégy évvel később pontosan ugyanazon a napon került műsorra, mint előző színdarabja, a *Melanie*.

Másnap, március 23-án a *Magyarország*ban Zboray Aladár¹⁶ – még az előadás előtt, feltehetőleg a főpróba alapján megírt – hosszú tárcában mutatta be a

13 Bartha Miklós: Vallomás. *Ellenzék*, 1888. március 23. 3.

14 (A feleség.) *Magyarország*, 1902. március 20. 8.

15 (Bartha Miklós). *Magyarország*, 1902. március 22. 9.

16 Zboray Aladár, zborói (1868–1908) író, színpadi szerző, hírlapíró. Ekkor a *Magyarország* főmunkatársa volt.

darabot, részletesen ismertetve cselekményét,¹⁷ nem fukarkodva a szerző dicséretével sem. A történet lényege: Firtos Imre vármegyei alispán, aki a szabadságharcban honvédezedesként harcolt, a világesi fegyverletétel után Párizsba menekült, ahol vívómesterként tartotta fenn magát. Felesége, Felsenbrunn Mária grófnő összeköttetései révén megtarthatta birtokait, de azzal a feltétellel, hogy férjével nem érintkezhet, és a Nassaui Hercegségben, Wiesbadenben kell élnie lányukkal, Emmával. Ő azonban birtokai jövedelmét férjének küldte el minden évben, hogy az emigráció céljaira fordítsa. Firtos titokban, Montagnan álnéven feleségéhez utazik, mert leányába beleszeretett Ervin, Traugott bárónak, a nassau miniszternek a fia, aki egyébként osztrák katonatiszt volt. A házasságot – bár nem kedvére való a vőjelölt – a feleség nem meri ellenezni. A leány, aki egy Kibéd Iván nevű fiatal magyar ügyvédbe szerelmes, azonban igent mond, mert a fiú nem viszonozza érzelmeit. Útközben a vonaton Firtosnak nézeteltérése támad egy Wasserburg nevű osztrák spicclivel, aki gyanút fog Firtossal szemben. Az eljegyzés után érkezik meg egyszerre Wiesbadenbe Firtos és a spicli. Kibéd, aki egyben a Firtos család ügyvédje, szóba hozza, hogy ne éljenek külön, dobják oda a vagyont az osztrákoknak, az emigráció ügye úgysis elveszett. Távozásakor ottfeljejt naplóját, amiben érzelmeit is leírta. Wasserburg a füzetet ellopja, majd elolvastatja Emmával, aki számára ebből kiderül, hogy Kibéd szereti, csak nem akarja, hogy egy dúsgazdag feleség tartsa el.

A spicli meg akarja bosszulni az általa Montagnan néven ismert Firtoson a vonatbéli kínos ügyet, kiszimatolja, hogy az éjszakát Felsenbrunn grófnőnél töltötte, s elkezdi terjeszteni a hírt. Ez kapóra jön egy fiatal özvegynek, Löwensteinnének, aki meg akarja szerezni magának Traugott báró fiát. Száz aranyat ígér a spiclinek, ha bizonyítékot szerez az éjszakáról. Reggel Firtos búcsúzik feleségétől, a grófnőtől, aki könyörög, hogy vigye őt is, és lányukat is magával a szegénységbe. Szíve hajlana is rá, de az emigráció ügyének nagy szüksége van felesége birtokainak jövedelmére, ezért nemet mond. Alighogy távozik, megjön a spicli, házkutatási paranccsal. Megkérdezi a grófnőt a leánya előtt, hogy a Montagnan név alatt a férje rejtőzik-e, vagy ő csak a szeretője. Ebben a pillanatban az asszonynak nem-

17 A darab szövegkönyve megtalálható az Országos Széchényi Könyvtár Színház történeti Tárában.

csak a tisztessége forog kockán, hanem a férje élete is, akit távollétében halálra ítél az osztrák bíróság. Győz benne a honleány, és Montagnant a szeretőjének vallja. A leánya megtörik, az osztrák kém diadalmasan távozik. Az anya ezután megesketi lányát a feszületre, hogy a titkot soha nem árulja el, és elmondja neki az igazságot.

A reggelizőhelyen már mindenki tud az éjszakai esetről, gyanúsán méregetik a grófnőt és a leányát. Traugott báró fia, Ervin elhatározza, hogy szakít jegyesével, amihez konyakkal gyűjt bátorságot. A gyűrűt sértően adja vissza, a kiabálásra megérkezik Kibéd, verekedésre, majd párbajra kerül sor. Közben Wasserburg három, általa a házkutatás során elkobzott politikai levél miatt kéri Felsenbrunn grófnő kiadatását, akit maga Traugott báró, a miniszter hallgat ki. A grófnő Montagnant előtte is kedvesének vallja, mire a miniszter kijelenti, hogy ebben az esetben szó sem lehet gyermekeik házasságkötéséről. Az osztrák spicli közben sürgeti áldozata kiadatását, már zsandárokért is küldött. A miniszter azonban még nem akarja kiadni a grófnőt, mert várja a választ arra a táviratra, amit a nassau hercegnek küldött, és amiben javasolta az Ausztriával való szakítást. Ekkor megérkezik Kibéd és vele Firtos, aki értesülvén az eseményekről, azonnal feladja magát az osztrák spiclinek. Közben megérkezik a herceg válasza, nem fogadja el Traugott báró javaslatát. A miniszter lemond, de előtte még kiállít egy menlevelet Firtos Imrének és családjának Franciaországba. Kibéd Iván pedig boldogan öleli magához szerelmét, Emmát.

A tárcza szerzője elsősorban Bartha színművének hazafias szólamait dicsérte: „Színesebb, magyarabb s tartalmasabb prózát ma nem ír senki Bartha Miklósnál. A drámai nyelvnek pedig éppen ez a három tulajdonsága az, amely a színpadról leginkább hat. Bartha Miklós híres tömörsége színpadi effektusokra is alkalmas. Poézise könnyeket csal a szemekbe, hazafias tüze gyűjt, maró szatírája fölizgat, igazsága meggyőző és lefegyverez. Akiben van magyar érzés s ismeri a régi, nagy idők magyar úrasszonyait, igaz lelki gyönyörrel fogja élvezni tudni Firtosné gyönyörűen megkomponált alakját. Magyarabb, igazabb asszonyt, ideálisabb feleséget, a szó igaz értelmében, nem szerepeltetett még magyar író a színpadon. Bájosabb magyar leányalakot alig ösmerünk Emmánál. Ez a szűkszavú, szemérmes s mégis forrón érző leány, akinek lelki tisztaságát, szűzies tartózkodását oly jellemzően kelti életre Bartha Miklós, típusa a magyar úrileánynak. Pompásan megrajzolt alak az intrikus, a meghunyászkodó, s egyszerre orcátlan osztrák spic-

li alakja is, amint egyáltalán élnek *A feleség* szereplői, hús és vérből való alakok.”¹⁸

A *Hazánk* is közölt egy tárcát a darabról Kacziány Géza¹⁹ tollából, amely szintén az előadás előtt íródott, de az utána való napon jelent meg. A cselekményt hasonlóan mutatta be, mint Zboray Aladár a *Magyarországban*, azonban fontosnak tartotta, hogy a szerző politikai küzdelmeit is megemlítsse. „Bartha Miklósnak, a nagy publicistának, a magyar nemzeti ügy hatalmas harcosának minden irodalmi ténye egy-egy politikai fontosságú cselekmény. Napi fogyasztásra szánt cikkei a hír szárnyain járnak be az országot, ezreknek és ezreknek képezik szellemi táplálékát, ébren tartva e silány korban a mindegyre elszunynyadó önérzetet, gátolva a folytonos megalkuvást és az elerkölcstelenedést. Méltó fegyvertársa ő az ország első publicistájának, b[áró] Kaas Ivornak,²⁰ ki immáron majdnem négy évtizeden át folytatja harcát az országos korrupció ellen. Bartha nem egészen tíz évvel ifjabb harcosa a közügynek, ő csak harminc éves háborúra tekinthet vissza, de részéről békekötésre nincs kilátás, mert politikai eszménye elérésétől távolabb van az ország most, mint valaha, s az őszfejú, örökifjú harcosra most is épp oly szükség van, mint harminc év előtt. A publicista azonban eléggé megvénült arra, hogy a kérészetű cikkek mellett irodalmi alkotásokra is gondoljon [...]”²¹ Vagyis érződik az az elvárás, hogy a darabot a társadalmat már akkor megosztó törésvonalhoz illesztve, a szerző politikai állásfoglalásain keresztül értelmezze a néző. Bartha megnyilatkozása ebben az új formában az irodalomnak nyereség, a hazának valódi szolgálat, az eddig teljesítetteknek méltó folytatása – zárta tárcáját a *Hazánk* publicistája.

Így viszont érdekes lehet a kérdés, hogy miért a Vígszínházat választotta Bartha a darabja számára. A játékszín 1896. május 1-jén nyílt meg az uralkodó, (Habsburg) I. Ferenc József részvételével Budapesten, a Lipót körút 14. szám alatt. Ekkor még a körút külső oldalán elterülő városrész is az V. kerülethez tar-

18 Zboray Aladár: *A feleség*. *Magyarország*, 1902. március 23. 4.

19 Kacziány Géza, dr. (1856–1939) bölcséleti doktor, középiskolai tanár, író, műfordító, publicista.

20 Kaas Ivor, reventlowi báró (1842–1910) apai ágon dán származású országgyűlési képviselő, publicista.

21 Dr. Kacziány Géza: „A feleség.” – Bartha Miklós drámája. – *Hazánk*, 1902. március 23. 1.

tozott.²² Tehát joggal megkockáztathatjuk azt a kijelentést, hogy a Vígszínház a lipótvárosi közönség kulturális igényeinek megfelelő műsorral működött. Ezt figyelembe véve még érdekesebb kérdésünk: miért ide hozta darabját Bartha? Ezt életrajzírója, Sebesi Samu sem említette. A *Hazánk* tárcaírója célzott arra, hogy először, Bánffy Dezső miniszterelnöksége²³ idején Bartha a Nemzeti Színházhoz vitte, de az akkor éppen Bánffy miatt nem merte előadni. Később a Magyar Színházhoz, de ott nem adták elő. Ezután került a Vígszínházhoz.²⁴

A száz magyar mű – bár többségükre helyesebb lett volna a Magyarországon írt színdarab megnevezést alkalmazni – műsorra tűzése feltehetően politikai fogás volt Ditrői Mór részéről. Ezt a vélekedést támasztja alá az évadot áttekintő elemzésében a *Katolikus Szemle* is. A folyóirat a Vígszínház esetében a következő megjegyzést tette a magyar előadás-sorozat kapcsán: „A színház igazgatósága pedig, mintha csak megbánta volna, hogy magyar darabokba botlott, azóta ismét a könnyűvérű és lenge szoknyájú gall múzsához pártolt vissza s francia bohóságokat és bolondságokat s kétértelmű, rossz élceket hallunk a színpadról a magyar színművészet nagyobb dicsőségére.”²⁵ A száz estéből pedig egyet az ellenzék legkiválóbb publicistájára szánni, figyelembe véve a várható sajtóvisszhangot mint ingyen reklámot, nem lehetett nagy áldozat a színház részéről.

1902. március 22-én este fél nyolc órakor a Vígszínházat zsúfolásig megtöltő közönség előtt kezdődött el a premier. A magyar ciklus utolsó estéje alkalmából nyitánnyal, a *Himnusszal* indult az előadás, amelyet a jelenlévők felállva hallgattak végig. Befejezésül pedig a *Szózat* hangzott el, a nézősereg pedig ünnepi hangulatban oszlott szét.²⁶

A főbb szerepeket a Vígszínház – egyben a kor – legnevesebb színészei játszották. Firtos Imrét Balassa Jenő; feleségét, Felsenbrunn grófnőt Szerémy Gizella; leányukat, Emmát B. Lenkei Hedvig; Kibéd Ivánt Góth Sándor; Traugott

22 A városrész elnevezéseiről és közigazgatási hovatartozásairól bővebben Kása 2021.

23 Bánffy Dezső, losonczy báró (1843–1911) politikus. 1895 és 1899 között miniszterelnök, a Szabadelvű Párt tagja.

24 Dr. Kacziány Géza: „A feleség,” *Hazánk*, 1902. március 23. 1.

25 b. j.: Színházaink és drámairodalmunk. *Katolikus Szemle*, 16. (1902) 10. füzet. 969.

26 (A feleség.) *Magyarország*, 1902. március 25. 9.

bárót, a minisztert Hegedűs Gyula; Ervint, a fiát Tanay Frigyes; Wasserburgot, a spiclit Szerémy Zoltán alakította.²⁷

A bemutatót követő napokban a vezető hírlapok hosszabb-rövidebb terjedelemben tudósítottak az előadásról, és kritikájukban a világnézetüknek megfelelően természetesen mást és mást emeltek ki.

Több beszámolóban is kitértek egy érdekes, a színházon belüli közönségcserére. Az *Alkotmány* is furcsállotta a történeteket: „Minden tekintetben sajtáságos volt a ma esti bemutató. A Vígszínházat mintha kisöpörték volna; a megszokott publikum ma hiányzott. Az előkelő társaságok tagjai, közéletünk nagyjai, a művelt színházi közönség töltötte meg a sorokat, s az a néhány üres sor, mely a nézőtér hátsó részén ásitott, csak azt mutatta világosan, miszerint a lipótvárosi publikumnak a mai hazafias tárgyú és a tiszta világú darabnál kedvesebb »A dada«²⁸ félvilági erkölcsé [...]»²⁹ Hasonló megállapítást tett a *Pesti Napló* is, amikor megjegyezte, hogy a közönség jó része szinte csak vendégszerepelt Bartha színművének bemutatóján.³⁰ A *Magyar Nemzet* is megemlíttette ezt: „A speciális közönség, mely ez este a házat megtölté – mert a színház rendes közönségéből vajmi keveset láttunk ez alkalommal – oly előzékeny volt, hogy még a túl

27 Balassa Jenő (Schweiger Jakab) (1859–1926), 1896-tól 1925-ig a Vígszínház tagja. Szerémy Gizella, középgéczi (1867–1936), 1895-től a kolozsvári Nemzeti Színház művésze, 1899-ben szerződött át a Vígszínházhoz, 1902-ben visszavonult. Lenkey (Schlenker) Hedvig (1877–1970), 1986-tól a Vígszínház, 1903-tól 1914-ig a Nemzeti Színház tagja. Góth (Gutfreund) Sándor (1869–1946) 1896-tól – megszakításokkal – 1946-ig a Vígszínház színésze. Hegedűs (Heckmann) Gyula (1870–1931) 1896-tól 1926-ig két év kihagyással a Vígszínházban játszott. Tanay Frigyes (1875–1925) pályáját vidéken kezdte, 1902 és 1924 között a Vígszínház művésze. Szerémy Zoltán, középgéczi (1861–1934), Szerémy Gizella bátyja. 1896-tól harminchárom éven keresztül volt a Vígszínház tagja.

28 Bródy Sándor: A dada. 1901. január 18-án mutatta be a Nemzeti Színház, majd 1902. január 19-én a magyar ciklusban a Vígszínház. Bródy Sándor (1863–1924) író, publicista. Egerben született Bródy Jakab és Blau Katalin gyermekeként. 1888 és 1889 között, majd pedig 1890-től a *Magyar Hírlap* újságírója. Saját kiadású folyóirata a *Jövendő* és a *Fehér Könyv* volt. A *dada* című színdarab lényegét így foglalta össze a *Magyarország* kritikusa: „Az a kép, amit Bródy fest a fővárosnak erről a társadalmáról, visszataszító és sivár. Bűn, szenny, önöség, hajsza a pénz, a gyönyör után; túltengése mindannak, ami állati az emberben.” (z. a.): A *dada*. *Magyarország*, 1902. január 19. 9.

29 Sz. K. Gy.: A feleség. *Alkotmány*, 1902. március 23. 7.

30 N. E.: Két bemutató-előadás. *Pesti Napló*, 1902. március 23. 9.

sok zenét is türelmesen vevé, mellyel az előadást külső mozzanataiban kísérik.”³¹

Az *Alkotmány* című lap egyértelmű sikerről tudósított: „A nyílt színpad előtt számtalanszor viharzott fel a taps, s a felvonások között vagy hússzor hívták a lámpák elé Bartha Miklóst. Két hatalmas babérkoszorút kapott az előkelő közönség zajos ünneplésben megnyilatkozó elismerése között. A Nemzeti és Országos kaszinó tagjai, képviselők és a főváros előkelőségei tapsoltak ma Barthának, akik örömet jöttek el a Vígszínházba végignézni egy tisztességes darabot. Az egyetemi ifjúság nagy számban volt jelen az előadáson, s a színházból távozó Bartha Miklóst zajosan ünnepelte.”³² A *Budapesti Hírlap* finoman célzott arra, hogy Bartha fiatal – huszonhat éves – korában írta színművét, már akkor is hatalmas tollú politikai író volt, azonban nyelvezete nem illik a színpadra. Látható már benne az állványzat – írta a kritikus –, de nincs befejezve az épület. Ennek ellenére zajos sikerről számolt be a hírlap: „A darabot szívesen fogadta a közönség. A harmadik fölvonás után nyolcszor, a második után négyszer, az első után ötször hívták [Barthát] a lámpák elé, s meg kellett jelennie az utolsó fölvonás után is, amelynek drámai hatása is erősebb volt. Kapott hatalmas babérkoszorúkat is.”³³ Bartha lapja, a *Magyarország* sem fukarkodott a dicsérettel: „Bartha Miklós színművének szombati bemutatóján lelkesen és őszintén ünnepelte a színházat zsúfolásig megtöltő közönség a szerzőt. Minden fölvonás után számtalanszor hívták, s szünni nem akaró tapssal, lelkes éljenzéssel tüntettek a kitűnő író mellett. Melegebb, színesebb színházi estére alig emlékezünk ebben a szezonban.”³⁴

A *Pesti Hírlap* kissé felemásan értékelt. Elismerte ugyan a zajos közönségsikert, azonban a színműről nem volt jó véleménnyel: „Bartha Miklós darabjáról kevés a mondanivalónk: sem darab, sem színmű. Enyhítő körülmény, hogy már igen régen írta, súlyosbító körülmény, hogy most deres fővel előáll vele. A hatvanas évek elején játszik a darab, emigráns dráma, így tehát a hazafiság

31 Vígszínház. *Magyar Nemzet*, 1902. március 25. 8.

32 Sz. K. Gy.: A feleség. *Alkotmány*, 1902. március 23. 8.

33 (Md.): A feleség. *Budapesti Hírlap*, 1902. március 23. 9.

34 (A feleség.) *Magyarország*, 1902. március 25. 9.

mellette van. Általános jellemző: darabokra szaggatott vezércikk. Mindnyájan egyformán beszélnek, a Bartha Miklós nyelvén.”³⁵ Hasonló volt a *Pesti Napló* véleménye. A darab sikere mellett kiemelte annak gyengéit is: „A publicista látását a színpad megzavarja, nyelvezetét az a tudat, hogy a színpad nem szószék, s hogy embereket kell megszólaltatnia és nem olvasóknak prédikálnia, lenyűgözni. A politikus, aki az államgépezet rejtekeibe bele tud nézni, elmulaszt néha körütekinteni és meggyőződni róla, hogy ugyan mi történt a legutóbbi évtizedekben a literatúrában és a művészetben. Ezeket a bajokat sínylette meg Bartha Miklós darabja.”³⁶ A cikkíró hozzátette, hogy a szerző megérdemelte volna, hogy a színház ezeket és a hasonló technikai hibákat segítségképpen az előadás előtt kijavítsa.

Természetesen lesújtó kritikák is születtek. Az egyik a *Budapesti Napló*ban jelent meg. Szókratész és Pólosz vitájának³⁷ – Hacsek és Sajó korai előképeként – álcázva, gúnyolódott szerzője³⁸ Bartha színdarabján és annak közönségén. Az előadás szerinte unalmas, a spicli ügyefogyott, gyámoltalan, korlátolt és átlátszó volt. Az összes szereplő egy nyelven beszélt, Bartha mindegyik alakjában önmagát szólaltatta meg. A következő párbeszéd részlet illusztrálja, hogy mit hámozott ki az előadásból a hírlapíró:

„Socrates: Vajon nem ösmered-e Polos, kik a karzaton azok a fiatal, csupaszkepű gyermekek?

Polos: Ó hogyne. Ők a jövődő őrei, kik csak nemrégiben is végigharsogták zajukkal az egész országot, s kik megalakították az ezer ifjak szövetségét.

Socrates: És mit keresnek ma a Vígszínházban?

Polos: Vezérük és mesterük, Bartha Miklós műve kerül ma előadásra, s ennek megünneplésére gyűltek össze. Magukkal hozták fiatalságuk egész hevét és lelkesedését, mely felér a mezők pompázó tavaszi zöldjével.

Socrates: Ide integetnek a földszintre. Ne köszöntsük őket?

35 (A feleség.) *Pesti Hírlap*, 1902. március 23. 8.

36 N. E.: Két bemutató-előadás. *Pesti Napló*, 1902. március 23. 9.

37 Lásd Platón műveiben Szókratész, Gorgiasz, Pólosz és Kalliklész dialógusait.

38 A cikk alatt (p. á.) szerepel. Gulyás Pál *Magyar írói álnév lexikona* szerint 1902-ben a *Budapesti Napló*ban ez a monogram Pikler Árpádot takarta. Pásztor (Pikler) Árpád (1877–1940) író, újságíró, ekkor még a szocialista eszmék híve volt.

Polos: Ó ne! Üdvözlésük nem nekünk szól. Lásd, itt ülnek elvtársaik, a klubtagok, kik csoportostul vették a jegyeket, hogy csoportostul üdvözölhessék a mestert. Mily nemes szeretet! Íme, egészen más a színház képe, mint a rendes bemutató előadásokon. A színház törzslátogatói nincsenek itt, igaz, hogy néhány padosor és páholy üres, de akik megjelentek, mind tántoríthatatlan barátok és elszánt hívek. Lásd, eljöttek a mester elvtársai közül azok is, akik vele az országháza harcaiban is együtt állanak. Úgy látszik, az ő eszméiket szolgálja e dráma is.”³⁹

Egyértelmű politikai elemzés a Vígszínház törzsközönségének nézőpontjából.

A legdurvább támadást a *Magyar Szó* – radikális, antiklerikális irányú, ebből következően protestáns és szabadkőműves szellemiségű, nem sokkal korábban alapított napilap – folytatta a színmű ellen. Pontosabban azon keresztül a szerzőjével szemben. Végkövetkeztetése, hogy a magyar ciklus századik előadása méltó befejezése volt az egész sorozat silányságának, még elfogadható egy kritikusi véleményben. Azonban az írás túlnyomó része Barthával foglalkozott, és a hazafiságát kérdőjelezte meg. Felelevenítette egy korábbi vádját: 1901. május 30-án megtámadta Barthát, hogy néhány nappal korábban, az országos ifjúsági tornaversenyen, amikor a katonazenekar József királyi herceg tiszteletére a Gotterhaltét játszotta, a megjelent magyar előkelőségek, országgyűlési képviselők közül egyedül Bartha vette le a kalapját.⁴⁰ A cikk a választási hadjárat alatt jelent meg, amit ki is használtak Bartha ellenfelei Gyulán, a választókerületében, egy nagygyűlésen.⁴¹ Így történt-e, vagy sem, ma már eldönthetetlen.

Ami tény: 1901. május 26-án és 27-én, Budapesten a vallás- és közoktatásügyi minisztérium országos ifjúsági tornaversenyt rendezett. Az eseményt megtekintő József királyi herceg távozásakor a szokásnak megfelelően, elkezdték a Gotterhaltét játszani, azonban a jelen lévő négyezer fiatal – ösztönös tüntető – éljenzése elnyomta a katonazenekar hangjait.⁴² Az esetből képviselőházi interpelláció is ke-

39 (p. á.): Socrates a Vígszínházban. *Budapesti Napló*, 1902. március 23. 9.

40 Bartha Miklós kalapja. *Magyar Szó*, 1901. május 30. 2.

41 Bartha–Hentaller. *Békésmegyei Közlöny*, 1901. június 13. 2.

42 Országos ifjúsági tornaverseny. *Budapesti Hírlap*, 1901. május 28. 3.

letkezett, amelyben a kérdező képviselő szerint a Gotterhalte eljátszása előtt a rendezők megkérték a dízsátor előtt álló közönség tagjait, hogy azt levett kalappal hallgassák majd végig.⁴³ Ugyanakkor sem a parlamentben, sem a hírlapokban nem szóltak arról, hogy kin maradt rajta a kalap, és ki állt hajadonfőtt. Egyedül a *Magyar Szó* tette közzé saját változatát. Az esetről sehol máshol nem találtunk tudósítást. Sőt Bartha válaszát is hiába kerestük, feltehetően nem tartotta fontosnak cáfolni a hírlapot.

Visszatérve a *Magyar Szó* kritikájához, *A feleség* előadása után 1902-ben újra felelevenítette egy évvel korábbi vádját. S azzal folytatta írását, hogy Vígszínházban a színmű elkezdése előtt a zenekar eljátszotta a himnuszt, amit a közönség felállva hallgatott végig. Majd a cikkíró felteszi a kérdést: öneki, aki hazafiúi érzése szerint tiszteli a himnuszt, miért kell Bartha Miklóst felállva ünnepelnie? Ráadásul azt a volt ugronpárti elnököt, aki egy évvel korábban az osztrák császári himnuszt hallgatta levett kalappal? Végül levonja következtetését, amely már nem az előadásról szól: „Bartha Miklóson nem csodálkozunk, mert az ő természetrajzát már ösmerjük; ahol az osztrák udvar kegyeire számíthat, ott a Gotterhalle előtt emel kalapot, ahol pedig a magyar közönség szíves pártfogására szorul, ott a Himnusszal kezdi, s a Szózáttal fejezi be a darabját.”⁴⁴

Azonban ez a kritikának álcázott támadás – ami már-már gyalázkodásnak is nevezhető – valójában nem a színdarabról szól, hanem Bartha Miklóst igyekezett lejáratni. Ahhoz, hogy megértsük, tekintsünk vissza a *Magyar Szó* megalapítására. 1899. február 17-én Bánffy Dezső miniszterelnök bejelentette lemondását, amihez Bartha Miklós vezércikkei, maróan satirikus írásai nagyban hozzájárultak.⁴⁵

Bánffy bukását Bartha így magyarázta: „Úgy állítani föl a kérdést, hogy vajon a Bánffy politikája megbukott-e? – nem helyes. Ami nem létezett, el sem enyészhet. Meg nem született ember nem halhat meg. Ha nincs épület, nincs épületomlás. Politikája Bánffynak nem volt. Kicsiny agyában el nem fért egy ország szervezete, szükséglete, jogélete. Ránézve csak elintézett és függőben levő akták léteztek.

43 Az 1896. évi november hó 23-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Budapest, 1901. XXXVI. kötet 141–147.

44 Bartha Miklós színdarabja. *Magyar Szó*, 1902. március 25. 18.

45 Ezek az írások most összegyűjtve kiadásra kerültek: Kása 2023a.

Mint főispán beleszokott valamely irodakezelésbe. Iktatás, kiosztás, fogalmazás, aláírás, másolás, kiadás. Előtte az ország egyszerűen igazgatási objektum volt.”⁴⁶

A későbbiekben elég sokáig publicisztikájában a nevét nem írta le, ha szóba került, egyszerűen csak mint „a bukott” említette. Bánffy haragosan vonult félre, de bejelentette, hogy hamarosan „tettekkel tényező” lesz. Nemsokára újságok alakultak, amelyekről azt tartották, hogy Bánffy rokonszenvét élvezik: „Ezek a lapok nagy kedvteléssel üldözték a függetlenségi párt Ugron frakcióját, amelynek kezdetben Bartha elnöke volt, de aztán lemondott és a pártból is kilépett. Az Ugron frakció legüldözöttebb embere Bartha Miklós volt.”⁴⁷ Az egyik ilyen, 1900. február 2-án indult, Bánffyhoz köthető politikai napilap a *Magyar Szó* volt.⁴⁸ Így már érthető *A feleség* című színműről megjelent kritikája.

Természetesen az élclapok sem tudták kihagyni, hogy ne csipkelődjenek Barthával és az ellenzéki, tüntetéssel felérő közönségsikerrel: „A száz magyar előadásnál a Bartha Miklósé került utoljára műsorra. Így lesznek az elsők utolsókká – célzott az ellenzéki *Üstökös* arra, hogy bizony a kormányoldalon is elismerték Bartha szónoki, publicisztikai tehetségét.”⁴⁹ A kormánypárti *Borsszem Jankó* inkább az ellenzéken ironizált a darabbal kapcsolatban. Ugyanis Bartha a Függetlenségi és 48-as Ugron Párt elnöke volt 1901. október végéig, amikor tisztségéről lemondott, és a pártból is kilépett. Pártja az 1901. október 2-a és 9-e között lezajlott országgyűlési választásokon a 413 mandátumból mindössze 13-at szerzett meg. „Bartha Miklós úrnak történelmi drámája iránt nagy volt az érdeklődés. Csak az a baj a Vígszínházra nézve, hogy a darab iránt csak az Ugronpárt érdeklődött. Ez pedig nem képes a legjobb akarat mellett sem *telt házat* csinálni.”⁵⁰

Összefoglalásként megállapíthatjuk, Bartha Miklós második színműve, *A feleség* sem sikerült sokkal jobban, mint az első, a *Melanie*. Mindkettő sikert aratott ugyan a színpadon, de a tapsok nem a daraboknak, hanem a szerzőnek szóltak. *A feleség* esetén minden kritikusnak feltűnt, hogy a megszokott

46 Bartha Miklós: A bukás. *Ellenzék*, 1899. február 23. 1.

47 Sebesi 1908, 90.

48 Bővebben Klestenitz 2020.

49 *Üstökös*, 1902. március 30. 154.

50 *Borsszem Jankó*, 1902. március 30. 4. Kiemelés az eredetiben.

közönség a távolmaradásával tüntetett, a színházat pedig Bartha politikai hívei töltötték meg. Nagy sikert aratott közöttük – nem a darab, hanem a szerzője. Még a Barthával nem rokonszenvező – a kormányhoz közelebb álló, liberálisabb – hírlapok is elismerték, hogy a nézősereg zajosan ünnepelte az ország első közíróját, politikai publicistáját, az ellenzék egyik vezéralakját. A színművet még kétszer műsorra tűzte a Vígszínház, 1902. március 22-én és március 30-án. Azután szép csendben mindenki elfelejtkezett róla.

Harmincöt év múlva – amikor Bartha Miklóst és korát jóformán szinte mindenki elfeledte – minden előzmény nélkül, különleges körülmények között újra felbukkant *A feleség*. A Magyar Rádió 1937. február 17-én tűzte műsorára a belőle Csanády György által írt rádiójátékot.

Feltehetőleg kevés olyan magyar ember akad, aki Csanády nevét ne ismerne, ő volt a *Székely himnusz* szövegírója. 1895. február 23-án született Székelyudvarhelyen. Érettségi után Nagyváradon végzett tisztiiskolát, harcolt a Nagy Háborúban, megsebesült, az 1918. őszi összeomlás a hadikórházban érte. 1921-ben Budapesten részt vett a SZEFEHÉ újjászervezésében, és sokáig az egyik vezéralakja volt.⁵¹ Első alkalommal 1922. május 20-án tartották meg az óbudai Aquincum amfiteátrumában az általa írt *Nagyáldozat* című szertartást, amelynek egyik éneke, a *Kántáté* vált a ma is ismert *Székely himnusszá*. Csanády 1928-ban lett a Magyar Rádió rendezője, 1940 szeptemberében az Észak-Erdély fel szabadulásáról tudósító egyik közvetítőcsoport vezetője volt. A kommunisták 1945 után ellenszenvvel figyelték működését, és 1951-re kiszorították a Magyar Rádióból. 1952-ben hunyt el.⁵²

51 A SZEFEHÉ, a Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete 1918 novemberében alakult, a tanácsköztársaság alatt szüneteltette tevékenységét. 1921-ben Csanády György, Incze Antal, János Áron, Kolozsváry-Borcza Mihály és Zakariás Gergely Sándor átszervezte a működését. Erdélyben azok a magyar anyanyelvű fiatalok, akik nem tudtak jól románul, és diplomát akartak szerezni, külföldre, elsősorban Magyarországra kényszerültek, el kellett hagyniuk szülőföldjüket. Az egyesület célja a felsőfokú tanulmányokat végző erdélyi magyarok összetartozás-tudatának ébrentartása, megerősítése volt. 1925-ben a belvárosi Liszt Ferenc téren létrehozták a Székely Kultúrházat, amelyet később Székely Háznak hívtak. Itt kiállításokat rendeztek, irodalmi műsorokat tartottak. Az egyesület könyveket adott ki, lapja a hetente-kéthetente megjelenő *Új Élet* volt. Az egyesületet 1945 után a kommunista hatóságok feloszlatták.

52 Bővebben Kása 2023b.

Közben a *Rádióélet* című műsorújságban először 1936-ban tűnt fel a műsortervben Bartha színműve, 1937. január 7-i dátummal: „Bartha Miklósnak, a kiváló publicistának egyetlen drámai művét, »A feleség« című színművét rendezi Csanády György, aki a rádióelőadásra való átdolgozást is elvégezte.”⁵³ Az előadás 1937. február 17-ére halasztódott, a Budapest I. adón e napon 19 óra 20 perckor kezdődött Csanády György bevezető ismertetésével. A műsorújság szerint 21 óra 35 perc körüli időpontra tervezték a befejezését.⁵⁴ Sajnos az MTVA archívuma semmi segítséget nem tudott adni a rádiójátékkal kapcsolatban, a szöveggönyvet és a bevezető előadás szövegét sem találták meg. Így meg kellett elégednünk a ténnyel, hogy műsorra került. Tudomásunk szerint nagy visszhangot nem váltott ki, kritikát a sajtóban nem találtunk róla. Miért döntött a rádiószínpadra alkalmazás mellett Csanády és a műsorra tűzésről a Magyar Rádió vezetősége, nem tudjuk. Talán hozzájárult a közös szülőföld, Bartha rugonfalvi, udvarhelyszéki származása, székelyudvarhelyi kötődése. Elképzelhető, hogy fontos lehetett a 48-as ellenzék vezéralakjának, a korszak kiváló publicistájának emléke előtt való tisztelgés is. Ugyanis ebben az évben volt Bartha születésének kilencvenedik évfordulója. Végül az sem lehetetlen, hogy a színmű osztrákellenessége és a magyar függetlenség melletti kiállása is szerepet játszhatott a bemutatásában. Hiszen a fél évvel korábban, 1936. július 11-én Ausztria és a Német Birodalom között aláírt egyezmény nyilvánosságra hozott három pontja közül az utolsó szerint: „Az osztrák szövetségi kormány politikáját mind általában, mind különösen a Német Birodalommal szemben mindig azon az elvi irányvonalon fogja tartani, amely megfelel annak a ténynek, hogy Ausztria német államnak vallja magát.”⁵⁵ Vagyis várható volt Ausztria megerősödése a Harmadik Birodalomba való tagozódásával.

Így jutott el Bartha Miklósnak az osztrák zsarnokságról szóló színdarabja, *A feleség*, a Vígszínháztól a Magyar Rádióig, hogy 1937-ben újra figyelmeztessen a Bécs felől várható veszélyre.

53 *Rádióélet*, 1936. december 11. 21.

54 *Rádióélet*, 1937. február 12. 24.

55 Német hivatalos nyilatkozat a megállapodásról. *Budapesti Hirlap*, 1936. július 12. 3.

IRODALOMJEGYZÉK

- Bartha 1898.** Bartha Miklós: *Hangulatok*. A „Magyarország” kiadása, Budapest, é. n. [1898.]
- Bartha 1901.** Bartha Miklós: *Kazár földön*. Ellenzék Könyvnyomda, Kolozsvár, 1901.
- Bartha 1908.** Samassa János – Szmertnik István – Sztankovits Ferencz (sajtó alá rendezte): *Bartha Miklós összegyűjtött munkái*. I–VI. kötet. Budapest, 1908–1913. (Reprint kiadása: Lakiteleki Tölgy Alapítvány, Lakitelek, 2015.)
- Botlik 2015.** Botlik József: A nemzetpolitikus Bartha Miklós (1848–1905) élete, munkássága és emlékezete. In: Samassa János – Szmertnik István – Sztankovits Ferencz (sajtó alá rendezte): *Bartha Miklós összegyűjtött munkái*. I. kötet. Lakiteleki Tölgy Alapítvány, Lakitelek, 2015. I–CXXXVII.
- Botlik 2016.** Botlik József: *A nemzetpolitikus Bartha Miklós (1848–1905) élete, munkássága és emlékezete*. Lakiteleki Tölgy Alapítvány, Lakitelek, 2016.
- Botlik 2018.** Botlik József: *A magyar nemzetpolitika előfutárai. Darányi Ignác – Egán Ede – Kazy József*. Herman Ottó Intézet, Budapest, 2018.
- Botlik 2019.** Botlik József: Bartha Miklós és Kárpátalja. In: Kása Csaba (szerk.): *Nemzetpolitika a hegyvidéken. Darányi Ignác – Egán Ede – Bartha Miklós. 2017. november 3-án Székelykeresztúron, a Molnár István Múzeumban tartott konferencia szerkesztett előadásai*. MOMDIF Egyesület, Budapest, 2019. 7–58.
- Kása 2018.** Kása Csaba (szerk.): *Küzdelem a magyar nemzetpolitikáért. Válogatott dokumentumok (1896–1910)*. Herman Ottó Intézet, Budapest, 2018.
- Kása 2021.** Kása Csaba: *Szent István város*. <https://mki.gov.hu/hu/hirek-hu/evfordulok-hu/szent-istvan-varos> (a letöltés időpontja: 2023. december 18.)
- Kása 2022.** Kása Csaba: *Szép a Nyikó s a vidéke...* <https://mki.gov.hu/hu/hirek-hu/evfordulok-hu/szep-a-nyiko-s-a-videke> (a letöltés időpontja: 2023. december 18.)
- Kása 2023a.** Kása Csaba (szerk.): *Bartha Miklós összegyűjtött munkái*. 7. kötet. Lakiteleki Tölgy Alapítvány, Lakitelek, 2023.
- Kása 2023b.** Kása Csaba: A Kántátétól a Székely himnuszig. In: Kása Csaba (szerk., a kísérő tanulmányt írta és a kiadást gondozta): Csanády György:

A májusi Nagyáldozat. Budapest, 1941. Reprint kiadás. Udvarhelyszék Kulturális Egyesület, Asociația Culturală „Udvarhelyszék”, Székelyudvarhely, 2023.

Klestenitz 2020. Klestenitz Tibor István: A Magyar Szó mint protestáns napilap? In: *Fejezetek az egyházi sajtó történetéből. Médiatudományi Könyvtár* (39). Médiatudományi Intézet, Budapest, 2020. 21–32.

Sebesi 1908. Sebesi Samu: Bartha Miklós élete és működése. In: Samassa János – Szmertnik István – Sztankovits Ferencz (sajtó alá rendezte): *Bartha Miklós összegyűjtött munkái. I. kötet.* Benkő Gyula Udvari Könyvkereskedése Bizománya, Budapest, 1908. 11–99.

KÉPMELLÉKLET

1. kép. Bartha Miklós. Levelező lap
Forrás: a szerző tulajdona

VIGSZINHÁZ

MAGYAR MŰSOR C.

2099. szám. Budapest, szombaton, 1902. március hó 22-én 78. előv. szám.

először:

A feleség.

Színmű 4 felvonásban. Irtó: Bartha Miklós.

SZEMÉLYEK:

<p>Firtos Imre (Montagnan név alatt) — Balassa Jenő Firtosné, sz. Felsenbrunn Mária grófnő — Szerémy Gizella Emma, a Firtoséék leánya — B. Lenkei Hedvig Kibéd Iván, ügyvéd — Göth Sándor Traugott báró, bessenai miniszter — Hegedüs Gyula Ervin, Traugotté főhadnagy, Traugott fia — Tansy Prigyes Wasserburg, politikai ügynök — Szerémy Zoltán Löwensteinné, fiatal özvegy — Gazsi Mariaka Darkó, furdövendég — Vendrei Ferenc</p>	<p>Darkóné — — — — — Kürti Sarolta Vilma, leányuk — — — — — Modgyaszai V. Arthur — — — — — Ács József Clarisse — — — — — P. Jeney V. 1-es furdövendég — — — — — Csorny Béla 2-ik furdövendég — — — — — Bálint Róza Féjencsár — — — — — Kassay Győző Fertás — — — — — Heves Béla</p> <p style="text-align: right;"><small>Furdövendégek. Csendőrek.</small></p>
---	---

Színhely: Wiesbaden. Idő: 1864

Kezdeté 7^{1/2} órakor; — pénztárnyitás 7 órakor.

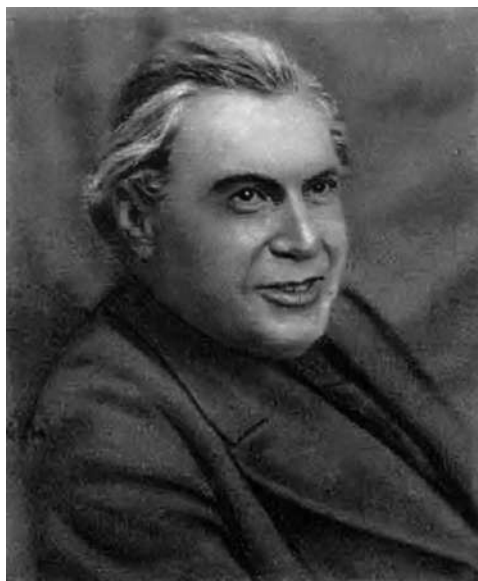
HELYÁRAK:

Páholy.	Földszinti székek.	Földszinti támlásszékek.	I. emeleti erkélyszékek.	II. emeleti erkélyszékek.
Földszinti páholy 22 kor.	I. sorban 6 kor.	I—IV. sorban 3 kor. 60 fl.	I. sorban 3 kor. 20 fl.	I. sorban 2 kor. — fl.
Erkély-páholy 20 kor.	II—III. sorban 5 kor.	V—VIII. sorban 3 kor. 20 fl.	II—V. sorban 2 kor. 40 fl.	II—IV. sorban 1 kor. 20 fl.
I. emeleti páholy 15 kor.	IV—VI. sorban 4 kor.	IX—XII. sorban 2 kor. 60 fl.	VI—XI. sorban 1 kor. 40 fl.	V—VII. sorban 1 kor. — fl.
		XIII—XVI. sorb. 2 kor. — fl.		VIII—IX. sorban 80 fl.
				Alföldy 40 fl.

Jegyek kaphatók a Vígsház nappali pénztáránál d. e. 9—1 óráig és d. n. 3—6 óráig, továbbá egész napon át a Központi Színházjegytudóban (IV. Koronaherceg-utca 8.) és Héry Béla szemétkereskedésben (VI. Andrássy-ut 12.)

2. kép. Vígsház premierplakát

Forrás: az Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti és Zeneműtára színháztörténeti gyűjteménye

3. kép. Balassa Jenő

Forrás: *Tolnai Világlapja*, 1926. augusztus 11. 31.

4. kép. Szerémy Gizella

Forrás: *Magyar Génius*, 1901. szeptember 1. 589.

5. kép. B. Lenkei Hedvig
Forrás: wikimedia.org

6. kép. A Rádió műsora 1937. február 17-én
Forrás: *Rádióélet*, 1937. február 12. 24.

KINDA ISTVÁN

„TISZTA MUNKA, MINT A SZÉNÉGETÉS”. SZÉNÉGETŐ IPAR SZÉKELYFÖLDÖN

KIVONAT: A szénégetés évezredekre visszatekintő mesterség, amelyet erdős vidékeken folytattak – a cél a faszén előállítás volt fahasábok és farönkök fojtásos égetése, szenesítése által. Az utóbbi két évszázadban hasznosítása széles körűvé vált: a háziasszonyok szenes vasalóikba, a kisiparosok köréből a kovácsok, lakatosok, bádogosok a fémek izzításához, a nagyipari termelésben a vasolvasztó kohók, vashámorok számára jelentett nélkülözhetetlen adalék- és fűtőanyagot. A szénégető mester lényegében egy kémiai folyamat szabályozott lefolyását teremti meg és felügyeli: a fa levegőmentes környezetben történő hevítése, 330-430 Celsius-fokon végbemenő lepárlása során a faanyagból a szén és a hidrogén kivételével a többi alkotórész kiég, a füsttel és a gőzzel együtt elpárolog.

A szénégetés technológiájában a rézkori ércolvasztás és kovácsolás felfedezése óta nem történt jelentős változás. Az egyszeri égetéssel előállított termék mennyiségében, a kiégetésre szánt faanyag kitermelésében, előkészítésében viszont annál inkább érvényesült a szerszámok korszerűsödése és a felvevőpiac időről időre feltámadó határtalan étvágya. A minőségi faszén iránti igény miatt és a szénégetés automatizálásának elmaradása miatt ez az egykori Háromszéken is szokványos erdei foglalkozás még modern világunkban is megtartotta létjogosultságát.

KULCSSZAVAK: természetkielő ipar, szénégetés, baksa, szekeresség, kovács, grillszén

ISTVÁN KINDA

“CLEAN WORK, LIKE BURNING COAL” COAL BURNING INDUSTRY IN SZEKLERLAND

ABSTRACT: Coal-burning is a craft that goes back thousands of years and was practised in forested areas – the aim was to produce charcoal via incomplete combustion or charring of logs and stumps. In the last two centuries, it was widely used: by housewives in their charcoal irons, by artisans, blacksmiths, locksmiths and tinkers for the annealing of metals, and by large-scale industry as an essential additive and fuel for iron smelters and iron furnaces. Master coal-burners essentially create and control a controlled chemical process: during the heating and distillation of wood in an air-tight environment at 330-430 °C, all the components of the wood, except carbon and hydrogen, are burnt out and evaporate with the smoke and steam.

Coal burning technology has not changed significantly since the discovery of ore smelting and forging in the Copper Age. However, the quantity of the product produced by a single firing, the extraction and preparation of the wood for burning, has been increasingly influenced by the modernisation of tools and the periodic resurgence of the insatiable appetite of the consuming market. The demand for quality charcoal and the lack of automation in the coal-burning process have meant that this forestry activity, which was once common in the former Háromszék, has retained its relevance even in the modern world.

KEYWORDS: forest exploitation, coal burning, charcoal kiln, carting, blacksmith, grill charcoal

Bevezető

„Hogyan égetnek a székelyek hegyek között szenet? Nem fog ártani, ha elmondom, hiszen ez is egyike azon tipikusan székely mesterségeknek, amely nemsokára talán a múlté lesz s csak mint egy érdekesség szerepel a székelység néprajzában. Még néhány esztendővel ezelőtt is százszámra füstölögtek völgyeinkben, hegyoldalainkon a szénégető kemencék, ma pedig csak nagy-nagy kereséssel lehet egykét szénégetőt találni”¹ – írták a *Székely Nép* című független politikai napilap hasábjain 1943-ban. Dolgozatunk megírását 2022-ben ugyanez a gondolat vezérelte, mely az életformaváltás, a modernizáció miatt ma talán még aktuálisabb, mint 80 évvel ezelőtt. Ám emellett, hogy reménykedünk, hogy évtizedek múltán sem jut ez a különleges népi ipar például a hamuzsírforrás és más foglalkozások sorsára – nevezetesen oda, hogy Háromszéken rekonstrukciós célból sem tudja már senki megmutatni, hogyan is zajlott ez az üveggyártás számára alapanyagot biztosító erdei munka –, megpróbáljuk összefoglalni, hogyan látjuk a XXI. század első évtizedeiben e szakma székelyföldi múltját és jelenét.

A szénégetés évezredekre visszatekintő mesterség, amelyet erdős vidékeken folytattak – a cél a faszén előállítás volt fahasábok és farönkök fojtásos égetése, szenesítése által. Az utóbbi két évszázadban hasznosítása széles körűvé vált: a háziasszonyok szenes vasalóikba, a kisiparosok köréből a kovácsok, lakatosok, bádgosok a fémek izzításához, a nagyipari termelésben a vasolvasztó kohók, vashámorok számára jelentett nélkülözhetetlen adalék- és fűtőanyagot.² A szénégető mester lényegében egy kémiai folyamat szabályozott lefolyását teremti meg és felügyeli: a fa levegőmentes környezetben történő hevítése, 330-430 Celsius-fokon végbemenő lepárlása során a faanyagból a szén és a hidrogén kivételével a többi alkotórész kiég, a füsttel és a gőzzel együtt elpárolog.

Jó minőségű faszén bükkfából lehet égetni, de alkalmanként gyertyánt, kőrist, cserfát is hasznosítottak e célra. „A bükkfa a legjobb fajta szén. Bükk, gyertyán, cserefák, ezek mind jók, csak a bükköt minősítik a legjobb szénnek.

1 *Székely Nép*, 1943. 10. 10., 229. sz., 12.

2 Kósa 1981, 645–649.

Bármelyikből lesz szén mondjuk, mert a fenyőfából is lesz, nyírfából is lesz, mindenikből lesz. Úgyhogy szén lesz. Csak a minősége a bükkfának a legjobb” – nyilatkozta egy farkaslaki szénégető mester. A minőségi feketeszen frissen tört felülete tapintásra nem hagy nyomot a kézen, ütésre szárazon csengő hangot ad, nehezen gyullad meg, és láng nélkül ég. „Olyan tiszta kell legyen a belső fele, hogy ne kenődjék össze a zsebkendő. Nem szabad kormos legyen itt a belső fele. Tiszta kell legyen. Amelyik egészséges szén. A széle kormoz, mert az kormos. De a belső fele tiszta kell legyen. A hangja a szénnek ez a csengő hang, úgy szól, mint a teheneken a csengő. Ez, amikor villával verődik, még szebben hallatszik a hangja, amikor a zsákba dobjuk bele, úgy csenget.” (saját gyűjtés, Erdőfüle)

Napjainkban a nagyáruházak és benzinkutak standjain fellelhető 2–20 kilogrammos kiserelésű, papírszakokban árusított faszén legáltalánosabb módon a szabadban végzett hússütés, kerti grillezés során hasznosul.

Szenesek a múltban

A szénégető ipar kialakulása adott térségben elsősorban a kedvező természet-földrajzi tényezők függvénye, a megfelelő minőségű és mennyiségű erdők megléte, másodsorban a szénre vonatkozó kereslet állandósága, harmadsorban pedig a szén előállító emberek hozzáértésének, szakosodásának mértéke. Székelyföld legtöbb kistérségében egyidejűleg teljesültek ezek a feltételek az elmúlt századokban. „Erdővidék³ tágas medencéje sűrűn falvakkal van be-

3 Erdővidék történelmi székely tájegység Erdély keleti részén, Székelyföld, Barcaság és Királyföld határvidéke. Udvarhelyszék és Háromszék metszésében alakult ki, húsz települése két kisebb adminisztratív egységbe, Miklósvárszék és Bardoc fiúszékbe szerveződött. Földrajzilag az Olt vízgyűjtő területén, a Baróti-medencében, a mai Kovászna megyében – három települése Brassó megyében – helyezkedik el. Területe 600 km², népessége 30 000 fő. Kis térség, de energikus kultúrtáj. Írók, tudósok, lelkesek, katonatisztek hosszú névsora jelzi, hogy közösségei az utóbbi évszázadokban folyamatosan a felemelkedés lehetőségeit keresték. A katonáskodó múlt öröksége szinte napjainkig tapintható a családok társadalmi megítélésében. A XVIII–XIX. században tizennégy tábornokot, húsz ezredest, kilenc alezredest és tizennyolc őrnagyot állított a haza szolgálatába. Nagyjai közül kiemelkedik Benkő József történész, botanikus, Bölöni Farkas Sándor író, műfordító, Benedek Elek mesemondó, irodalomszervező, Kriza János unitárius püspök, folklorista, Baróti Szabó Dávid költő,

telepítve, melyeknek lakossága földmiveléssel, állattenyésztéssel, szénégetéssel, talpfaragással, cserép- és mészégetéssel és bányászattal foglalkozik. Népe székelymagyar. Józan életű, munkabíró nép, a vándorlást nem szereti, szívesen marad otthon még szegényes körülmények között is, mivel főhajlama a földmivelés és minden munkája végső értékének és fő eredményének a földszerzést tekinti. A lakosság száma 2400-ra tehető.”⁴

A gazdaságtörténeti adatok szerint Háromszéken a XIX. század első harmadában fontosság szempontjából az állattenyésztés még megelőzte a szántóvető gazdálkodást. A lakosságnak ezért kiegészítő foglalkozások után kellett nézni, ki kellett próbálnia és tökélyre kellett fejlesztenie a népi iparüzés különböző formáit, hasznosítania kellett a zsákmányolható természeti javakat. Kialakult az a mesterember típus, amely nem tudott elszakadni teljesen a földtől, mert a szűkre méretezett piaci viszonyok miatt képtelen volt megélhetését kizárólag foglalkozására alapoznia.⁵

A XIX. század eleji ipari fellendüléssel a szénégetés a Kárpát-medence erdős övezeteiben egyre jelentősebb kenyéradó háziiparrá vált. Az 1820-as parasztvallomásokból kiderül, hogy saját szükségletre vagy kereskedés céljára végzett szénégetéssel és szénnel való kereskedéssel közel félszáz háromszéki és erdővidéki településen (a régió településhálózatának bő egyharmadában) foglalkoztak: Dobolló, Egerpaták, Feldoboly, Kisborosnyó, Kökös, Nagyborosnyó, Szacsva, Aldoboly, Illyefalva, Árkos, Kálnok, Sepsiszentgyörgy, Eresztevény, Laborfalva, Oltszem, Szentiván, Tálpataka, Uzon, Zalán, Futásfalva, Alsótorja, Felsőtorja, Kézdialmás, Lemhény, Kézdimartonos, Ozsdola, Szentkatolna, Léc-

Gaál Mózes ifjúsági író. A XIX. században a gazdálkodó életmód mellett számos új kenyérgyártó szakma honosodott meg a térségben, melyek a falvak fejlődésén túl a polgárosodás intézményeit is életre hívták. A ranggal és megbecsültséggel járó foglalkozások nagy részét mára a kihalt hagyományos népi mesterségek között tartjuk számon. Barót és a környékbéli települések látképére nagy mértékben rányomta bélyegét, hogy a XIX–XX. században a térség szorgos munkát, testi-lelki erőfeszítéseket, sőt emberi áldozatokat követelő bányavidékké vált. Erdővidék közösségeiben napjainkban is erőteljes a térségi identitástudat, melynek pillérei a katonáskodó székely múlt, az előző nemzedékek kulturális öröksége, valamint a protestáns hit.

4 *Székely Nemzet*, 1901. 11. 09., 168. sz.

5 Bővebben lásd Kozma 1879; Cserey 2008, 94.

falva, Martonfalva, Mátisfalva, Gelence, Haraly, Kovászna, Páva, Tamásfalva, Zabola, Barátos, Cófalva, Szörcse, Telek, Zágon szerepel név szerint is. Az erdő-ségekben „szenet eleget égethet, aki akar, minden taxa nélkül, s pénzt a maga számára csinálhat”, másutt csak azért nem égettek, „hogy jó erdeink az által ne pusztíttassanak”.⁶

Háromszék településeinek helynévanyaga is jelzi, hogy századokkal ezelőtt közismert jövedelemszerzési lehetőségként foglalkoztak szénégetéssel. Egy 1860-as években készített háromszéki helynévleltár szerint Altorja, Bereck, Eresztevény, Kézdialmás, Kézdikővár, Kisborosnyó, Köpec, Magyarhermány, Sepsimagyarós és Szacsva lakossága is *Szénégető* határnévvel jelölte meg a mesterség üzésének egykori helyszínét.⁷

A rendtartó székely falvak az elmúlt évszázadokban szabályozták a köztulajdonban lévő erdők használati jogát, feltételeit. A szén alapanyagául az egyébre nem használható hullott, száraz faanyagot, a fák koronájából lehullott ágakat jelölték ki, melyeket egyes településeken kizárólag a helyi kovács égethetett ki. Árkos 1778-as falujegyzőkönyvéből kiderül, hogy a kovácsok a tilalmas erdőben is égethettek szenet azzal a feltétellel, hogy betartották a falugyűlésen megszabott munkadíjak mértékét, illetve égetés előtt értesítették a falubíró.⁸ Kisbacon 1835-ös falutörvénye is csak Bálint kovácsnak engedte meg, hogy a tilalmasban a földön heverő fából szenet égessen.⁹

Levéltári források igazolják, hogy az erdővidéki Vargyason a XVIII. század végén már elkezdődött a felszínre bukkanó „vaskő” feldolgozása, a „vas futtatása”. Molnár Mihály gyalogkatoná, bölöni Varga Miklós provinciálista paraszt Vargyas falu engedelmével vashámort épített nagy költséggel.¹⁰ Az ehhez hasonló kezdetleges vasolvastók üzemeltetésére kezdetben helyben égetett szenet használtak, míg meg nem indult a szénbányászat a térségben. Kozma Ferenc összefoglaló közgazdasági munkájában arról számolt be, hogy a lignit, azaz a barnaszén Erdélyben „sehol oly nagy kiterjedésű, gazdag rétegekben nem mu-

6 Takács 2002.

7 Pesty 2012.

8 Imreh 1973, 122–123.

9 Cserey 2008, 102.

10 Cserey 2008, 89–90.

tatkozik, mint a Hargita déli és délnyugati nyujtványaiban. Nagy zöme azonban Homoród-Szt-Mártontól (hol kvarczkristálylyal áttörve jelentkezik) H.-Almás, Vargyas, Száldobos, Baróth határain át Köpecz és Felső-Rákosig terül el. Itten bír mintegy 4 négyszögmérföldnyi területtel egy barnaszénbányát az »Erdélyi kereskedelmi és Hitelbank«.¹¹

Az ipar térnyerése a fűtőanyagként használt szén előállításában is megmutatkozott: a vashámorok a XIX. század második felében fokozatosan áttértek a nagy mennyiségben rendelkezésre álló bányászott barnaszén, azaz a lignit használatára. A Brassói Bánya- és Kohóegylet 1855–1872 között évi 1000-1200 tonna baróti szenet szállított a szomszédos erdőfülei vasgyárnak.¹² A Baróthoz közeli Köpeczbányán az első szénbánya 1872-ben nyílt meg, jelentős konkurenciát támasztva a szénégetésre alapozó gazdasági stratégiáknak. A kisebb mennyiségben előállítható, fából égetett szenet a termelő ágazatok közül elsősorban a kohászat és a malomipar, de a cséplőgépek, különböző darálók, városokban a kovácsok, kalaposok és szabók igényelték továbbra is, illetve a háziasszonyok szenes vasalóikba is a szekerező szénégetőktől vásárolták fel.

A híres szentkeresztbányai vasgyár a XIX. század végén még mindig „faszéntüzelésre berendezett nagy olvasztóval és vizerejü hámorokkal dolgozik. Munkásai száma jelenleg mintegy 300. Ezek közül 80 család helybeli lakos. A bányánál foglalkozók lövéteiek. Hámori kovácsmunkásaik Lövéte, Magyar-Hermány, Füle és Oláhfalváról valók, részint helybeliek, míg szénégetésre és favágásra csikmegyei munkásokat alkalmaznak.”¹³

A XIX–XX. század fordulóján az erdőségekben folytatott szénégetés időszakos népi foglalkozásként élt, beépülve a mezőgazdasági év munkafolyamatainak rendjébe, kiegészítő jövedelmet jelentve. „Karácsonykor má’ mindenki itthon vót. Karácsonytól újévig mindenki hazajött. S úgy rendezte, hogy húsvétra ne gyújtsa mög, hanem vágja fel, rakja bé s úgy bétakarva elhagyták. A szénégetőnek es családja vót, s annak pénz es kellett, me’ pénz nélkül nem lehetett

11 Kozma 1879, 281.

12 Cserey 2008, 43.

13 *Székely Nemzet*, 1887. 09. 01., 131. sz.

semmit vásárolni. S azét adtak pénzt!”¹⁴ Ekkor a szénégető még maga végzett minden munkát: a fa kivágásától kezdve a szén kiégetéséig, elszállításáig és a termék eladásáig a munkafolyamat minden mozzanata egyazon személyre hárult. A térség gazdasági fellendítését szorgalmazó térségfejlesztő javaslatokban gyakran megjelenik a szakosodás, a professzionalizálódás szükségszerűsége. „Az előbb jelzett módon gazdálkodva, elérnék továbbá azt is, hogy a favágó állandóan csak favágással és az azzal közvetlenül kapcsolatos erdei munkákkal, fuvaros pedig állandóan fafuvarral, a szénégető szénítéssel, a fakereskedő fake-reskedéssel foglalkoznék. Tehát nagyobb ügyességre tehetne szert a maga munkakörében mindenik és jobban is felszerelhetné magát a szükséges eszközökkel, szerszámokkal, mint most, midőn egy és ugyanazon egyén végezi el a termelést, szállítást, feldolgozást és értékesítést is.”¹⁵

A XIX–XX. századok fordulóján és a XX. század első harmadában a szeke-resség erőteljesebb térnyerésével a munkafolyamat ténylegesen differenciálódni kezdett, lényeges hatékonyságbeli eredményekkel: a szén előállítója csupán az égetés tevékenységére specializálódott, a szén elszállításáról megegyezés szerint fuvaros társa gondoskodott.¹⁶ A szekeres feladatköre a szén felvásárlókhöz való eljuttatására és eladására korlátozódott, így a többnapos, esetleg hetes távollét után visszatértekor újabb adag kiégetett szén várt szállításra.

Ha a szénégetést az akkori társadalomszerkezet gazdasági stratégiáinak vetületében vizsgáljuk, látni fogjuk, hogy művelői szinte kivétel nélkül a társadalmi hierarchia legalsó fokáról, a kevés földdel rendelkező szegényparaszti rétegből kerültek ki. E társadalmi csoport számára éppen a föld hiánya szűkítette be a mezőgazdálkodás vagy az állattartás mások által jobban kihasznált lehetőségeit. Munkájuk a falu értékrendszerében a legalacsonyabb presztízsű megélhetési stratégiák egyike volt. Rendszerint egy-egy szekér szén kiégetésére éppen az ünnepeket megelőző időszakban és a vásárok megrendezése előtt kerítettek sort. „Az én tudomásom szerint, az én gyerekkorom előtt már megkezdték

14 Gazda 1993, 158.

15 *Nemere*, 1881. 01. 23., 7. sz., 26.

16 Viga Gyula a gömöri szénégetésről írott tanulmányában azt bizonyítja, hogy a kistáj szénégetésének konjunktúrája már a XVII. században kibontakozott, s már ekkor különvált a szénégető és a fuvaros munkája. Viga 1990. A témáról lásd még Paládi-Kovács 1988.

volt ezt a szénégetés szakmát. Akkor kisebb baksákat raktak, nem ilyen nagyot, s akkorjában saját szekerekkel hordozták a szenet, s eladták. Elvitték falukra, s kovácsoknak vagy ilyen helyekre eladták a szenet mindig. Én a szüleimtől tanultam ezt a mesterséget.” (saját gyűjtés, Erdőfüle)

A szénégető családjától távol, kedvezőtlen életkörülmények között igen nehéz, megerőltető fizikai munkát végzett. „Nehéz munka vót, az ember csak hat hetenként jött haza tisztálkodni, s a ruháját, hogy megmossák. Mikor felöltözött, megint ment vissza hat hétre. [...] Az embör pénzét csinálta! Mondták is: – Szenesök, a szénből élnek szegényök!”¹⁷

Munkájuk alkalmisága kiszámíthatatlan, rendszertelen keresetet jelentett, s ez a körülmény a paraszti értékrend aljára pozicionált a szénégetőt, hiszen még a XX. század közepén is az önálló, föld- és állatközpontú gazdaság ideálképe volt kívánatos a székely falvakban. A valamikori szénégetők visszaemlékezéseinek vissza-visszatérő motívuma volt a függetlenségre mint legnagyobb élet-szervező értékre való hivatkozás, hogy az elnyomás és emberi kiszolgáltatottság évtizedeiben nekik „nem parancsolt más, csak az Isten. Lehet, ha valaki azt mondta, nehezebb volt. Ott nem parancsolt senki. Egy az: én, ha reggel felkeltem, ha hajtottam magamot, elég nehéz munka vót, s nem vótunk itthon, de legalább tudtuk: a hónap eltelik, s valamennyi pénzt kaptunk. S itthon a bajkot el lehetett abból intézni.”¹⁸ (saját gyűjtés, Farkaslaka)

Az udvarhelyszéki Farkaslaka neve az utóbbi évszázadban már nemcsak Tamási Áron író szülőfalujaként ismeretes Székelyföldön, hanem a szénégetői hagyományokról is.¹⁹ A helyi köztudatban és a közösségi emlékezetben a település szélesebb körű szénégetési gyakorlatának kezdeti időszaka a XIX. század elejére tehető,²⁰ amikor a családfe három-négy napi élelemmel felcsomagolva a környékbeli erdők sávjába húzódott, és egy szekérszék fából a mai *baksánál* lényegesen kisebb *millért* rakott, azt kiegészítve szekérré rakta a szenet, és a távolab-

17 Gazda 1993, 158. Lásd még Magyar 2011.

18 Kinda–Peti 2004.

19 Bővebben lásd Kinda–Peti 2004.

20 Udvarhelyszékből a szénégetésre vonatkozó első adatok (pl. baksa szó) már 1345-ben felbukkannak, így valószínűsíthető a foglalkozás sokkal korábbi megléte a környéken. Lásd ÚMTSz 1992.

bi vidékeket is bejárva adta el termékét.²¹ „Azokat a kicsi milléreket kevesebb fából kiálltuk, most beraknak 300–400 métert, vagy még többet. Most, ha egy baksát kiéget, több szenet ad, mint amennyit egy ember ezelőtt egy esztendő alatt elé tudott állítani.”²² A szénégetők szaktudása, az általuk előállított termék minősége és mennyisége hozzájárult ahhoz, hogy a szénelőállítás faluspecifikus tevékenységként kezdje kezelni a szélesebb kisiparos társadalmi közeg, Farkaslakát a *szenesfalú*, a *szenesek faluja* mesterségjelölő címkézéssel lássák el.

Ugyancsak szénégető faluként azonosította a század közepén a riporter a szintén Székelyudvarhely vonzáskörzetéhez tartozó Szencséd települést is: „Ilyen magányos, elhagyatott település Szencséd, amely több mint húsz kilométerre fekszik Oroszhegytől. Közigazgatásilag Bogárfalvához tartozik, amely még messzebb van ettől a kis emberi településtől. [...] A település körül semmi nem terem meg, így mindent egésznapios szekerezéssel szállítanak fel. A lakosság kizárólag szénégetéssel foglalkozik. A fa azonban egyre jobban fogyatkozik a környékbeli erdőségekben, így tehát mielőbb gondoskodni kell az itt élő családok megélhetéséről.”²³

A népi szénipar történetében jelentős fordulattal járt az 1948-as földreform véghezvitele, amikor az államosított területeken betiltottak mindenfajta magáncélú tevékenységet. A szocialista hatalom mellett, hogy a természeti javakat kisajátította, alapjaiban veszélyeztette a különböző kisipari formák piaci alapú továbbélését, s elősegítette egy jellegzetes gazdálkodási kultúra megszűnését is. A kollektív alapú mezőgazdaság rémétől menekülő szénégetőket az állami termelésbe integrálták, így a korábbi erdei ipar művelői munkakönyves alkalmazottak lettek annak minden előnyével. A szénégetést – a bányászathoz hasonlóan – a harmadfokú veszélyességi típusú szakmák közé sorolták. Biztosított

21 A *millér* a szénégetési gyakorlat kezdeti fázisában az a kisipari egység, amely egy-két ember által viszonylag rövid idő – 5-6 nap – alatt megvalósítható munkával egy-két szekérszén szénét eredményezett (egy átlagos millér szénhozama kb. 36 zsák faszén). A szénipar bővülése a szén nagyobb tételben való előállítását kívánta meg, így a mértékegység fokozatosan a ma is használatos *baksa* javára dőlt el. Egy baksa kiegészi folyamata méretétől függően 25-30 napot vesz igénybe, a belőle nyert szén pedig 800 zsák körül alakul. A millerre vonatkozó adatokat lásd még Tamási 1983, 197–276.; ÜMTSz 1992.

22 Gazda 1993, 158.

23 *Székely Nép*, 1942. 08. 05., 176. sz., 5.

volt tehát a magas fizetés és a munkahely állandósága. A szénégetésre specializálódott munkások és családjaik számára a vágtereken barakkokat építettek, amelyek által immár biztosítani tudták az alapvető higiéniai feltételeket is. A szénégetés mint munkafolyamat helyhezköttöttsége megeremtette a stabilabb életformára való berendezkedés feltételeit is, így például az erdőmunkásokhoz viszonyítva a szénégető legalább egy évetési szezont idejére bebiztosítva tudhatta a lakás- és életkörülményeit. Az erdőgazdaságban dolgozók rétegzettsége szempontjából tehát a szénégetők státusa a hányatottabb munkakörülmények közt dolgozó erdőkitermelőkkel szemben a kiegyensúlyozott, nyugodt életmód magasabb presztízsét jelentette.²⁴

Az ipar megnövekedett igényeit az egyetlen évetéssel előállítható szénmenyiség emelése követte. Igaz ugyan, hogy a milléknél jóval méretesebb *baksa* kiévetési folyamata méretétől függően 3-4 hetet is igénybe vett, ám a belőle nyert szénnel már vagon vagy kamiont, azaz akár 1000 zsákot is meg lehetett tölteni.

A munkafolyamatot jelentős mértékben megkönnyítette, hogy a nyersanyaggal való ellátottságot egy másik brigád, az erdőmunkások hada biztosította, a kivágott fát láncfűrészsel a megfelelő méterhosszúságra vágták, a szénégető tehát készen kapta a faanyagot, nem maga kellett felszabdálja. A család jelenléte elviselhetővé tette az erdei száműzetést, lehetővé vált, hogy éjszaka felváltva ügyeljen az évetési folyamatot, ami ugyancsak nagy megkönnyebbülést jelentett a családfő számára.

A kommunizmus idején a székelyföldi havasokban állami keretek közt zajló ipari méretű évetést szinte kizárólag a nagy szénégetői hagyományokkal és szénégetésbe szocializálódott családok tucatjaival rendelkező Farkaslaka mesterei végezték, s ez vezetett oda, hogy később magának a szakmának a kialakulását is az udvarhelyszéki Farkaslakához kötötte a közbeszéd. A rendszerváltás után a jó helyzetfelismerő képességű vállalkozóknak hatalmas üzleti forgalmat sikerült lebonyolítaniuk a szén nyugat-európai piacokra történő eljuttatásával és forgalmazásával, s egyeseknek az utóbbi években a szűkülő vágterek, a költségek emelkedése és a szigorodó természetvédelmi előírások ellenére is néhány székelyföldi helyszínen továbbra is sikerült fenntartaniuk szénégető telepeiket.

24 Bővebben lásd Kinda–Peti 2004.

Az utóbbi évtizedben egyes erdővidéki falvak határában, különösen Vargyas és Erdőfüle erdőségeiben voltak felfedezhetők a füstölgő baksák, melyekre a mesterség itteni feledésbe merülése következtében²⁵ Farkaslakáról szerződött szénégetők vigyáznak. „A főnök, a miénk, azt mondta, öt évre itt munka lesz. Én az első éve, hogy neki vagyok, eddig nem is ismertem őt. Csak farkaslaki emberek neki dolgoztak, s dicsérték, hogy nincs baj vele, s rendes ember, s így jöttünk el. Na, s mikor a tavaszon lejöttünk, február elején a fiammal, azt mondta, hogy ha összebarátkozunk – úgy fejezte ki, hogyha összebarátkozunk –, akkor egy négy-öt évre itt munka lesz. S ez számításom nekem, lehúzni ezt, hogy immár ezt csináljuk meg, s utána aztán valami kialakul.” (saját gyűjtés, Erdőfüle)

Munkafázisok a XXI. században – néprajzi sűrű leírásban

A mesterség szezonális munkavégzést jelent. Vargyason és Erdőfűlében februártól decemberig égetnek, a legkedvezőbb időszak azonban a nyárutó és az ősz, mert olyankor kiegyenlítettebb az időjárás, a nappalok hosszabbak, nem gyakori, hogy több napig tartó esőzés álljon be. „Általában úgy szokták, hogy kimennek, s egy nap döntik a fát, vágják méterbe. S amikor látták, annyi összegyűlt, akkor egy-két nap szekérral fogják hordani be nekünk. Fuvarozzák be, hogy legyen, amit mi is dolgozzunk.” (saját gyűjtés, Vargyas)

A szénégetésre az erdőben lévő vagy ahhoz közeli lapos tisztások a legmegfelelőbbek, melyet aztán kapával, gereblyével tökéletes simára egyengetnek. Egyszerre általában négy baksahelyet készítenek elő, melyeken néhány napos fáziseltolással ciklikusan végezhetik a termelést: az egyik baksa még ég, amikor a másodikat begyűjtik, a harmadikat rakják, a negyediket meg épp vetkőztetik és bontják.

A szénégető mester szerszámai között többnyire a gazdálkodás eszközeit látjuk viszont: fejsze, tővágó kapa, csákány, gereblye segítségével készíti elő az

25 Említettük, hogy a térségben a foglalkozás háttérbe szorulásában, majd XX. századi eltűnésében szerepet játszott az erdővidéki barnaszénbányászat felfutása.

új helyszínt a baksák számára, rakás közben állandóan a keze ügyében kell lennie a fejszének, a baksa takarása közben villával, kapával, lapáttal és hosszú fogú vasgereblyével dolgozik. A leföldeléshez használt homokot és földet talicskával viszi a munka színterére. Begyűjtáshoz *gyűjtőkarót*, baksatöltéshez *töltőrudat* használ, égetés közben *kankóval* nyitnak füstnyílást, és *bottal* tömörítik a fojtást.

A baksa rakása

A méterfákból felépített félgömb alakú baksa megépítését középről indítják a tűzfészek, az úgynevezett *baksabél* elkészítésével. Ezt gyúlékonyabb, szárazabb hasábokból készítik, melyek közé szalmát, fahulladékot, forgácsot tömnek, melyet majd könnyebben lángra tudnak lobbantani. Köréje végükre állogatva, enyhén középre dőlve helyezik el a hasábokat, egyre tágitva a kört. Miután már stabilnak látszik az építmény, elkezdik a közepére építve a második sor felrakását is. A növekvő területű rétegekre középtől kiindulva aztán egy harmadik és negyedik sor is kerül, a baksa *fejét* (hegyét) rövidebb szálakból, korábbi égetés során félig-meddig kiégett darabokból építik meg. Az alsóbb sorok közepére a több égest igénylő vastagabb, a szélére a vékonyabb méterfákat helyezik.

„A rakás, az egyszer megkezdődik avval, úgy indul el, hogy két méter fát elhasítok, méterfát – mi talpfának hívjuk –, letesszük a földre. S akkor kezdjük. Ezt letesszük hosszába, s kezdjük keresztülrakni a csak hasított méterfát, s a belit kirakjuk apró *csürökkel*²⁶ vagy száraz fával. Ami könnyen be tud gyúlni. Mi a ronggyal, mikor bedugódik, ami meg tud gyúlni tőle. Ez így megy egy méter magasságra. Mi egyméteresből szoktuk elkezdni a második szakaszt. Két egyméteres fát felállítunk, a tetejét összekötözzük, s azt még kirakjuk aprósággal. Ami meg tud gyúlni. Olyanféle fával. Ami legyen száraz vagy csürök. Az mindegy, a kettő közül. Így megy addig, amíg a negyedik szakaszig felmegyünk. Mindig evvel a móddal csináljuk. Ha lehetséges, a fa úgy van lerakva,

26 A baksa alsó sorában a földön álló, éppen ezért teljesen ki nem égő, megüszkösödött fadarabok neve *csürök* vagy *csülök* – ezeket baksatömésre és tüzelésre használják.

akkor mindig körberakjuk. Szép egyenlően álljanak a fák, mert akkor annál jobban jár a tűz benne. Nem úgy, hogy egyik felét elrakjuk, s a másik srégen áll, s akkor már kicsit furcsa, így ránézve is, s a tűz se tudja olyan szépen járni, minthogy körbe van rakva. A rakás, az olyan, hogy ha nekiállunk, vagyunk mi hárman is, mikor mind tudjuk rakni, akkor egy jó hét alatt azt mondhatom, hogy befejeztük. De hát nem éppen, hogy megöljük magunkat, most aztán kegyetlenül dolgozunk reggeltől estig. Még közben egyebet is csinál az ember, mert közben vannak a *baksatöltések*, az elfoglalja az embert, a *baksakúrálás*, az minden este, az időt vesz fel. De általában úgy szokott lenni, hogy mi a feleséggel szemet húzunk, s a fiam s a lányom barátja rakják a baksát, ők ketten egy erős hét alatt megcsinálják, mert akkor nem egyébvel dolgoznak. Akkor a negyedik faszakaszig felraktuk, kezdjük körbe kereken rakni a baksát, addig, amíg kiérünk végig, hogy le hagyunk egy olyan fél métert, akkor már megkezdjük, hogy a vékony ágakat kivetjük a por tetejére, ami megmarad színelő fának. Az azt jelenti, hogy a vastag fát mindig vékonyal be kell borítani, beszínelni azért, hogy a takaráskor is a szalmát tartsa meg, ne folyjon be a vastag fák közé, ne nyomja be, mikor a földet aztán hányjuk reá. Így a vékonyal beszíneljük, s akkor ügyesen, akkor kezdődik a takarás utána aztán.” (saját gyűjtés, Erdőfüle)

Rakás közben folyamatosan figyelnek arra, hogy a baksabéltől kiindulva a földön elnyújtott hosszú karó körül – amely a begyújtási lyukat hivatott jelezni – folyamatosan kisebb rést biztosítsanak, melyen keresztül majd begyújthatnak. Régebb a megrakott baksát lehullott falevéllal vagy száraz avarral, szalmával fedték, amelyet aztán földdel fojtottak le, újabban fűrészüzemektől nagy mennyiségben beszerzett fűrészport, forgácsot vagy szénát használnak, melyet 10 cm vastagságban szénporral kevert homokkal vagy földdel takarnak be. „A takarást, azt szalmával indítjuk, szalmával szoktuk takarni, akkor utána jöhet a föld. De homokkal takarják be, csak ugye utána megfeketedik a saját szénjétől, s átalváttozik, föld lesz belőle. A lapáttal, ügyesen, ahogy a baksára veti reá, úgy mindig rásuppogat egy cseppet, hogy tömörödjön össze egy kicsit. Mert ha nem, olyan gyéren dobjuk rá, akkor a füst ott jön ki belőle, ahol akar. Nem ott, ahol mi akarjuk.” (saját gyűjtés, Erdőfüle)

Szellőzőnyílást eleinte csupán a tetején hagynak, hogy könnyebben meggyúljon. „Kibontjuk a tetejét, addig hagyjuk itt, amíg a füst annyira kijön, a

sárga füstöt, mikor nyomja ki, s lássuk, hogy a tüzet felvette, akkor aztán ügyesen visszacsináljuk.” (saját gyűjtés, Erdőfüle)

Egy ilyen kupola formájú baksa látványos méreteivel is figyelemfelkeltő: 4-4,5 méter magas, átmérője 12-14 méter. Tartalma 180-200 méter fa (1 méter ~ 0,66 m³), melyből 12-13 tonna szén lesz. „Úgy kell számítani, hogy egy százötven méteres baksából kijön ezer zsák. Egy kamion szén lesz belőle.” (saját gyűjtés, Vargyas) Egy másik számítás szerint „hogya ha jó száraz bükkfából rakjuk a baksát, száz méter bükkből ki kéne jöjjön a tíz tonna szén. Hogyha, ha olyan fa volna. De így, az ilyenféle fák nem adják ki nekünk, csak a száz méterből a nyolc tonna ha kijön, úgy visszább kell számítani azt a százalék dolgot, mert nem adja ki. A száraz az jobban ereszti, jobban adja a szenet.” (saját gyűjtés, Erdőfüle)

Begyűjtás

„Én általában reggel szoktam begyűjtani. Azt már van, aki este szereti, de reggel azért szeretem meggyűjtani, mert estig meglyukad, s akkor megtöltődik, s reggelig nincsen gond vele. Este gyűjtöm meg, akkor figyelni kell, nézni kell, hogy mikor vette fel a tüzet, nem is lát jól az ember – nappal ezt a folyamatot jobban el lehet végezni, mint este. Én így szoktam meg, így szeretem, hogy na, reggel gyűjtöm meg.” (saját gyűjtés, Erdőfüle)

Erdővidéken a tüzet a baksabélhez vezető hosszú rúddal a kihagyott résen keresztül juttatják a farakás közepébe. A rúdra előzetesen rongyokat kötöznek, melyeket jól meglocsolnak gázolajjal. A baksa tetején felszálló sűrűsödő, sárgás füst jelzi, ha sikeres volt a begyűjtás. (A magyar nyelvterület más részein olykor szokás volt a tetőnyíláson keresztüli begyűjtás is.) „A gyűjtórúddal persze, az a hosszú rúd, az legalább kell egy 8 méteres, hogy beérjen nyugodtan, hogy lássuk, hogy beért végig. Kibontjuk a tetejét, addig hagyjuk itt, amíg a füst annyira kijön, a sárga füstöt, mikor nyomja ki, s lássuk, hogy a tüzet felvette, akkor aztán ügyesen visszacsináljuk. Megvan a gyűjtőlyuk neki, meg van hagyva, ahova a rudat be tudjuk nyomni, s az, a takarás előtt, mielőtt betakarjuk a baksát, kibontjuk azt, s körbe adunk szellőzőlyukakat neki, hogy... főleg, amikor nyers fával van rakva a baksa. Ha száraz fával van, akkor nem szoktunk körbe szellő-

zölyukat adni, hármat még a begyújtólyukon kívül, hanem az az egy is elég.” (saját gyűjtés, Erdőfüle)

Gyújtás után, a tűz terjedését elősegítve a csúcson lévő szellőzőnyílástól lefelé méternyi távolságra, sugarasan elhelyezve 6-8 szelelőnyílást kaparnak a földelésbe, amelyek szintén segítik az égést. Miután megbizonyosodnak arról, hogy jól égnek a baksabél méterfái, a felső szelelőt is betömik és földdel lefojtják, hogy a farakás lassabban égjen, s onnan tovább a füst és a gőz már csak az oldalsó szellőzőkön távozhat, a fa nem lánggal ég, csupán senyved és parázslík magában.

„Van, amikor elsőbben mindenfélét nyom ki, fehéret, utána nézzük, hogy jól besárgult, úgy besárgul, úgyhogy most már nézzük, hogy most már le lehet csinálni a tetejét, vagy az ajtaját becsinálni... Van, amikor kéket közbe-közbe, attól függ, hogy na, ő is felfelé ahogy jön, a fát melyiket kapja el. Ha nyers fába kap bele, az már egy kicsit kékebb füstöt nyom ki akkor. De nagyjából szoktuk addig hagyni, amíg rendesen jól megvastagodik a füst, s azt a jó sárga füstöt kinyomja. Aztán mikor odakerül, annyira látom, hogy annyira felvette, akkor a főajtó csinálódik le, s a teteje. Ez a három lyuk még alól, alól marad, azért, hogy nehogy véletlenül a gáz tudjon kimenni belőle, nehogy *megbuffanjon*²⁷ vagy a földet lenyomja magáról.” (saját gyűjtés, Erdőfüle)

Az égés szabályozása

Begyújtás után a szénégető feladata a három-négy hétig tartó szenesedési folyamat levezetése, a lángmentes égés biztosítása. Ehhez állandó felügyeletre, éberségre, figyelmességre van szükség, a szénégető családtagjai felváltva alszanak, éjszakára sem hagyják magára, folyamatosan ellenőrzik a baksát. A gondatlanság vagy a szakszerűtlen kezelés a fa elégséhez vezethet, ami szinte kifizethetetlen kárt jelentett a szénégető számára.

27 A baksza megbuffanása azt jelenti, hogy a szalmás földdel betakart, belül égő farakásból a felgyülemelő gázok az elégtelen szellőztetés miatt nem tudnak távozni, és egy tompa robbanás következtében a baksáról ledobja a fojtást.

Ilyen kárról már a XVIII. század végéről is van adatunk a kutatott térségre vonatkozóan: „Vargyasi Máté Boldizsár, mely fákat széna füve körül az erdőn kijegyzett, levágták társával és összeraktak 10 ölet, melyet szénnek miután meggyújtotta, arestálták, a bíró házához bevitték, míg kezességre kiszabadulhattott, azalatt a fa elégett, hamuvá lett, melyre költött hét forintot, annak szenével készíthetett volna hét mázsza vasat”.²⁸ A XX. század első felében megtörtént baksatüzek híre is elegendő ahhoz, hogy emberöltőkön keresztül emlegessék egy-egy faluban az elővigyázatosság szükségességét. „Gyermök vótam, s vót nekem még egy testvéröm. Há én sose láttam szénégetést. Ide hátra apámmal csináltunk egy milért, s apám aszonta, mennyünk el hátra, gyútsuk meg, ő es minnyá jó. Nem olyan túl messze vót. Elmöntünk hátra, nem értöttünk hozza, s meggyújtottuk. Mikorra apám hátrajött, akkorra mán nem lehetett megmen-teni. Nem értettük a dolgát neki, s elégött teljesön.”²⁹

A jó szénégető a baksa külső elváltozásaiából (megroggyanó csúcs, besüppedő oldal) és a füst színéből, szagából, erejéből következtet a folyamat előrehaladtára, állapotára. Miután közepén gyújtanak be, a tűztér fokozatosan tágul a rakás szélei irányába, s ezért a keletkező gázok távozását az egyre lejjebb nyitott szelelőlyukak biztosítják, miközben a felsőbb réseket szerre betömik. Lényeges, hogy levegőhöz csak felülről jusson a tűz, mert az alulról betóduló oxigéntől hamuvá égne a faanyag.

„Éjjel persze, hogy ki kell járni, ezt nagyon kell figyelni, nem lehet, hogy most lefekszünk, s jó mélyen elalszunk, nem is gondolunk a baksára, mert akkor történhetne egy olyan, hogy valamelyik, főleg mikor vastag fából van rakva, mellette lesz egy lyuk, behorpad s kilángol, s akkor Isten őrizz, nem történne, hogy elégjen, de akkor nagyobb munka nekünk. Egy kicsi szalmát dugunk oda, s földet rea. S az ember lábbal megtapossa, azért, hogy szoruljanak össze azok a fák ott, hogy ne maradjon hézag közöttük. Van olyan is, hogy csak az ablakon nézek ki. S a füstről észrevevődik, hogy nincs baj, nyugodtan lehet még aludni. Mert nem olyan kéken nyomja ki a füstöt, s úgy szoktuk mondani, hogy gőzöl, hogy a fák között a szalma kiég, s a föld befolyik, s akkor már jó vastagon tekeri

28 Cserey 2008, 89–90.

29 Gazda 1993, 158.

körbe a füstöt fel. S akkor már észrevevődik, hogy nem jó. S akkor kijön az ember, s lecsinálja azt az izét.” (saját gyűjtés, Erdőfüle)

Égetés közben a mester létrán vagy fogazott széles deszkán jut fel, hogy megsejmelje a szellőzőnyílások állapotát, s ha kell, újakat nyisson vagy betömje azokat a vastag portakaróval. A vastagabb méterfák mellől a vékonyak hamarabb szénné alakulnak, s összeroppanva behullnak a hasábok közé, az üregesen maradt helyükön pedig beomlik a földelés, s könnyen feltörhet a tűz. Hogy ezt elkerüljék, állandóan ellenőrzik a takaró állapotát, időnként tömörítik, ledöngölik. Ha valahol fellángol a baksa, fojtást tesznek rá: szénát, majd földet dobálnak rá a lapáttal.

Figyelmet, koncentrációt kíván a fenti munkavégzés, hisz a szénégető állandó veszélyhelyzetben van. Minden szénégető réme a súlya alatt beroppanó, több száz fokon izzó tűztérbe zuhanás, mint ahogy arra több szerencsétlenség is elrettentő példa. Ennek elkerülése érdekében óvatosan lép a baksára, kezében pedig keresztben tartott lapáttal egyensúlyoz, mely biztonságos érzést nyújt, s szerencsétlenség esetén – remélik – fenntarthatná az égetőt a felszínen. „Bal esetet hallottam, olyan volt, farkaslaki fehérnép, itt történt, ne, itt Barót szélénel, itt valahol nem messze volt szénégetni, idős ember, hát az meg is halt már, az idős ember, s itt égették a szenet, s este nem tudom mit csináltak, mit nem, a felesége kijött este a baksára, hogy nézzen szét egy kicsit, hogy lépjen fel, hogy lám – lehetett félig rajta, hogy csinálja le, s elfutott, derékig vagy meddig a baksába beleesett. Nem égett el, de az a gőz, s az a forró annyira megdolgozta, hogy mire a kórházba került, meghalt.” (saját gyűjtés, Erdőfüle)

A baksatöltés

Miután középen gyűjtanak be, a baksa közepe egész fel a csúcsáig hamarabb kiég, a szénné alakult darabok pedig lehullanak a baksa aljára. A keletkező üreget felülről a töltőrúddal megnyitják, alaposan megkotorják, egész le az aljáig, ezáltal helyet készítenek elő a baksa közepének újbóli megrakásához. Ezúttal a baksa tetején állva rövidebb, 50 cm hosszúságú darabokat dobálnak be a tűztérbe, színültig feltöltve a baksabelet. Az ekképpen megrakott baksát újból lefojt-

ják, majd mindaddig megismétlik ezt a fázist, míg a füst jelzi: a tűztér már körkörös lefele haladt, eltávolodott a baksabéltől. „A baksatöltés az saját magát mutatja, mert legelsőbbben, amikor rakunk, szoktunk rakni egy kicsi fejet neki, ami mutatja, hol a közepe. Van egy rúdunk, *töltőrúdnak* nevezzük el azt, avval leszúrunk az aljáig, megkotorjuk benne, a szenet az oldaláról belekaparjuk oda, hogy menjen le, hogy menjen az alja felé, s akkor lesz egy jó ügyes lyuk benne, azt fával megtöltjük, fel színültig, még egy kicsit meghalmozzuk a tetejét.” (saját gyűjtés, Erdőfüle)

A baksa vetkőztetése

Az összeesett tömegű, kiégett baksa szellőzőnyílásait betömik, majd egy nappal később felülről lefelé haladva megkezdik a kibontását, lehűtését. Gereblyével óvatosan lehúzzák a földet a tetejéről, melyet a baksa köré gyűrűt alkotva rendeznek el, helyette szénport, törmelékét lapátolnak a rakásra, hogy az égetéshez hasonlóan szintén lefojtva, fokozatosan hűljenek ki a szénné égett törzsek. A szén tényleges kinyerését a baksából a szélén állva gereblyézéssel, vasvillával és a fokosserű kankóval végzik, a baksa lábánál állva a portakaró alól szerre kimozdítják, kihúzzák, s a portól megvetkőztetve halomba gyűjtik a fekete szenet. Gereblyéből több méretű, hosszabb fogú példányok is használatban vannak, melyekkel egyszerűbb a szén kiszedése és összehúzógotása.

„Az égetését – igazság szerint – úgy volna jó, hogyha az ember betartaná, úgy kellene csinálni, hogy hagynók egy napot, kettőt, hogy hűljön egy cseppet. De ezt nemigen szoktuk kívárni mi, mert mindig sietünk. Ilyen gyors világ van most, az ember mindig siet, s hamar kéne a szén, s húzzuk, hogy... de igazság szerint két napot lehetne hagyni, s akkor meghűlné egy cseppet.” A meleg szén ekkor még a maga melegétől is meggyúl. Régen is tudták, hogy „osztán mikor szedte, húzta az embör ki, egy 24 óráig nem lehetett elhagyni. Meg lehetett egy jó bog, s a bele ikrás, olyan reves vót, s abba megállt a tűz, s hallgatott. Kihallgatott még két nap es. S akkor egyszer csak kimelegedett, tüzet vött, s ha az embör nem vót ott a közelbé, mind elégött. Akkor is történt sok olyan, hogy még főrakta a szekérre a szenet, s elégött a szekér, s mindön, éjjel. Zsák, s mindön.

Úgy, hogy állandó őrizet alatt kellett tartani, az embör tudja, lássa, s vigyáz reá. Osztán mikor meghül, lehet akárhová menni.”³⁰ Hogy ezt elkerüljék, „szoktunk egy vékony priccet adni vízből, s azt úgy kifújja magából rögtön, s nem marad a nyirkos.” (saját gyűjtés, Erdőfüle)

Ha rendelkezésre áll, több köbméter űrtartalmú fémtartályba helyezik a kiválogatott szenet, hogy abban légmentesen lezárva tovább hűlhessen, máskor a kigereblyézett szenet a baksa szélei felé halomba rendezve hűtik le.

A tökéletesre égetett szén ütésre úgy cseng, mint a cserépedény, mások szerint tisztán szól, mint a harang. Csomagolására, válogatására távolabbi helyszínen, fedett csűrökben kerül sor. A mai szénégetők már nem fuvaroznak: maguk csak az előállítók, a termék piacra juttatását már kamionokkal oldja meg a megrendelő. A szenes papírzsák Székelyföldön készült tartalma a felirat szerint a hazai és nyugati piacokon egyaránt *Grillholzkohle*.

Összegzés

A szénégetés technológiájában a rézkori ércolvasztás és kovácsolás felfedezése óta nem történt jelentős változás. Az egyszeri égetéssel előállított termék mennyiségében, a kiegészítésre szánt faanyag kitermelésében, előkészítésében viszont annál inkább érvényesült a szerszámok korszerűsödése és a felvevőpiac időről időre feltámadó határtalan étvágya. A minőségi faszén iránti igény miatt és a szénégetés automatizálásának elmaradása miatt ez az egykori Háromszéken is szokványos erdei foglalkozás még modern világunkban is megtartotta létjogosultságát. „Szerintem egy pár esztendeig még megy, amíg az erdőket átvizsgálják egészen, s amelyik olyan fa, mind kivágják. Mert még azért jó nagy erdők vannak. S a fának mindig is lesz betegsége, pusztul, s azt muszáj lesz kivágni. Azt valami ilyenre értékesítik fel inkább. Hát megvan ugye, hogy a közbirtokosság kell adja a részfát a családtagoknak otthon a házhoz, de azon kívül, ami marad, azt az ilyen szénnek használják fel. Ha itthon flekkenezni adják el benzin-

30 Gazda 1993, 158.

kutakhoz, ha külföldre, de ez egy felhasznált dolog na, ez, s ez is egy érték, mert a szén is egy olyan dolog, hogy ez kell.” (saját gyűjtés, Erdőfüle)

A szénégető baksák és munkásaik láttán az aszfalton tovasuhanó autók utasai középkorból fennmaradt anakronisztikus epizódként érzékelik ezt az eltűnőfélben lévő munkavégzést. A szénégetők mindennek tudatában a távoli célra fókuszálnak: „általában, aki jó helyt volt, s jó munkát kapott, ilyen jó szénégető munkát, kihúzta végig, a nyugdíjáig avval dolgozott. Vagy ha már annyira telt-múlt az idő, hazakerült, s otthon akkor a gazdaságra tért vissza, abból folytatta tovább az életét. De aki bírta ezt a szakmát, végig kihúzta a nyugdíjig. Én a szénégető szakmára nem szoktam panaszkodni, mert nyugodtabb életnek látom, mint hogy gyárban dolgozni, s az a pontos időre járjunk dolgozni. Itt, itt is elég szoros a miénk is, mert itt éjjel-nappal fent kell lenni, de úgyis, mikor az ember fáradt, akkor le tud ülni. Ez a mi beosztásunk. S a pénzért hajtunk, sokat dolgozunk azért, a pénz miatt, hogy minél többet csináljunk. Nehéz munka, de mindenki azt vélte, aki bírta ezt a szakmát, hogy ledolgozza a korát, s utána kicsit összegesebb pénzzel marad. S boldogabban éli a nyugdíjas korát. Ami még hátra maradt.”³¹ (saját gyűjtés, Erdőfüle)

31 Fő adatközlőnk sajnos nem érte meg az annyira áhított boldog nyugdíjas éveket. Kutatásunk befejezése után egy könyörtelen betegség ágynak döntötte és néhány hónap leforgása alatt elvitte. Halálával tovább fogyatkozott a szénégetésre önállóságot jelentő életformaként tekintő szakemberek szűkülő köre.

IRODALOMJEGYZÉK

- Cserey 2008.** Cserey Zoltán: Mesterségek, áruforgalom, ipari létesítmények Erdővidéken a 19. században. In: Demeter László (szerk.): *Erdővidéki történeti tanulmányok. Erdővidéki Történeti és Természettudományi Tár VII.* Erdővidék Múzeuma – Gaál Mózes Közművelődési Egyesület, Barót, 2008. 66–94.
- Gazda 1993.** Gazda József: *Mindennek mestere. A falusi tudás könyve.* Püski Kiadó, Budapest, 1993.
- Imreh 1973.** Imreh István: *A rendtartó székely falu (Faluközösségi határozatok a feudalizmus utolsó évszázadából).* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1973.
- Kinda–Peti 2004.** Kinda István – Peti Lehel: Szenesek. A tradicionális erdőkielés és a nyugati piacgazdaság között. Vállalkozói kultúrák Farkaslakán? *Erdélyi Társadalom. Szociológiai szakfolyóirat*, 2. (2004) 2. 203–225. <https://doi.org/10.17177/77171.41>
- Kósa 1981.** Kósa László: Szénégetés. In: Ortutay Gyula – Nagy Olivérné (szerk.): *Magyar néprajzi lexikon.* 4. kötet, N–Szé, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981. 645–649.
- Kozma 1879.** Kozma Ferenc: *A Székelyföld közigazdasági és közművelődési állapota.* Kiadja a Székely Mívelődési és Közigazdasági Egylet, Franklin-Társulat Nyomdája, Budapest, 1879.
- Magyar 2011.** Magyar Zoltán: *Erdővidéki népmondák.* Tortoma Kiadó, Barót, 2011.
- Paládi-Kovács 1988.** Paládi-Kovács Attila: *Életmód, foglalkozás, nemzetiség. Bányászat és erdei iparüzés a régi Gömörben. Gömör néprajza XIV.* Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék, Debrecen, 1988.
- Pesty 2012.** Pesty Frigyes: *Helynévgyűjteménye 1864–1865. Székelyföld és térsége I.* (Közzéteszi Csáki Árpád és Pál-Antal Sándor.) Országos Széchényi Könyvtár – Székely Nemzeti Múzeum, Budapest–Sepsiszentgyörgy, 2012.
- Takács 2002.** Takács Péter (sajtó alá rendezte): *Háromszék parasztvallomásai 1820-ból. Források Erdély Történetéhez 3.* Erdély-történeti Alapítvány, Debrecen, 2002.
- Tamási 1983.** Tamási Gáspár: *Vadon nőtt gyöngyvirág.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1983.

ÚMTSz 1992. B. Lőrinczy Éva (főszerk.): *Új magyar tájszótár. A–D, K–M*, (baksa, millér), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.

Viga 1990. Viga Gyula: *Árucseré és migráció Észak-Magyarországon*. Ethnica Kiadó, Debrecen–Miskolc, 1990.

FELHASZNÁLT SAJTÓANYAG

Nemere, 1881. 01. 23., 7. sz.

Székely Nemzet, 1887. 09. 01., 131. sz.

Székely Nemzet, 1901. 11. 09., 168. sz.

Székely Nép, 1942. 08. 05., 176. sz.

Székely Nép, 1943. 10. 10., 229. sz.

KÖ Ö A R T Ú R

HARRY HILL BANDHOLTZ ALAKJÁNAK ROMÁN „TÜKÖRKÉPE”. MÚZEUMI KINCSEK MEGMENTŐJE VAGY HANTÁZÓ SZÉLHÁMOS?

KI V O N A T: Harry Hill Bandholtz azon amerikai katonák egyike, aki nagy népszerűségnek örvend hazánkban. Az amerikai tábornok a magyar nemzet örök hálóját akkor érdemelte ki, amikor lovaglópálcáját is segítségül hívva megakadályozta, hogy a Budapestet megszálló román hadsereg katonái a Nemzeti Múzeum kincseit ellopják. Az amerikai tiszt ma is álló szobrát – mely Ligeti Miklós alkotása – hosszas diplomáciai vajúdas után 1936-ban avatták fel. Román részről a tábornok lejáratására tett kísérlet már 1935-ben elkezdődött. Gheorghe Mărdărescut – aki a román királyi hadsereg magyarországi főparancsnokaként többször is konfrontálódott az amerikaival – felhábortotta Bandholtz 1933-ban, New Yorkban angol nyelven megjelent naplójának stílusa, de legfőképpen a román hadsereggel szembeni szigorú kritikája, ezért 1935-ben a *Curentul* című lapban folytatásokban közölte ellenpamfletjét, melyben kísérletet tett a szerinte igaztalan és megalapozatlan vádak cáfolatára. A cikksorozat ugyanabban az évben összegyűjtve is megjelent kb. 1000 példányban, de Magyarországon teljesen ismeretlen maradt szinte a mai napig. Érdekes adalék, hogy Romániában viszont Bandholtz naplója az, amihez szinte lehetetlen hozzájutni, példának okáért Kolozsvár egyetlen könyvtárában sincs belőle példány.

Hogyan látja Harry Hill Bandholtz amerikai tábornok személyét és budapesti tevékenységét napjaink román történetírása? Elismerik-e a fosztogatások

tényét a szakemberek? Ha igen, mivel magyarázzák a Magyarországot megszálló román csapatok rablásait? Tanulmányunk ezekre a kérdésekre keresi a választ törekedvén arra, hogy képet kapjon az olvasó arról, hogy mi ma általánosságban a román történelmi álláspont a fenti kérdések kapcsán.

KULCSSZAVAK: román megszállás, Budapest, Harry Hill Bandholtz, Nemzeti Múzeum, román fosztogatás, Gheorghe Mărdărescu, Constantin Diamandy, 1919

ARTÚR KÖŐ

**THE ROMANIAN “MIRROR IMAGE”
OF THE FIGURE
OF HARRY HILL BANDHOLTZ.
A RESCUER OF MUSEUM
TREASURES OR
A PHILANDERING SWINDLER?**

ABSTRACT: Harry Hill Bandholtz is one of the American soldiers who is very popular in our country. The U. S. general earned the eternal gratitude of the Hungarian nation when he used his riding crop to prevent the Romanian army occupying Budapest from stealing the treasures of the National Museum. Miklós Ligeti's statue of the American officer, which still stands today, was unveiled in 1936 after a long diplomatic ordeal. The Romanian attempt to discredit the general already began in 1935. Gheorghe Mărdărescu, who as commander-in-chief of the Romanian Royal Army in Hungary had several confrontations with the American, was outraged by the tone of Bandholtz's diary published in English in New York in 1933, but above all by his harsh criticism of the Romanian army. In 1935, Mărdărescu published a pamphlet in the newspaper Curentul, in

which he attempted to refute what he considered to be untrue and unfounded accusations. The series of articles was published in a collected edition in the same year in about 1,000 copies, but it has remained completely unknown in Hungary almost to this day. It is interesting to note that in Romania, however, Bandholtz's diary is almost impossible to find, for example, there is not a single copy in any library in Kolozsvár (today: Cluj-Napoca). How does contemporary Romanian historiography view the person and activities of American General Harry Hill Bandholtz in Budapest? Do experts acknowledge the fact of the looting and, if so, how do they explain the plundering of the Romanian troops occupying Hungary? Our study seeks to answer these questions, in an attempt to give the reader an idea of what the general Romanian historiographical position is on these issues today.

KEYWORDS: Romanian invasion, Budapest, Harry Hill Bandholtz, National Museum, Romanian plundering, Gheorghe Mărdărescu, Constantin Diamandy, 1919

Harry Hill Bandholtz azon amerikai katonák egyike, aki nagy népszerűségnek örvend hazánkban. Az amerikai tábornok a magyar nemzet örök hálóját akkor érdemelte ki, amikor lovaglópalcáját is segítségül hívva megakadályozta, hogy a Budapestet megszálló román hadsereg katonái a Nemzeti Múzeum kincseit ellopják.

A román hadsereg 1919 augusztusában foglalta el Budapestet annak ellenére, hogy a párizsi békekonferencia Legfelsőbb Tanácsa megtiltotta számukra a város megszállását. Clemenceau – a Legfelsőbb Tanács elnöke – nem a románokon kérte számon a magyar fővárosba való benyomulást, hanem a következőképpen szólította fel a magyar kormányt az 1918. november 3-án megkötött fegyverszünet betartására: „Magyarország tegyen eleget a fegyverszünet előírásainak és tartsa tiszteletben a Legfelsőbb Tanács által rögzített határokat, és mi megvédjük Önöket a románoktól, akik nem kaptak tőlünk semmilyen felhatalmazást. Azonnali hatállyal küldünk egy szövetséges katonai missziót, amelynek feladata a leszerelés felügyelete, valamint gondoskodni arról, hogy a román csapatok kivonuljanak.”¹

1 Elter 2019.

Augusztus 11-én reggel érkezett meg Budapestre Harry Hill Bandholtz a brit–francia–olasz–amerikai tábornoki bizottság tagjaként, amely bizottság fő feladata a román csapatok kivonulásának felügyelete volt. A Szövetséges Katonai Misszió vezetését napi rotációban osztották fel egymás között a tábornokok. A rekvirálási és rablási tilalom ellenére augusztus 25-én Bandholtz tábornok az Állami Vasúti Üzemben 135 megrakott teherautó és 25 rakodó teherautónyi elszállításra szánt üzemfelszerelést mentett meg a románoktól.

A tábornok 1919. október 5-én írta be magát a magyar történelembe, amikor – a bizottság napi elnökeként – lovaglópálcája segítségével megakadályozta, hogy egy csapatnyi román katona a Nemzeti Múzeumból kiállítási tárgyakat raboljon.² A Nemzeti Múzeum elé már felvonultak a megrakásra váró román teherautók, az épület kifosztását csakis az akadályozta meg, hogy Bandholtz a román katonákat kizavarta onnan, a múzeum ajtóit pedig a szövetségesek nevében lepecsételtette.

Az amerikai tiszt ma is álló szobrát – mely Ligeti Miklós alkotása – hosszas diplomáciai vajúdas után 1936-ban avatták fel. Román részről a tábornok lejárására tett kísérlet már 1935-ben elkezdődött. Gheorghe Mărdărescut – aki a román királyi hadsereg magyarországi főparancsnokaként többször is konfrontálódott az amerikaival – felháborította Bandholtz 1933-ban, New Yorkban angol nyelven megjelent naplójának stílusa, de legfőképpen a román hadsereggel szembeni szigorú kritikája, ezért 1935-ben a *Curentul* című lapban folytatásokban közölte ellenpamfletjét,³ melyben kísérletet tett a szerinte igaztalan és megalapozatlan vádak cáfolatára.⁴ A cikksorozat ugyanabban az évben összegyűjtve is megjelent kb. 1000 példányban, de Magyarországon teljesen ismeretlen maradt szinte a mai napig. Érdekes adalék, hogy Romániában viszont Bandholtz naplója az, amelyhez szinte lehetetlen hozzájutni, példának okáért Kolozsvár egyetlen könyvtárában sincs belőle példány.⁵

De hogyan látja Harry Hill Bandholtz amerikai tábornok személyét és budapesti tevékenységét napjaink román történetírása? Elismerik-e a fosztoga-

2 A lovaglópálcát később, Huszár Károly akkori miniszterelnök kérésére, az amerikai tábornok a Magyar Nemzeti Múzeumnak adományozta.

3 Ellengúnyiratát.

4 Ungváry 2000.

5 Ungváry 2000.

tások tényét a szakemberek? Ha igen, mivel magyarázzák a Magyarországot megszálló román csapatok rablásait? Tanulmányunk ezekre a kérdésekre keresi a választ törekedvén arra, hogy képet kapjon az olvasó arról, hogy mi ma általánosságban a román történelmi álláspont a fenti kérdések kapcsán.

A Román Külügyminisztérium Diplomáciai Levéltára 2019. október 17-én – Trianon 100 éves évfordulójához közeledvén – Facebook-oldalán bejegyzést tett közzé Bandholtz budapesti tevékenységéről.⁶ Minden valószínűség szerint a kiváltó ok a Magyar Távirati Iroda (MTI) által közölt megemlékezés volt, ahol Varga Benedek⁷ méltatta az antant tábornoki bizottság amerikai tagját. Ugyancsak 2019-ben – minden bizonnyal az említett Facebook-bejegyzésből „táplálkozva” –, Románia legnépszerűbb történelmi folyóiratában (mely nyomtatott és online formában is olvasható), a *Historiában* is írtak a Budapestet megszálló román hadseregről. A tanulmány szerzője, Ionel Grigorescu szerint az állítás, mely szerint a Nemzeti Múzeumot a román csapatok megkísérelték kifosztani, csupán „magyar rágalom”.⁸ A Külügyminisztérium Diplomáciai Levéltárának közösségi oldala szerint gazdag forrásanyag bizonyítja, hogy a román hadsereg élelmiszerral látta el a magyar lakosságot, gabona- és élelmiszer-szállítmányokérkeztek vonaton Erdélyből, még a Dunán is lehetővé tették a táplálék eljutását a rászorultakhoz.

„A román hadsereg beavatkozását, mely felszabadította Magyarországot a bolsevizmus alól, a helyi lakosság örömmel fogadta, de akadtak olyan magyar politikusok is, mint Wekerle Sándor, akik szintén üdvözölték a román felszabadítást” – olvashatjuk.⁹ Megemlíti, hogy az amerikai tábornok emlékirata 1933-ban jelent meg, melyben a románok kapcsán „rablásokról és visszaélésekről” ír.¹⁰ A levéltár írásos források közzétételével és más visszaemlékezésekre hivatkozva próbálja Bandholtz állításait cáfolni, mondván: fosztogatásra elvértve került csak sor. A Nemzeti Múzeumban történeteket a következőképpen magyarázza: csupán arról volt szó, hogy a román katonai szervek visszakövetelték a múzeumtól

6 <https://www.facebook.com/arhivelediplotmaticMAE> (a letöltés időpontja: 2023. július 25.)

7 2016 és 2021 között a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója volt.

8 Grigorescu 2019.

9 Grigorescu 2019.

10 Az emlékirat legfrissebb magyar kiadása: Lengyel 2020.

a háború utolsó hónapjai során az erdélyi múzeumokból elhozott javakat, melyeket az osztrák–magyar csapatok vittek el a kivonulásukkor. Álláspontjuk szerint a visszaemlékezésében az amerikai tábornok anélkül, hogy tisztázná az ügyet, csak és kizárólag magyar szemszögből mutatta be az esetet, miközben a múzeum vezetői beleegyeztek abba, hogy az erdélyi műtárgyak egy részét viszszaelvitessék, a Román Tudományos Akadémia Könyvtárából 1917-ben ellopott dokumentumokkal együtt.

Inel Grigorescuék – Bandholtz állításai valóságtartalmának megkérdőjelezhetőségét erősíteni akarván – említenek egy 1920. február 13-i interjút, ahol az amerikai tiszt a *The New York Times* újságírójának beszélt a Budapesten történekről, ekkor azonban a tábornok „aranykincsek elrablásának” megakadályozásáról nyilatkozott, holott az emlékiratban múzeumi tárgyokról írt. A románok szerint az USA-ban dolgozó diplomataik tiltakoztak az interjúban elhangzottak miatt, aminek hatására Harry Hill Bandholtz visszavonta kijelentéseit, és azt állította, ilyet nem mondott az újságírónak. 1920. március 17-én a USA külügyminisztériuma szóbeli jegyzéket küldött a washingtoni román külképviseletnek, melyben megerősítették, hogy az interjú készítője a tábornok beleegyezése nélkül, valótlanosságokat írt. A Külügyminisztérium Diplomáciai Levéltárának közösségi oldalán az említett bejegyzésben – annak érdekében, hogy Bandholtz visszaemlékezését úgy állítsák be, mint megbízhatatlan forrást – azt olvashatjuk, hogy a Szövetséges Katonai Misszió amerikai vezetője valótlanokat állít olasz és francia kollégáival kapcsolatban, de a más nemzetek iránti előítéletei (zsidók, mexikóiak és más latin népek) is kiolvashatók soraiból.

Íme egy – a levéltár által bizonyítéknak szánt – feljegyzés, melyet a Román Kormány Budapesti Főbiztossága küldött Bukarestbe a román miniszterelnöknek (a dokumentumot magyarra fordítva¹¹ közöljük):

11 Itt szeretném köszönetemet kifejezni Dr. Borsi-Kálmán Bélának az általam végzett fordítás pontosításában nyújtott segítségéért.

„A Román Kormány Budapesti Főbiztossága

Budapest, 1919. szeptember 30.

Miniszterelnök Úr,

Megtiszteltetés számomra, hogy elküldhetem a mellékelt feljegyzéseket Budapest tűzifa, szén és élelmiszerellátásáról.

Ez az egyik legsürgősebb dolog, amire tisztelettel hívom fel figyelmét.

Mind a saját tekintélyünk, mind pedig szövetségeseink előtti presztízsünk szem előtt tartása arra kötelez bennünket, hogy minden lehetséges módon gondoskodjunk a magyar főváros lakosságáról, annak érdekében, hogy ezzel a magunk számára is kellemesebb atmoszférát teremtsünk.

Fogadja nagyrabecsülésemet.

Ö Uraságának

Văitoianu tábornoknak¹²

a Minisztertanács elnökének és belügyminiszternek

Bukarest¹³

A másik dokumentum, amivel a levéltár a román hadsereg ellen felhozott vádakat próbálta cáfolni, Constantin Diamandy¹⁴ román diplomata 1921 áprilisában írt visszaemlékezése. Ezt is magyarra fordítottuk.

„Feljegyzés Take Ionescu Miniszter Úrnak Románia Budapesten tanúsított magatartásáról, néhány a Külügyminisztérium archívumában őrzött dokumentum másolatával

12 Artur Văitoianu tábornok 1919. szeptember 27-e és 1919. november 30-a között volt Románia miniszterelnöke.

13 Forrás: Arhivele Diplomatice ale Ministerului Afacerilor Externe <https://www.facebook.com/photo/?fbid=140135327355954&>

14 Diamandy a megszálló csapatok és a külvilág közötti kapcsolatokért felelős román diplomáciai különmegbízott volt. Lásd Borsi-Kálmán 2022, 9.

A mi budapesti politikai tevékenységünket a magyarokkal való megegyezés szándéka vezérelte. Mi hajlandók voltunk olyan hosszú távú gazdasági engedményeket tenni, melyek pótolták volna számukra mindazokat a nyersanyagokat, amelyekben a Romániához csatolt területek elvesztése következtében hiányt szenvedtek. Cserébe csupán annyit kértünk, hogy lojális módon szigorúan tartásuk be a békeszerződésben foglaltakat, és tartózkodjanak mindennemű irredenta propagandától hazánkban. Ez határozta meg tevékenységünket.

Jóllehet nem kívántuk azt a benyomást kelteni, hogy beavatkozunk Magyarország belügyeibe, már az első napokban megértettük, arra kell törekednünk, hogy azokat a pártokat és személyeket segítsük, amelyek és akik révén a Magyarországgal fenntartott kapcsolataink az általunk kívánt irányban és módon alakulnak.

A szocialistákat és a demokratákat s általánosságban a haladó pártokat támogattuk, vagyis azokat, amelyeket főként belpolitikai és társadalmi kérdések foglalkoztattak; ezek nagyobb garanciát jelentettek nekünk a jószomszédi viszony megteremtése tekintetében. A csatolt másolatok bizonyítják, hogy ilyen értelemben, minden erőfeszítést megtettünk.

Én magam nem voltam jelen, amikor a román csapatok bevonultak Budapestre, és akkor sem, amikor József főherceg átvette a hatalmat. Értesüléseim szerint, a főherceg a mi csapataink érkezéséből adódó zűrzavart, valamint a Peydel-kormány [Peidl-kormány – K. A.] gyengeségét használta ki arra, hogy államcsínyt hajtson végre.

Kezdetben várakozó álláspontra helyezkedtünk vele szemben. Amikor azonban a Friedrich-kormány elkövette azt a hibát, hogy ostromállapotot rendelt el a hadseregünk által elfoglalt Budapesten, és saját emberüket akarták ki nevezni Prefektusnak [...] Szatmárnémetiben, a Szövetséges Hatalmak melletti energikus közbelépésünk eredményeként a Legfelsőbb Tanács a beavatkozás mellett döntött, József főherceget és a Habsburgokat bukottaknak és »nemkívánatos elemeknek« nyilvánította.

Friedrich Úr ezt követően megpróbált választást kiírni, felhasználva a mi csapataink jelenlétét, hogy többségi támogatást szerezzen. Mi ezt kategorikusan elleneztük: mivel az általa vezetett kormány nem nyújtott megfelelő garanciát a szabadságra. Az ott tartózkodásunk ideje alatt mindvégig a legtelje-

sebb gyülekezési szabadságot biztosítottuk, engedélyeztük a szocialista pártok valamennyi gyűlését, és megakadályoztuk, hogy bárkit is vallási okok miatt üldözzenek.

Irattartóink rengeteg demokratáktól, szocialistáktól származó köszönő levelet, továbbá tömérdek petíciót tartalmaznak, melyekben dolgozók ezrei kérik csapatainkat, hogy a kiürített területekre vonuljanak ismét be, mert félnek a magyar fehérterrortól. Éppenséggel a kiáltványaink, amelyek csatolva vannak, mutatják azt a szándékot, mely vezetett minket: megvédeni a demokrácia meglévő értékeit a reakciós irányzatokkal és az elnyomással szemben. Engem is zsidónak néztek, mert el sem tudták képzelni a magyarok, hogy mi, az antiszemitanak bélyegzett románok, gátat akarunk szabni a zsidóüldözésnek.

Amikor a mi parancsnokságunk ráeszmélt arra, hogy a magyarok katonai tilalmunk ellenére titokban fegyverkeznek, és a frontról hazatért fiatalok toborzásába kezdtek, akkor a Legfelsőbb Tanácsot képviselő Szövetséges Hatalmak tábornokaival közölte [a parancsnokság – K. A.] Friedrich úr és a honvédelmi miniszter [Schnetzer Ferenc – K. A.] letartóztatására vonatkozó szándékát. A szövetségesek, akárcsak más kérdésekben is, nem jutottak egyezsége, haboztak, végül az ötletet elvetették.

A Főbiztosságnak nem volt kapcsolata sem Friedrichhel, sem Horthy admirálissal, egyszer sem találkoztunk velük.

A parancsnoksággal együtt tiltakoztunk az ellen, hogy Horthy hadsereget szervezzen a mi zónánkon túl eső területeken. Rámutattunk arra, hogy a rendfenntartó erők szervezése csak álca, egy új magyar hadsereget akarnak létrehozni, amely veszélyt jelent számunkra a kivonulás idején. Mindez azt jelenti majd, hogy meghíúsul a demokratikus kormány felállításának terve, hiszen kivonulásunk esetén az lesz a helyzet ura, aki fegyveres erővel rendelkezik. Horthy ugyanis olyan diktatórikus rendszert szeretne bevezetni, amely a Habsburg Monarchia újjászületését célozza meg.

Ebben a kérdésben sem tudtunk megegyezni a Legfelsőbb Tanáccsal. A szövetségesek tábornokai – a realitásokat és a körülményeket figyelmen kívül hagyva – mereven ragaszkodtak a Párizsban kapott eredeti irányelvekhez, vagy nem látták el őket megfelelő utasításokkal, mozgásterük szűk volt. Nem egyszer fordult elő, hogy a megbeszéléseink során erről panaszkodtak.

Abban az időben, amikor Sir George Clerk egy koalíciós kormány összetákolásán fáradozott, azt kértem, hogy a demokraták és a szocialisták minél nagyobb számban képviseltesék magukat. Amikor pedig fülembe jutott a hír, miszerint a jelöltek között van a románellenességéről ismert Bethlen [István – K. A.] gróf, formálisan vétóztam. Mihály úr [Theodor Mihali, 1855–1934 – K. A.], a Szenátus jelenlegi alelnöke, segíteni igyekezett abban, hogy a kormányba minél több demokrata kerüljön.

Igyekeztem úgy cselekedni – amennyire csak lehetett –, hogy minél rövidebb időt vegyen igénybe a megszállás, s a magyarok számára ez minél kisebb terhet jelentsen. Arra törekedtem, hogy csökkentsem a rekvirálások és a javak elkobzásának mértékét, hogy a szegényeknek védelmet nyújtsak. Még az is előfordult, saját hazánkból is élelmet szállítottunk, hogy Budapest lakosságát ellássuk, s az vezérelt minket, hogy bárhogy is alakuljon a magyarokkal való viszonyunk, mint megszállók emberiségétől szempontról kötelesek vagyunk a lakosság szenvedését a lehető legkisebbre csökkenteni. Nem volt ez egyszerű, mert a bolsevikok mindent tönkretettek, s gyakran nem kaptunk a magyar hatóságoktól elegendő segítséget. Hadtestek mellett ingyenkonyhákat hoztunk létre, ahol meleg ételt osztottunk a rászoruló szegényeknek. A magyar intrikák, melyeknek az volt a szándékuk, hogy ellentétet szítsanak a szövetségesek között, ugyancsak megnehezítették a dolgunkat.

Amikor vissza kellett vonuljunk, csupán humanitárius érzésektől vezéreltetve, a Kuhn Béla [Kun Béla – K. A.] hadseregéből ejtett foglyainkat nem engedték, hogy a magyar kormány bosszújának áldozataivá váljanak, és átadtuk őket a szövetségeseinknek.

Brătianu miniszterelnök utasításaival összhangban bennünket semmilyen bosszúvágy nem vezérelt Magyarországon, igyekeztünk együttműködni a szövetségeseinkkel, s olyan nagylelkű politikát folytattunk, amely reményeink szerint a normális kapcsolatok létrehozását segíti elő a születendő békeszerződés lojális tiszteletben tartásának alapzatán.

Const. Diamandy¹⁵

15 Forrás: Arhivele Diplomatice ale Ministerului Afacerilor Externe <https://www.facebook.com/photo/?fbid=140135574022596&set=pcb.140141850688635>; (a letöltés ideje: 2023. augusztus 22.)

Joggal tehető fel a kérdés: mit bizonyítanak a fenti dokumentumok, valamint a Külügyminisztérium Diplomáciai Levéltárának közösségi oldalán közölt fényképek, melyek egyikén, a képaláírás szerint, rákospalotai táplálkozó gyerekek között álló román katonák is láthatók?¹⁶ Más történelmi források szerint semmit! Mindezek nem cáfolják Bandholtz állításait. Meglátásunk szerint a román történészek, mind a történelmi ismeretterjesztő platformokon, mind a közösségi médiában, igyekeznek Harry Hill Bandholtzt olyannak beállítani, aki visszaemlékezéseiben meghamisítja a tényeket. Azaz egy szélhámos, aki alátámasztja a magyarok által szajkózott „rágalmakat”. De nézzünk néhány olyan bizonyítékot, amelyek cáfolják mindazokat az állításokat, amelyek – mint láttuk a fentiekben – az általános román történészi felfogás részét képezik az 1919-es román megszállással kapcsolatban, s jól szemléltetik azt, hogy Bandholtz állításait korántsem a magyarok iránt érzett szimpátiája és/vagy a románokkal szembeni ellenszenv szülte, azaz az amerikai tábournok nem egy hantázó szélhámos.

Constantin Diamandy visszaemlékezésének végén azt olvashattuk, hogy „Brătianu miniszterelnök utasításaival összhangban bennünket semmilyen bosszúvágy nem vezérelt Magyarországon, igyekeztünk együttműködni a szövetségeseinkkel, s olyan nagylelkű politikát folytattunk, amely reményeink szerint a normális kapcsolatok létrehozását segíti elő a születendő békeszerződés lojális tiszteletben tartásának alapzatán”. Florin Constantiniu – több román történész kollégájával egyetemben¹⁷ – azt állítja a *Historia* címet viselő román szakfolyóirat 2019 nyarán megjelent centenáriumi különszámában, hogy „az orosz bolsevizmus magyar nyúlványai felszámolásának” gondolata vezérelte a román csapatok intervencióját.¹⁸ A „Pontosan melyik nap foglalták el a román csapatok Budapestet?” kérdés körül kialakult vita azonban a fentieknek teljesen ellentmond. A közhiedelem ellenére Gheorghe Rusescu ezredes katonái már augusztus 3-án este megjelentek Budapest utcáin, ám függelmi (Rusescunak nem volt erre utasítása), és hiúsági okok miatt (Mărdărescu presztízskérdést

16 <https://www.facebook.com/photo/?fbid=140135420689278&set=pcb.140141850688635;>
(a letöltés időpontja: 2023. augusztus 22.)

17 Lásd *Kö* 2022, 253–261.

18 Constantiniu 2019, 49.

csinált belőle, tekintettel arra, hogy augusztus 4-én töltötte be életének 55. évét!) a román hadtörténelemben az augusztus 4-i dátum rögzült. Mindez jól szemlélteti – cáfolva a román történészi álláspontot, s alátámasztva az amerikai tábornok naplójában többször előforduló megállapítást –, hogy a román csapatok előrenyomulása presztízs és büntető jellegű akció volt a korábbi, „magyarok okozta” sérelmekért.

Ionel Grigorescu szerint – mint olvashattuk – az állítás, mely szerint a Nemzeti Múzeumot a román csapatok megkísérelték kifosztani, csupán „magyar rágalom”. Bandholtz naplója szerint budapesti tartózkodásának végén már nemcsak ő maga, hanem olasz és francia megbízottak is hangot adtak nemtetszésüknek a román hadsereg és politika állandó szószegései és rablásai vonatkozásában. Hogy ez valóban így volt, azt bizonyítja, hogy a román hadsereg rablásait pártállástól és nemzeti hovatartozástól függetlenül minden megfigyelő jelentette. A francia jelentések is ékes bizonyítékai annak, hogy a román rekvirálás hihetetlen mértékeket öltött.¹⁹ Fontos megemlíteni, hogy a két világháború közötti román történetírás egyes alakjai, például Gheorghe Brătianu – az 1920-as „államalkotó” fia –, is elismerték a mértéktelen román fosztogatást, míg a későbbi évtizedek kutatói napjainkig bezárólag igyekeznek tagadni mindenek tényét. Brătianu a következőket írta: „1920 és 1921 folyamán az állomásokon még ott rozsdásodtak a Magyarországon elkobzott mozdonyok és vasúti kocsik, amelyeket az adminisztráció trehányysága nem volt képes felhasználni [...], feltehető, hogy egy háború által megkínzott országból érkezvén egy másikba, amely addig mentes volt ellenséges csapatok jelenlététől, tisztjeink és katonáink, akik sok helyen bukkantak Romániából elszállított [hadi]anyagok nyomára, néha többet elvettek, mint amennyire joguk volt.”²⁰

A Diamandy-féle visszaemlékezésben a következő áll: „Igyekeztem úgy cselekedni – amennyire csak lehetett –, hogy minél rövidebb időt vegyen igénybe a megszállás, s a magyarok számára ez minél kisebb terhet jelentsen. Arra törekedtem, hogy csökkentsem a rekvirálások és a javak elkobzásának mértékét, hogy a szegényeknek védelmet nyújtsak. Még az is előfordult, saját hazánkból

19 A jelentések pontos lelőhelyére hivatkozik: Ormos 1984, 429.

20 Brătianu 1940, 143. Hivatkozik rá: Borsi-Kálmán 2022, 36.

is élelmet szállítottunk, hogy Budapest lakosságát ellássuk, s az vezérelt minket, hogy bárhogya is alakuljon a magyarokkal való viszonyunk, mint megszállók emberiességi szempontból kötelesek vagyunk a lakosság szenvedését a lehető legkisebbre csökkenteni.” Gheorghe Mărdărescu ellenpamfletjében az szerepel, hogy nem volt tudomása József főhercegnek átadott ultimátumról.²¹ Nos, a magyar kormánynak átnyújtott 1919. augusztus 5-ei román ultimátum az összes hadianyag átadását, 300 000 román katona teljes felszerelését, a magyar vasutak 50%-át, a magyar marhaállomány és a mezőgazdasági gépek 30%-át, 20 000 vagon búzát, 10 000 vagon kukoricát, 5000 vagon zabot és számos más árut követelt Magyarországtól. A magyar kormánynak az ultimátumra 12 órán belül választ kellett adnia. Clemenceau szinte rögtön értesült erről, s magához hívatta a román delegációt, tudomásukra hozva, hogy megtiltja a külön fegyverszüneti megállapodásra vonatkozó kísérleteket. A magyar kormány sem volt hajlandó aláírni a feltételeket, válaszul a román csapatok megszállták a Dunántúl északnyugati részét.²² Mindezek alapján joggal tehetők fel a következő kérdések: Vajon mennyire vették figyelembe a románok az éhező magyar lakosság helyzetét? Milyen élelmiszer-szállítmányok érkeztek a főváros szegényeinek ellátása céljából? Igaz, a megszálló románok – Diamandy szavait idézve – „humanitárius érzésektől vezérelt” tetteit már fél évvel korábban megtapasztalhatta a magyar lakosság, amikor – csak, hogy két példát említsünk – 1918 decemberének közepén a marosvásárhelyi kórház teheneit román katonák egy törzsorvos (!) vezetésével elhajtották, így a betegek tej nélkül maradtak; valamint akkor, amikor a román nemzetőrség 200 vagon tűzifa Budapestre szállítását akadályozta meg.²³

Összegzésként az alábbi következtetéseket vonhatjuk le. Harry Hill Bandholtz amerikai tábornok naplója megjelenését követően szinte rögtön a román támadások keresztüzébe került. A Magyar Királyságot megszálló román hadseregről és a román politikusok viselkedéséről írtak miatt igyekeztek a kortársak és a későbbi román történetírás is az amerikai tábornokról azt a látszatot kelte-

21 Lásd Ungvári 2000.

22 Lengyel 2020, 344.

23 Raffay 2019, 203–205.

ni, hogy egy hantázó szélhámos, akinek egyetlen szava sem hihető el. Mindezeket alátámasztandó különböző román levéltári dokumentumokkal próbálták a naplóban állítottakat cáfolni. A Magyar Nemzeti Múzeum kifosztására tett kísérlet kapcsán is az az általános konszenzus román szakmai berkeken belül, hogy az amerikai tábornok csak és kizárólag magyar szemszögből mutatta be az esetet, miközben a múzeum vezetői beleegyeztek abba, hogy az erdélyi mőtárgyak egy részét visszaszolgáltadják a Román Tudományos Akadémia Könyvtárából 1917-ben ellopott dokumentumokkal együtt. Bár szinte egységes a román álláspont a rekvirálásokról, vagyis tagadja, hogy történt ilyen, a két világháború között akadt olyan román történész, aki beismerte annak drasztikusságát. Bár e sorok szerzője sem tekinti a Bandholtz-naplót elfogulatlannak, s nem gondolja, hogy minden sora kész tényként kezelendő, ugyanakkor más – és nem csak magyar (!) – történelmi forrást segítségül hívva, a román megszállás kapcsán elmondható, hogy a Bandholtz által leírtak közelebb állhatnak a realitáshoz, mint Mărdărescu, Diamandy vagy éppenséggel a román történészek állításai. Bár volt és van szándék arra vonatkozóan, hogy Harry Hill Bandholtz alakjáról egy hamis kép rajzolódjék ki az utókorban, az amerikai tábornok inkább tekinthető múzeumi kincsek megmentőjének, mintsem hantázó szélhámosnak.

IRODALOMJEGYZÉK

- A Román Külügyminisztérium Diplomáciai Levéltárának Facebook-oldala. <https://www.facebook.com/arhivelediplomaticeMAE> (a letöltés időpontja: 2023. augusztus 6.)
- Borsi-Kálmán 2022.** Borsi-Kálmán Béla: Vae victis, avagy a „húr túlfeszítése” – Magyarok és románok amerikai tükörben. *Magyar Szemle*, 31. (2022) 1–2. 6–19.
- Brătianu 1940.** Brătianu, Gheorghe: *Acțiunea politică și militară a României în 1919 în lumina corespondenței diplomatice a lui I. C. Brătianu*. București, Ed. Cartea Românească, 1940.
- Constantiniu 2019.** Constantiniu, Florin: „La Budapesta”. *Historia*, 27. (2019/ iunie) 48–49.
- Elter 2019.** Elter Tamás: A rettenthetetlen tábornok, aki kiverte a fosztogató románokat a Nemzeti Múzeumból. <https://www.origo.hu/tudomany/20191005--bandholtz-amerikai-tabornok-hatarozott-fellepesevel-orokre-beirta-nevet-a-magyar-tortenelembe.html> (a letöltés időpontja: 2023. augusztus 6.)
- Grigorescu 2019.** Grigorescu, Ionel: Istoria, folosită pentru a ponegri imaginea României. [Történelem, amit Románia lejáratására használnak] https://historia.ro/sectiune/actualitate/istoria-folosita-pentru-a-ponegri-imaginea-568598.html?fbclid=IwAR0aTqGERdH5uIM7n2gAcWCyj30RsXy_JNKQwSdRUVWnvXxjWA0JMaZuvrg (a letöltés időpontja: 2023. augusztus 6.)
- Köő 2022.** Köő Artúr: „Románia az egyetlen ország, amely elfoglalta ellenségének fővárosát”. Budapest 1919-es megszállása napjaink román történetírásának tükrében. In: Miklós Péter – Vizi László Tamás (szerk.): *Összeomlás, terror, Trianon*. Ráció Kiadó, Budapest – Székesfehérvár, 2022. 253–261.
- Lengyel 2020.** Lengyel Gábor: *A Bandholtz-Napló. Román megszállás Magyarországon*. Fekete Sas Kiadó, Budapest, 2020.
- Ormos 1984.** Ormos Mária: *Padovától Trianonig 1918–1920*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1984.

Raffay 2019. Raffay Ernő: *Erdély 1918–1919-ben*. Kárpátia Stúdió, Körös-tárkány–Kápolnásnyék, 2019.

Ungváry 2000. Ungváry Krisztián: „Sacco di Budapest”, 1919. Gheorghe Mărdărescu tábornok válasza Harry Hill Bandholtz vezérőrnagy nem diplomatikus naplójára. *Budapesti Negyed*, 8. (2000) 3–4. (29–30.) <https://epa.oszk.hu/00000/00003/00023/ungvary.html> (a letöltés időpontja: 2023. augusztus 6.)

MAJOROSSY IMRE GÁBOR

**„KEZENEGEWS (KÖZÖNSÉGES),
REEGHY (RÉGI), YGIENLEW
(EGYENLŐ)”**

**DRASKOVICH GYÖRGY PÉCSI
PÜSPÖK MAGYAR NYELVŰ
HITVÉDELMI MUNKÁSSÁGA**

KIVONAT: A következőkben az első magyar nyelvű katolikus hitvédelmi munka vázlatos bemutatását olvashatjuk. Draskovich György pécsi püspök 1561-ben lefordította az V. században élt Lerinumi Szent Vince apologetikai munkáját, amelyben a galliai egyházatya – többek között – arra próbált mindenkor használható kritériumrendszert fölállítani, hogy mikor tekinthető egy hittanítás hitelesnek. A mű mintegy ezeresztendősen is aktuálisnak tűnhetett a horvát származású, a magyar nyelv ápolásának és a katolikus hit védelmezőjének elkötelezett egyházi és politikai személyiség számára: csakúgy, mint Vince idejében, a megjelenő és mindinkább terjedő reformációval szemben sürgetően szükségessé vált olyan, a „végeken” is érthető és használható, gyakorlati módszertan kidolgozása, amellyel a lelkipásztori aprómunkát végző papság is megvédelmezhetette a katolikus hitet. Draskovich György elévülhetetlen érdemeket szerzett a magyar nyelv fejlesztésében és terjesztésében, a trienti zsinat határozatainak megvalósításában, valamint a horvát tartományok katolikusként történt megőrzésében.

KULCSSZAVAK: id. Draskovich György, Lerinumi Szent Vince, apologetika/hitvédelem, katolicizmus, katolikus, reform/megújulás, reformáció, magyar teológiai nyelv(ezet), trienti zsinat

IMRE GÁBOR MAJOROSSY

**“KEZENSEGÉWS (KÖZÖNSÉGES),
REEGHY (RÉGI), YGIENLEW
(EGYENLŐ)”**

**THE HUNGARIAN-LANGUAGE
APOLOGETIC WORKS OF GYÖRGY
DRASKOVICH, BISHOP OF PÉCS**

ABSTRACT: In 1561, the Bishop of Pécs, György Draskovich translated the apologetic work of Vincent of Lérins who lived in the 5th century. In his small book, the Gallican church father tried to establish a set of criteria that can be used at any time to determine whether a doctrine of the faith is authentic. Even after a thousand years, the treatise must have seemed topical to the ecclesiastical and political figure of Croatian origin who was committed to the cultivation of the Hungarian language and the defence of the Catholic faith. Just as in Vincent’s time, in the face of the emergence and spread of Reformation, there was an urgent need to develop a practical methodology that could be understood and used in ‘distant lands’, so that the clergy who were engaged in pastoral work, could defend the Catholic faith. György Draskovich made an unparalleled contribution to the development and dissemination of the Hungarian language, to the implementation of the decisions of the Council of Trent and to the maintaining of the Catholic Faith in the Croatian provinces.

KEYWORDS: György Draskovich, St. Vincent of Lérins, apologetics/defence of the faith, Catholicism, Catholic, reform/revival, Reformation, Hungarian theological language(s), Council of Trent

Bevezetés

Id. Draskovich György, Pécs harmincötödik püspöke 1561-ben, pécsi hivatalának immár ötödik esztendejében olyan könyvecskét tett Bécsben közzé, amely első pillantásra nem tűnik másnak, mint egy művelt püspök érdeklődő visszatekintésének a késő ókorba. A rövid címmel csak *Igen zep kenyw*-ként jelölhető munka¹ az V. században élt Lerinumi Szent Vince egyházatya *Commonitorium* megnevezésű kétrészes traktátusának fordítása, és amely első pillantásra egy a számtalan, hozzá hasonló, apologetikus vitairat közül.² Ha azonban kissé jobban megvizsgáljuk, mivel is foglalkozik az V. századi szöveg, és mi is állt Lerinumi Szent Vince tevékenységének középpontjában, szinte lehetetlen nem fölismerni azt a különös hasonlóságot,³ amely Draskovich püspököt a latin szöveg magyar közlésére indíthatta. Mindkét szerző olyan időszakban szolgálta ugyanis az egyházat, illetve védelmezte a keresztény/katolikus hitet, amikor azt súlyos, az alapvető tanítását veszélyeztető, doktrinális támadások érték. Hogy legalább nagy vonalakban megismerjük, melyek voltak ezek a támadások, illetve hogy egy XVI. századi pécsi püspök hogyan tudta V. századi előfutárának munkásságát a saját hasznára fordítani, az alábbiakban a két mű leghíresebb részletei kerülnek terítékre, amelyek a hit igazságát alátámasztó kritérium- és bizonyítékrendszerként értelmezhetők.

1 Draskovich 1561.

2 Ezek közül az egyik legismertebb: Canisius 1559, amelyet Telegdi Miklós lefordított: Telegdi 1562. Továbbiak: Georgius Scherer 1608, valamint a katolikus reform vezéralakjának műve: Bellarmino 1586, illetve: de Coster 1593.

3 A személyes névmás helyére mind Vincét – akire az alábbi szakcikk vonatkozik –, mind Draskovichot behelyettesíthetnénk: „He looks around at the church of his day and sees Christian truth everywhere under siege, everywhere contending with heretical interpretations, some even purveyed by notable churchmen like Nestorius. He himself resides in a monastery that has recently been a locus of heated theological controversy. To deal with these living issues, Vincent is seeking a rule that can be applied in his own time, indeed, a rule that has already been applied to great effect at the Councils of Nicaea and Ephesus.” Guarino 2013, 5.

A gall szerzetes és műve

Sajnos nem áll rendelkezésünkre Draskovich György könyveinek jegyzéke. Mindenesetre talán nem alaptalanul feltételezhetjük, hogy tanulmányai során Bolognában vagy Rómában hozzáférhetett a fordítása alapjául szolgáló műhöz. Az V. században tevékenykedő Lerinumi Vincét⁴ sokáig a szemipelagianizmus⁵ vádjával illették, ezért műve kevésbé volt ismert. A megszülető reformáció és az annak lényeges elemét képző megigazulás-, azaz kegyelem-tani viták során azonban ismét fölfedezték, és valóságos népszerűségnek ör-

4 Vincentius Lerinensis, magyarosan Lerinumi (Szent) Vince az V. század első felében, a ma Franciaországhoz tartozó, a közönségesen francia Riviérának nevezett terület híres fürdővárosához, Cannes-hoz közel fekvő Lérins-szigetcsoporthoz egyikén, mai nevén az alapítóról, Saint Honorat-ról elnevezett szigeten álló remetekolostorban tevékenykedő pap volt. Életéről nagyon keveset tudunk, legtöbbször Gennadius Massiliensis *De viris illustribus* (más címmel: *De scriptoribus ecclesiasticis*) című munkájából. Ebben több, az egykori Gallia provincia területén működő teológus életpályáját is összefoglalja, köztük kerül Vince is sorra művével együtt, mint aki: „composuit, ad evitanda haereticorum collegia, nitido satis et aperto sermone, validissimam disputationem, quam absconso nomine suo titulavit, Peregrini adversus haereticos.” azaz: „Peregrinus álnév alatt, világos és egyértelmű fogalmazással, hatásos vitairatot szerkesztett az eretnekek ellen.” Gennadius Massiliensis: *De scriptoribus ecclesiasticis*, PL 58, 1097B.

5 „Das Problematische am Semipelagianismusvorwurf ist also, daß beide Seiten letztlich e silentio argumentieren müssen. Weder gibt sich Vinzenz explizit als Semipelagianer zu erkennen, noch gibt es eine bessere Erklärung für wenigstens eine Passage des Commonitoriums. Der Fakten sind einfach zu wenige. Daraus ergibt sich aber auch, daß Vinzenz sein Commonitorium wohl nicht ausschließlich als Polemik gegen Augustinus geschrieben hat. [...] Für die Interpretation des Commonitoriums muß diese Frage also offengelassen werden.” Berndt 2006, 25. Az elnevezés maga csak a XVI. századból származik, és – némiképpen visszavetítve a késő ókori, patrisztikus kor vitáira is – a Pelagius-féle eretnekség (lásd alább, a 11. lábjegyzetben) enyhébb változatára utal, amely az emberi szabad akarat és az isteni kegyelem viszonyát (ismét) az emberi oldal felé billenti el. A kifejezés „bezeichnete ein Gnadensystem, das die Fähigkeit des freien Willens in bezug auf das Heil überschätzt und die Wirksamkeit und Gratuität der Gnade ungebührlich vermindert. [...] Seit dem 17. Jh. bedeutet der Semipelagianismus im eigentlichen Sinne eine im 5. und 6. Jh. besonders in Afrika und Südgallien ohne Anschluß an Pelagius entstandene Reaktion gegen Augustinus’ System von der allgemeinen Notwendigkeit und dem Vorrang der Gnade im Heilsprozeß, die aus der 2. Synode von Orange verurteilt wurde und deren Vertreter in der früheren Liturgie ‚massilienses‘ oder ‚pelagianorum reliquiae‘ genannt wurden.” LThK 1964, 650–651.

vendhetett,⁶ hiszen sokan fölismerték a hitvitákban való alkalmazhatóságát. Intellektuális szempontból tehát kifejezetten figyelemre méltó, hogy korának egyik, a szó jó értelmében legdivatosabb, egyben pedig leghasznosabb törekvésébe iratkozott Draskovich be azzal, hogy immár magyarul is megjelentette Vince egyetlen ismert művét. A kétrészes értekezés az egyház története során bizonyos értelemben mindig aktuális kérdést állít a vizsgálat középpontjába: Hogyan dönthető el, hogy egy tan, illetve hittanítás helyes-e, vagy sem? Nyilvánvaló tehát, hogy elsősorban nem is teológiai, hanem ismeretelméleti problémáról van szó, amelyet – ezúttal – a hittudomány tárgykörében kell megoldani.⁷ Ha Draskovich korára, a XVI. század második felére tekintünk, máris sejthetjük, hogy pontosan az az általános kérdésfölvetés ragadhatta meg, amelyet Vince többször is megfogalmaz:

„Saepe igitur magno studio et summa attentione perquirens a quamplurimis sanctitate et doctrina praestantibus viris quonam modo possim certa quadam et quasi generali ac regulari via catholicae fidei veritatem ab haereticae pravitatis falsitate discernere [...]”⁸

6 „But Vincent’s slim volume was rediscovered in the sixteenth century, giving rise to multiple editions and translations. Thirty-five editions of the Commonitorium appeared in the sixteenth century [...]” Guarino 2013, 1. „The Canon enjoyed great popularity in the sixteenth century, and was used as a means of ecumenical dialogue between moderate Catholics and Protestants. The work had been lost during the Middle Ages, but resurfaced during the Renaissance and was first published in 1528.” Stewart 2015, 19.

7 „Man kann nicht leugnen, dass die Fragen, die vom Mönch von Lérins gestellt wurden, heute als Problematiken theologischer Epistemologie klassifiziert würden. Das, was aus dem Commonitorium hervorgeht, sind in der Tat typische Fragen der Methodologie, die zu den Quellen zurückweisen und zu der entsprechenden theologischen Methode für einen korrekten theologischen Denkansatz der Problematik um die Auslegung der fides quae sowie die Festigkeit und Freiheit der fides qua führen.” Fisichella 2017, 517.

8 S. Vincentii Lirinensis: Commonitorium primum, cap. 2. PL 50, 639. A mű minden bizonynyal 434-ben keletkezhetett, hiszen a szerző az efezusi zsinatot mint három esztendővel korábban történt eseményt említi: „exemplum adhibuimus sancti Concilii quod ante triennium ferme in Asia apud Ephesum celebratum est” Comm. II, 29. PL 50, 678; azaz: „példáját alkalmazzuk a szent zsinatnak, mely három év előtt, Ázsiában [sc. Asia provinciában], Efezusban tartatott”.

Azaz Draskovich szerint:

„Gyakorta azért nagy zorgalmatossaggal, es felette nagy figyelmetességgel kerdezkedwen, nagy sok zenthseggel es tudomannyal rakwa emberektwl, my modon, nemynemw bizonyos, es wgy mynth kewzenseges es mertekletes wttal, az kewzenseges kereztyē hytnek igassagat, az Erethneksegeknek hamyssagnak alnoksagatwl el valazthatnam.”⁹

Illetve mai magyar nyelven:

„Gyakran és nagy igyekezettel, valamint fokozott érdeklődéssel teszik föl a kérdést többen olyanok, akik a szentséghez és a tanításhoz közel állnak, hogy vajon miképpen lehetséges bizonyossággal és általános érvénnyel a katolikus hit igazságát az eretnek hamisság tévességétől megkülönböztetni [...]”

A métely ráadásul szentírási megalapozottságú,¹⁰ hiszen ott mindenki találhat magának érvet, így azután különösen is sürgetőnek tűnik a kérdés megválaszolása. Mielőtt Vince erre rátérne, névsorolvasást tart az addigi, nem túl hosszú egyháztörténelem néhány nevesebb és kevésbé neves eretnekéből.¹¹

9 Draskovich 1561, A8v–Br (ívjel, sorszám, verso, recto).

10 „Quia videlicet [t] Scripturam sacram pro ipsa sua altitudine non uno eodemque sensu universi accipiunt, sed ejusdem eloquia aliter atque aliter alius atque alius interpretatur; ut pene quot homines sunt, tot illinc sententiae erui posse videantur.” (Comm. I, 2. PL 50, 640.) Azaz: „Mert hiszen a Szentírást nem a maga teljességében, egyetemes érvényében fogadják el, hanem hol egyik, hol másik más- és másféleképpen értelmezi, így azután úgy tűnik, mintha annyi értelmezés lenne, ahány ember.” „One needs only to glance at the long roster of heretics who have plagued the church to see the problem. Vincent then presents us with a rogues’ gallery of heretics: Donatus, Arius, Apollinaris, Pelagius, and Nestorius – to name only a few. Because heresiarchs claim biblical support (indeed, Vincent will argue that a distinguishing mark of heretics is that they always have a thousand citations at hand), we need a rule that helps us discern proper from improper interpretations of Scripture.” Guarino 2013, 5.

11 „Aliter namque illam Novatianus, aliter Sabellius, aliter Donatus exponit, aliter Arius, Eunomius, Macedonius; aliter Photinus, Apollinaris, Priscillianus, aliter Jovinianus, Pelagius, Caelestius; aliter postremo Nestorius.” Comm. I, 2. PL 50, 640. Azaz: „Másképp fejt ki Novatianus, másképpen Sabellius, másképpen Donatus, másképpen Arius, Eunomius, Ma-

A lista annyi tanulsággal legalábbis szolgál, hogy szereplői elkötelezetten küzdtek a maguk igazáért – gyakran még azon túl is, hogy az egyház azon igazukat, azaz tévtanításukat elítélte. Egyúttal pedig a szerző kettős célkitűzése is világossá válik: egyrészt az igaz és hamis elméleti elkülönítése, másrészt a kétséges esetekkel szembeni helyes egyéni magatartás kialakítása. Figyelemre méltó az ehhez vezető módszer, amely kettős gyökerű: „propheticae et apostolicae interpretationis linea”.¹² Nem nehéz emögött a kettős, isteni és emberi, azaz a Szentlélek vezetésével és az egyháznak mint közösségnek a hitelesítésével történő vizsgálatot fölfedezni, így máris megnyílik a lehetőség az eredményes megkülönböztetéssel kecsegtető kritériumrendszer kialakítására.

A definíció kísérlete: a Canon

A hálás utókor Canonnak, azaz zsinórmértéknek nevezte el Vince művének azon részletét, amelyben meghatározza, hogyan lehetséges kétely esetén dönteni. A szöveg igen sűrű, mégis teljességgel világos:

cedonius; másképpen Photinus, Apollinaris, Priscillianus, másképpen Jovinianus, Pelagius, Caelestius, végül pedig másképpen Nestorius.” A felsorolt tanítók nagy része mára még a teológusok számára is feledésbe merült, esetleg a patrisztikával foglalkozó szakemberek tudják valamennyit beazonosítani. Aki azonban mégis figyelemre méltó szerepet játszott a teológia, azon belül is a dogmatörténet, mindenekelőtt a Szentháromságról, valamint Krisztus személyéről, illetve az isteni kegyelemről szóló hittanítás kialakításában – pontosabban éppenséggel eltorzításában –, az Novatianus, Sabellius, illetve Pelagius volt. Novatianus a III. században a súlyos bűnben elbukottaktól tagadta meg a föloldozást, így korlátozva az isteni irgalmasságot. A szintén III. századi Sabellius szerint a szentháromsági személyek valójában csak az egyetlen istenség megnyilvánulási módjai. Arius (Areios) a legismertebb a III–IV. század fordulójáról: tévtanítása szerint Krisztus maga is teremtmény, és így pusztán hasonlatos, ám nem egylényegű az Atyával. Pelagius (és Caelestius), pontosabban a nekik tulajdonított, csak az ellenfelek által ránk maradt eretnekségek voltaképpen összetartoznak, és eltérnek az előzőektől. Ezek ugyanis a kegyelmi állapotról, illetve a(z áteredő, illetve időközben elkövetett) bűnöktől terhelt emberre irányuló kegyelemről szólnak: az üdvösséget eredményező cselekedethez a kegyelem pusztán járulékos segítség lenne, nem pedig elengedhetetlen támasz Istentől. Végül pedig Nestorius egyrészt szétválasztotta Krisztus isteni és emberi mivoltát, másrészt – következképp – Szűz Máriára csak mint Krisztus-szülőre és nem Istenszülőre tekintett.

12 „Az értelmezés prófétai és apostoli vonala” [sc. követtetik].

„In ipsa item Catholica Ecclesia magnopere curandum est ut id teneamus quod ubique, quod semper, quod ab omnibus creditum est. Hoc est etenim vere proprieque catholicum, quod ipsa vis nominis ratioque declarat, quae omnia fere universaliter comprehendit. Sed hoc ita demum fiet, si sequamur universitatem, antiquitatem, consensionem.”¹³

Azaz:

„A Katolikus Egyházban különösen ügyeljünk arra, hogy azt valljuk, amit mindenütt, mindig, mindenki hisz. Ez ugyanis a valóságosan katolikus, amit maga a szónak az ereje és jelentése világosan kifejez, amely mindent szinte általánosan magában foglal. Ez pedig így is lesz, ha követjük az egyetemességet, a régiséget és a közmegegyezés(ese)t.”

Hiába telt el még csupán néhány évszázad az egyház történetéből, Vince mégis tud meríteni ebből a nem túl hosszú hagyományból. Az első mondatban a katolikus¹⁴ szót értelmezi, a másodikban pedig rámutat, hogy éppen így tett. Érvelése ezzel némi tautologikus¹⁵ zamatot nyer – a Katolikus Egyházban azt

13 Comm. I, 2. PL 50, 640.

14 A szót az eredeti értelmében, mégpedig az egyház egészére vonatkoztatva Antiochiai Szent Ignác (? – 120) alkalmazta: „ὄπου ἂν φανῆ ὁ ἐπίσκοπος, ἐκεῖ τὸ πλῆθος ἦτω, ὡσπερ ὅπου ἂν ἦ Ἰησοῦς Χριστός, ἐκεῖ ἡ καθολικὴ ἐκκλησία.” Smyrn. VIII, 2. in: *The Apostolic Fathers I*, (ed. and translated by Bart D. Ehrman), Loeb Classical Library, Harvard University Press, Cambridge, 2003. 304. Azaz: „Ahol a püspök megjelenik, ott legyen a sokaság, ugyanúgy, amint ahol Jézus Krisztus van, ott van a katolikus (egyetemes) egyház.” Szent Ignác levele a szmirnaiakhoz, VIII, 2. ford. Vanyó László, in: *Apostoli atyák* (Ókeresztény írók 3.), szerk. Vanyó László, a fordítás némiképp magyarítva), Szent István Társulat, Budapest, 1980. 103. A mű újabb kiadása: Ókori keresztény írók 1. (Apostoli atyák), szerk.: Perendy László, Szent István Társulat, Budapest, 2018.

15 „Der Zusammenhang ist klar: Aller Erörterungen des Vincentius, all seine Behauptungen, seine Ratschläge schwimmen gleichsam in der Luft, und wenn er irgend einen Beweis versucht, kommt leicht ein circulus vitiosus heraus.” Joseph Adam Lortz: *Der Canon des Vincentius von Lerin*, in: *Der Katholik*, 93. (1913), 251. Sebastian Berndt azonban tiltakozik: „Sofern unter »Katholizität« die Übereinstimmung im Wesen einer Lehre zwischen allen (oder zumindest fast allen) Glaubenden aller Zeiten verstanden wird, trifft dies als Bezeichnung des vinzenzischen Kriteriums sicher zu. Jedoch ist der daraus gezogene Schluß, daß es sich um einen Zirkelschluß handele, nicht korrekt, da die genauere Entfaltung dieses Krite-

hisszük, ami katolikus –, ugyanakkor mégis következetes, hiszen a jelző összetevőit tekinti át. A hit tartalmát (id/az, azt) ugyanis térben, időben és személyes vonatkozásban jelöli meg. Ha mindhárom peremfeltétel átfogó [*ubique, semper, ab omnibus* / mindenütt, mindig, mindenki(től)], akkor hívható a hittartalom katolikusnak.

Vince mindazonáltal szükségét érezte, hogy a meghatározás elemeit egyenként is kifejtse: mit is jelent konkrétan az egyetemesség, a régiség és a közmeg-egyezés:

„Sequemur autem universitatem hoc modo, si hanc unam fidem veram esse fateamur quam tota per orbem terrarum confitetur Ecclesia; antiquitatem vero ita, si ab his sensibus nullatenus recedamus quos sanctos majores ac patres nostros celebrasse manifestum est: consensionem quoque itidem, si, in ipsa vetustate, omnium vel certe pene omnium sacerdotum pariter et magistrorum definitiones sententiasque sectemur.”¹⁶

riums ja gerade eine Vorgehensweise zeigt, wie diese Katholizität festzustellen sei – nämlich auf verschiedenen Wegen, je nachdem wie kompliziert sich die Situation darstellt. Als Kriterien kommen dabei in Betracht: Schrift, Tradition, universitas, antiquitas, Konzil, Mehrheitsmeinung der Väter. Dabei erscheint die Schrift zwar als höchste, aber auch auslegungsbedürftige Autorität, weshalb die Tradition der katholischen Kirche hinzutreten muß; diese hingegen kann durch die weiteren Kriterien bestimmt werden.” Berndt 2006, 34.

- 16 Comm. I, 2. PL 50, 640. Érdemes megjegyezni, hogy Vince nagy didaktikus érzékkel művének nagyjából háromnegyedénél ismét felsorolja a kritériumokat: „Hoc scilicet facere magnopere curabunt, quod in principio Commonitorii istius sanctos et doctos viros nobis tradidisse scripsimus, ut divinum Canonem secundum universalis Ecclesiae traditiones et juxta Catholici dogmatis regulas interpretentur; in qua item Catholica et apostolica Ecclesia sequantur necesse est universitatem, antiquitatem, consensionem.” Comm. I, 27. PL 50, 674. „Nagy igyekezettel lesznek tehát azon, hogy azt tegyék, amit jelen Commonitorium elején a szent és tanult férfiakról örökölt hagyományról írtunk, nevezetesen, hogy az isteni Canont az egyetemes egyház hagyománya és a katolikus dogma [hittanítás] szabályai szerint kell értelmezni, és amely katolikus és apostoli egyházban az egyetemességet, a régiséget és a konszenzust szükséges követni.”

Azaz:

„Az egyetemességet pedig akkor követjük, ha azt az egyetlen hitet valljuk igaznak, melyet az egész egyház az egész földkerekségen vall. A régiséget pedig akkor, ha semmiképpen sem térünk el azon értelmezésektől, melyeket szent előjáróink és atyáink nyilvánvalóan vallottak. A közmegegyezést pedig abban lelhetjük meg, ha magában a régiségben valamennyi, vagy legalábbis majdnem valamennyi lelkipásztor, illetve tanítómester meghatározásait és döntéseit követjük.”

Föltűnhet, hogy valamennyi kritérium elemzésekor szerepet kap a közösségi jelleg: az egyház, az elődök és atyák, illetve a lelkipásztorok és tanítómesterek. Nincsen szó tehát egyetlen, megkérdőjelezhetetlen tekintély mindent átütő véleménydiktatúrájáról, amely elegendően erős lenne a tévtanítások elfojtásához, hanem egyértelműen fontosabb az imádkozó közösség, amely az elsajátított és megélt hitet megőrzi és átadja.

Mit is jelenthetett konkrétan az első két elem? Vince szerzetespapként, tehát a kor intellektuális elitjének tagjaként valamennyire járatos¹⁷ lehetett a történelemben, így talán nem alaptalanul föltételezhetjük, hogy hallhatott már Indiáról – legalább Nagy Sándor tettei ürügyén –, továbbá tudhatta, hogy Africa provinciában is élhetnek keresztények, hiszen Augustinus Aurelius, a későbbi Szent Ágoston 430-ban halt meg. Számára a „mindenütt” aligha jelenthetett többet az egykor még egységes Római Birodalomnál, hiszen Európa nagy részén ekkor még barbárok, többnyire germánok éltek, akik egyre nagyobb számban betelepülve immár fönnállásában fenyegették a Nyugatrómai Birodalmat – amelynek immár formális bukása közismert módon 476-ban be is következett –, ám addigra többé-kevésbé már legyőzte a Szentháromság belső viszonyait helytelenül magyarázó Ariust és követőit, az arianizmust.

17 Jogos kérdés marad persze, hogy meddig terjedhetett a műveltsége. Gennadius mindenestre csak a Szentírás és az egyházatyák ismeretéről szól: „vir in Scripturis sanctis doctus, et notitia ecclesiasticorum dogmatum sufficienter instructus”. Gennadius Massiliensis: De scriptoribus ecclesiasticis, PL 58, 1097A–B.

Hasonlóan, úgymond, korlátozottan egyetemes lehet a „mindig” határozószó jelentése. Mindig, azaz immár nagyjából négyszáz éve élhetett a tapasztalat, hogy a keresztény tanítás fönmaradt, és nemcsak vértanúkat adott, hanem élő követőket, valamint egyházszervezetet is. És ez máris átvezet a „mindenki” értelmezési lehetőségéhez, amelyet még a fentiekén túl is árnyalni kell. Vince számára ugyanis a „mindenki” is korlátozott jelentésű: aligha jelenthet többet, mint valamennyi hívőt. Az azonos hitet vallók pedig közösséget alkotnak: „in unius tamen Ecclesiae Catholicae communione et fide permanentes.”¹⁸ Ez azonban mégsem jelent demokratikusan kialakított hitletéteményt: a Timóteushoz írt levelek szinte megegyező szöveghelyeihez¹⁹ kapcsolódóan rámutat a veze-

18 Comm. I, 3. PL 50, 641. Másutt hasonlóképpen: „[...] in omnibus, inquit, Ecclesiis sanctorum doceo, id est, Catholicorum: quae ideo sanctae sunt, quia in fidei communione persistent.” Comm. I, 28. PL 50, 676. ([...] a katolikus szentek valamennyi, így szól, egyházában tanítók, melyek azért szentek, mert a hit közösségében kitaranak.) A mondatból kitűnik, hogy az *ecclesia* szó az eredeti értelemhez közelebb álló módon gyülekezetet jelent.

19 Vince Szent Pál mindkét, Timóteushoz írt leveléhez visszanyúl. Az első szó szerinti idézetben („o Timothee depositum custodi”, azaz: Ó, Timóteus, őrizd meg a [rád bízott] letéteményt [= hagyományt]). 1Tim 6,20; Comm. I, 21. PL 50, 666.) a levélben és Vincénél egyaránt éppen a tanításban örökölt és az újdonságoktól veszélyeztetett hitletéteményről esik szó: „devitans profanas vocum novitates et oppositiones falsi nominis scientiae” (Elkerülve a szavak világias újításait, az áltudomány ellenvetéseit [helyesen: a hamis módon tudásnak nevezett ismeret ellentmondásait: ἀντιθέσεις τῆς ψευδωνύμου γνώσεως].) „Dieser Begriff παραθήκη ist im NT nur in den Pastoralbriefen (noch 2 Tim 1,12.14) ge-bracht. Er ist aus dem Bereich des Rechtslebens übernommen, wo damit ursprünglich eine Sache bezeichnet wurde (depositum), welche jemandem zu treuen Händen (φυλάσσειν) übergeben wurde. Der mit der Aufbewahrung Beauftragte hatte für die Unversehrtheit des ‘anvertrauten Gutes’ zu sorgen.” Oberlinner 1994, 309. A kifejezés („depositum custodi”) másik előfordulásakor Pál a Szentleket is segítségül hívja: „bonum depositum custodi per Spiritum Sanctum” (Őrizd meg a jó letéteményt [=hagyományt], a Szentlélek erejével) 2Tim 1,14. „Die παραθήκη ist also ‘das dem Apostel zugeschriebene Lehrgut’ (Michael Wolter: Pastoralbriefe I. (Kommentar zum ersten Timotheusbrief), Vandenhoeck & Ruprecht, 1988. 124), welches dem Schüler übergeben wird, damit er es unversehrt bewahre und weitergebe. [...] Zum verpflichtenden Traditionsgut wird die christliche Botschaft erst in den christlichen Gemeinden der nachpaulinischen Zeit. Die Funktion der Paulus wird darin gesehen, daß er entscheidenden Anteil an der Ausbildung der παραθήκη hat.” Oberlinner 1995, 49.; 52. Az örökség/áthagyományozottság témájában Rino Fisichella visszanyúl a 14. lábjegyzetben már említett Antiochiai Szent Ignácnak egy másik, a filadelfiaiakhoz írott leveléhez: „Wie man [im zitierten Ignatiusbrief] bemerkt, bezeichnet der Bischof ein Kriterium, das unserer Meinung nach einen Wert von großer Dichte besitzt. Das Archiv Jesu ist nicht ein Berg von verstaubtem Papier, sondern ein lebendiges Ereignis. Christus bleibt le-

tők felelősségére,²⁰ ami a hívek és a papság közötti megkülönböztetés irányába mutat.²¹ Amint a 19. lábjegyzetben olvasható, a hitletétemény minél pontosabb meghatározása iránti erőfeszítése során Vince használ egy olyan szót (*novitates*), amely azután mindvégig fontos szerepet játszik a szövegében.²² A szó sokrétű – és az értekezésben sejthető módon negatív jelentésű – alkalmazását e helyütt nem mutathatjuk be részletesen, elegendő egyetlen idézetet idetűzni, amelyet Szent István pápától²³ állít származni: „Nihil novandum nisi quod tra-

bendig im Glauben, der von einer lebendigen Gemeinde übermittle wird, die von ihm lebt. [...] Die Überlieferung ist folglich lebendig, weil die Wahrheit, die sie in sich birgt, aufrechterhalten wird als lebendige Themen, die mit einem konkreten Werk der Auslegung des Wachstums, der Anpassung und der Integration die Wahrheit des depositum[s] (des Aufzubewahrenden) entwickeln.” Fisichella: art. cit., 509. A hivatkozott levélrészlet: „ἐπει ἤκουσά τινων λεγόντων, ὅτι ἐὰν μὴ ἐν τοῖς ἀρχαίοις εὖρω ἐν τῷ εὐαγγελίῳ οὐ πιστεύω· καὶ λέγοντός μου αὐτοῖς ὅτι γέγραπται, ἀπεκρίθησάν μοι ὅτι πρόκειται. ἐμοὶ δὲ ἀρχαία ἐστὶν Ἰησοῦς Χριστός, τὰ ἄθικτα ἀρχαία ὁ σταυρὸς αὐτοῦ καὶ ὁ θάνατος καὶ ἡ ἀνάστασις αὐτοῦ καὶ ἡ πίστις ἡ δι’ αὐτοῦ, ἐν οἷς θέλω ἐν τῇ προσευχῇ ὑμῶν δικαιοθῆναι.” Philad. VIII, 2. in: *The Apostolic Fathers I*, (ed. and translated by Bart D. Ehrman), Loeb Classical Library, Harvard University Press, Cambridge, 2003. 291. Azaz: „Aztán hallottam, hogy egyesek azt mondták: ha a régiéknél nem találom, nem hiszem az evangéliumban sem. Amikor azt válaszoltam nekik, hogy megíratott, azt mondták rá: ez a kérdés. Az én okmányom azonban Jézus Krisztus, sértetlen okiratom [pedig a / ugyanis a (legalábbis, ha az a célunk, hogy a mondatnak legyen értelme... M. I. G.)] keresztye, az ő halála, feltámadása és az általa való hit, melyben imáitok által meg akarok igazulni.” Szent Ignác levele a filadelfiaiakhoz, VIII, 2. ford. Vanyó László, in: *Apostoli atyák*, id. kiad., 101.

- 20 „O Timothee, inquit, depositum custodi, devitans profanas vocum novitates. O! Exclamatio ista et praescientiae est pariter et charitatis. Praevidebat enim futuros, quos etiam praedolebat, errores. Quis est hodie Timotheus nisi vel generaliter universa Ecclesia, vel specialiter totum corpus Praepositorum, qui integram divini cultus scientiam vel habere ipsi debent vel aliis infundere?” Comm. I, 22. PL 50, 667. (Ó, Timóteus, őrizd meg a rád bízott kincset, elkerülve a szavak világias újításait. Ó! Ez a felkiáltás mind az előre tudáshoz, mind a szeretethez tartozik. Látja ugyanis előre a jövőbeli hibákat, amelyeket már előre fájjal. Ugyan ki más lenne manapság Timóteus, ha nem vagy általában az egyház, vagy konkrétan az előljárók testülete, akiknek az istentisztelet teljes ismeretét birtokolni, vagy másokba átplántálni kell?)
- 21 „Damit wird deutlich, daß hier die lehramtliche Festschreibung und die Klerikalisierung des Dogmas vorbereitet wurde.” Filser 2001, 61.
- 22 A mű teljes címében is szerepel: „Incipit tractatus Peregrini pro Catholicae fidei antiquitate et universitate adversus prophanas omnium Haereticorum novitates.” (Kezdődik Peregrinus értekezése a katolikus hit régisége és egyetemessége érdekében valamennyi eretnek közönséges újításával szemben.) Comm. Praef., PL 50, 637.
- 23 Szent István pápa (254–257) a karthágói Ciprián (Cyprianus Carthaginensis) püspökkel folytatott vitája miatt nevezetes, amelyet abban a kérdésben folytattak, hogy vajon az eret-

ditum est.”²⁴ (Semmit sem újítani, kivéve az áthagyományozottat.) Az újdonság-újítás fogalma pedig lényeges motivikus kapcsolatként működik az itt említett értekezések között, amint az a következőkben kiderül.

Draskovich főnyereménye

Annak igazolását, hogy az újítás, az újdonságok keresése, sőt hajhászása valóban jelentős szerepet játszik, kissé távolabbról kell kezdenünk. A pécsi püspök legjelentősebb munkája az az *Epistola pastoralis*, amelyet az itt vizsgált magyar nyelvű könyvecske előtt két esztendővel, 1559-ben azért adott közre, mert – amint a történelemből jól tudjuk – a Pécset már 1543 közepétől átújító török megszállás alatt nem tudta egyházmegyéje kormányzását személyesen ellátni.

nekek által kiszolgáltatott keresztség érvényes-e. Vitapartnerével szemben ragaszkodott az egyetlen keresztséghez, amely szinte minden esetben érvényes – amely megközelítés azután általánossá vált az egyházban. Az örökség megőrzése és átadása több helyütt előkerül, valamennyi a következő szentírási helyre támaszkodik: „Ahhoz, amit mondok, ne tegyetek hozzá semmit és ne is vegyetek el belőle, hanem tartsátok meg az Úr, a ti Istenetek parancsait, amelyeket adok nektek. [...] Amit parancsolok, azt tartsátok meg pontosan, ne tegyetek hozzá, de ne is vegyetek el belőle semmit.” MTörv 4,2; 13,1. Továbbá: „φωλάξεις δὲ ἃ παρέλαβες, μήτε προστιθεις μήτε ἀφαιρῶν.” Milavec 2004, 14, (IV,13b-c). „Tartsd meg, amit kaptál, se ne tégy hozzá, se el ne végy belőle!” Didakhé, azaz: A tizenkét apostol tanítása, ford. Vanyó László, in: *Apostoli atyák*, id. kiad., 50. „nihil innouetur, inquit, nisi quod traditum est” (semmi ne újítassék meg, csak az örökségül kapott [dolog]) Cyprianus Cartaginensis: *Epistula* 74,1. (Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum 3/2, ed. Wilhelm Hartel, k.u.k. Akademie der Wissenschaften, Wien, 1871. 800). „Ἄλλ’ ὁ γε Στέφανος μὴ δεῖν τι νεώτερον παρὰ τὴν κρατήσασαν ἀρχήθεν παράδοσιν ἐπικαινοτομεῖν οἰόμενος.” Kaisareiai Eusebios: *Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία*, VII, 3. PG 20, 641.; azaz: „Ám István úgy vélte, nem szükséges a kezdettől érvényben lévő hagyományt megújítani.” Világosan látszik tehát, hogy Vince az V. században egy eleven biblikus és patrisztikus hagyományba iratkozik be. Ugyanakkor nem zárkózik el a módszer, a nyelvezet újításától sem: „Eadem tamen quae didicisti doce, ut cum dicas nove, non dicas nova.” Comm. I, 22. PL 50, 667. „mykoron walamyth wyonnan mondaz, wgy bezellyed hogy walamy wy dolgoth ne mongy.” Draskovich 1561, 10; 21, Lv.

24 Comm. I, 6. PL 50, 646. Még egy kulcsmondat későbből: „Nam si vitanda est novitas, tenenda est antiquitas; et si prophana est novitas, sacrata est vetustas.” Comm. I, 21. PL 50, 666.; azaz: Ha ugyanis az újítás kerülendő, [akkor] a régiség megőrzendő; és ha az újítás közönséges, [akkor] az ősiség megszentelt.

A korszak történetéből, továbbá Draskovich addigi munkásságából²⁵ is kikövetkeztethető módon ennek is a hitújítás terjedése, annak okai, továbbá – sokkal kisebb hangsúllyal – a politikai helyzet a témája. Amiért számunkra most figyelemre méltó lehet, az éppen az újdonságok iránti kíváncsiságnak mint veszélyforrásnak az azonosítása: „novarum scilicet rerum curiositas, et mutuae refrixio charitatis, e quibus infoelicissimi duo isti bubones proruperunt: ex uno quidem latere Turcica tyrannis, ex altero vero haeresis Lutherana.”²⁶ (Az új dolgok iránti kíváncsiság és a kölcsönös szeretet kihűlése, amelyekből a következő két kelevény tör elő: egyik oldalon a török zsarnokság, a másikon pedig a lutheri eretnokség.) Később a megoldások egyikeként is az újdonságok iránti kíváncsiság kiirtását javasolja.²⁷

Ebből a szempontból máris világosabb, hogy miért jöhetett Draskovich György számára Lerinumi Szent Vince értekezése kapóra. Fölismerte az V. századi hitvédelmi értekezés XVI. századi aktualitását, azt a hasonló *Sitz im Lebent*, amely a közel ezer esztendő szövegét változatlanul alkalmassá tette a hit megvédelmezésére. Ha tehát ebből a szempontból tekintünk a Canonra, a szóhasználat és a szóválasztás különös jelentőséget látszik hordozni, ezért álljon itt most Lerinumi Szent Vince és Draskovich György elemzendő szövegrészlete egyaránt teljes egészében:

-
- 25 Még 1551-ben jelenteti meg a *Confutatio* című, Kálvin tanai ellen szóló vitairatát, amelyben egyetlen teológiai problémára, mégpedig az oltáriszentségben valóságosan jelen lévő Jézus Krisztusra összpontosít. A vitairat hangnemében élesebb, érvelésmódjában pedig módszeresebb és szélesebb körű a pásztorlevélénél, és így természetesen a Vince-fordításnál is. Kálvint kemény szavakkal ostorozza, magyarázatai pedig argumentumokra és responsiókra oszlanak. Álláspontjának alátámasztásához nemcsak bibliai szöveghelyeket idéz, hanem görög (pl. Aranyszájú Szent János) és latin (pl. Szent Ágoston) egyházatyákat is.
- 26 *Epistola paraenetica, quam Georgius Drascovitius electus episcopus quinqueecclesiarum, ac laudatissimi caesaris Ferdinandi in Hungaria consiliarius, ad dioecesanos suos dedit, in aedibus Collegii Caesariae Societatis Nominis Jesu, Vienna, 1559.* 6,2b–6a. A „haeresis Lutherana” fogalmába Draskovich valószínűsíthető módon valamennyi, a korszakban már kialakuló és terjedő irányzatot beleértette.
- 27 „[N]ecessse in primis erit, curiositatem novarum rerum ex animo excutere” Draskovich: *Epistola*, 9,23b; azaz: mindenekelőtt az lesz szükséges, hogy az új dolgok iránti kíváncsiságot a lélekből kiirtsuk.

„In ipsa item Catholica Ecclesia magnopere curandum est ut id teneamus quod ubique, quod semper, quod ab omnibus creditum est. Hoc est etenim vere proprieque catholicum, quod ipsa vis nominis ratioque declarat, quae omnia fere universaliter comprehendit. Sed hoc ita demum fiet, si sequamur universitatem, antiquitatem, consensionem. Sequemur autem universitatem hoc modo, si hanc unam fidem veram esse fateamur quam tota per orbem terrarum confitetur Ecclesia; antiquitatem vero ita, si ab his sensibus nullatenus recedamus quos sanctos majores ac patres nostros celebrasse manifestum est: consensionem quoque itidem, si, in ipsa vetustate, omnium vel certe pene omnium sacerdotum pariter et magistrorum definitiones sententiasque sectemur.”²⁸

Azaz:

„Az kezensegews anyazenthegyhazban keneglen, erewssen gondot kel vyselnye, hogy azt tarchyok, az myt myndenwt es azt, az myt mindenkoron, es myndnyayan hytttek ez igazan, es kywaltkeppen kezewnsesgesnek mondattatyk (az mynt az ighenek ereye, es az tulaydonsaga mutattya) mely ighenek ereye, myndeneket igazan kezewnsesges keppen be foglal. De ez ugy lezen megh, hogy ha kwettyewk az kereztyensegnek kezensegews woltat, reeghy woltat, es ygienlew keppen valo ertelmet. Kwuettyewk kenyglen az kereztyēsegnek kewzenseghes woltat imekeppen: hogy ha ez egyetlē egy hytet igaznak vallyok, mellyet ez zelews fewlden valo tellyes egyhaz wall: az regy woltat kedyglen wgy, hogy ha semmykeppen a fele ertelmektwl el nem tawozonk, mellyeket az my zenth eleynk es atyaynk hogy tartottak legyen, nyluan vagon: ighenlewe ertelmetys azon modon, hogy ha az regysegeben mynden awagy nagyob reez papoknak, es zenthyrasbely Doctoroknak vegezeseket es ertelmeket kwuettyewk.”²⁹

Azonnal föltűnik, hogy míg Vincénél a *catholicus* szó ebben az eredeti, görög alakjában kulcsszerepet hordoz, György püspök még ezt is magyaráítja:

28 Comm. I, 2. PL 50, 640.

29 Draskovich: Igen zep kenyw, 1,4–6. B2r–B3r.

kezensegews-re, azaz közönségesre. A szó ekkor még az általános, elterjedt, *egyetemleges* értelmet hordozza – a mai *elcsévelt, mindennapi, sőt alantas*, akár *durva* jelentés évszázadokkal később, részben német hatásra³⁰ társul hozzá, illetve a szó jelentése később ebbe az irányba alakul tovább. Itt mindenesetre a *kezensegews* jelenti egyrészt a *catholicust*, másrészt az *universalist*, ami az *ubique*, azaz a *mindenütt* főnévi szófajú kifejtése.³¹ *Kezensegews* tehát mind az egyház, mind a hit – a tautológia túlélte a fordítást. Az első, azaz a térbeli tulajdonság kifejtésénél egyértelműnek tűnik, hogy az *universitas* elterjedtséget jelent: az igaz hit az, amelyet a „széles földön [való] teljes egyház vall”. A második, az időre vonatkozó tulajdonság a hagyományhoz történő ragaszkodást írja elő: nem eltérni az értelemtől, azaz attól az értelmezéstől, amelyet az elődök vallottak. Vegyük észre az apró eltérést: míg a latin szövegben előjárók és atyák szerepelnek, Draskovich *eleinket és atyáinkat* ír, vagyis tágít az eredeti értelmén, és a hívő közösségre mint a „nagyobbaknak”, vagyis az idősebbeknek, azaz az

30 Elég a *gemein* és a *Gemeinheit*, továbbá a *Gemeinde* és a *Gemeinschaft* szavakra gondolnunk. Pázmány Péter is közönségesnek fordítja a *catholicust*, de csak két elemmel, az idővel és a hellyel támasztja alá: „Az igaz Ecclesiát a Credóban, közönségesnek, Catholicának, két fő okért nevezzük: Először, az üdöre nézve: mert kiterjed minden üdőkre, az-az, minek-utána egyszer felállatott, soha semmi üdő folyásában le nem dől, el nem fogy, hanem minden üdőben megmarad, amint ezelőtt megbizonyították. [...] Másodszor, közönségesnek mondatik az Ecclesia helyre nézve: mert kiterjed minden nemzetségekre, melyek az Evangéliom zengését hallották [...]” Pázmány 1900, 423–424. Másutt hivatkozik Vincére: „Igy oluassuk hogy z Agoston, Lyrinensis es a teob reghí Doctorokis, a mit keozensegesen tanítottac a reghi z Atiac, azt ketseg nekül bizoniosnac itiltec, noha a mit ezec keozzül egy, vagi ketteo, maga ertelmebeol mondot, azt nem iauallottac mindenkor.” Pázmány 2001, 100, 19b–22. Valamint egyik latin művében idézi is: „Nec attendamus, quid horum aliquis, ex suo priuato arbitrio, priuato in cerebro natum, & ab Ecclesia non approbatum, senserit, Sed quid de communi, & consentiente iudicio Ecclesiae notauit, quid ex fontibus Ecclesiae haustum, ex eius thesauris mutuatum, consignauit: Id enim iam Patrum non est, qui errare singuli possunt, sed Ecclesiae infallibilis, Quicquid enim Patres, vno sensu, ac consensu tenuisse inuenirentur, id Ecclesia, id Catholicum, absq, vilo scrupulo, iudicari debet.” Pazmani 1975, 41r-v. Pázmány egyébként szemlátomást más Vince-szöveget használt, mint ami kétszázötven esztendővel később Migne-nél megjelenik, de a mondatok értelme nem sérül. Telegdi Miklós is ismerni látszik Vince értekezését: „Mert az koezoenséges, mely az egész vilagon ki teriedet, minden idoekben volt, vagyon es leszen. [...] Hogy peniglen a mi egyhazunc mindenkoron, es mindenuet loet legyen eleituel fogua, meg bizonyul à régi conciliumokbol, es à szent doctoroknak irasokbol, ki vgan ezen tudománt hirdettéc, mellyet mi hirdetuenc.” Rupp 1898, 136.

31 Az *ubiquitas* mást jelentene: föllelhetőség.

elődöknek összességére gondol. A nyelvi árnyalatnál sokkalta fontosabb azonban az utódoknak a múlttól alkotott szemlélete, amely szerint az elődöktől kapott tanítást őrizni kell. Ezzel a megközelítéssel éppen a jóval későbbi, az 1546-ban, a trienti zsinaton formalizált katolikus álláspont kap különös hangsúlyt,³² ráadásul a Szentírást az egyház mint közösség értelmezi, értelmezését pedig hagyományozza.³³ A harmadik tulajdonság (*igyenlewe*) talán a legnehezebben

32 „[...] perspicisusque, hanc veritatem et disciplinam contineri in libris scriptis et sine scripto traditionibus, quae ab ipsius Christi ore ab Apostolis acceptae, aut ab ipsis Apostolis Spiritu Sancto dictante quasi per manus traditae ad nos usque pervenerunt, orthodoxorum Patrum exempla secuta, omnes libros tam Veteris quam Novi Testamenti, cum utriusque Unus Deus sit auctor, nec non traditiones ipsas, tum ad fidem, tum ad mores pertinentes, tamquam vel oretenus a Christo, vel a Spiritu Sancto dictatas et continua successione in Ecclesia catholica conservatas, pari pietatis affectu ac reverentia suscipit et veneratur. Sacrorum vero librorum indicem huic decreto adscribendum censuit, ne cui dubitatio suboriri possit, quinam sint, qui ab ipsa Synodo suscipiuntur. [...]” DH 1501; „[...] és elismerve, hogy ez az igazság és tanítás írott könyvekben és íratlan hagyományokban maradt fenn, melyek, miután az apostolok magának Jézusnak a szájából hallották, vagy maguk az apostolok a Szentlélek tollbamondására (indíttatására) áthagyományozták, mintegy kézzől kézre adva jutottak el hozzánk. Az igazhitű atyák példáját követve, mind az Ó-, mind az Újszövetség összes könyveit – minthogy mindkettőnek az egy Isten a szerzője –, nemkülönben mind a hitet, mind az erkölcsöket érintő hagyományokat, mint amelyeket a saját beszédével Krisztus, ill. amelyeket a Szentlélek mondott el, és a katolikus egyház szakadatlan folytonossággal megőrzött, egyenlő jámborsággal és megbecsüléssel fogadja el és tiszteli.” Denzinger–Hünemann 2004, 372.

33 Ugyanezen az ülésszakon születik az egyháznak mint értelmezésre följosított közösségnek a meghatározásáról szóló határozat: „Praeterea ad coercenda petulantia ingenia decernit, ut nemo, suae prudentiae innixus, in rebus fidei et morum, ad aedificationem doctrinae christianae pertinentium, sacram Scripturam ad suos sensus contorquens, contra eum sensum, quem tenuit et tenet sancta mater Ecclesia, cuius est judicare de vero sensu et interpretatione Scripturarum sanctarum, aut etiam contra unanimem consensum Patrum ipsam Scripturam sacram interpretari audeat, etiamsi hujusmodi interpretationes nullo umquam tempore in lucem edendae forent.” DH 1507. „Emellett a könnyelműsége hajlamosak megrendszabályozása végett határozatot hoz, hogy senki, a saját okosságára támaszkodva, a hit és az erkölcs kérdéseiben, amelyek a keresztény tanítás épülésére szolgálnak, a Szentírást – a saját értelmezése szerint kiforgatva – azon értelmezés ellenében, amelyet tartott és tart az Anyaszentegyház (akinek a tiszte megítélni a szent iratok igazi értelmét és értelmezését), vagy az atyák egyhangú értelmezése ellenében értelmezni ne merje, mégha az ilyen értelmezések sohasem kerülnének is a nyilvánosság elé.” Denzinger–Hünemann 2004, 373. Lerinumí Szent Vince művének második részében, így nyomában Draskovich György is foglalkozik a Szentírás és az azt értelmező egyház, vagyis a hagyomány viszonyával: „Diximus in superioribus hanc fuisse semper et esse hodieque Catholicorum consuetudinem, ut fidem veram duobus his modis adprobent, primum divini Canonis auctoritate,

érthető, miközben közel azonos értelmű, mint az előző, ám nem történeti, hanem egyidejű szemlélettel. Manapság szinte jobban értjük, ha úgy mondjuk: konszenzuális értelmezés – azaz olyan, amellyel legalábbis nagyjából mindenki egyetért. Vince egyháztanító nyomán György püspök megőrzi a föllázító kifejezést: *certe pene omnium sacerdotum*, hozzávetőlegesen az összes [pap, illetve a Szentírásban járatos tanító]. És itt máris fölbukkan a főntebb már elővételezett, az ősegyház és a mai, az ősegyházat gyakran túlzott igyekezettel utánozni akaró modern, már-már az egyház egységét veszélyeztető egyházi mozgalmak törekvése,³⁴ amely a tanítás megőrzését, továbbá annak, illetve a Szentírás magyarázatának jogát kiterjeszteni kívánja az egyháznak mindegyre hivatalosan, azaz a közösség által föl nem jogosított tagjaira. Mind Lerinumi Vince, mind

deinde Ecclesiae Catholicae traditione; non quia Canon solus non sibi ad universa sufficiat, sed quia verba divina pro suo plerique arbitrato interpretantes, varias opiniones erroneae concipiant, atque ideò necesse sit ut ad unam ecclesiastici sensus regulam Scripturae coelestis intelligentia dirigatur, in his duntaxat praecipue quaestionibus quibus totius Catholici dogmatis fundamenta nituntur.” Comm. II, 29. PL 50, 677. „Megh mondottok az fewlewl megh mondot yrasokban, hogy myndenkoron wolt, ma ys wagyon az kewzenseghews ygaz kereztyenewknek zokasok, hogy az ygaz hytewt, ymez keeth moddal megh byzonechyak, elewzer Isteny tewrwennek, az az, zenth yrasnak meltosagawal, Az wtan kewzenseghews Anyazenthegyhaznak keezrewl keezre adatot tanetasawal: nem azert kenyglen hogy az Isteny tewrweny awagy zenth yras wnnen maganak myndenewkre elegh nem wolna, hanem azert hogy Isteny ygheketh, ky ky mynd az w akarattya zewrenth magyazawm, kylewmb kylewmb kylewmb fele welekwdesewketh es tewewlghesewket gondollya. Annakokaert zewksegh hogy az egy zenthegyhazy ertelemnek regulayara, mennyey yrasnak ertelme ygazgattassek: fee keppen penyglen azfele keresewkben, mellyekben eghez kewzenseghews kewreztyeny twdomannak fundamentomya tamazkodoth.” Draskovich 1562, 15,2–3. Pr-v.

- 34 Itt elegendő a napjainkban németországi világi hívek körében kibontakozott Synodaler Weg elnevezésű kezdeményezésre gondolni, amely egyrészt elnevezésében megtévesztő módon az egyetemes egyház szinódusi folyamatára utal, másrészt és számunkra a témába vágó módon a katolikus hittanításnak, illetve struktúrájának az ősegyházi hagyomány téves értelmezése révén, illetve a kortársi, szekularizált társadalom életmódbeli elvárásainak történő megfelelési igyekezet következtében immár egyházszakadással fenyeget. Erre éppen a hivatalos szinódusi folyamat 2022 őszén bejelentett meghosszabbítása utal egyértelműen, Róma ugyanis kísérletet tesz az egyház egységének megőrzésére. Lásd ehhez: „[...] i quali [Ladaria és Ouellet bíborosok, a Hittani és a Püspöki Kongregáció vezetői] sono entrati con franchezza e chiarezza in merito alle preoccupazioni e alle riserve relative alla metodologia, ai contenuti e alle proposte del Cammino sinodale, proponendo, a beneficio dell’unità della Chiesa e della sua missione evangelizzatrice, che le istanze sin qui emerse si inseriscano nel Sinodo della Chiesa universale.” <https://press.vatican.va/content/salastampa/it/bollettino/pubblico/2022/11/18/0861/01800.html> (a letöltés időpontja: 2022. november 18.)

Draskovich György éppen a jogosulatlan magyarázatások ellen lép föl ezzel. Ha pedig ennek alapján megkíséreljük szinte tudománytalan leegyszerűsítéssel, mégis egységben látni, hogyan is határozta meg Vince és az ő nyomán Draskovich a katolikus hitnek az eretnek tanításoktól történő megkülönböztetésének kritériumait, akkor a következőket állapíthatjuk meg:

- az igaz hitet a teljes, egyetemes, *catholicus*, azaz *kezensegews* egyház egész közössége és nem a helyi gyülekezetek hordozzák;
- az igaz hit az elődöktől kapott hagyományban található;
- az igaz hit nem a sokféle értelmezés és magyarázás eredménye, hanem konszenzuális hittartalom.

A lista láttán emlékeznünk kell Draskovich már fentebb említett, *Epistola pastoralis* című írására, melynek segítségével könnyen megérthetjük, milyen aktualitást hordozhatott a majdnem feledésbe merült V. századi értekezés, pontosabban annak magyar nyelven történő közkinccsé tétele. Egyrészt idéztük már, milyen veszélyt láttak a hitvédők az újdonságok hajhászásában, másrészt fölismerjük a Draskovich másik művében kissé terjedelmesebben felsorolt, mégis egészen hasonló kifogásokat: a rendi hatalom és a *successio apostolica*³⁵ figyelmen kívül hagyását, ebből következően a Szentírás össze-

35 Draskovich tanulmányai során minden bizonnyal megismerte ennek az elvnek az első írásos bizonyítékát, Római Szent Kelemen első levelének idevonatkozó részét: „Ο Χριστὸς οὖν ἀπὸ τοῦ θεοῦ, καὶ οἱ ἀπόστολοι ἀπὸ τοῦ Χριστοῦ. ἐγένοντο οὖν ἀμφοτέρα εὐτάκτως ἐκ θελήματος θεοῦ. Παραγγελίας οὖν λαβόντες καὶ πληροφορηθέντες διὰ τῆς ἀναστάσεως τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ πιστωθέντες ἐν τῷ λόγῳ τοῦ θεοῦ μετὰ πληροφορίας πνεύματος ἁγίου ἐξῆλθον εὐαγγελιζόμενοι τὴν βασιλείαν τοῦ θεοῦ μέλλειν ἔρχεσθαι. Κατὰ χώρας οὖν καὶ πόλεις κηρῦσσοντες καθίστανον τὰς ἀπαρχὰς αὐτῶν, δοκιμάσαντες τῷ πνεύματι, εἰς ἐπισκόπους καὶ διακόνους τῶν μελλόντων πιστεῦειν.” Clemens Romanus: *Epistola I. ad Corinthios XLII, 2–4*. PG 1, 292–293. „Krisztus az Istentől, az apostolok Jézus Krisztustól, de mindkettő annak rendje szerint az Isten akaratából volt. Átvették a parancsolatokat, és Urunk Jézus Krisztus feltámadása által megbizonyosodva, és Isten igéjében megerősödve, a Szentlélek teljes birtoklásával elmentek, hogy hirdessék az evangéliumot, az Isten országát, mely el fog érkezni. Miután a különböző vidékeken és városokban hirdették az igét, előjárókat állítottak mindenütt, kiket próbára tettek a Lélekben, a püspököket és a diákonusokat, azok számára, akik hinni fognak.” Római Szent Kelemen első levele a korintusiakhoz, XLII, 2–4. ford. Ladocsi Gáspár, in: *Apostoli atyák*, id. kiad., 69–70. Jelen már ugyan nem volt, mégis Trientben hallhatott a határozattervezetről, amelyet aztán a zsinat 1563-ban el is fogadott: „Proinde sancta Synodus declarat, praeter ceteros ecclesiasticos gradus episcopos, qui in Apostolorum locum successerunt, ad hunc hierarchicum ordinem

vissza magyarázását.³⁶ Ha tehát mindkét művet ismerjük, jogosan valószínűsíthetjük Draskovich alkotói szándékát – még ha ez a kifejezés talán kissé túlzottan tudományos is a merőben gyakorlati célú hitvédelmi tevékenységgel kapcsolatban. A pécsi püspök *Epistola pastoralis* és *Igen zep kenyw* című művei ugyanis szorosan kapcsolódni tűnnek egymáshoz: az előbbi az egyházmegye klérusához,³⁷ az utóbbi – a kor művelődéstörténeti viszonyai-ból következtethetően – az immár csak magyarul tudó világi elitjéhez íródhatott. A megjelenésük között eltelt alig két esztendő alatt a katolikus hit helyzete nem sokat változott – pontosabban, inkább romlott, mint javult. A reformáció továbbra is terjedt, a török megszállás nem ért véget, a pécsi egyházmegye a megyéspüspök számára továbbra is megközelíthetetlen maradt.

praecipue pertinere, et positus (sicut idem Apostolus ait) a Spiritu Sancto 'regere Ecclesiam Dei' [Act 20,28], eosque presbyteris superiores esse [...]" DH 1768. „Ezért a szent zsinat kijelenti, hogy az összes egyéb egyházi rendeken felül a püspökök, akik az apostolok helyére léptek, különösképpen beletartoznak ebbe a hierarchiába, és őket helyezte (amint az Apostol mondja) a Szentlélek 'az Egyház kormányzására' [ApCsel 20,28]; ők a papoknál feljebb valók [...]" Hitvallások, id. kiad., 419. Az Epistolában ez a gondolat különös hangsúlyt kap: „[...] in qua et ipse Apostolorum princeps diem ultimum suum clausit, martyrio coronatus glorioso, et eius successores ordine temporis Petri cathedram linea nunque interrupta ac rectissima tenuerunt [...]" Dras. 11,b–15a. „[...] melyen [a földkerekségen] maga az apostolok fejedelme is, a mártíromság koszorújával megkoronázva, utolsó napját lezárta, a székét pedig utódai Péter korának egyenes rendje szerint, immár megszakítatlanul és jogosan birtokolják [...]"

- 36 Draskovich névsorolvasást tart korának tévtanítóiról, és megállapítja róluk, hogy az újdonsághajhászás jellemzi őket: „novarum scilicet rerum curiositas“. Dras. 6,2b–3a.
- 37 Fedeles Tamás kitűnő tanulmányában módszeresen áttekinti Pécs középkori társadalmi összetételét, ennek során egy-egy bekezdésben ismerteti a klerikusok csoportjait. Az aprólékos áttekintésből e helyütt elegendőnek tűnik a kutatás számbeli végkövetkeztetését idéznünk: „Pécs lakói között nagy számban található klerikusokat, amely egy püspöki székhely esetében magától értetődő. [...] Pécs egyházi intézményrendszere, s ebből adódóan a város vallási élete igen sokszínű volt a középkorban. [...] úgy tűnik tehát, hogy a Pécsen élő klerikusok létszáma 270–300 főre tehető.“ Fedeles 2009, 178.; 180. Jóllehet, Fedeles áttekintése a békeidőkre, de mindenképpen a mohácsi csatavesztés előtti időszak adataira épít, a város egyházi szervezete és arányai – legalábbis 1526-ig, illetve erősen korlátozottan a város elestéig, 1543-ig – továbbra is érvényesek lehetnek. Ám először a mohácsi csatavesztés, később pedig az 1529-es hadjárat, illetve az azt követő, immár a város elestéig tartó, folyamatos háborús események előbb a kulturális életet, majd pedig az egyház informális, később pedig már formális tevékenységét is fokozatosan fölmorzolták. „A háborús pusztítás [...] megroppantotta a magyar katolikus egyházszerkezetet, és ezzel megteremtette a reformáció gyors elterjedésének feltételeit.“ Varga 2009, 591.

Jogosan képzelhetjük, hogy Draskovich úgy döntött, hogy lelkipásztori üzenetét egy másik rétegnek, a maga (fordítói) tekintélyével egy, a nagyközönség számára ismeretlen egyházatya műve révén közvetíti. Amint a tematikus és érvelésbeli hasonlóságok nyomán láthatjuk, Draskovich főnyereményként tekintetett Lerinumi Szent Vince értekezésére, amely saját lelkipásztori, sőt főpásztori üzenetét tömörebben összefoglalva, ráadásul az ezer esztendő biztosította jelentősebb tekintéllyel fejtette ki. Számára nem maradt más, mint becsülettel lefordítani – pusztán azonban annyit, amennyit az üzenet átadásának szempontjából szükségesnek tartott.

Záró kitekintésként, pontosabban a szerzői szándék pontosítása érdekében érdemes egy visszapillantást vetni arra az előszóra, amelyet Draskovich a fordítása elé írt – hogy végre-valahára mindenki megértse –, latin nyelven. Ebben világosan rámutat az igaz hitet fenyegető veszélyekre:

„[...] sacrata Antiquitatem, maiorumque· diuinitus inspiratas traditiones, Sanctus vir, merito defendit. Contra vero profanam nouitatem, priuatimque excogitatas in religione opiniones, ac scripturae sacrae pro libidine cuiusque adinuentas interpretationes, iure optimo damnat.”³⁸

Azaz:

„a régi és a nagyoktól isteni sugallat nyomán elsajátított szent dolgokat illőképpen megvédelmezi. A legteljesebb joggal kárhoztatja a közönséges újításokat, az egyénileg kifundált vallási véleményeket, valamint a Szentírás kinek-kinek kénye-kedve szerinti, alaptalan értelmezéseit.”

Draskovich itt máris kilátásba helyezi, hogy mely szempontok állnak művének középpontjában: az újítások elvetése, a hit és a vallás tanításainak egyénienkénti fejlesztgetése és alakítgatása, amely éppen a Szentírás jogosulatlan, azaz fölhatalmazás nélküli értelmezéseire támaszkodik. Mind az *Epistola*, mind

38 Draskovich: Igen zep kenyw, A2v.

az *Igen zep kenyw* mérsékelt hangnemben, de megingathatatlan álláspontként képviseli az egyház hitét, ám mivel címzettjük más, nemcsak más nyelven, de más szellemi vértelenséggel is közvetítik üzenetüket.

A kétrészes *Commonitorium* a továbbiakban az előző évszázadok néhány eretnekségét,³⁹ szentségtani vitáját,⁴⁰ Szent Pál küzdelmét korának tévtanítói ellen, a Krisztus természetét és Mária tulajdonságait érintő eretnekségeket,⁴¹ valamint az azokkal szemben vallott helyes tanítást, továbbá pedig a hit két forrásának, a Szentírásnak és az azt értelmező, a hagyományt őrző egyháznak az egymáshoz való viszonyát taglalja.⁴² Draskovich a továbbiakban is hű marad a szöveghez, és követi a kétrészes eredeti értekezést, azzal együtt, hogy kettesével összevonja a fejezeteket, ami a műben való tájékozódást nem könnyíti meg. Saját leleménye azonban, hogy az összevont fejezetek élére rövid, néhány soros tartalmi kivonatot helyez, amely előzetes tájékoztatást nyújt a következő oldalakhoz, a szöveg mellé pedig közepes rendszertelenséggel címadó glosszákat illeszt.

Draskovich fordításának recepciójáról alig állapítható meg valami. Lerinumi Szent Vince értekezését Pázmány több helyütt megemlíti,⁴³ de Drasko-

39 A többnyire a már említett névsorolvasásban szereplő tévtanítók, azaz Novatianus, Sabelius, Donatus, Arius, Eunomius, Macedonius, Photinus, Apollinaris, Priscillianus, Jovinianus, Pelagius, Caelestius és Nestorius.

40 Lásd: 23. lábjegyzet.

41 Vagyis a khalkédóni zsinat (451-ben: „ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν Χριστὸν, υἰόν, κύριον, μονογενή, ἐκ δύο φύσεων, ἀσυγχύτως, ἀτρέπτως, ἀδιαρέτως, ἀχωρίστως, γνωρίζομενον· οὐδαμοῦ τῆς τῶν φύσεων διαφορᾶς ἀνηρημένης διὰ τὴν ἕνωσιν, σωζομένης δὲ μᾶλλον τῆς ιδιότητος ἐκατέρας φύσεως καὶ εἰς ἓν πρόσωπον καὶ μίαν ὑπόστασιν συντρεχούσης, οὐχ εἰς δύο πρόσωπα μερίζομενον ἢ διαρούμενον, ἀλλ’ ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν υἰὸν καὶ μονογενῆ, θεὸν λόγον, κύριον Ἰησοῦν Χριστὸν [...]” DH 302. „Egy és ugyanazon egyszülött Fiú Úr Krisztust kell vallani két természetben össze nem elegyítve, változhatatlanul, meg nem osztva és szétválaszthatatlanul, anélkül, hogy az egyesülés által a két természet különbözősége bármi módon eltűnnék, hanem inkább úgy, hogy mindkét természet sajátossága épségben maradjon, amelyek egy személylé kapcsolódnak össze, nem tagozódik és nem osztódik két személyre, hanem egy és ugyanaz az egyszülött Fiú, Isten, Ige, Úr Jézus Krisztus, [...]” Hitvallások, id. kiad., 129.) és az efezusi zsinat 431-ben: „Εἰ τις οὐχ ὁμολογεῖ θεὸν εἶναι κατὰ ἀλήθειαν τὸν Ἐμμανουὴλ καὶ διὰ τοῦτο θεοτόκον τὴν ἁγίαν παρθένον (γεγέννηκε γὰρ σαρκικῶς σάρκα γεγονότα τὸν ἐκ θεοῦ λόγον), ἀνάθεμα ἔστω.” DH 252. „Ha valaki nem vallja, hogy Emmánuel valóságos Isten, minek következtében a Szent Szűz Istenszülő (mert test-szerint szülte Isten testté lett Igéjét), az legyen kiközösítve.” Hitvallások, id. kiad., 117. végzéseit.

42 Lásd: 32. és 33. lábjegyzet.

43 Lásd: 30. lábjegyzet. „Es Vincentius Lyrinensis azt írja, hogy az Aniazentegihaznak oly erős

vich fordításáról nem látszik tudni. Telegdi Miklós pécsi püspök (1579–1586) postilláinak harmadik kötetében több más szerző mellett olvasni javasolja Lirinumi Szent Vincét,⁴⁴ előszavában pedig nemcsak idézi az értekezést,⁴⁵ hanem egy részletet más adat híján minden bizonnyal saját maga le is fordít⁴⁶ – ami azt látszik valószínűsíteni, hogy Draskovich fordítását vagy nem ismerte, vagy nem találta kielégítőnek.

Összefoglalás

Talán a fentiekből kitűnhet, milyen intellektuális fölkészültséggel és nyelvi készséggel fordult Draskovich György pécsi püspök az V. századi latin hitvédelmi szöveghez. Még fontosabb azonban a lelkipásztori stratégia, hiszen állás-

bizonsága volt a reghi szokás, hogy ezzel giözetnek meg a Cyprianus igie, noha ö, a szent irásnak sok bizonsagiual, a Z. Püspökök giakor göleközetiuuel, nagi tudomanyauual, es ekesen szolással viáskodnék az igassagh ellen.” Pázmány Péter: Keresztyéni felelet a megdücsöült szentek tiszteletirül, értünk való könyörgésekrül és segítségül hívásukrul (1607), sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: Ajkay Alinka, Universitas, Budapest, 2016. 167. Másutt Szent Ágostonhoz kapcsolódóan Vince Canonját is idézi: „a mint a régiek e'képpen magyarázák: Catholica graece appellatur, quod per totum terrarum orbem diffunditur. Quod ubique, quod semper, hoc est vere et proprie catholicum.” Pázmány Péter: A Szent Írásrül és az Anyaszentegyházrül két rövid könyvecskék, II. könyv, 3. fejezet, 5. pont, in: Pázmány Péter Összes Munkái, V. kötet, s. a. r.: Demkó György, Budapest, 1900. 424. Az első latin mondat pontosan így hangzik: „Ipsa est enim Ecclesia catholica: unde καθολική graece appellatur, quod per totum orbem terrarum diffunditur.” Augustinus Hipponensis: Epistola LII, 2. PL 33, 194.

44 „A ki akaria, oluassa ue maga, en mostan chac neuket ielentem meg azoknac, es az ue irasoknac helyeket à kic erruel nyluabban irtanac. [...] Vincentius Lirinensis cont: haereses cap: 9. [...]” Telegdi 1580, 415. (Szent Péter és Pál apostol napjára). Továbbá: „Oluasd Vincent. lyrinine. lib. adu. prophanas haeres. nouit.” Telegdi 1578, 209. (Vízkereszt napi második prédikáció).

45 „Vincentius Lirinensis libro aduersus prophanas omnium haereseon nouitates” (Figyelemre méltó a görög szóhasználat, Vincével szemben.) Telegdi 1580, 11.

46 „Bizonyara szuekseges dolog, hogy minden keresztyen, ki à koezoenseges anyaszentegyhaz fiánac mondgya magát, à szent atyaknac hitehez ragaszzkodgyec, es abba hallyon meg. Mert ualaki azokat meg utallya, kic a keresztyeni felel, a Christusban egygyet ertettenec, nem embert utal meg hanem Istent.” Telegdi 1580, 11–12. (előszó, számozatlan oldalak). Jelen tanulmány szerzője nem tudta beazonosítani, hogy Vince műve melyik részletének felel meg ez a magyar szövegrészlet. Több részletben föllelhetők ugyan a motívumok, de így együtt nem.

pontunk szerint – amelyet a tematikus és érvelési párhuzamok alátámasztani látszanak – az *Epistola pastoralis* és az *Igen zep kenyw* összetartoznak. Segítségükkel a politikus-főúr – nem melleleg ez időben pécsi püspök – nyilvánvaló intellektuális és lelkipásztori erőfeszítést tett, hogy a katolikus hitnek a tévtanításoktól történő elválasztásához, illetve megkülönböztetésének módszeréhez világosan követhető támpontokat, sőt kritériumrendszert nyújtson. Sajnálatos módon egyelőre rejtély, hol bukkanhatott Lerinumi Szent Vince *Commonitorium* című kétrészes munkájára, ám a már-már feledésbe merült értekezés minden bizonnyal teológiai főnyereményt jelenthetett számára. Már a lefordítása is üzenetül szolgálhatott a befogadók részére, hiszen némelyek bizonyára fölismerhették a mű időszerűségét, mások azonban bizonyára – intellektuális vagy nyelvi okokból – elsőre értetlenül állhattak a magyar nyelvű fordítás előtt. Mindenesetre könnyen befogadható, világos kritériumkészletet talált a katolikus, azaz egyetemes hit meghatározásához, amely minden bizonnyal saját, lelkipásztori és egyházfejdelmi munkásságában is hasznosnak bizonyulhatott.

Ha Draskovich püspök pályafutását egészében tekintjük, (egyház)politikai tevékenysége igencsak összetettnek tűnik. Megítélése következésképp aligha rögzülhet egyértelművé, és akár a szó jó értelmében egyoldalúvá. Hiszen mást jelent a katolikusoknak és a protestánsoknak, mást a magyaroknak, mást a korabeli *Hungarus*oknak és ismét mást azon horvátoknak, akik éppen hogy kevésbé óhajtottak *Hungarus*ok maradni. Pécsi, baranyai, magyar és horvát művelődéstörténeti jelentőségű, európai tájékozottságú, vezető egyházpolitikai személyiség, akinek ezúttal éppen magyar nyelvű fordítása egyértelműen elhelyezi őt a magyar és azon belül a pécsi művelődés- és lelkiségtörténet albumában. Széles körű műveltsége és birodalmi tapasztalata a (Bécsből és Pozsonyból gyakorolt) pécsi püspöki hivatala idején is képessé tették küldetésének elhivatott gyakorlására.

IRODALOMJEGYZÉK

- Bellarmino 1586.** Bellarmino, Roberto (Bellarmino Szent Róbert): *Disputationes De Controversiis Christianae Fidei. Adversus huius temporis Haereticos.* Sartorius, Ingolstadt, 1586.
- Berndt 2006.** Berndt, Sebastian: *Kontext und Interpretation (Über die Abhängigkeit der Interpretation vom Kontext anhand des Kanons von Vinzenz von Lerin).* Bautz, Nordhausen, 2006.
- bibelwissenschaft.de.** Deutsche Bibelgesellschaft.
- Canisius 1559.** Canisius, Petrus: *Parvus catechismus catholicorum.* Collegium Societatis Jesu, Viennae, 1559.
- de Coster 1593.** de Coster, François: *Enchiridion controversiarum praecipuarum nostri temporis de religione.* Birckmann, Köln, 1593.
- Denzinger–Hünemann 2004.** Hitvallások és az Egyház Tanítóhivatalának megnyilatkozásai, szerk.: Heinrich Denzinger und Peter Hünemann, (Fila Béla és Jug László fordításának fölhasználásával összeállította Romhányi Beatrix és Sarbak Gábor, szerkesztette: Burger Ferenc, Örökmécs – Szent István Társulat, Budapest, 2004.
- DH.** *Enchiridion symbolorum, definitionum et declarationum de rebus fidei et morum.* Hrsg. von Heinrich Denzinger, Herder, Freiburg, 2010.
- Draskovich 1561.** Draskovich György: *Igen zep kenyw az Kezenseges Igaz keztyen hytnek regysege, es Igassaga mellet [sic!], mynden Eretnesegnek [sic!] wysaghy ellen.* Hofhalter, Wien, 1561.
- Fedeles 2009.** Fedeles Tamás: Pécs a középkorban. In: Fedeles Tamás – Sarbak Gábor – Sümegi József (szerk.): *A pécsi egyházmegye története I. (A középkor évszázadai: 1009–1543).* Fény, Pécs, 2009. 173–193.
- Filser 2001.** Filser, Hubert: *Dogma, Dogmen, Dogmatik (Eine Untersuchung zur Begründung und zur Entstehungsgeschichte einer theologischen Disziplin von der Reformation bis zur Spätaufklärung).* Lit, Münster, 2001.
- Fisichella 2017.** Fisichella, Rino: Der Kanon des Vinzenz von Lérins (Eine Relecture zur Interpretation des Lehramtes). In: George Augustin – Christian Schaller – Sławomir Śledziewski (hrsg.): *Der dreifaltige Gott (Christlicher Glaube im säkularen Zeitalter).* Herder, Freiburg, 2017. 507–536.

- Guarino 2013.** Guarino, Thomas G.: *Vincent of Lérins and the Development of Christian Doctrine*. Baker, Grand Rapids, 2013.
- Lortz 1913.** Lortz, Joseph Adam: Der Canon des Vincentius von Lerin. *Der Katholik*, 93. (1913), 245–255.
- LThK 1964.** *Lexikon für Theologie und Kirche IX*. Hrsg. von Josef Höfer – Karl Rahner, Herder, Freiburg, 1964.
- Milavec 2004.** Milavec, Aaron: *The Didaché (Text, Translation, Analysis and Commentary)*. Liturgical Press, Collegeville, Minnesota, 2004.
- Nestle–Aland 2012.** *Novum Testamentum Graece*. Hrsg. von Eberhard Nestle – Kurt Aland, Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 2012.
- Oberlinner 1994.** Oberlinner, Lorenz: *Die Pastoralbriefe I. (Kommentar zum ersten Timotheusbrief)*. Herder, Freiburg, 1994.
- Oberlinner 1995.** Oberlinner, Lorenz: *Die Pastoralbriefe II. (Kommentar zum zweiten Timotheusbrief)*. Herder, Freiburg, 1995.
- Pazmani 1975.** Pazmani, Petrus: *De visibili in Christi in terris Ecclesia*. Widmanstadt, Graz, 1605, kiadja: Öry Miklós, Prugg, Eisenstadt, 1975.
- Pázmány 1900.** Pázmány Péter: A Szent Írásról és az Anyaszentegyházról két rövid könyvecskék. *Pázmány Péter Összes Munkái, V. kötet*. Sajtó alá rendezte: Demkó György, Budapest, 1900.
- Pázmány 2001.** Pázmány Péter: *Az mostan támadt új tudományok hamisságának tíz nyilvánvaló bizonyossága és rövid intés a török birodalomról és vallásról (1605)*. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: Hargittay Emil és Ajkay Alinka, Universitas, Budapest, 2001.
- PG.** Patrologia Graeca, Cursus completus, series graeca, ed. Jacques-Paul Migne, Garnier, Paris, 1844–1891.
- PL.** Patrologia Latina, Cursus completus, series latina, ed. Jacques-Paul Migne, Garnier, Paris, 1844–1891.
- Scherer 1608.** Scherer, Georgius: *Catechismus oder Kinderlehr in welcher alle Artickel unsers Christlichen Catholischen Glaubens gründtlich vnd klärlich außgelegt und wider alle Ketzereyen bestettiget werden*. Passau, 1608.
- Stewart 2015.** Stewart, Quentin D.: *Lutheran Patristic Catholicity (The Vincentian Canon and the Consensus Patrum in Lutheran Orthodoxy)*. Lit, Zürich, 2015.

szentiras.hu/SZIT. Szent István Társulati Biblia.

Telegdi 1562. Telegdi Miklós: *Az keresztyensegnec fundamentomirol valo r̃oeuid keonywechke.* Hofhalter, Bécs, 1562.

Telegdi 1578. *Az evangeliomoknak, mellyeket vasarnapokon es egyeb innepeken esztendő által az anyaszentegyházban olvasni és predikállani szoktanak, magyarazattyának elseo resze, melly magaba foglallya az adventteol fogva hvsvetig valo vasarnapi evangeliomokat egynéhány egyéb innepeknek evangeliomival és az oltari szentségről való három predikációval egyyetembe.* Michael Apffl, Bécs, 1578.

Telegdi 1580. Telegdi Miklós: *Az evangeliomoknak, mellyeket vasarnapokon es egyeb innepeken esztendő által az anyaszentegyházban olvasni és praedicalani szoktanak, magyarazattyának harmadic resze, mely magaban foglallya a szentec innepire ualo euangeliomokat.* Telegdi Miklós, Nagyszombat, 1580.

Telegdi 1898. Telegdi Miklós *pécsi püspöknek felelete Bornemissza Péter Fejlesztés című könyvére.* Közreadja: Rupp Kornél, Franklin, Budapest, 1898.

Varga 2009. Varga Szabolcs: *Művelődés, oktatás Mohács után.* In: Fedeles Tamás – Sarbak Gábor – Sümegi József (szerk.): *A pécsi egyházmegye története I.* Fény, Pécs, 2009. 587–592.

Weber–Gryson 2007. *Biblia Sacra Vulgata.* Editio quinta. Hrsg. von Robert Weber – Roger Gryson, Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 2007.

PÁL HELÉN

TANÓRÁN KÍVÜLI FOGLALKOZÁSOK A NYELVJÁRÁSOK TÉMAKÖRÉBEN

KIVONAT: A nyelvjárások témaköre megtalálható a Nemzeti alaptantervben, a tárgy a tanítás során többször is előkerül. Emellett a NAT a tanórán kívüli tevékenységek bevonását is javasolja a tanulási folyamatba, és az iskolák a tanórákon túl is szerveznek szakköröket, ismeretszerző kirándulásokat a diákoknak, ezeken a programokon is megismerhetők a nyelvjárások. A nyelvjárási ismeretek elsajátításához tartozik az is, hogy a NAT a szűkebb környezethez, a saját lakóhelyhez kötődő kulturális emlékek megismerését is célul tűzte ki. A tanórán túli programok lehetőséget nyújtanak a nyelvjárásokkal kapcsolatos ismeretek elsajátítására, egyúttal a nemzeti kultúra, a tanuló szűkebb régiójának kultúrája és a saját lakóhellyel kapcsolatos hagyományok megismerésére is. Az iskolán kívüli nyelvjárási vonatkozású adatgyűjtésekre felsőfokú intézményekben is van példa. A dolgozat azokkal a szakkörökkel, adatgyűjtésre szerveződött közösségekkel, kezdeményezésekkel és más, iskolán kívüli programlehetőségekkel foglalkozik, amelyek a nyelvjárások és a helyi hagyományok megismerésére szolgálnak. A csoportok ismertetése arra is kitér, hogyan kapcsolódnak ezek a nyelvjárásokhoz és a nyelvjárásokban megőrződött hagyományokhoz. E szakkörök feladata a leletmentés is, mivel a nyelvjárási jelenségek egy része kiszorul a használatból, ezek gyűjtése és vizsgálata az évek múlásával megvalósíthatatlan lesz.

KULCSSZAVAK: nyelvjárások, tanórán kívüli foglalkozások, szakkörök, Nemzeti alaptanterv, a szűkebb lakóhely kultúrája, leletmentés

HELÉN PÁL

EXTRACURRICULAR PROGRAMS IN THE FIELD OF DIALECTS

ABSTRACT: The subject of dialects is included in the National Core Curriculum (NCC) and the topic is repeatedly covered in the course of teaching. In addition, the NCC recommends the inclusion of extracurricular activities in the learning process, and schools organise workshops and excursions for students outside the classroom, where they can also learn about dialects. NCC also promotes awareness raising about cultural memories of the local environment, the place of residence. Extracurricular activities provide an opportunity to learn about dialects and at the same time to learn about national culture, the culture of the students' local area and the traditions of the place where they live. There are also examples of dialect-related data collections outside school in higher education. The paper will focus on workshops, data collection study groups, initiatives and other extracurricular activities that provide an opportunity to learn about dialects and local traditions. The study groups are also described in terms of how they relate to the dialects and the traditions preserved in the dialects. These study groups are also responsible for the recovery of artefacts, since some of the vernacular elements are disappearing from use and their collection and study will become impossible over the years.

KEYWORDS: dialects, extracurricular activities, study groups, National Core Curriculum, local culture, cultural heritage

Bevezetés

A nyelvjárások témaköre megjelenik a Nemzeti alaptantervben (továbbiakban: NAT). A téma a tanítás során több szemszögből is megközelíthető, előkerül például a nyelv változása kapcsán (Magyar Közlöny 2020/17, 304., 308.), továbbá a fejlesztési területek közé tartozik az anyanyelvi kultúra, az anyanyelvi ismeretek területe, melynek során a tanulók megismerik a nyelvhasználatban előforduló nyelvváltozatokat (mint nyelvjárások, csoportnyelvek, rétegnyelvek), és összehasonlítják ezek főbb jellemzőit (Magyar Közlöny 2020/17, 310.). A NAT tartalmazza továbbá a nemzeti hagyományok ismeretének és a nemzeti azonosságtudat kialakulásának célját is, melyhez a népi hagyományok és idekapcsolódóan a nyelvjárások is hozzátartoznak (Magyar Közlöny 2020/17, 308., 311., 356., 357., 361., 436.). A NAT javasolja a tanórán kívüli tevékenységek bevonását is a tanulási folyamatba (2020/17, 301., 302., 303.). Az iskola egyébként is nyújthat tanórán kívüli lehetőségeket a nyelvjárások és a nyelvjárásokhoz köthető ismeretek elsajátítására. Mivel a nyelvjárások a helyi kultúra hordozói, ezért a szűkebb környezet kultúrájának és a helyi hagyományok megismertetéséhez is alkalmazhatók (Gecsei 2020).

A tanórán kívüli foglalkozásokkal a szervezők többféle célt tűzhetnek ki. A NAT a tehetséggondozásra is javasolja az iskolán kívüli tevékenységeket: „A tanórai és az iskolán kívüli tevékenységeket úgy kell megtervezni, hogy alkalmazkodjanak a tanuló társadalmi, kulturális és életkori sajátosságaihoz, és segítsék az adott esetben szükségessé váló differenciálást (felzárkóztatás, tehetséggondozás)” (Magyar Közlöny 2020/17, 300., 302., 303.). A dolgozatban bemutatott szakkörök és egyéb, iskolán kívüli programok tudományos célokat is megfogalmaztak, lásd például a település, a régió földrajzi neveinek gyűjtését, közzétételét, továbbá a nyelvjárásgyűjtést (és többek között Ördög Ferenc, Hajdú Mihály, Fodor Katalin, Juhász Dezső tevékenységét) vagy a népi kismesterségek szókincsének és munkafolyamatainak kutatását, szókincsének gyűjtését (Ördög 1988, 31.), a szülőföld nyelvi örökségének megismertetését, a regionális köznyelv közösségfejlesztő lehetőségeinek kiaknázását (Gecsei 2020). A nyelvjárások változása miatt a nyelvjárási adatok egy része kiszorul a

mindennapi nyelvhasználatból, ezért az adatok gyűjtése és közzététele a szakkeri foglalkozások leletmentő feladata is lehet. A nyelvjárási és egyúttal néprajzi adatok gyűjtése és feldolgozása a határon túli felsőoktatási intézmények gyakorlatában napjainkban is jellemző (ezekről bővebben Pál 2022, például Silling 2010, Menyhárt et al. 2015, Rajsli 2017).

Hajdú Mihály hangsúlyozza a nyelvjárási helyzetével, állapotával, jövőjével kapcsolatban, hogy a nyelvjárási fennmaradásában, a diglossia terjedésében az iskolának, szakköröknek nagyobb szerepük van, mintsem gondolnánk. Bár a nyelvjárási változása természetes folyamat, fontos lenne a nyelvjárási megőrzése és adott körülmények közötti használata, hogy a beszélők ne szégyelljék, és ne törekedjenek mindenhol a köznyelvi beszédre. Az iskola is tehet ennek érdekében, ugyanis a gyerekek az otthonról hozott nyelvjárási állapotot általában az iskolában hagyják el. Ezt a folyamatot erősíti a szakszerűtlen pedagógusi vélemény és gyakorlat (Hajdú 1988, 15.). Sokat tehetnek az általános iskolai tanárok „az anyanyelven belüli kettősnyelvűség kialakítása érdekében, ha föl hívják a nyelvjárási jelenségek szépségére, sokszínűségére nemcsak a gyerekek, hanem a szülők, de még a kollégák figyelmét is” (Hajdú 1988, 15.). Ehhez segítséget nyújthatnak a publikációk, de „majdnem ugyanannyit ér egy szép, jutalmazott szakkeri gyűjtés, amit nemcsak a tudományos közvélemény ismer el és használ föl, hanem az iskola vezetése” is értékel és megbecsül (Hajdú 1988, 15.).

Tanórán kívüli foglalkozás – szakkör

A nagykanizsai honismereti (népnyelvkutató) szakkör példája

A szakkör huszonöt éves fennállása alkalmából az egyik szakkörtag, Hajas Andrea tekintette át a csoport tevékenységi körét és történetét. A neves nyelvtudós, Ördög Ferenc nevéhez fűződik ez a szerveződés, 1962 szeptemberében indította el a szakkeri munkát Nagykanizsa városban. A Landler Jenő Gimnázium tanáraként megbízást kapott, hogy a Hevesi Sándor Művelődési Központ kere-

tein belül tudományos érdeklődési köréhez kapcsolódó csoportot szervezzen. Ekkoriban több hasonló szakkör működött más zalai településeken is. Ördög Ferenc szakkörének programja egy-egy oktatási évre szólt, de az egyes programok összefüggtek, és négyéves ciklusba (a középiskola időtartamára) szerveződtek. Ennek az volt a magyarázata, hogy a nyelvtudományban is hasznosítható adatok összegyűjtéséhez a diákoknak a legalapvetőbb fonetikai, grammatikai és névtani ismereteket is el kellett sajátítaniuk, továbbá nélkülözhetetlen néprajzi tudást is szerezniük kellett. A szakkör tevékenységéhez négy évre előre tervezett munka tartozott. A szakköri foglalkozásokat hetenként egyszer tartották, ezeken előadások hangoztak el, továbbá kötetlen beszélgetéseken megvitatták a készülőben lévő vagy már elkészült dolgozatokat. A foglalkozások rendszerint a gimnáziumban zajlottak, de meghívott neves kutatók, ismert nyelvtudósok előadásait a művelődési házban hallgatták meg. 1962-ben a szakkör legfontosabb feladata az akkor szerveződött Zala megyei földrajzinév-gyűjtésben való részvétel volt. A tanulók a gyakorlati gyűjtőtevékenységben is munkát vállaltak, ezért behatóan foglalkoztak a gyűjtési útmutatóval és a kérdőívekkel, és a kutatás idején bemutatták munkáikat. Ez a feladat a *Zala megye földrajzi nevei. Zalaegerszeg* című kiadvány 1964-es megjelenésével befejeződött. 1964 és 1977 között a hagyományos paraszti gazdálkodás szókincsének és ismeretanyagának összegyűjtésével foglalkoztak, ehhez a munkához a kérdőívet Végh József, Hofer Tamás és Balogh István állította össze. Ekkor tizenkét Nagykanizsa környéki és egy Somogy megyei település anyaga gyűlt össze. A fent említett időszakban a személynévgyűjtéssel és vizsgálatával is foglalkoztak, az ekkor készült dolgozatok témája a vezeték- és keresztnevek, ragadvány- és gúnynevek, diáknevek és szólítónevek tanulmányozása volt. 1969-ben pályázatot nyújtottak be a lakodalmi szokások, a földrajzi nevekhez fűződő mondák és állatnevek témában. 1979 és 1987 között is készültek pályamunkák, ekkor az állatnevek, a kismesterségek munkafolyamatai és a személynevek témakörében. A népi kismesterségekkel már 1975-ben is foglalkoztak, majd az 1980-as években több dolgozat született a kovácmesterség, cipézmesterség, kosárfonó-mesterség, asztalos- és szíjgyártómesterség kutatásában. A szakkör tagjainak gyűjtőterülete Nagykanizsa és környékének negyvenegy Zala megyei települése volt. Somogy és Tolna megye a diákok rokonsági kapcsolatai miatt került a tanulók gyűjtőterületébe.

A diákok munkája során sikerélményt jelentett, hogy a kétévenként megrendezett keszthelyi Helikoni ünnepségeken és az Országos Néprajzi és Nyelvjárási Gyűjtőpályázatok eredményhirdetésein jó eredményeket értek el, továbbá munkáikat az ELTE Bölcsészettudományi Karának és az MTA Nyelvtudományi Intézetének kiadásában megjelentették (Hajas 1988).

Tanórán kívüli foglalkozás volt a diákok számára a nyári táborokban és szakmai kirándulásokon való részvétel, ezek a programok kiegészítésként szolgálták a tanévben végzett munkához. Ezeken a programokon néprajzi ismereteket szerezhettek (például építkezési módokat, szokásokat, mesterségeket ismerhettek meg), és a helyszínen hallhatták a nyelvjárási beszédet. Az archaikus nyelvi adatokat megőrző Göcsej, Hetés és Őrség tájaira szinte minden évfolyam diákjait elvitték. Emellett honismereti diáktáborokban, szaktáborokban is részt vettek. A szakköri foglalkozások tevékenységében „a legnagyobb megtartó erő az önálló kutatómunka semmi mással nem pótolható intellektuális élménye volt” (Hajas 1988, 41.). Az országos hírűvé vált szakkör több mint harminc évig, Ördög Ferenc nyugdíjba vonulásáig működött (B. Gergely 2016, 317.).

Egyéb tanórán kívüli programok

A regionális kultúra beépítése a magyartanításba és a helyi tantervbe, az anyanyelvi nevelés megújítása, személyiségfejlesztés

Gecsei Edit magyartanár a Csornai Széchenyi István Általános Iskola és a Rábaközi Alkotó-Fejlesztő Műhely (Páli) képviselőjeként mutatta be saját tananyagfejlesztését (és taneszközcsomagját) a szűkebb lakóhely nyelvi örökségének tanítási lehetőségeire vonatkozóan a 2020. december 3-án rendezett nyelvjárási konferencián. A taneszközcsomag segédanyagokból és modulokból áll, tananyag-tartalma több tantárgyat és műveltségterületet kapcsol össze, például az anyanyelv és irodalom mellett az ember és társadalom és a művészetek egyes elemeit, területeit is felhasználja a tanítás során. Tehát több kulturális terület elemei kaptak helyet a csomagban, többek között az anyanyelv, a regionális köznyelv, a helytörténet, a

hagyományok, az életmód, a művelődéstörténet és a térség játéka (Gecsei 2021, 50.). A taneszközsomaghoz tanórán kívüli programok is hozzátartoznak, a lakóhelyismeret keretén belül a diákok meglátogatják a Rábaköz településeit, hogy megismerjék a régió kulturális értékeit. A nyelvjárásokat a *Nyelvünkben élünk* nevű modul keretében tanítják, a modul részei: *Nyelvtörténeti séta szülőföldünkön*, *Híres nyelvészeink nyomában*, *Nyelvjárások*, *Nyelvi játékok* (Gecsei 2021, 53.). A modul kifejlesztője a témák és feladatok tanórán kívüli alkalmazását is javasolja, például szabadidős foglalkozásokon vagy szakkörökön, mint például nyelvészkedő kör, nyelvművelő, tehetséggondozó, kincskereső szakkör (Gecsei 2021, 53., 54.). A tanórán kívüli foglalkozásokon különféle programok lehetnek: túraútvonalak végigjárása és városi séták a szülőföld művelődéstörténeti értékeinek felfedezése céljából, nyelvjárási adatok gyűjtése, tájnyelvi vetélkedők szervezése, régi magyar mesterségek kipróbálása, helyi táncok gyakorlása, a lakóhely jellegzetes ételeinek elkészítése és megkóstolása. A fent említett modul része, hogy a diákok a rábaközi tájnyelv legjellemzőbb hangtani elemeit is megfigyelik, emellett a szófejtés, a szókincsgyarapítás, a tájszavakkal való ismerkedés is a tananyaghoz tartozik. Ezeket túl a regionális köznyelv közösségfejlesztő erejére is ráébredtetik a gyerekeket. A feladatokban alkalmazzák a helyi névcúfolókat, falucsúfolókat és nyelvi játékokat. A tájszavakat a térség tájszótárából, a Kiss Jenő által összeállított *Mihályi tájszótár*ból is kikeresik (2021, 56.). A feladatok között szerepel a tájszavak összekapcsolása a köznyelvi megfelelőjükkel vagy a köznyelvi jelentésükkel, fel kell ismerni a tájszavak által kifejezett emberi tulajdonságokat, és a tájszótár alapján a diákok maguk is készítenek kép- és szórejtvényeket (2021, 57–58.). A gyakorlatok során a gyerekek jellegzetes helyi szókapcsolatokat és szóláshasonlatokat is megtanultak (2021, 58–60). A nyelvjárásgyűjtés ebben a tanítási módszerben is helyet kapott. A feladatok között szerepel, hogy a tanulók hangfelvételeket készítenek „olyan emberekkel, akiknek a beszédén még érezhető a tájszólás” (2021, 60.). A nyelvjárásgyűjtést előzetesen megtervezik, például azt is, hogy mit kérdeznek majd a felkeresett személytől. Gecsei beszámolója szerint a nyelvjárásgyűjtés a hagyományos életmód témáira irányul, például az adatközlőt a fiatalkoráról, a falu szokásairól, ételeiről, a mezőgazdasági munkákról vagy az ünnepekről kérdezik (2021, 60.).

Egy másik tanórán kívüli tevékenység a Rábaközben szervezett tájnyelvi vetélkedő volt, ezen a rábaközi iskolák vettek részt. A célja a tájnyelvi ismeretek szerzése mellett többek között a közösségteremtés, a játékos tanulás és az együttes élmény létrehozása volt (Gecsei 2021, 63.). Szintén tanórán kívüli tevékenység volt a helyi mesterségekkel való ismerkedés, a gyerekek korongozni tanultak, kosarat fontak, megismerkedtek a kékfestő hagyományokkal, a kékfestés folyamataival, és rábaközi táncokat is gyakoroltak (Gecsei 2020).

Pályázatokra jelentkezés

A szakkörök működését az ott végzett munka elismerése is támogatja [lásd erről Hajas 1988 és e dolgozatban *A nagykanizsai honismereti (népnyelvkutató) szakkör példája* című fejezetet is]. Juhász Dezső a XXI. század elején a nagykanizsai honismereti szakkör pályázataihoz hasonló tevékenységről számolt be. Az Anyanyelvápolók Szövetsége évente hirdet nyelvi pályázatot, és a pályázatok időnként népnyelvi témájúak. A nyertesek között olyan egyetemi hallgatók is voltak, akik az ELTE aktuális tanszéki nyelvjárásgyűjtéseiből készítettek sikeres pályamunkákat. Emellett a fenti pályázatokra a környező országokból is nyújtanak be dolgozatokat, továbbá aktív vagy nyugdíjas tanárok is értékes nyelvi leletmentést végeznek, és helytörténeti, nyelvi szakkört vezetnek (Juhász 2019, 23.).

A földrajzi nevek és más tulajdonnevek gyűjtése és közzététele

Hajdú Mihály a nyelvjárások helyzetéről és változásairól írt dolgozatában azt hangsúlyozza, hogy dialektológiai szempontból is fontos a tulajdonnevek tanulmányozása. A keresztnevek használata nagyon változatos a legtöbb nyelvjárásban, azonban a helynevek évtizedekkel korábbi változatossága már csak emlékezetből idézhető föl, a helynevek egy része a passzív szókincsbe szorult vissza (Hajdú 1988, 12.). Ördög Ferenc szerint kötelességünk a mai névanyagot

is megmenteni, nem csak a régi neveket. A mezőgazdasági tevékenységek átalakulása után, a nagyüzemi gazdálkodással a kisebb földterületek nevei elévülnek, kivesznek a használatból. Minél nagyobb táblát művelnek, annál kevésbé van szükség apró földrajzi objektumok nevére. Ha nem használják ezeket a neveket, akkor elfelejtik őket. Továbbá nagyon sok régi településnév őrződött meg a különböző dűlőrésznevekben, határrésznevekben, ezeket az adatokat a történeti névtudományon kívül a történettudomány is hasznosíthatja (Ördög 2011).

Végh József felhívta a figyelmet a nyelvjárási jelenségekre a helynevekben a *Zala megye földrajzi nevei* című munka gyűjtésének tapasztalatai alapján. A szervezők a földrajzi neveket úgy szerették volna följegyeztetni, hogy a tudomány számára használható adatokat nyújtsanak (Végh 1967, 391.). A fent említett kiadvány elkészítését megelőző gyűjtés azt bizonyította, hogy nem szakemberekkel is lehet a tudomány számára használható gyűjtéseket végezteni, de fontos a munka megtervezése. A gyűjtőknek úgy kell lejegyezni a neveket, ahogy azokat a faluban használják. Az írásban rögzített neveknek tükrözniük kell a helyi nyelvjárást: „A földrajzi nevek második vagy harmadik eleme általában a nyelvjárásban élő közszó. A gyűjtés csak akkor lehet jó, ha a nevek, illetőleg azok köznévi elemei a helyi nyelvjárást tükrözik” (Végh 1967, 392.). Nehezíti a gyűjtők dolgát, hogy az adatközlők hajlamosak a köznyelvi alakot kimondani. A Zala megyei gyűjtés anyagában előforduló hibákat a kiadás előtt ellenőrizték, a hibásnak vélt adatokat az adott településen újra kikérdezték. A nyelvjárási szövegek lejegyzésében fontos a hangtani hűség, mert ez a nyelvtudományban kutatási alapot szolgáltat, de az önkéntes, képzetlen gyűjtőktől csak egyszerűsített hangjelölés várható (Végh 1967, 394–395.).

Zala megye földrajzi neveinek gyűjtése

Az országos mozgalommá vált földrajzinév-gyűjtés Zala megyéből indult útnak, és később több megyei és járási kiadványban tették közzé a helyben gyűjtött helynévi adatokat. Zala megye földrajzi neveinek összegyűjtését helyi néprajzkutatók javasolták 1961-ben. Az előkészületi munkálatokra 1962-ben meghívták a megye néprajzos muzeológusait, néprajzi és nyelvjárási kérdések iránt ér-

deklódó pedagógusait, önkéntes gyűjtőket, magyar szakos szakfelügyelőket, és jelen volt dr. Végh József, a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének tudományos munkatársa, valamint dr. Ördög Ferenc nagykanizsai gimnáziumi tanár is. Ők javasolták, hogy a gyűjtött anyag legyen alkalmas nyelvészeti kutatásokra, emellett használhassa fel minden szaktudomány, és a nevek gyűjtésében teljességre törekedjenek. Ez alatt azt értették, hogy ne csak az érdekes és mutatós neveket írják le, hanem minden út, kút, utca, telek, földrajzi tereptárgy és kisebb terület nevét is, és követelmény volt a nevek kiejtésszerű lejegyzése is. A gyűjtők utasítást kaptak arra vonatkozóan, hogy mindent a kiejtés szerint igyekezzenek leírni. A hangtani pontosságot illetően azonban megengedőbbek voltak a hangtani ismeretekkel és gyűjtési tapasztalattal nem rendelkező munkatársakkal kapcsolatban (a hangtani finomságokat nem kellett jelölniük). A gyűjtésben gimnazisták is részt vettek. A kérdőívet Ördög Ferenc állította össze, és ehhez Barabás Jenő néprajzkutató néprajzi szempontjait is felhasználta. A gyűjtés vezetője Ördög Ferenc, a tudományos irányító Végh József lett. Később, Végh József nyugdíjba vonulása után Ördög Ferenc lett a megyék és járások földrajzi nevei gyűjtésének fő irányítója (B. Gergely 2016, 318.). A megyei és járási kötetek egy részében Ördög Ferenc társszerkesztőként és szervezőként, majd 1977-től az MTA Nyelvtudományi Intézetének szerződéses munkatársaként is részt vett. A földrajzi nevek gyűjtéséhez útmutatókat is írt: *A földrajznév-gyűjtés tapasztalatai és feladatai Dél-Dunántúl megyéiben* (1974), *A földrajzi nevek ellenőrzésének alapelvei és menetrendje. A földrajzi nevek gyűjtésének, ellenőrzésének és közzétételének kézikönyve* (1978).

A kérdőíveket és az útmutatót annak figyelembevételével állították össze, hogy az adatgyűjtést falusi értelmiségiek, közép- és általános iskolai tanárok végzik el, akiknek nincsen alapos nyelvészeti vagy néprajzi ismerete és gyűjtő-tapasztalata. Két kérdőívet készítettek, az egyiket a belterületi nevekhez, a másikat külterületre. Ezeket az alábbiak szerint szerkesztették meg:

I. sz. kérdőív

TELEPÜLÉS- ÉS UTCANEVEK, TEREK, KÖZÖK, FALURÉSZEK nevei

A gyűjtés helye: Az adatközlők neve, életkora:

A gyűjtés ideje:

A gyűjtő neve, fogl.:

1. Az utcanév sorszáma	2. Mai hivatalos neve	3. Az utca stb. neve a népnyelvében. (Meg kell jegyezni, ha a hivatalos nevet nem vagy ritkán használják.)
4. Fűződik-e az utca, tér, köz, falurész, falu stb. elnevezéséhez valamilyen esemény, történet, dal, szólás, babona stb., valamint névmagyarázat? Ha igen, akkor írjuk ide, hogy mi.	5. Találtak-e régészeti leleteket (régí cserepeket, sírokat, munkaeszközöket stb.?)	

II. sz. kérdőív

DŰLŐK, HATÁRRÉSZEK nevei

A gyűjtés helye: Az adatközlők neve, életkora:

A gyűjtés ideje:

A gyűjtő neve, fogl.:

.....

1. A dűlőnév sorszama	2. Hivatalos (kataszteri) neve	3. Népi neve (nevei)	4. A dűlő domborzata (sík, domb, vízmosság stb.)
5. Művelési ág. Mi borítja (erdő, szántó stb.)?	6. Fűződik-e a határrészhez, dűlőhöz va- lamilyen esemény, történet, dal, szólás, babona, dűlőnév-magyarázat stb.? Ha igen, akkor írjuk ide, hogy mi.		7. Találtak-e régészeti leleteket (régí cserepeket, sírokat, munka- eszközöket stb.)?

A gyűjtők a nyomtatott kérdőívvel együtt kaptak egy útmutatót is. Az útmutató főbb pontjai a következők voltak: A *Mit értünk földrajzi neveken?* című bekezdés ismertetést nyújt a földrajzi nevekről, tanácsokat ad a gyűjtés előkészítésére és elvégzésére vonatkozóan vagy a kérdőív kitöltését illetően (Végh–Ördög 1964, 9–32.).

Állatnevek gyűjtése

Ördög Ferenc a néprnyelvkutató szakkörök és speciális kollégiumok programjában az állatnevek gyűjtését is szorgalmazta. Már meglévő kérdőívekről is ír, ezeket az ország egész területén, az ismert tájegységeken is hasznosítaná, és a szervezőmunkába bevonná valamelyik tanítóképző főiskolát, valamint az MTA Nyelvtudományi Intézetét is (Ördög 1988, 31.). Hajdú Mihály szavai szerint Ördög Ferenc szakkörében kiterjedt, pontos és megbízható állatnévgyűjtemények keletkeztek, ami azért is jelentős, mert az állatnevek kutatása addig nem

volt jellemző a névtani és nyelvjáráskutatásban (Hajdú 1988, 13.). 1986-os munkájában J. Soltész Katalin kiemelte a szakkör szerepét, és 11 dolgozatról ír, melyek Ördög Ferenc irányításával készültek, és Zala megyei magyar állatnévgyűjtésekről számolnak be. Ezekben a dolgozatokban kutya-, macska-, ló-, szarvasmarha- és baromfínevek szerepelnek (J. Soltész 1986, 129.).

Ördög Ferenc adatfelvételi lapokat állított össze a honismereti szakkör tagjainak az állatnevek gyűjtéséhez. A nyomtatásban megjelent dolgozatokban közzétették a gyűjtéshez használt kérdőíveket, adatlapokat is. Knausz Ágnes az 1981-ben kiadott dolgozatában (*Kutya-, ló- és szarvasmarhanevek Miklósfán. Magyar Névtani Dolgozatok 16.* Budapest, 1981) az alábbi adatlapot találjuk:

Adatfelvételi lap a ló- és szarvasmarhanevek gyűjtéséhez

1. A gyűjtés helye, ideje:
2. A ló (szarvasmarha) neve:
3. Törzskönyvi neve:
4. Ivara (neme):
5. Fajtája:
6. Életkora:
7. Színe:
8. Miről, ill. miért kapta az állat a nevét?
9. Tulajdonosa:

Paulusz Julianna 1980-ban végzett gyűjtéséhez (*Nagykanizsai kutyaanevek.*

Magyar Névtani Dolgozatok 31. Budapest, 1983) az alábbi kérdőívet használta:

1. A kutya neve:
2. Canalnév (törzskönyvezett kutya esetében töltendő ki):
3. Fajtája (keverék, puli, kuvasz stb.):
4. Használata (házórzés, terelés, szobakutya stb.):
5. Ivara (neme):
6. Színe:
7. Magassága:
8. Életkora:
9. Miért, ill. miről kapta a kutya a nevét?

A diákok önálló névtani adatgyűjtése, beszámoló a kapott adatokról a tanórákon

Máté József magyartanár 1983-ban közzétett írásában arra mutatott példát, hogy a gimnázium első osztályába járó diákjaival például személy- és földrajzi neveket gyűjtetett, a gyűjtött anyagból pedig a nyelvtanórákon tartottak beszámolókat. A gyűjtésre való felhívásra akkor került sor, amikor a diákok a nyelv rétegződését tanulták. Emellett a tanulók gyűjthettek valamely szakma szókincséből is, Máté itt a debreceniekre utalt. (Debrecenben számos mesterséget űztek az elmúlt évszázadok során, a *Szegedi szótárban* Bálint Sándor a különféle mesterségekhez néprajzi és történelmi adatokat is közölt [Bálint Sándor 1957, 1958. *Szegedi szótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.]). Továbbá a diáknyelv szavait vagy tájszavakat is gyűjthettek a tanulók. Az osztály egy része ragadványneveket gyűjtött, mások a földrajzi nevek közül főleg határneveket. Ez utóbbiak kutatása Ördög Ferenc és Végh József szemléletéhez köthető, hiszen a földrajzi nevek saját településen való gyűjtése, főleg az idősebb emberek megkérdezésével, leletmentésként is értékelhető. Máté József beszámolója szerint élmény volt a diákok számára ez a munka, lelkesen végezték el ezt a feladatot. A gyűjtött anyag színvonaláról azt írja, hogy ez a „legtöbb esetben megegyezett a tanulók máskor is tapasztalt teljesítményszintjével, a kevésbé szorgalmasak itt is felületesebb munkát végeztek. Mégis volt néhány gyerek, még a gyengébb tanulók közül is, aki szívesen hozott anyagot” (Máté 1983, 103.). A gyűjtésükről az osztályban tartottak beszámolót, és ez színt és hangulatot jelentett a nyelvtanórákon. Máté a diákok munkáját ötös osztályzattal értékelte.

A népi mesterségek munkafolyamatainak és szakszókincsének gyűjtése és kutatása

Kiss Jenő írja *A cipésmesterség szakszókincse a rábaközi Mihályiban* című munkájában: „Minden olyan tevékenység, amely visszaszorulóban, pusztulóban levő eszközt, tárgyat, szokást, nyelvi jelenséget, tehát például táj- és szakszavakat őriz meg a jövő számára, értékmentés. Anélkül, hogy ennek a tevékenységnek a jelentőségét eltúloznánk, tárgyilagosan leszögezhetjük: önismeretünknek ezek is részei, éppen ezért kötelességünk velük is foglalkozni” (Kiss 1981, 4.). Hozzáteszi, hogy a nyelvtudomány a mesterségek műveleteinek, szakszavainak a leírását a néprajzzal együtt, illetőleg a néprajz bizonyos szempontjainak figyelembevételével végezheti a legeredményesebben (Kiss 1981, 4.). A népi mesterségek (a Magyar Tudós Társaság felhívása szerint *kézi mesterségek*, lásd erről Kiss 1981) szakszókincsének összegyűjtését az indokolhatja, hogy már a XX. század második felében is a régi mesterségek kihalásáról, a mesterek elöregedéséről írnak. Például a cipésként dolgozó mesterek száma minimálisra csökkent (Kiss 1981, 5.). Az egyéni gazdaságok megszűnése után a falvakban kevesebb kovácsra volt szükség, erről ír Fülöp László *A sárvári kovácsmesterség szakszókincse* című dolgozatában (1985, 3.). Bár a szíjgyártó szakma az egyik legrégebbi magyarországi mesterség, és szorosan kapcsolódik a lótarthoz, az 1980-as években már jelentősen lecsökkent a lótartók száma (Túri Teodóra: *A kisléri szíjgyártás szakszókincse*. 1980, 3.). A Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok sorozatában több mesterség szakszókincsét tették közzé, például az erdőgazdálkodás, halászat, fafeldolgozás, szénégetés, a makói hagymatermesztés adatait, de ahogy Kiss Jenő is kiemeli, a régi mesterségek szakszavai vidékenként változtak, és az egész magyar nyelvterület különféle mesterségeire vonatkozó szakszókincs nem volt egységes (Kiss 1981, 4.). A helyi népi mesterségek megismerése Gecsei Edit taneszközcsomagjának is a része (Gecsei 2021).

A városi mesterségek szakszókincse

Ördög Ferenc a népnyelvkutató szakkörök és speciális kollégiumok programja kapcsán a mesterségek szókincse és a munkafolyamatok leírása mellett további kutatási lehetőségekről is ír. Javaslatára szerint ezt a gyűjtést szorosabban össze kellene kapcsolni a két világháború közötti iparos- és munkáséletmód szociográfiai leírásával (például mesterek, segédek, inasok vonatkozásában is). Úgy véli, hogy a népi jelző használata azzal a következménnyel járt, hogy a kutatók figyelmét elkerülte a városi és fővárosi kézműves iparosság mesterségére, életére, munkájára vonatkozó kutatás lehetősége, a mesterségükkel kapcsolatos nyelvi anyag vizsgálata (Ördög 1988, 31.). Itt megjegyzi, hogy a falusi mesteremberek nagy része a városokban szerzett szaktudást. Erről számol be *A szatmári kötélverő mesterség szakszókincse* című dolgozat is, a szakszókincs egyötöde „idegen nyelvi eredetű szó, illetőleg idegen eredetű elemet is tartalmazó kifejezés. Az idegen nyelvi eredetű réteg csaknem egészében (94,74 százalék) német” (Bura 1993, 6.). „A német elemek a mesterség céhes korában juthattak a kötélverők szakszókincsébe, akár az országban, akár másutt élő németiség útján. A tapasztalatszerzésre kötelezett segédek ugyanis a két-három évi gyakorlatot az ország különböző városaiban (német anyanyelvű mestereknél is) végezték, de kötelező vándorlásuk során megfordulhattak az egykori Habsburg monarchia mindenik részén” (Bura 1993, 6.). Ördög Ferenc szociográfiai vizsgálatot és az eredmények leírását is javasolja az iparos- és munkáséletmódra vonatkozóan (Ördög 1988, 31.).

Felsőoktatási intézmények iskolán kívüli foglalkozásai/tevékenységei

Nyelvjárásgyűjtés

A nyelvjárásgyűjtésnek és a gyűjtött anyagok felhasználásának nagy hagyománya van több magyarországi és határon túli felsőoktatási intézményben (lásd erről például Bódi et al. 2019).

Juhász Dezső adatai szerint az ELTE nyelvjárásgyűjtő hagyományai közel fél évszázados múltra tekintenek vissza, „amelyeknek során a magyar szakos bölcsészek és tanárjelöltek (legtöbbször határon túli területeken) találkozhatnak az élő nyelvjárásokkal, nyelvjárasi beszélőkkel, s megismerkedhetnek a nyelvjárás-gyűjtés módszertani és elméleti kérdéseivel” (Juhász 2019, 30.). A nyelvjárás-gyűjtő utak során hangfelvételeket is készítenek, és ezáltal jelentős nyelvjárasi hangzó adattárral rendelkezik az ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszéke. Az új magyar nyelvjárasi atlasz munkálatai is ehhez a tanszékhez kötődnek. 2008 és 2012 között Kiss Jenő irányításával gyűjtötték az atlasz nyelvi adatait, az MTA és az ELTE Geolingvisztikai Kutatócsoport gyűjtőmunkája révén. Az adatok még feldolgozásra várnak (Juhász 2019, 30.). 2018-tól nyaranta rendezik az egyhetes nagykun kutatótáborokat Túrkevéren és Karcagon, a tábor szervezője a túrkevei múzeum nyugalmazott igazgatója, a néprajzkutató Örsi Julianna. A kutatásban a Debreceni Egyetem, a Szegedi Tudományegyetem történész és néprajzos hallgatói, kutatói, a mezőtúri és szolnoki főiskola oktatói, helyi muzeológusok, tanárok, értelmiségiek, középiskolások vesznek részt, szaktudásuk szerint. Az ELTE tanárai és hallgatói elsősorban nyelvjárás-gyűjtést végeznek, az idősebb lakosokat szólítják meg, hang- és videófelvételeket, továbbá fényképeket is készítenek (Juhász 2019, 21–22.). Az ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszékén Csángó Kutatócsoport is létrejött Fodor Katalin vezetésével, főleg egyetemi hallgatók részvételével. A munkacsoport nyelv földrajzi kutatásai moldvai településekre irányultak (lásd Csángó Kutatócsoport).

A köznyelvhez közeledő nyelvjárások vizsgálata

Rónai Béla főiskolai oktatóként dialektológiai kutatásokkal foglalkozott, emellett nyelvjárasi és néprajzi szakkört, majd tudományos diákkört vezetett. 1988-as írásában a nyelvjárásokban zajló változásokat említi, és emiatt a dialektológiai szemléletmódot és kutatási módszert is meg kell változtatni, ami a

népnyelvkutató szakköröket is érinti. A jelentős mértékű gazdasági és társadalmi változások következtében a nyelvjárásokban zajló változások vizsgálata is elengedhetetlen. Rónai Béla a Pécsi Tanárképző Főiskola érdeklődő hallgatóiból szerveződött diákkört vitte nyelvjárasi terepgyakorlatra, különböző nyelvjárasi területekre. Rónai az urbanizáció kapcsán megjegyzi, hogy a gyűjtőutak némelyikén a diákok szembesültek a nyelvjárások megváltozásával, és nem hallottak az elvárásaiknak megfelelő régi nyelvjárasi beszédet. A magyar nyelvterület egy részén (például a Dunántúl erősen polgárosodó területein) a diákok magyar nyelvjárásokról alkotott elképzelése nem egyezett a valósággal, mert ott nem találtak jellegzetes, hagyományörző nyelvjárásokat. Az archaikus nyelvjárásokért Göcsejbe, Palócföldre és a szlavóniai magyar nyelvsziget falvaiba kellett menniük. A szakkörök szempontjából Rónai a nyelvészeti és szakmai tájékozódás és tájékozottság fontosságáról is ír. Előzetes tájékozódás szükséges például a grammatikai rendszer dokumentálásához, a szógyűjtéshez vagy a tájszóismertet vizsgálatához, eltérő korcsoportokra vonatkozóan egy adott közösségben (Rónai 1988, 19.).

Névtani tárgyú speciális kollégiumok

Ördög Ferenc már az 1970-es évek második felétől az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárastani Tanszékén a személy- és helynevek kutatását tanította speciális kollégiumokon. 1998-tól egyetemi docensként a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékén oktatott, majd az egyetem Magyar Nyelvtudományi Doktori Iskolájának külső tanára volt. Javaslatára szerint e kollégiumok hallgatói vállalkozzanak a megjelent földrajzinév-gyűjtések onomato-dialektológiai feldolgozására szemináriumi, szakdolgozati és ezután egyetemi doktori értekezések formájában (Ördög 1988, 31.). Ezt a kutatást nemcsak általános dialektológiai szempont szerint végeztetné el, hanem a névadási indítékok, a névadásban részt vevő nyelvi eszközök és a földrajzi községek területi megoszlásának szempontja szerint is. Monográfiák, értekezések témájának javasolja Magyarország különféle földrajzi neveinek feldolgozását (Ördög 1988, 32.).

Összefoglalás

A nyelvjárási ismeretek tanórán kívüli tanítására többféle lehetőség is kínálkozik. A szakkörök az iskolai tananyag kiegészítéseként is alkalmazhatók, hiszen a nyelvjárások, a honismereti témák, a szűkebb régió kultúrájának a megismerése vagy akár a régi magyar mesterségekkel való ismerkedés a Nemzeti alaptantervben is szerepelnek. A NAT a tehetséggondozásra is javasolja az iskolán kívüli tevékenységeket (Magyar Közlöny 2020/17, 300., 302., 303.). A dolgozatban bemutatott szakkörök és egyéb, iskolán kívüli programok tudományos célokat is megfogalmaztak, idetartozik például a település, a régió földrajzi neveinek gyűjtése, közzététele, a nyelvjárásgyűjtő tevékenységek, az eltűnő, a hagyományos paraszti életmód nyelvi adatainak megőrzése, kutatása, a népi kismesterségek szókincsének és munkafolyamatainak lejegyzése, szókincsének gyűjtése (Ördög 1988, 31.). Emellett pedagógiai célokat is szolgálhatnak a tanulók szabadidejében szervezett programok: például a szülőföld nyelvi örökségének megismertetése, a regionális köznyelv közösségfejlesztő lehetőségeinek kiaknázása által (Gecsei 2020). A dolgozatban bemutatott szempontok szerint fontos, hogy a nyelvjárási és egyúttal néprajzi adatok gyűjtésével és feldolgozásával a határon túli felsőoktatási intézményekben is foglalkozzanak (lásd erről Pál 2022). A szakkörök feladata a leletmentés is, mivel a nyelvjárási jelenségek egy része kizorul a használatból, ezek gyűjtése és vizsgálata az évek múlásával megvalósíthatatlan lesz.

IRODALOMJEGYZÉK

- B. Gergely 2016.** B. Gergely Piroska: Ördög Ferenc (1933–2016). *Névtani Értesítő*, 38. (2016) 317–319.
- Bálint 1957, 1958.** Bálint Sándor: *Szegedi szótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1957, 1958.
- Bódi et al. 2019.** Bódi Zoltán – Ferenczi Gábor – Pál Helén (szerk.): *A magyar nyelvjárások a XXI. században – nyelvstratégiai megközelítésben. Tanulmánykötet a Magyar Nyelvstratégiai Intézet által 2018. december 4–5-én rendezett konferencián elhangzott előadásokból*. Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2019.
- Bura 1993.** Bura László: *A szatmári kötélverő mesterség szakszókincse*. Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 58. Kiadja az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke valamint az MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 1993.
- Csángó Kutatócsoport.** Csángó Kutatócsoport működése az ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszékén. Fodor Katalin vezetésével. http://geolingua.elte.hu/index_hu.html (a letöltés időpontja: 2023. április 3.)
- Gecsei 2020.** Gecsei Edit: „Műveld a csodát, ne magyarázd!” A hely nyelvi örökségének tanítási lehetőségei. Előadás A magyar nyelvjárások napja – Nyelvjárások a múltban, a jelenben és a jövőben című online konferencián (2020. december 3.). <https://www.youtube.com/watch?v=K8X79VynraI> (a letöltés időpontja: 2023. október 18.)
- Gecsei 2021.** Gecsei Edit: A hely nyelvi örökségének tanítási lehetőségei. In: Pomozi Péter – Rási Szilvia – Tóth Zsolt (szerk.): *Magyar nyelvjárások napja 2020 – Örökség és jövőkép*. Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2021. 47–65.
- Fülöp 1985.** Fülöp László: *A sárvári kovácmesterség szakszókincse*. Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 25. Kiadja az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszéke, valamint az MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 1985.
- Hajas 1988.** Hajas Andrea: A nagykanizsai honismereti (népnyelvkutató) szakkör 25 éve (1962–1987). In: Ördög Ferenc (szerk.): *Népnyelvkutatás és iskola*.

A népnyelvkutató szakkörvezetők országos tanácskozása. (Nagykanizsa, 1987. május 30–31.). Kiadja a Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1988. 37–41.

- Hajdú 1988.** Hajdú Mihály: A nyelvjárások helyzete és változásai. In: Ördög Ferenc (szerk.): *Népnyelvkutatás és iskola. A népnyelvkutató szakkörvezetők országos tanácskozása (Nagykanizsa, 1987. május 30–31.).* Kiadja a Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1988. 9–16.
- J. Soltész 1986.** J. Soltész Katalin: Újabb állatnévvizsgálatok. *Magyar Nyelvőr*, 110. (1986) 2. 129–137.
- Juhász 2019.** Juhász Dezső: Nyelvjárásmentés és nyelvstratégia 2. A dialektológia nyelvstratégiai kapcsolódásai az ELTE-n. In: Bódi Zoltán – Ferenczi Gábor – Pál Helén (szerk.): *A magyar nyelvjárások a XXI. században – nyelvstratégiai megközelítésben. Tanulmánykötet a Magyar Nyelvstratégiai Intézet által 2018. december 4–5-én rendezett konferencián elhangzott előadásokból.* Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2019. 15–35.
- Kiss 1981.** Kiss Jenő: *A cipézmesterség szakszókincse a rábaközi Mihályiban.* Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 5. Kiadja az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke, valamint az MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 1981.
- Knausz 1981.** Knausz Ágnes: *Kutya-, ló- és szarvasmarhanevek Miklósán.* Magyar Névtani Dolgozatok 16. ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkutató Munkaközössége, Budapest, 1981.
- Magyar Közlöny 2020.** Magyar Közlöny 2020. évi 17. szám. <https://magyar-kozlony.hu/dokumentumok/3288b6548a740b9c8daf918a399a0bed1985db0f/megtekintes> (a letöltés időpontja: 2023. április 3.)
- Máté 1983.** Máté József: Névtan a gimnáziumban. *Névtani Értesítő*, 8. (1983) 101–104.
- Menyhárt et al. 2015.** Menyhárt József – Presinszky Károly – Sándor Anna: *Szlovákiai magyar nyelvjárási szöveg- és forrásgyűjtemény.* Oktatási segédlet. Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara, Nyitra, 2015.
- Ördög 1988.** Ördög Ferenc: Gondolatok a népnyelvkutató szakkörök és speciális kollégiumok további programjához. In: Ördög Ferenc (szerk.): *Népnyelv-*

kutatás és iskola. A népnyelvkutató szakkörvezetők országos tanácskozása (Nagykanizsa, 1987. május 30–31.). Kiadja a Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1988. 31–32.

- Ördög 2011.** Riportműsor dr. Ördög Ferenc állami díjas nyelvész, c. egyetemi docenssel. In memoriam dr. Ördög Ferenc. Dr. Ördög Ferencsel beszélget Deregi László Nagykanizsán. Kanizsa Képűjság és TV műsora. <https://www.youtube.com/watch?v=IMSU2bN38Y8> (a letöltés időpontja: 2023. március 9.)
- Pál 2022.** Pál Helén: *Segédletek nyelvjárástani ismeretek tanításához.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2022.
- Paulusz 1983.** Paulusz Julianna: *Nagykanizsai kutyanevek.* Magyar Névtani Dolgozatok 31. ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkuató Munkaközössége, Budapest, 1983.
- Rajslí 2017.** Rajslí Ilona: *Nyelvjárási szöveggyűjtemény a Vajdaságból.* Összeállította és szerkesztette Rajslí Ilona. Verbi Nyelvi Kutatóműhely, Szabadka, 2017.
- Rónai 1988.** Rónai Béla: A népnyelvkutatás és az urbanizáció. In: Ördög Ferenc (szerk.): *Népnyelvkutatás és iskola. A népnyelvkutató szakkörvezetők országos tanácskozása (Nagykanizsa, 1987. május 30–31.).* Kiadja a Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1988. 17–19.
- Silling 2010.** Silling István: *Vajdasági magyar nyelvjárási olvasókönyv.* Egyetemi segédlet. Összeállította Silling István. Forum Könyvkiadó és Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Újvidék, Szabadka, 2010.
- Túri 1980.** Túri Teodóra: *A kisbéri szíjgyártás szakszókincse.* Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 3. Kiadja az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke, valamint az MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 1980.
- Végh-Ördög 1964.** Végh József – Ördög Ferenc: *Bevezető.* In: Papp László – Végh József (szerk.): *Zala megye földrajzi nevei.* Kiadja Zala Megye Tanácsának Végrehajtó Bizottsága, Zalaegerszeg, 1964. 9–32.
- Végh 1967.** Végh József: A földrajzi nevek gyűjtésének tudományos problémái. In: Imre Samu – Szathmári István (szerk.): *A magyar nyelv története és rendszere. A debreceni nemzetközi nyelvészkongresszus előadásai.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967. 391–395.

RÁSI SZILVIA

HALLGATÓK SZAKDOLGOZATAINAK TARTALOMELEMZÉSE: EGY PRÓBAMÉRÉS TANULSÁGAI

KIVONAT: A tudományos szövegalkotás rendkívül kutatott területté vált az elmúlt időszakban. Ugyanakkor a magyar szakirodalmat tekintve a tudományos stílus egyik alműfaját, a szakdolgozatokat, azon belül a műfaj problémás elemeit még kevésbé tárták fel. Jelen vizsgálat egy olyan próbamérést foglal magában, amelynek célja egyrészt az egyes nyelvi, stilisztikai problémák kimutatása az egyetemi hallgatók szakdolgozataiban, másrészt az alkalmazott kódkészlet munkafolyamatban való formálódása.

A vizsgálat a MAXQDA kvalitatív tartalomelemző szoftvert alkalmazva tárja fel a szakdolgozatokból álló adatkorpuszban megjelenő tudományos stílusra jellemző és az azt torzító elemeket. Az eredményekből megállapítható, hogy a hallgatók szakdolgozataiban rendkívül magas a szerzői jelenlét, és ez a szöveg-szerveződéssel is szorosan összefügg. A stílus tekintetében pedig megfigyelhető, hogy a szövegekben a tudományos stílus mellett jellemzően megjelenik a társalgási, retorikai és szépirodalmi stílus is. A vizsgálat eredményei alapján kijelenthető, hogy a tudományos írás felsőoktatásban való tanítása továbbra is kulcsfontosságú, a hallgatók szakdolgozatainak elemzése pedig alkalmas a leginkább fejlesztésre szoruló területek a feltérképezésére.

KULCSSZAVAK: tudományos szövegalkotás, egyetemi hallgatók, szakdolgozat, tartalomelemzés

SZILVIA RÁSI

CONTENT ANALYSIS OF STUDENTS' THESES: LESSONS FROM A PILOT STUDY

ABSTRACT: Scientific writing has become a highly researched field in recent times. At the same time, little has been done to explore the problematic elements of theses, a sub-genre of scientific writing, in the Hungarian literature. The present study conducts a pilot investigation aimed at detecting certain linguistic and stylistic problems in the theses of university students, and at the formation of the code set used in the process of work.

The study uses the MAXQDA qualitative content analysis software to reveal the elements that characterise and distort the academic style in the data corpus of theses. The results show that there is an extremely high level of authorial presence in students' theses, and that this is closely related to text organisation. In terms of style, it is also noticeable that, in addition to the academic style, the texts also tend to include conversational, rhetorical and fiction styles. The results of the study suggest that the teaching of scientific writing in higher education remains crucial and that the analysis of students' theses is a good way of identifying the areas most in need of improvement.

KEYWORDS: academic writing, university students, thesis, content analysis

Bevezetés

A tudományos szövegalkotás napjainkban – főleg a nemzetközi szakirodalomban – rendkívül kutatott területté vált. Az egyetemi hallgatók által írt tudományos szövegek metadiszkurzív elemeit, valamint a tudományos szövegre jellemző és az attól eltérő jegyeket azonban a magyar szakirodalom vonatkozásában még kevésbé tárták fel. A korábbi, Atlas.Ti tartalomelemző szoftver segítségével végzett szemináriumi dolgozatok elemzését (Rási 2022) követően a hallgatók szakdolgozatain végeztem próbamérést. A pilot kutatás lényege egyrészt a kódkészlet munkafolyamatban való formálása volt, másrészt – egy későbbi, nagyobb mintás kutatás érdekében – a következtetések levonása után alapvető és elsődleges feladatnak számított a kódrendszer finomítása. Jelen tanulmány a próbamérés legfőbb tanulságait foglalja össze, hozzájárulva ezzel a hallgatói tudományos íráskészség kutatásához.

A tanulmány négy fő részből áll. Az első – amely a tanulmány elméleti részét képezi – bemutatja a vizsgálathoz tartozó legfontosabb hazai és nemzetközi szakirodalmat. A következő ismerteti a kutatás módszertanát: a vizsgált adatkörpust, a vizsgálati eszközt, valamint a kutatáshoz használt kódrendszert. A harmadik rész a vizsgálatban összegyűjtött adatokat és eredményeket részletezi, végül a tanulmány a kutatási eredmények összegzésével és a következtetések levonásával zárul.

Elméleti háttér

Tudományos írás a felsőoktatásban

Ma Magyarországon a végbizonyítvány és a záróvizsga kiadását, lebonyolítását a nemzeti felsőoktatásról szóló 2011. évi CCIV. törvény (50. §), a felsőoktatási intézmények tevékenységeinek kereteit pedig a felsőoktatásért felelős miniszter rendelete, a *Képzési és kimeneti követelmények* határozza meg. Ennek értelmében az alap- és mesterképzésben részt vevő hallgatók tanulmányaikat a

szakdolgozat, diplomamunka megírásával, megvédésével zárják le.¹ Mindezek alapján a felsőoktatás egyik feltétele, hogy a hallgatók tudományos íráskészsége megfelelő legyen ahhoz, hogy tanulmányaik befejeztével egy saját kutatást ismertető, jól strukturált, a tudományos stílus kritériumait betartó szöveget tudjanak benyújtani.

Ezzel párhuzamosan számos vizsgálat (pl. Kurtán 2010) is kimutatta, hogy a felsőoktatási tanulmányaikat megkezdő diákok szövegalkotási képességeiben komoly hiányosságok vannak, amit egyrészt a korábbi tanulmányaik, másrészt a felsőoktatási tanulmányaik eredményeznek. Köszönhető ez például annak, hogy a közoktatásban levő tanulók fogalmazástanítása során elsősorban a retorikus vagy esszéisztikus írásmód oktatása van jelen (Szilassy 2014), főleg a (szép) irodalmi szövegek feldolgozásával foglalkoznak (Molnár 2006), a szövegalkotás szövegtípusfüggő jellege nagyrészt reflektálatlan marad (Molnár 2006). Mindközben a hallgatók még a felsőoktatásban is nagyon csekély tapasztalatot szereznek a tudományos szövegek feldolgozásában, ugyanis gyakori, hogy csupán a vizsgára való felkészülés során olvasnak el egy-egy szakirodalmi tételt vagy a kivonatát (Arum–Roksa 2011), a hallgatók által gyakran használt internetes kommunikációs forma kedvezőtlen hatással van a tudományos szövegalkotásukra (Blaskó–Hamp 2007), valamint a tudományos műfajú szövegek írásának és olvasásának hiánya miatt nagyon keveset tudnak a tudományos szövegtípusokról, a forrásalapú írás világáról.

A hallgatók hiányos tudományos íráskészségét felismerve vezették be számtalan felsőoktatási intézményben az *academic writing* kurzust (Klein–Boscolo 2016), amely a szövegírás tanításának már a felsőbb szintjével azonosítható. A tudományos íráskészség fejlesztése a XX. század utolsó évtizedében jutott egyre nagyobb figyelemhez – különösen igaz ez az angolszász nyelvterületre –, ugyanis az Egyesült Királyságban az 1990-es években a felsőoktatás tömegessé vált, növekedett azon diákok száma, akik különböző szociális háttérrel érkeztek a felsőoktatási intézményekbe, ezért az egységes tudományos szövegalkotás

1 Megjegyzendő, hogy a felsőoktatási intézmények gyakorlatában egyre inkább elterjed a szakdolgozat portfólióval való kiváltása, amely a hallgató tanulmányai során elkészített elméleti és gyakorlati munkáinak gyűjteményes összefoglalója.

módszertanának elsajátítása szükségszerűvé vált (Lillis–Scott 2008). Napjainkban a magyarországi felsőoktatási intézmények tantárgyainak mintatanterveiben is szerepelnek a tudományos írás fejlesztésére irányuló kurzusok, műhelyek, ugyanis a hallgatók tudományos íráskészségének fejlesztése a felsőoktatási intézmények elsődleges céljai között szerepel.

A tudományos szöveg műfaji jellemzői

Mint általában minden szövegtípusnak, úgy a tudományos szövegeknek is megtalálhatók azok az ismertetőjegyei, amelyek alapján (viszonylag) könnyedén a tudományos szövegtípusba sorolhatók. Az alábbiakban a tanulmány azokat a tudományos szövegre leginkább jellemző sajátosságokat ismerteti, amelyek a tudományos szövegalkotásról szóló és azt elősegítő szakirodalmak (Fóris 2008; Gyurgyák 2019; Havasréti 2006; Körtvélyesi 2018; Kurtán 2006; Szabó 2001; Szokolszky et al. 2020; Veszelszki 2015) alapján lettek meghatározva. A választás azért esett az említett munkákra, mivel ezeknek a mintaadó, kvázi pedagógiai jellegű szövegeknek mindenekelőtt a felsőoktatásban részt vevő hallgatók alkotják a célcsoportját, így az egyetemi képzés során egy-egy tudományos munka megírásakor – többek között – ezen szövegek iránymutatása szerint járunk el. A tudományos szöveg leglényegesebb jellemzői közé tartozik a:

- **személytelenség:** bár a tudományos szövegekről általánosságban az a nézet terjedt el, hogy kerülük a személyességet, ez mégis az egyik legvitatottabb pontnak számít, ugyanis a szakemberek véleménye erről egyre inkább eltér: vannak, akik az E/1 használatát tartják a helyénvalónak (pl. Szabó 2001), ezzel ellentétben mások a személytelen megfogalmazást (Gyurgyák 2019; Szokolszky et al. 2020), valamint gyakori még a T/1 alkalmazásának lehetősége is (Eco 1996, 186.). Mindezek ellenére a legtöbb tudományos szövegről készült munka a tudományos szöveg egyik legjellegzetesebb tulajdonságaként a személyesség alacsony fokát, a szubjektív megfogalmazás elkerülését jelöli meg;
- **pontos fogalomhasználat:** idetartozik a félreérthetetlen és világos fogalomhasználat, a pontos definíció, a kifejezések következetes használata,

a félrevezető szinonimák és a két- vagy többértelműség kerülése (Szabó 2001; Szathmári 2004);

- **szakterminológia:** a tudományos diskurzus egyik legjellemzőbb ismertetőjegye a sajátos szakkifejezések (*terminus technicusok*) alkalmazása. Fontos annak is a tudatosítása, hogy bár a tudományos szövegtípusban is használatók a rokon értelmű kifejezések, ez a szakkifejezés-használatra nem vonatkozik, ugyanis a terminusok szinonimákkal való helyettesítése nem lehetséges (Koltay 2018);
- **közhelyek elkerülése:** a tudományos szövegek minőségét a beépített közhelyek ronthatják, és teljesen idegenek a gondosan megfogalmazott és strukturált tudományos szövegtől (Gyurgyák 2019; Szabó 2001; Veszelszki 2016);
- **modalitás:** a tudományos szövegek modalitását tekintve a kijelentő mondatok túlsúlya, a kijelentő mód a jellemző. A mondatszerkesztésre vonatkozóan gyakoriak az összetett mondatok és a többszörös alárendeléses formák, ugyanis ezek a legalkalmasabbak arra, hogy visszatükrözzék a bonyolult gondolatokat és az ok-okozati viszonyokat (Szathmári 2004);
- **következetesség:** ez nemcsak a szakterminológia esetében alapkövetelmény, hanem formai (esztétikai és értelmezési) szempontból is fontos, mivel elengedhetetlen az idézetek, rövidítések, felsorolásban szereplő szimbólumok, kiemelések, nevek, dátumok egységes írásmódja;
- **strukturáltság:** a tudományos munkáknak jellemzően logikus a felépítése, világos a szöveg vonalvezetése, az egyes szerkezeti egységek által alkotott tagoltság pedig áttekinthető (Mošatová 2022);
- **tagoltság:** a teljes szöveg strukturáltsága mellett fontos a szöveg kisebb egységeinek, fejezeteinek a tagoltsága is. A szövegek tagolása során a kötőszóknak és névmásoknak kulcsfontosságú a szerepe, tudniillik ezek a logikus gondolatfűzés elhagyhatatlan meghatározó eszközei (Szathmári 2004);
- **vizualizáció:** a szerzőnek a nonverbális elemeket verbálisan is ki kell fejtenie annak érdekében, hogy az olvasó az egyes adatokat, információkat ne értelmezhesse félre. Elengedhetetlen tehát a vizuális elemekre való utalás és az azokon megjelenített információk bemutatása (Csontos 2020; Kurtán 2006; Szabó 2001);

- **hivatkozások használata:** ez a tudományos szöveg azon eleme, amely a szerző saját gondolatainak másokétól való elkülönítését segíti, valamint hozzájárulhat az érveléshez is (Szabó 2001);
- **hivatkozásrendszereknek való megfelelés:** lényeges, hogy a szövegben lévő hivatkozás következetes, áttekinthető, pontos és az adott hivatkozási rendszernek megfelelő legyen;
- **idézés:** idézést tekintve a tudományos szövegekben nem az eredeti diskurzust létrehozó személy, hanem a hozzá köthető, az adott szöveg szempontjából releváns információ kerül a figyelem előterébe (Csontos 2020);
- **stílus:** tudományos stílust tekintve a stiláris homogenitás, a tudományos stílus egyneműsége számít tipikusnak, vagyis a különféle stílusokkal való keveredés nem jellemző;
- **nyelvhelyesség:** pontosabban a helyesírási és grammatikai szabályoknak való megfelelés, például a helyesírási hibák, nyelvtanilag nem megfelelő formák, magyartalan kifejezések stb. elkerülése² (Gyurgyák 2019);
- **szórend:** a tudományos szövegtípus esetében fontos a világos, áttekinthető szórend, ezek figyelmen kívül hagyása ugyanis könnyen félreértést okozhat a szöveg megértésében³ (Szabó 2001; Szathmári 2004).

Mindezeket összefoglalva a prototipikus (Jánk 2017) tudományos szövegekre – többek között – jellemző a személyesség alacsony foka, a semleges kiindulópontból történő konstruálás (Sanders–Spooren 1997), az egyértelmű terminológia, a kijelentő mód használata, a világos szórend és a logikusan felépített gondolatmenet, valamint a hangsúlyosan jelölt szerkezeti egységek, amelyek által áttekinthetővé és tagolttá válik a szöveg (Urbán 2009; Kabán 1993). Gyakori a felsorolások és a vizuális stilisztikai eszközök alkalmazása, valamint jellegzetessége a hivatkozások és idézetek használata (Gyurgyák 2019; Rási 2019; Veszelszki 2016). Az idézést tekintve ezekben a szövegekben nem az eredeti diskurzust létrehozó személy, hanem a hozzá köthető, az adott szöveg

2 Ez jellemzően (szinte) minden írott szövegtípusra érvényes.

3 Ez jellemzően (szinte) minden írott szövegtípusra érvényes.

szempontjából releváns információ kerül a figyelem előterébe (Csontos 2020). A stílust illetően pedig a stiláris homogenitás, a tudományos stílus egyneműsége számít tipikusnak, a tudományos diskurzushibridizáció pedig nem jellemző.

A szakdolgozat általános jellemzői

Jelen vizsgálat adatbázisát öt szakdolgozat alkotja, ezért lényeges a szakdolgozat mint tudományos műfaj ismertetése is. A szakdolgozat tudományhoz és tudományos íráshoz való viszonyát tekintve elmondható, hogy egy olyan speciális szövegtípusról van szó, amely félúton található a tudomány és a pedagógia között. A tudományban elfoglalt helye nincs egyértelműen meghatározva, mivel valójában nem tartozik a tudomány szövegei közé, viszont felsőoktatási kimeneti követelményként mégis a tudományos szöveg alkotása az elvárás. Ez egy olyan tudományos igényű pedagógiai írásmű, amely a hallgató által választott témában nyújtott szakértelméről, a tudományos adatgyűjtésről, az adatok rendszerezéséről, elemzéséről és feldolgozásáról, saját gondolatainak, álláspontjának koherens, konzisztens és nyelvhasználati szempontból megfelelő tudományos szövegalkotásáról ad számot.

Célja a diplomaszerezés (egyik) követelményének teljesítése, a hallgatók kutatási vágyának növelése és az egyetemes tudás bővítése. Jellemző rá a tervezettség, kifejtettség, szakirodalmi áttekintés; a szakmai, a tudományterületre jellemző nyelv- és fogalomhasználat; a nyelvi jól formáltság; a világos szövegszerkezet; a szöveg tagolása; a főbb szerkezeti egységek megjelenítése (általában: bevezetés - szakirodalmi áttekintés - kutatásmódszertan - eredmények ismertetése - összegzés); a mértéktartóan szubjektív, de objektivitásra törekvő hangvétel; bizonyos formai követelmények betartása és a témavezetővel való kooperáció.

Kutatásmódszertan

A vizsgálat a MAXQDA2020 kvalitatív tartalomelemző szoftver segítségével tárja fel az adatbázisban megjelenő tudományos stílusra jellemző és attól eltérő elemeket. A kvalitatív tartalomelemző szoftverek lehetővé teszik a szövegen

belüli kódolást és hálózatépítést, az eredmények pedig ezt követően vizuálisan is megjeleníthetők (Sántha 2015). A magyarországi nyelvészeti kutatásokban jelenleg kevés példa található a kvalitatív tartalomelemző szoftverek által támogatott kutatásokra annak ellenére, hogy rendkívül alkalmasak (lásd pl. Domonkosi–Kuna 2018; Juhász 2009; Ludányi 2020) a szövegek elemzésére.

A kvantitatív kutatásoktól eltérően a kvalitatív kutatásokra nem a hipotézisalkotás, hanem a nyílt kérdések mentén való vizsgálódás jellemző. A korábbi tapasztalataim, valamint az áttekintett és hivatkozott szakirodalom eredményeinek ismeretében az alábbi kutatási kérdéseket fogalmaztam meg:

(K1) A hallgatók szakdolgozataiban milyen, a tudományos írásra jellemző sajátosságok jelennek meg?

(K2) A hallgatók szakdolgozataiban milyen, a tudományos írástól eltérő sajátosságok jelennek meg?

A tanulmány ezen kérdések szempontjából vizsgálja az adatbázist.

Minta és adatkorpusz

Jelen vizsgálat mintája véletlenszerű mintaválasztással történt, ugyanis a cél nem a reprezentativitás, hanem a mérőeszköz kidolgozása, pontosítása volt. A mintát az egri Eszterházy Károly Katolikus Egyetem öt hallgatójának megvédett szakdolgozata alkotta. Amint az 1. táblázatban is megfigyelhető, a mintába különböző karon, szakon, tagozaton és évben végzett egyetemisták szakdolgozatai kerültek bele. Az évet tekintve kettő 2018-ban, kettő 2020-ban és egy 2021-ben megvédett, míg a karokat tekintve három Bölcsészettudományi és Művészeti Karon, egy Társadalomtudományi Karon, valamint egy Pedagógiai Karon benyújtott szakdolgozat képezte a mintát. További mintát jellemző tényező a szak: két kommunikációtanár és multikulturális nevelés tanára, egy óvodapedagógus, egy magyartanár és egy sport- és rekreációs szervezés szakos hallgató, akik közül ketten levelező, hárman pedig nappali tagozaton végezték az egyetemet.

Év	Kar	Szak	Tagozat
2018	BMK	Kommunikációtanár és multikulturális nevelés tanára	Nappali
2018	BMK	Kommunikációtanár és multikulturális nevelés tanára	Levelező
2020	BMK	Magyartanár szak	Nappali
2020	TTK	Sport- és rekreációs szervezés	Levelező
2021	PK	Óvodapedagógus	Nappali

1. táblázat. A próbamérés mintájának megoszlása

Forrás: a szerző

Az elemzés adatkorpuszát a mintában szereplő hallgatók benyújtott és megvédett szakdolgozatai adták. Az öt dokumentumból álló adatkorpusz lehetővé tette a megalapozott elmélet (Mitev 2012; Szokolszky 2004) alapján történő elméletalkotást. A megfigyelési egységeket az 2. táblázatban feltüntetett ismérvek jellemzik.

	Dokumentum	Oldal	Karakter (szóközökkel)
	1_A	55	111 292
	2_B	70	133 353
	3_C	34	55 872
	4_D	48	72 659
	5_E	60	131 228
Összesen	5 db	267 oldal	504 404

2. táblázat. A próbamérés adatkorpusza

Forrás: a szerző

Az elemzés kódrendszere

Mivel a jelen vizsgálat esetében a szövegalkotási tendenciák megfigyelése mellett a módszer kialakítása volt a legfőbb cél, ezért lényeges volt, hogy az előzetesen felállított kódrendszer egy munkafolyamatban formálódjon. A kódok kialakításánál alapvetően két komponenst vettem figyelembe: egyrészt a tudományos szakszövegek empirikus leírását (pl. Csontos 2020; Fülöp 2017; Molnár 2009; Pintér–Molnár 2017; Veszelszki 2016), tehát olyan eredményeket, következtetéseket, amelyeket korábban a tudományos szövegek olvasásából próbáltak meg levonni, másrészt olyan szövegeket, amelyek előírásokat közvetítenek arról, hogy milyen legyen egy szakdolgozat (Gyurgyák 2019; Havasréti 2006; Körtvélyesi 2018; Szabó 2001; Szokolszky et al. 2020). Ezt azért tartottam lényegesnek, mert a szakdolgozat mint műfaj – azáltal, hogy egy pedagógiai jellegű szövegfajta – egyrészt a megvalósulások felől, másrészt az elvárások felől is leírható. Ezek a kódok aztán lehetőség szerint két fő csoportba rendeződtek: az egyikbe a tudományos stílust építő elemek, a másikba pedig a tudományos stílustól eltérő elemek tartoztak, ugyanis a kódkészlet kialakítása során arra törekedtem, hogy a kódok párokat alkossanak (lásd 3. táblázat⁴).

Tudományos stílusra jellemző	Tudományos stílustól eltérő
Személytelenség, objektivitás	Személyesség, szubjektivitás
Idézés, parafrázis (megfelelő)	Plágium (idézés, hivatkozás hiánya)
Idézet érvként jelenik meg	Idézet mottóként, illusztrációként jelenik meg
Kutatásra, műre való hivatkozás	Szerzőre való hivatkozás
Címrendszer: rövid, tömör, szabatos címek	Címrendszer: magyarázó, hosszú címek
Fogalmak következetes használata	Fogalmak következetlen használata

4 A színek a fő kódokra vonatkoznak: zöld = tudományos stílusra jellemző; piros = tudományos stílusra nem jellemző.

Ábrákra, táblázatokra, diagramokra való utalás a szövegben	A szövegben nincs utalás ábrákra, táblázatokra, diagramokra
Megfelelő terminushasználat	(Szak)zsargon
Tudomány szóhasználatától való eltérés indoklása	Tudomány szóhasználatától való eltérés
Egyszerűbb mondatok (vagy egyszerű és összetett mondatok váltogatása)	Többszörösen összetett, hosszú, kanyargós, bonyolult szerkezetű mondatok
Angol kifejezések magyar megfelelőjének alkalmazása	Angol kifejezések alkalmazása
Szinonimák kerülése	Szinonimák alkalmazása
Világosan definiált fogalmak	Homályos fogalomhasználat
Kohézió, koherencia: előre és hátra utalások, szövegszerveződés	Kohézió, koherencia: előre és hátra utalások, szövegszerveződés hiánya
Számozásban való következetesség	Számozásban való következetlenség
Rövidítésekben való következetesség	Rövidítésekben való következetlenség
–	Fölösleges rövidítések
–	Két- vagy többértelműség
–	Indokolatlanul bonyolult megfogalmazás
–	Indokolatlanul sok idegen kifejezés/ szakkifejezés
–	Fogalmi pontatlanság
–	Helyesírási, nyelvhelyességi hibák
–	Trópusok: metafora, metonímia, szinekdoché túlzott használata
Tudományos stílus	Társalgási stílus
Tudományos stílus	Publicisztikai stílus
Tudományos stílus	Retorikai stílus
Tudományos stílus	Szépirodalmi stílus
–	Közhelyek, töltelékiszavak
–	Képzavar

3. táblázat. A kódolás alapjául szolgáló kódkészlet

Forrás: a szerző

A kódolás folyamata manuálisan történt, a kódok bővítése pedig négy mélységig ért el. A vizsgálatban összesen 1827 kódolt egység jelent meg, a megoszlásokat a 4. táblázat szemlélteti.

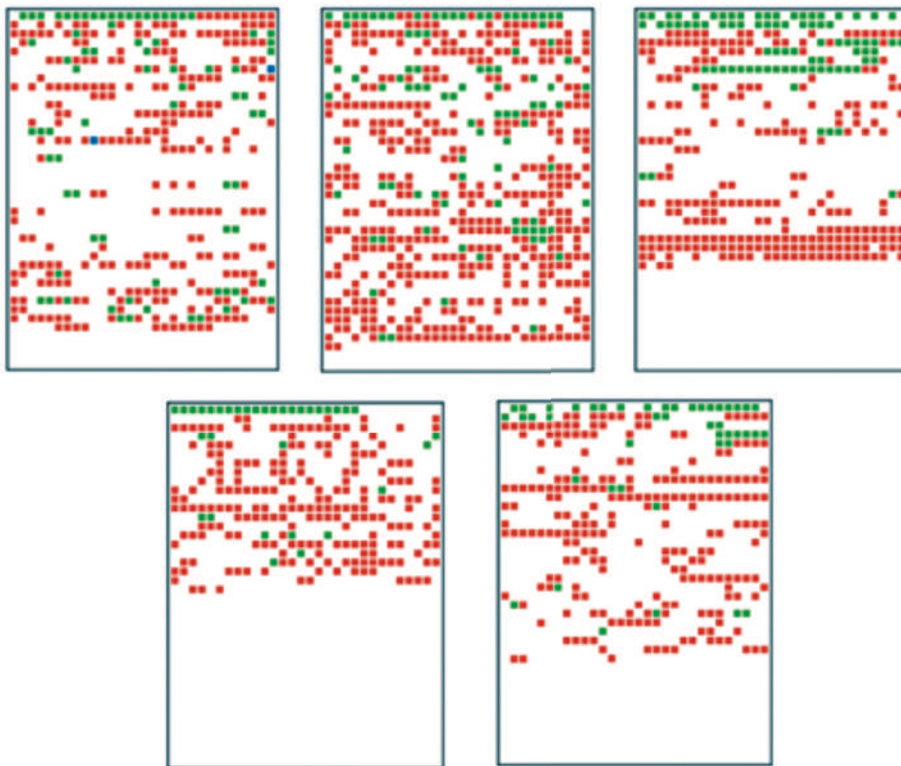
Kódolt dokumentum	Kódolt szegmens (db)
1_A	456
2_B	638
3_C	155
4_D	278
5_E	300

4. táblázat. A kódolt szegmensek megoszlása az egyes dokumentumokban

Forrás: a szerző

Eredmények

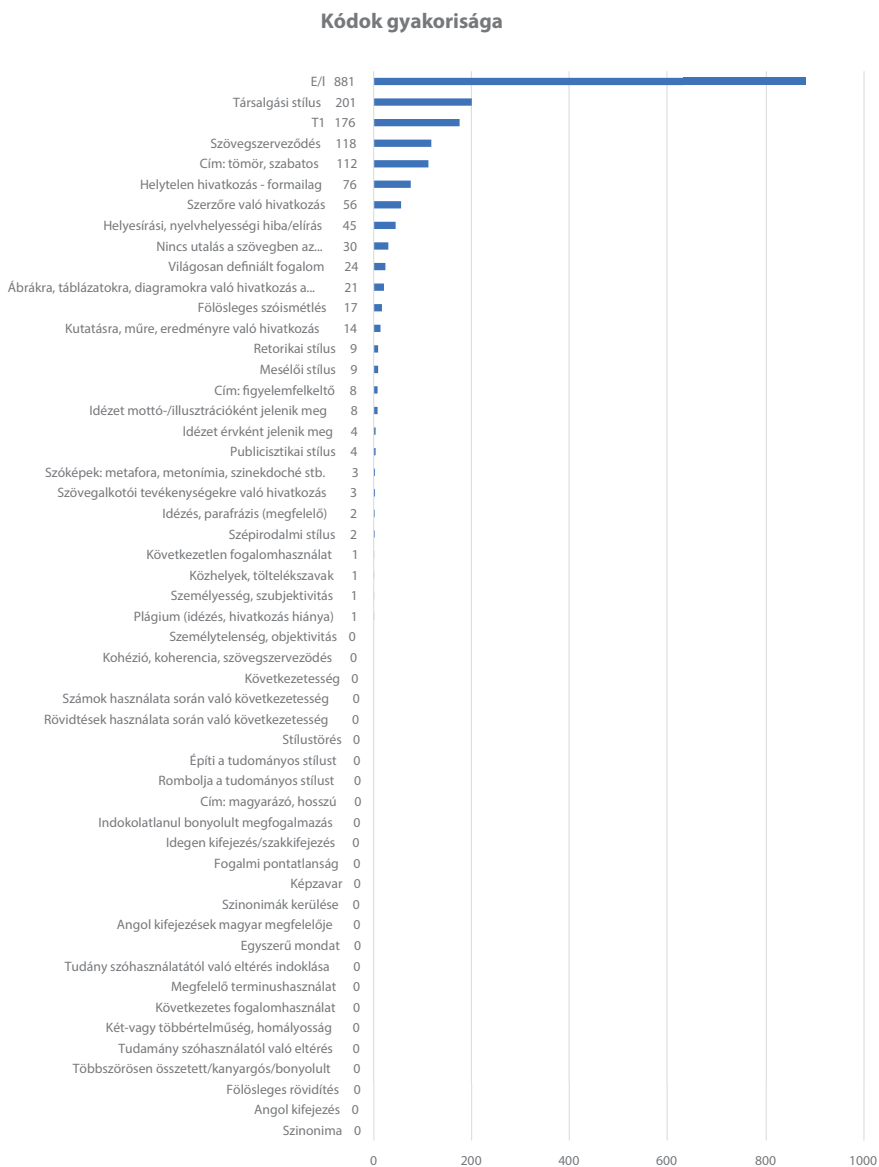
Az 1. ábra a fő kódok megoszlását mutatja az öt szakdolgozatban. Már első ránézésre is egyértelműen megállapítható, hogy kiemelkedően magas a piros kódok, vagyis a tudományos stílusra nem jellemző elemek száma. Ezzel ellentétben jóval kevesebbszer jelent meg a zöld kód: azok az elemek, amelyek kifejezetten jellemzők a tudományos stílusra. Az adatok értelmezésében fontos azonban annak a figyelembevétel is, hogy a fehér részek a szakdolgozatok azon semleges részét jelentik, amely sem egyértelműen a tudományos stílus jellemzője, sem attól nyilvánvalóan eltérő jegy. Azt ugyanis, ami az alapvető tudományos elvárástól, normától eltér, egyértelműen jelölni lehet, viszont a kódolás szempontjából lényeges az is, hogy az alapvető fehér beállítás a tudományos stílust jelenti. Ebben az esetben megmarad egy alapbeállított, fehér résznek. A kódolás e pontjánál fogalmazódott meg a kérdés, hogy miként kellene – ha kellene – a szövegek ezen részeit kódolni annak érdekében, hogy a vizsgálat ne mutasson torz képet.

1. ábra. A fő kódok megoszlása az egyes szakdolgozatokban

Forrás: MAXQDA2020

A kódok gyakoriságát tekintve (lásd 1. grafikon) elmondható, hogy a hallgatók szakdolgozataiban kiemelkedően magas az E/1, vagyis a szerzői jelenlét hangsúlyozása, pl. *kutatásom*, *vizsgálatom*, *témát választottam*, *szakdolgozatom*, *fontosnak tartom*, *bemutatom*, *kiemelem*, *mondtam* stb. Az adatbázis 1827 kódolt eleméből 881 vonatkozott a személyességre, ez alkotja a kódolt elemek 48,22%-át. S bár egy saját kutatás sok esetben meg is kívánja azt a személyességet, amelyre az E/1 lehetőséget ad, valamint a kvalitatív kutatások hangvétele alapvetően személyesebb is a kvantitatív kutatásokétól, az elemzett dolgozatokban más kódokhoz viszonyítva kiemelkedően magas volt az E/1 jelenléte, ami már inkább a túlzott személyességre vall.

1. grafikon. Az adatkorpuszban megjelent kódok gyakorisága

Forrás: a szerző

A második leggyakrabban megjelenő kód a társalgási stílus volt. Összesen 201 alkalommal jelent meg, ez a kódok 11%-át jelentette. Amint az (1)–(6) példákon is látható, a szakdolgozatok szerzői gyakran egy teljesen fesztelen, kifejezetten a társalgási stílusra jellemző nyelvhasználatot alkalmaznak, ami a tudományos nyelvezettől idegen. A következő példák kontextus alapján (is) egyértelműen eltérnek a tudományos stílustól:

- (1) „... az motoszkált a fejemben, hogy...”
- (2) „... szeretném megragadni a lehetőséget, hogy...”
- (3) „... boncolgassuk véleményünket...”
- (4) „... [X. Y.] véleményét még inkább osztom...”
- (5) „Bár azt is fontos megemlíteni, hogy az intézkedés nagy port kavart...”
- (6) „Hajrá Szeged!”

A harmadikként leggyakrabban megjelenő kód a személyesség egy másik foka, a T/1 volt. Ez 176 alkalommal jelent meg, ami a kódolt elemek 9,63%-a. A szerzők általában az olvasóval együtt alkotott többes számot vagy szakmai közösséget (pl. nyelvész, pedagógus) értettek alatta. Ezenkívül 118 kódolt elemmel gyakoriak voltak még a szövegszerveződésre tett utalások is. Mindemellett a kódok gyakoriságából megfigyelhető, hogy a szakdolgozatok fejezeteinek címei általában rövidek, tömörek és témakifejtők. Ez utóbbi kifejezetten jellemző a tudományos stílusra. Ellenben a 6–9. helyen a formailag helytelen hivatkozás, a szerzőkre és nem a kutatásokra tett hivatkozások, a helyesírási/nyelvhelyességi hibák, valamint az ábrák/grafikonok utalás nélküli megjelenése van, tehát azok a jegyek, amelyek ellentmondanak a tudományos stílus általános kritériumainak.

A kódok metszéspontjait tekintve (lásd 2. ábra) megfigyelhető, hogy a legtöbb esetben az E/1 és a társalgási stílus keresztezi egymást. Megfontolandó tehát, hogy az E/1 túlzott használata a szakdolgozatban nem számít (hangsúlyos) problémának, ugyanis a hallgatók e műfaj esetében a saját kutatásukról adnak számot. Tehát míg az ún. *scientific writing* (tudományos diskurzustérben létrejövő tudományos írás) esetében az olvasó elvárja a szövegtől, hogy az objektív legyen, addig az ún. *academic writing*-nél (egyetemi diskurzustérben létrejövő tudományos írás) ez a szintű személyesség nem számít normaellenesnek. Mindazonáltal a metszéspontokból az is jól látszik, hogy a személyesség

a legtöbb esetben a társalgási stílussal együtt jelenik meg, ez utóbbi pedig már inkább jelent problémát, ugyanis a tudományos stílus társalgási stílussal történő keveredése esetében már a tudományos diskurzus hibridizációjáról van szó. A szakdolgozatokban a tudományos stílust nemcsak a társalgási stílus törte meg, hanem mindemellett megjelent a szépirodalmi stílus is, azon belül pedig a mesélői magatartás. Ez figyelhető meg a (8) példán is, ami a *hol volt, hol nem volt...* mesei felütéssel vonható párhuzamba. Továbbá, amint a (9) példa mutatja, megjelent a szónoki stílusra jellemző retorikai kérdés is, valamint a publicisztikai stílus szóhasználata is. Ez utóbbit a (10) példa szemlélteti, amikor ugyanis a *válaszadási arány* kifejezést a hallgató a *voks* szóval helyettesítette. Mindezek alapján érdemes megvizsgálni, hogy igaz-e, hogy a szakdolgozat hibrid műfaj, ugyanis a társalgási, retorikai, publicisztikai, szépirodalmi stb. stílusra jellemző elemek teszik olvashatóbbá az egyébként nehezebben olvasható, – a hallgatók által gyakran – száraznak titulált tudományos szöveget.

- (8) „*Szociolingvisztika-órán kezdődött hajdan minden, ami ehhez a szakdolgozati témához vezetett lépteimet...*”
- (9) „*Vajon napjaink iskolája felkészít erre?*”
- (10) „*Számottevő voksot kaptak még, a csapat logójával/nevével ellátott sapkák is...*”

2. ábra. A vizsgálatban megjelenő kódok metszéspontjai.

Forrás: MAXQDA

A metszéspontok rendkívül jól szemléltetik azt is, hogy a személyjelölés összefüggésben van a szövegszerveződéssel is, ugyanis az E/1 és a szövegszerveződés kódja 94 alkalommal metszi egymást. Még szemléletesebb az, hogy a szövegszerveződés 118 alkalommal jelent meg az öt szakdolgozatból álló adatkörpuszban, ami 94-szer személyességbe ágyazódva történt, ezt mutatják a (11)–(16) példák is. Mindenképpen pozitív viszont a tény, hogy még ha szubjektív formában is, viszont reflektálttá válik a szövegszerveződés, ami tagoltabbá, áttekinthetőbbé teszi a szövegeket.

(11) *„Ahogyan arra korábban is utaltam...”*

(12) *„Dolgozatom bevezetőjében is említettem...”*

(13) *„Ebben a fejezetben szeretném bemutatni...”*

(14) *„... a továbbiakban ezt a két területet fogom vizsgálni.”*

(15) *„Dolgozatomban már korábban szoltam a Facebookkal kapcsolatos...”*

(16) *„Itt szeretném bemutatni a...”*

A próbamérés eredményeinek és tanulságainak összegzése

A vizsgálatban kapott eredmények alapján kijelenthető, hogy a hallgatók tudományos íráskészségében vannak hiányosságok, ugyanis a szövegeik sok esetben eltérnek a tudományos szöveg jellemzőitől. Kulcsfontosságú viszont, hogy az alkalmazott módszer alkalmas arra is, hogy feltérképezze azokat a területeket, amelyek a leginkább fejlesztésre szorulnak.

Az eredményekből egyértelműen megfigyelhető, hogy a hallgatók által benyújtott szakdolgozatokban nagyon magasán (881 esetben) van jelen a szerzői jelenlét hangsúlyozása. Ez a személyesség a legtöbb esetben (94 alkalommal) a szövegszerveződéssel metszi egymást, következésképpen a szövegszerveződés is személyességbe ágyazódva történik. Felmerült tehát az egyik legfőbb kérdés: probléma-e ez a túlzott személyesség egy hallgató szakdolgozatában?

A stílus tekintetében megfigyelhető a tudományos diskurzus hibridizációja, pontosabban a retorikai, szépirodalmi, publicisztikai és a társalgási stílus

tudományos stílussal történő keveredése. Ehhez kapcsolódva a vizsgálat másik legfőbb megfogalmazott kérdése: nem lehetséges-e annak a kijelentése, hogy a szakdolgozat egy olyan hibrid műfaj, amelyben a tudományos stílus egyéb stílusokkal keveredik? A jelen vizsgálat során felmerült kérdésekre a későbbi nagyobb mintán elvégzett kutatás alapján kísérünk meg választ adni.

Továbbá mivel a próbamérésben alkalmazott kódrendszer első alkalommal lett kipróbálva, így a kapott eredmények és az észrevételek fontos tanulságokat hordoztak a kódrendszer, valamint a módszer további alkalmazását illetően. Mindent összevetve az alábbi lényegi változtatások következtek be a későbbi, nagyobb mintás mérésre vonatkozóan:

1. A kódpárok újraalkotása, esetlegesen törlése, ugyanis
 - a) az egyes kódoknak (szinte) lehetetlen meghatározni a párját;
 - b) egyes kódok esetében (pl. helyesírás) mindaz, ami nem tartozik az egyik kódhoz (pl. helyesírási hiba), minden az ellentétes csoportba tartozik (pl. helyesen írt), és ez könnyen torzíthat az eredményen.
2. Szükséges meghatározni az egyes kódok használatát, ezek által a kódolás egyrészt objektívabbá válik, másrészt a kódok hitelességének ellenőrzésére szolgálnak.
3. Annak újragondolása, hogy szükséges-e a kódokat párokban vizsgálni.
4. A dolgozatok semleges részeinek kódolása egy semleges értékű (pl. 0) kóddal.

Lényeges megemlíteni, hogy a próbamérés finomításra szoruló elemei nem befolyásolták az eredményeket. Továbbá a vizsgálat legjelentősebb eredményének számít az az információ, hogy a hallgatók tudományos íráskészsége fejlesztésre szorul, még ha ez csupán egy kis elemszámú mintán mutatkozott is meg. A választott módszer a jelenség vizsgálatára alkalmasnak bizonyult, mivel remekül fel tudja térképezni a dolgozatok gyengeségeit, így korrigálva és finomítva az egyes észrevételeket, a módszert használni fogom egy nagyobb mintás vizsgálat során is.

IRODALOMJEGYZÉK

2011. évi CCIV. törvény a nemzeti felsőoktatásról. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1100204.tv> (a letöltés időpontja: 2023. július 28.)
- Arum–Roksa 2011.** Arum, Richard – Roksa, Josipa: *Academically adrift. Limited learning on college campuses*. The University of Chicago Press, Chicago, 2011. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226028576.001.0001>
- Blaskó–Hamp 2007.** Blaskó Ágnes – Hamp Gábor: *Írás 1.0. Az ötlettől a jól strukturált szövegig*. Typotex Kiadó, Budapest, 2007.
- Csontos 2020.** Csontos Nóra: *Szakszöveg-típológia. Szakszövegtípusok vizsgálata társas-kognitív keretben*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2020.
- Domonkosi–Kuna 2018.** Domonkosi Ágnes – Kuna Ágnes: Kreatív-produktív módszerek és kvalitatív szövegelemzés a poétikai kutatásban. In: Domonkosi Ágnes – Simon Gábor (szerk.): *Nyelv, poétika, kogníció. Elmélet és módszer a poétikai kutatásban*. Líceum Kiadó, Eger, 2018. 113–137.
- Eco 1996.** Eco, Umberto: *Hogyan írjunk szakdolgozatot?* Kairosz Kiadó, Budapest, 1996 [1987].
- Fóris 2008.** Fóris Ágota: *Kutatásról nyelvészeknek. Bevezetés a tudományos kutatás módszertanába*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2008.
- Fülöp 2017.** Fülöp Károly: Esszészövegek szerkezetének kvantitatív elemzése. *Anyanyelv-pedagógia*, 10. (2017) 2. 28–38. <https://doi.org/10.21030/anyp.2017.2.3>
- Gyurgyák 2019.** Gyurgyák János: *A tudományos írás alapjai – Útmutató szemináriumi és tudományos diákköri értekezést, szakdolgozatot és disszertációt íróknak*. Osiris Kiadó, Budapest, 2019.
- Havasréti 2006.** Havasréti József: *Tudományos írásmű*. Bölcsész Konzorcium, Budapest, 2006.
- Jánk 2017.** Jánk István: Az eszményi nyelvváltozat: standard és kognitív szemantika. *Nyelv és Tudomány*, 2017. <https://m.nyest.hu/hirek/a-standard-mint-kognitiv-szemantikai-fogalom> (a letöltés időpontja: 2023. december 19.)
- Juhász 2009.** Juhász Valéria: A MaxQDA szövegelemző program. In: Nádor Orsolya (szerk.): *A magyar nyelv mint európai világnyelv. MANYE XVIII. Ma-*

gyar *Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus*. CD-melléklet. MANYE – Balassi Intézet, Budapest, 2009.

- Kabán 1993.** Kabán Annamária: A magyar tudományos stílus a kezdetektől a felvilágosodás koráig: szemiotikai, szövegnyelvészeti megközelítés. *Linguistica series A – Studia et dissertationes*. 12. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 1993.
- Képzési és Kimeneti követelmények.** <https://kormany.hu/dokumentumtar/kepzesi-es-kimeneti-kovetelmenyek-2> (a letöltés időpontja: 2023. augusztus 1.)
- Klein–Boscolo 2016.** Klein, Perry D. – Boscolo, Pietro: Trends in research on writing as a learning activity. *Journal of Writing Research*, 7. (2016) 3. 311–350. <https://doi.org/10.17239/jowr-2016.07.03.01>
- Koltay 2018.** Koltay Tibor: Az „írástudó” egyetemi hallgató”. *Anyanyelv-pedagógia*, 11. (2018) 1. 5–14. <https://doi.org/10.21030/anyp.2018.1.1>
- Körtvélyesi 2018.** Körtvélyesi Zsolt: *Bevezetés a tudományos szöveg írásába. Szakdolgozatók kézikönyve*. Eötvös Kiadó, Budapest, 2018.
- Kurtán 2006.** Kurtán Zsuzsa: Szaknyelv. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2006. 676–692.
- Kurtán 2010.** Kurtán Zsuzsa: Tudományos nyelvhasználat és pedagógia: a kutatási cél megjelenítése tanárjelöltek szakdolgozatában. In: Silye Magdolna (szerk.): *Porta Lingua 2010. Tudományterületek és nyelvhasználat*. SZOKOE, Debrecen, 2010. 171–179.
- Lillis–Scott 2008.** Lillis, Theresa – Scott, Mary: Defining academic literacies research: Issues of epistemology, ideology and strategy. *Journal of Applied Linguistics*, 4. (2008) 1. 5–32. <https://doi.org/10.1558/japl.v4i1.5>
- Ludányi 2020.** Ludányi Zsófia: Nyelvi ideológiák és kvalitatív szövegelemzés a nyelvi tanácsadói diskurzusokban: esettanulmány. In: Fóris Ágota – Bölcskei Andrea (főszerk.), Bölcskei Andrea – Heltai János Imre (szerk.): *Nyelv, kultúra, identitás. Alkalmazott nyelvészeti kutatások a 21. századi információs térben. IV. Szociolingvisztika, névtan, nyelvtörténet*. (A MANYE Kongresszusok Előadásai 14.). Akadémiai Kiadó, Budapest, 2020.
- Mitev 2012.** Mitev Ariel Zoltán: Grounded Theory, a kvalitatív kutatás klaszikus mérföldköve. *Vezetéstudomány*, 43. (2012) 1. 17–30. <https://doi.org/10.14267/VEZTUD.2012.01.02>

- Molnár 2006.** Molnár Edit Katalin: A műfaji tudás és tanítása. In: Józsa Krisztián (szerk.): *Az olvasási képesség fejlődése és fejlesztése*. Dinasztia Tankönyvkiadó, Budapest, 2006. 259–280.
- Molnár 2009.** Molnár Edit Katalin: Az írásbeli szövegalkotás funkciója és hatékonysága magyar egyetemista diákok dolgozatainak szövegeiben. *Anyanyelv-pedagógia*, 2. (2009) 1. <https://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=138> (a letöltés időpontja: 2023. december 19.)
- Mošaťová 2022.** Mošaťová, Michaela: *Akademické písanie (nielen) pre zahraničných študentov*. STIMUL, Univerzita Komenského v Bratislave, Filozofická fakulta, Bratislava, 2022.
- Pintér–Molnár 2017.** Pintér Henriett – Molnár Pál: A forrásokra építő tanuláscélú írás: a forrásalapú írás. *Magyar Pedagógia*, 117. (2017) 1. 29–49. <https://doi.org/10.17670/MPed.2017.1.29>
- Rási 2019.** Rási Szilvia: **Metadiszkurzív elemzéssel a tudományos íráskészség tudatosságáért.** *Anyanyelv-pedagógia*, 12. (2019) 4.
- Rási 2022.** Rási Szilvia: Metadiszkurzív elemek tanárszakos hallgatók szemináriumi dolgozataiban. In: Kocsis Ágnes – Szlávich Eszter – Varga-Sebestyén Eszter (szerk.): *Észlelések és előfordulások. Tanulmányok a 15. Félúton konferenciáról*. ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, Budapest, 2022. 97–113.
- Sanders–Spooren 1997.** Sanders, José – Spooren, Wilbert: Perspective, Subjectivity, and Modality from Cognitive Linguistic Point of View. In: Liebert, Wolf-Andreas – Redeker, Gisela – Waugh, Linda R. (eds.): *Discourse and perspective in cognitive linguistics*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia, 1997. 85–112. <https://doi.org/10.1075/cilt.151.08san>
- Sántha 2015.** Sántha Kálmán: Kvalitatív Komparatív Analízis a pedagógiai térábrázolásban. *Iskolakultúra*, 25. (2015) 3. 3–14. <https://doi.org/10.17543/ISKKULT.2015.3.3>
- Szabó 2001.** Szabó Katalin: *Kommunikáció felsőfokon*. Kossuth Kiadó, Budapest, 2009.
- Szabolcs 2001.** Szabolcs Éva: *Kvalitatív kutatási metodológia a pedagógiában*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 2001.

- Szathmári 2004.** Szathmári István: *Stilisztikai lexikon: Stilisztikai fogalmak magyarázata szépirodalmi példákkal szemléltetve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2004.
- Szilassy 2014.** Szilassy Eszter: Egy felsőoktatási szövegalkotási felmérés tanulságai. *Anyanyelv-pedagógia*, 7. (2014) 3.
- Szokolszky 2004.** Szokolszky Ágnes: *Kutatómunka a pszichológiában*. Osiris Kiadó, Budapest, 2004.
- Szokolszky et al. 2020.** Szokolszky Ágnes – Hallgató Emese – Csábi Eszter – Volosin Márta: *Útmutató kutatási beszámolók, dolgozatok elkészítéséhez. Pszichológus hallgatók részére*. Jate Press, Szeged, 2020.
- Urbán 2009.** Urbán Barbara: *Kommunikáció – Anyanyelv – 11. évfolyam – Tanulói jegyzet*. Observans Kft., Budapest, 2009.
- Veszelszki 2015.** Veszelszki Ágnes: Formális szövegek. In: Antalné Szabó Ágnes – Raátz Judit – Veszelszki Ágnes (szerk.): *Mozaikok a magyar nyelvről és a nyelvhasználatról. Segédkönyv az anyanyelvi kritériumvizsgálathoz. (Bölcsészet- és Művészetpedagógiai Tananyagok 10.)*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 2015. 108–120.
- Veszelszki 2016.** Veszelszki Ágnes: Academic Writing, wissenschaftliches Schreiben, tudományos írás. Egyetemi hallgatók írásos produktumai – stilisztikai és grammatikai szempontból. In: Ilona Feld-Knapp (szerk.) *Grammatik. Cathedra Magistrorum III*. Eötvös József Collegium, Budapest, 2016. 286–305.

RESTÁS ATTILA

ZRÍNYI MIKLÓS POZSONYI CSODÁLÓI

KIVONAT: A dolgozat két olyan 1663–1664-ben megjelent könyvet vizsgál, amelyek még Zrínyi Miklós életében jelentek meg. A bennük található alkalmi versek Zrínyi katonai sikereit laudálják, amit összekapcsolnak Zrínyi családi örökségével, és utalnak a további törökellenes tervekre is, miközben – évszázadok óta használt toposzok segítségével – bemutatják a török pusztítást, és érzékeltetik a keresztény Európa számára a török pusztítás veszélyét. Az köztudomású az újabb kutatások nyomán, hogy Zrínyi és a hozzá közel álló politikai körök igénybe vették röplapok, hírujságok és költemények segítségével, hogy méltó propagandával biztosítsák a hős Zrínyi és politikai reprezentációját és jó hírét. Ezek közül az egyik, a pozsonyi evangélikus iskola magyar tanítója, Guttovieni József *Carmen acrostichum* címmel, míg a pozsonyi kanonok, Moró Ignác *Bustum lamentabile* címmel jelentetett meg kötetet (ez utóbbi egy emblémáskönyv).

Mindkettejükre jellemző az antik és a bibliai elemek egymásra vonatkoztatása, e kétféle paradigma párhuzamos használata, a bibliai elemek antikizálása és az antik elemek krisztianizálása. Dolgozatomban e két kötetet mint irodalmi és történeti dokumentumot mutatom be.

KULCSSZAVAK: török háború, neolatin irodalom, alkalmi költészet, emblémáskönyv, Zrínyi Miklós, Guttovieni József, Moró Ignác

ATTILA RESTÁS

ADMIRERS OF MIKLÓS ZRÍNYI IN POSONIUM (PREŠPOROK)

ABSTRACT: This paper examines two books published during Miklós Zrínyi's lifetime, in 1663–1664. The Latin occasional poems in the books praise Zrínyi's military successes, linking them to Zrínyi's family legacy and hinting at his further plans against the Turkish, while using centuries-old topoi to illustrate the Turkish destruction and to give a sense of the threat of Turkish destruction to Christian Europe. It is known that Zrínyi and the political circle close to him used leaflets, newspapers and poems to ensure the representation and good reputation of the hero and the politician Zrínyi through worthy propaganda. One of them, the Lutheran Josephus Guttovieni, *magister scholae Posoniensis*, published his book entitled *Carmen acrosticum*, while the canon Ignác Moró published an emblem book entitled *Bustum lamentabile*. Both are characterized by juxtaposition of antique and biblical elements, the parallel use of these two paradigms, the antiquation of biblical elements and the Christianization of antique elements. Thus, in my paper I present the two volumes as interesting literary and historical documents.

KEYWORDS: Turkish wars, neo-Latin literature, occasional poem, emblem book, Miklós Zrínyi, József Guttovieni, Ignatius Moró

A Magyar Királyság törökellenes küzdelmeinek, s benne a két Zrínyi Miklósnak a közvéleményben való intenzív megjelenése kivételesnek mondható a kora újkorban. A különböző műfajú nyomtatványokban, szöveges és képi dokumentumokban nemcsak a korabeli közönség híréhsége nyilvánul meg, hanem kíta-

pintható az az igyekezet, amellyel a politizáló hazai elit – köztük a politikus, katona és költő-író Zrínyi Miklós (1620–1664) is – próbálta befolyásolni és a maga irányába hangolni a döntéshozókat és az utca emberét egyaránt. A feltárt adatokból az derül ki, hogy „Zrínyi a török elleni háború ügyét következetesen képviselve, európai jelentőségű politikai programot tudott megfogalmazni és képviselni”.¹ A kutatás azt is hangsúlyozza, hogy megbízottai révén Zrínyi maga is kiterjedt propagandatevékenységet folytatott, és „törökellenes koncepciója a részben saját maga által készítettett arcképeken, látképeken és csataképeken folyamatosan megjelent”.² Számolni kell tehát egy külföldi, az üzleti körök vagy egyéb faktorok által fenntartott híráramlással a Zrínyiekkel kapcsolatos magyarországi eseményekről és egy olyannal is, amely mögött maga a Zrínyi család állt. Hasonló kettősség figyelhető meg a Zrínyi Miklós halálát követő kiadványok esetében is. Ezek egy részét a spontán érdeklődés szervezte, más részüknél azonban már megfigyelhető a Zrínyi körül csoportosuló politikai kör fellépése, illetve az özvegy, Löbl Mária Zsófia reprezentációja.³

Jelen dolgozatom témája a Magyarország számára végzetesnek (*fatalis*) tekintett 1663. évi török támadás idején, illetve az azt követő esztendőben megjelent egy-egy kötet, amelyek latin nyelvű alkalmi költeményeket tartalmaznak, és aktuális politikai üzenetük mellett azért is érdemelnek figyelmet, mert meghaladják az iskolai alkalmi poézis színvonalát. Az előbbi szerzője nemes Guttovieni József, Pozsony város hites írnoka (*liberae et regiae civitatis Posoniensis cancellarius juratus scriba*),⁴ aki *Carmen acrostichum* címmel jelentette meg munkáját 1663. december 6-án Zrínyi Miklós tiszteletére.⁵ Az *Ars et Mars...* kezdetű ajánló epigramma után néhány hosszabb vers következik: az első hexameterben

1 G. Etényi 2016, 288.

2 Tüskés 2015, 233.

3 Bene 1987, 362–365.; G. Etényi 2016, 328.

4 A szerző életrajza feltárt: a tőle származó nyomtatványok kormegjelöléseiből következtetve 1602-ben született. 1621-ben a szenicei iskola rektora, több szolgálati helyen keresztül kerül Pozsonyba, ahol a magyar iskola rektora. 1659 júniusával fejezhetette be a magyar iskolában való működését. Ezután – ahogy az 1663. évi kötet címlapján olvasható – a város hites írnokaként dolgozott. Kántori tevékenységéről 1667-ig vannak feljegyzések. Ezután a források nem említik a nevét. Varga 1977, 723.

5 Guttovieni 1663.

írt költemény sorkezdő betűi a *Comes Nicolaus a Zrínio, banus Croatiae, heros incomparabilis et virtute bellica nulli secundus, Hungariae defensor, vivat!* mondatot adják ki. A második disztichonos költemény (elégia), melynek a versfőiből a *Comes Nicolaus a Zrínio, perpetuus, Regnorum Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae banus, flos procerum Hungaricorum, vivat diu!* olvasható ki. Ezeket három rövidebb költemény követi, melyek közt a középső a Miklós (*Nicolaus*) névre írt négy anagrammát írja körül.

A másik kötet, amely 1664. május 11-én jelent meg, Moró Ignác István (1623–1676[!]) pozsonyi kanonok munkáit tartalmazza, akinek személye sem ismeretlen a régi magyar irodalom és művelődés kutatói előtt: életrajzát a *Régi Magyarországi Szerzők* (RMSz) című kötet foglalja össze,⁶ melynek adatait ki lehet egészíteni a legújabb kutatások alapján. Bécsi és nagyszombati tanulmányai után 1646-tól lévai plébános, akit – bizonyára a kamarai alkalmazásban álló harmincados apja közbenjárására – a Magyar Kamara 1654. január 18-án mint esztergomi kanonokságra vagy más előkelő javadalom betöltésére alkalmas személyt ajánl Lippay György esztergomi érsek kegyeibe.⁷ 1658-ban lett a pozsonyi társaskáptalan tagja. 1664 februárjában – ugyancsak kamarai támogatással – a Méhes Pál halálával megürült pécsi prépostság elnyerésére pályázott.⁸ 1668-tól 1676-ig viselte a Hódoltságban fekvő bátai apátság apáti méltóságát, s gondja volt a rábízott javadalom megőrzésére és gyarapítására.⁹

Moróról már XIX. századi bibliográfusai is tudták – Agnelli György Imre (1690 körül – 1756) kéziratos munkája (*Album seminarii S. Stephani Regis Hungariae ab anno Domini 1683*) nyomán –, hogy jeles költő volt, versei nyomtatásban is napvilágot láttak, amivel elismerést vívott ki („*Poeta insignis. Applausus plures versibus in lucem in prelo dedit.*”).¹⁰ E versek azonban a közelmúltig lappangtak, néhány évvel ezelőtt találtam rá a verseket tartalmazó *Bustum lamentabile* című kötetre az Osztrák Nemzeti Könyvtár (ÖNB) internetes katalo-

6 Wix 2008, 556.

7 Galla 2015, 161.

8 Galla 2015, 162.

9 Molnár 2008, 121–123., 126–133. Molnár adattára alapján helyesíteni szükséges az RMSz-ben megadott 1670-es halálzási évszámot.

10 Zelliger 1893, 341.; Kollányi 1900, 350.; Szinnyei 1903, IX. 309.

lógusában.¹¹ E szerencsés felfedezésnek köszönhetően bővíthető a *Régi Magyar Könyvtár* III. sorozata ezzel a magyar szerző által külföldön (Bécsben), latin nyelven megjelentetett kötettel. Tanulmányomban e két alkalmi költő Zrínyi Miklóst dicsőítő, laudatív verseit értelmezem, azok fordulatait, toposzait, motívumait mutatom be, s ezek segítségével a Zrínyi körül csoportosuló, a Zrínyi érdekében fellépő politikai kör kommunikációs stratégiáira igyekszem kitérni. A fentiek alapján, bár arra nincsen adat, hogy a két költő ismerte volna egymást, kapcsolatuk mégis feltételezhető (talán éppen az evangélikus vallású Vitnyédy Istvánon keresztül).

A Carmen acrostichum és a Bustum lamentabile

Guttovieni József kötete, a *fatalis* 1663. évben megjelent *Carmen Acrostichum*, azaz Zrínyit köszöntő versgyűjtemény, mely aktualitásként Zrínyi hősi győzelmait nevezi meg a címdalón.¹² Ebben a kötetben – az RMKT kíséző tanulmánya szerint – „a költemények a közelmúlt eseményeinek visszhangján kívül a közvélemény tükrözői. Megfigyelhető bennük a bécsi udvarral, a német katonasággal szemben bizalmatlan magyar nemesség magatartása, történelmi szemlélete, a nemesi költészet frazeológiája [...]”¹³ Ebből az 1977-ben megjelent kíséző tanulmányból két mozzanatot emelek ki: egyrészt azt, hogy a vizsgált versek valóban lehetnek a közvélemény tükrözői, azonban ennél érdekesebb, ha azt

11 Moró 1664.

12 Guttovieninek összesen négy művét tartja nyilván a könyvészet: a tárgyalt 1663. évi kötetten kívül az *Applausus super solennem panegyrim in castro Ludan* című, az 1656. március 29-én Ludányban tartott evangélikus általános zsinat alkalmából készült versgyűjteményt (RMNy 2669); a *Carmen acrostichum* I. Lipótnak ajánlott, latin, görög, magyar és biblikus cseh nyelvű verseket tartalmazó kötetét (RMNy 2860); valamint a *Carmen congratulatorium de auspiciato Natalis recursu et elegia acrosticha de lamentabili Hungariae statu* című, 1664-ben ugyancsak I. Lipótnak ajánlott kiadványt (RMK III. 2239). Részletesen ez utóbbit sem elemzem, de kiemelem a címében Magyarország „siralmas” (*lamentabilis*) helyzetét.

13 Varga 1977, 724.

vizsgáljuk, hogy ezek a versek hogyan kívánják a közvéleményt alakítani vagy Zrínyi Miklós reprezentációját megteremteni. A másik megjegyzésem arra vonatkozik, hogy a közelmúlt kutatási eredményei alapján ma már árnyaltabban lehet értelmezni a korszak rendi mozgalmait, a Habsburg–magyar viszonyt.¹⁴

Az 1663-as kötet első verse a magyar előidők: a „hun virtus” és Marcus Aurelius említésén túl II. András keresztes hadjáratát emeli ki, majd – Bonfini alapján – nagyobb terjedelemben Hunyadi Mátyás győzelmeit verseli meg, akinek a nevét az egész Kelet félte, mert egyszerre győzte le az etiópokat, az oláhokat, a cseheket, a hunokat, a szaracénokat, sőt még az osztrákokat és a lengyeleket is („*Atque Oriens timuit Corvini nomen [...] Qui tempore vicerat uno Aethiopes, Valachos, Bohemos, Hunnos, Saracenos, his adde Austriacos [...] Polonos*”).¹⁵ Magyar Balázsról szólva pedig – Bonfini Kinizsi Pálhoz köti a történetet – azt a jelenetet idézi fel, amikor a (kenyérmezei) csata hőse fogaival egy törököt tartva táncol („*hominem qui dentibus ipsis armatum poterit saltando ferre*”).¹⁶

A dicső múlt bemutatása után tér át Zrínyire: a szigeti hőstől való származás érve után („*őseiben izzott a királyi tűz, hogy megtörje a törökök erejét [...] az ő ágyékából származol*”)¹⁷ a kirohanását írja le („*Felfegyverkezve tör ki a várból, nem félve az ellenségtől, miközben megnyitja a kapukat, zárt egység élén tör ki, és semmilyen törvénytől nem korlátozva öli az ellenséget*”).¹⁸

Saját korát megszólítva a költő Guttovieni a magyar vitézség példáit foglalja össze: („*Örvendjen az a föld, aminél nincs dúsabban termő, ugyanis bőven képes vagy ilyen virágokat teremni. Báthory István király, Bethlen [Gábor] és a két Rákóczi [György]: joggal számlálhatjuk közéjük*”).¹⁹ A vers tehát a felsorolt

14 Tusor 2015; 2017; 2022.

15 A Guttovieni-verset a modern kiadás alapján idézem: Varga 1977, 725. 29–33. sor.

16 Varga 1977, 725. 41–45. sor

17 „*Illustri quondam satus es de stemmate ZRÍNI / Regius in cujus majoribus extitit ardor / Turcarum vires frangendi. Sic probo nanque; / Unus enim ZRÍNI NICOLAI [...] / E cujus lumbis TE descendisse fatemur.*” Varga 1977, 726. 55–60. sor.

18 „*Armatus NICOLAUS enim ZRÍNI exit ab arce / Nil trepidans hostes, portis ast ejus aperitis, / Unus is ante alios in confertum irruit agmen, / Legibus et nullis vincunt cuntos necat hostes.*” Varga 1977, 726. 67–70. sor.

19 „*Gaude igitur tellus, quā nil foecundus usquam, / Affatim poteris nam tales gignere flores. / Rex Stephanus Bathori, Bethlehemus, et ambo Rakoczi, / Inter eos an non possint numerarier aequae?*” Varga 1977, 726. 84–87. sor.

hősök közé illeszti Zrínyi Miklóst. Milyen módon lehet a részben protestáns rendek példaképe a katolikus Báthory, aki nem vezetett Habsburg-ellenes hadjáratot, mint Bethlen Gábor erdélyi fejedelem, aki ráadásul a választott magyar királyi címet is elnyerte? A két Rákóczi együttes említése megint problematikus: a sikeres hadjáratokat vezető I. Rákóczi György a linzi békében vívta ki és erősítette meg a protestánsok jogait, II. Rákóczi György viszont a lengyelországi vállalkozásával Erdély romlásához járult hozzá (még ha lengyelországi királyságának tervéhez Zrínyi is reményeket fűzött). Összességében talán valamennyien a magyar rendiség erejét képviselheték a nemesség szemében, és így egy olyan Habsburg-ellenes erő jelentkezését jelezhetik Zrínyi személyében, ami majd később, a szentgotthárdi csata és a magyar érdekek ellenében megkötött vasvári béke után erősödött meg. De források szólnak arról, hogy a későbbi Wesselényi-összeesküvésnek mondott szervezkedés csírájában már Zrínyi Miklós életében, 1663-ban is jelentkezhetett, ahogyan Klaniczay Tibor utalt erre monográfiájában: „Carafa nuntius már 1663-ban hallott a Zrínyi királyságára vonatkozó állítólagos tervekről és most, Zrínyi elkeseredését látva joggal tartott nyílt Habsburg-ellenes fellépésétől.”²⁰ A pápai követ ugyanis azt jelentette Rómába: „Ezek a miniszter urak gyanúval vannak eltelve Zrínyi Miklós gróf, horvát bán iránt, nem mintha a törökkel akarna egyetérteni, hanem hogy egy szép napon felkelést támaszthat Magyarországon és ő az élére állhat, talán azt a gondolatot táplálva, hogy ennek az országnak a királyává kiáltatja ki és koronáztatja magát Bethlen Gábor és mások mintájára, akik hasonló esetben fellázadtak.”²¹ A pápai követ értesülését talán a Guttovieniéhez hasonló vélemények is alátámaszthatták.

Míg Guttovieni kötetének első verse hexameterben, azaz heroikus versmértékben laudálta Zrínyit, a kötet második verse elégikus versmértékben (disztichonokban) a török pusztítását írja le, ami Köprülü Ahmed támadása után bekövetkezett. A nagyvezír ugyanis 1663. április 12-én indult el Driinápolyból Magyarország ellen, s június végére már Budára ért. Az oszmán haderő célja azonban Érsekújvár elfoglalása volt, mely vár kulcsfontosságú

20 Klaniczay 1964, 784.

21 Klaniczay 1964, 784. 17. lj.

volt Bécs és Pozsony, de a Felvidék védelme szempontjából is. Augusztusban megkezdett ostroma szeptember 26-án a vár megadásával zárult.²² Az oszmán győzelem együtt járt a környék pusztításával és kifosztásával, amit az elégia így ír le: az ember „látja a dicső falvakat és városokat, amik mindenhol lángok martalékává lettek, egy részük megérezte a tatár fegyvereket, míg más részüket elfogták. Férfiak és nők egyaránt megéreztek a bajt. Érsekújvárt és más várakat elfoglalta már az ellenség. A vad török már elfoglalta a földkerekség védőfalait. Milyen remény maradhat neked, oh, Európa, miután Magyarország elveszett!”²³

A költő részletezően festi le a török támadást követő pusztulást: „A háborúban romlásba dőlnek a várak, városok, országok, mezővárosok és falvak, de mindez békeidőben jól áll a sarkán. Esztergom, Pest, Buda, Székesfehérvár: A háború mindet elpusztította. Várad vára? Nyitra, Galgóc, Léva, Neograd? Barbárok birtoka mind.”²⁴ Zrínyire nem kisebb feladat vár, mint hogy a fenti helyeket a töröktől törekedjék visszafoglalni!

A vers zárata Horatius ódájára utalva (IV. 4) a győzelem biztosítékát nevezi meg: a törökverő hősoktól származó Zrínyi sikeresen tud a reá örökül hagyott feladatnak megfelelni.²⁵ (Ugyanennek a Horatius-allúzióknak majd Moró Ignác kötetében is lesz szerepe.²⁶)

Következzék tehát Moró Ignác eddig ismeretlen kötetének bemutatása, amelynek címe: „Az elcsüggedt magyar nép siralmas koporsója, amire dőlve

22 Perjés 2002, 368–371.; Kelenik 2016, 142.; G. Etényi 2016, 310.

23 „Egregios etenim PAGOS, immo OPPIDA cernet / (Immane!) in cunctis concinerata locis. / Tartaricum sensit gladium pars, parsque tenentur / Capta, suum sexus sensit uterque malum. / UJVARINUM, aliasque arces jam possidet hostis, / Hostis habet muros totius orbis atrox, / Ungariã amissã, quae spes Europa supersit / Tota tibi.” Varga 1977, 727. 49–56. sor.

24 „Marte ruunt arces, urbes, regna, oppida, pagi, / Cuncta sed haec talo stant bene pace suo. / Dic, ubi Strigonium, vel Pesth, vel Alba, vel Alba / Regalis? Marte haec jam periere semel. / Arx Varadina quid est? Quid Nitria? Galgociumque? / Quid Léva? Quid Neograd? Mansio Barbarica est.” Varga 1977, 728. 73–78. sor.

25 „Te comites comitem, Te heroem, Teque Dynastam, / Te similes similem progenerere Patres. / Sic fortes fortem, (Vates ut Horatius inquit) / Sicque boni pariunt, rite creantque bonos.” Varga 1977, 728. 107–110. sor.

26 „Nagy embereknek sarjai is nagyok, / Apjukra ütnek gyöngye csikók, tinók, / Az égre szálló sas se nemzett / Még soha gyáva galambfiókát.” (Bede Anna ford.)

zokog és a halotti siratást végzi a fiait megsirató Niobé, Hungaria” (*Bustum lamentabile afflictæ gentis Hungaricæ, cui innixa gemens Niobe Hungaria plorans filios suos, lessum celebrat mortualem*). A kötetet a szerző Zrínyi Miklósnak ajánlotta, akinek – Guttovienéhez hasonlóan – a teljes címzését is megadja, majd a szerző, Moró Ignác saját magát mutatja be (pozsonyi kanonok és a székesegyház szertartásmestere).²⁷ Nem kis öntudatra vall, hogy míg kötetének az elején Zrínyi Miklós címerképét közli, a kötet végén a saját családi címerüket helyezi el. Ugyancsak költői öntudatára vall a Moró-címer mellett közölt *Epilogus* szövege is: ebbe a vergiliusi „*arma virumque...*” mellé a saját nevét is beleszővi.

A Moró-kötet Zrínyi Miklóshoz intézett ajánlásában (*Epistola dedicatoria*) a szerző a hőstét laudálja, s a legerősebb bajnoknak, a haza díszének és szemefényének nevezi (*Heroes inter pugil fortissimo, Patriæ decus lumenque*). A méltatáshoz felhasználja a Zrínyi család címerét is, aminek a képét a címlapot követően közli. Arra kéri a hadvezért, hogy a kedvező körülményeket megragadva álljon helyt, és a győzelmeinek a tornyos jelvényét, amelyek a dicsőségét jelzik, mintegy a számunkra rendíthetetlen védőbástyát a továbbiakban is terjeszse ki (*gloriosaque tua, tuorum turrita triumphorum insignia, nobis tanquam inconcussa antemuralia Plus Ultra promove*). Az ajánlásban Moró tehát egy évszázadok óta alkalmazott toposzt alkalmaz a Zrínyi családra: az eredetileg az Ernuszt-címerben szereplő kőből rakott tornyot (*turris*), aminek használatát I. Ferdinánd 1554. április 15-én engedélyezte a Zrínyiek számára,²⁸ átértelmezi, s a „kereszténység védőbástyája” (*propugnaculum Christianitatis*) fogalommal azonosítja.²⁹ A címerpajzs jobb oldali mezejében szereplő sárkány (*draco*) az ősi Zrínyi-címerként ismert vörös mezőben lebegő kettős fekete szárny helyére a sisakdíszről került a pajzsra, amit Moró úgy értelmez, hogy a sárkány mint csa-

27 A kötet a magyarok által kedvelt bécsi Cosmerovius-nyomdában jelent meg, vö. Viskolcz 2008, 13–18.

28 Az oklevél a következőképpen írja le a címerképet: „*murum scilicet propugnaculi ex lapidibus quadratis inter se quodammodo thessalatim conjunctis extracti speciem prae se ferentem, supra quem turris structura simili eminet, habens in se speculam, cujusmodi imprimis memorum forma, inferme rotunda et sursum versus in longum producta cernetur*”. Barabás 1899, II. 317–318.; Varga 2016, 158–159.

29 A toposz értelmezéséhez lásd: Imre 1997; Pálffy 2010, 136–186.; Száraz 2012.

ládi jelkép készen áll a harcra, hogy karmaival megragadja és végleg legyőzze a keresztény név félholdas ellenségeit, majd sürgeti Zrínyit, hogy az oszmán nemzetség végső pusztulását készítse elő és fegyverkezzen (*gentilitiumque Draconem tuum, alias ad rapiendum unguibus ac in praelia instructum, ad debellandos Christiani Nominis hostes Lunigeros, postremamque Gentis Othomannicae perniciem instrue ac obarma*). A görög mitológiára való utalással, ahogy „a Heszperiszek kertjében az aranyalmákat egy sárkányra bízták hajdan Atlas leányai, úgy az egykor virágzó hazánk ragyogó aranyalmafájára is a te nemzetséged sárkánya vigyázzon éber szemmel virrasztva, hogy óvja és védelmezze”. (*Hoc, inquam, Nobile florentis nostrae quondam Patriae POMUM auro coruscum, solertiori curā quam olim Hesperidum hortis mala aurea Draconi custodienda Sacra fidebat Atlantiadum cohors, indefessisque vigiliis, insomnibus pervigilibusque oculis GENTILITIUS DRACO TUUS ad fovendum excubet tuendumque.*³⁰) Az ajánlás szövegébe ékelt metszeten a magyar címerrel díszített országalmát védelmezi két oldalról a sárkány és a torony alakja.

30 Moró 1664, 2b–3a.

1. kép. Zrínyi Miklós címei, címere és annak magyarázata a címlap hátoldalán
 Forrás: https://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ169053606

Erre a Zrínyi-címerre utal a kötetnek az a verse, amely így írja le a címerképeket: „Ezt adja elő a Zrínyiek híres címere: jobbra egy sárkány áll az erőszakos ellenséggel szemben, a bal oldal tartalmazza az erős tornyot, hogy ne jusson át az ellenség.”³¹

31 „Haec sua ZRÍNIADUM praeclara insignia produnt: / Dextrâ parte Draco violentos fertur in hostes, / Laeva tenet Turrin validam, ne transeat hostis.” Moró 1664, 12a.

Moró Ignác emblémákban fejti ki témáját. Kötete az emblematikus irodalomnak abba a csoportjába tartozik, amely alapvetően dicsőítő funkciót tölt be, s „uralkodókat, hadvezéreket különféle hadi, politikai események kapcsán” vagy „különbéféle világi és egyházi tisztségek elnyerése” alkalmából szólít meg vagy legitimál.³² A kortárs cseh jezsuita Bohuslav Balbin (1621–1688) szerint: „Az *emblemata* három részből áll: a kép vagy ábrázolás, aztán a *lemma* vagyis a felirat, s végül az *epigramma*, ami a témát egészen kifejti.”³³ A kutatás kimutatta, hogy az epigramma helyébe hosszabb mű is kerülhetett, és a metrumban is megengedett a változatosság.³⁴ Mindezek érvényesek erre a kötetre is. Az első versben „a hős Zrínyi Miklósnak, a Magyar Királyság hadi oltalmazójának” (*HEROI NICOLAEO ZRINIO REGNI VNGARIAE MARTIS PRAESIDI*) – utalva a teljes kötet címére – „panaszolkodik a magyar Niobé” (*Queritur Niobe Vngarica*). Mindegyik felirat *chronographicum* vagy *chronosticon* is egyben: az 1664-es évszámot rejtette el bennük a költő. A kép magát a gyászos koporsót ábrázolja: rajta Magyarország címere, az országalma, s a kép tartalmazza a török pusztítás topikus, nyomtatványokban gyakran ismételt elemeit: a felégetett falvakat, várakat s a rabláncon elhurcolt keresztényeket.³⁵ Maga a vers a képen látottakat fejti ki részletesen. Az alkalmi versek pontosan követhető eseményekre reagálnak.

32 Knapp–Tüskés 1996; Knapp 2003, 110–112.

33 „Partes Emblematis sunt: *Pictura seu Imago*, deinde *Lemma seu Inscriptio*, tandem *Epigramma*, quod rem totam explicat.” Balbin 1687, 232.

34 Knapp 2003, 48.

35 Moró 1664, 4a–5b.

Chronographicum.

HEROI NICOLAO ZRINIO REGNI VNGARIAE
MARTIS PRÆSIDI

Queritur Niobe Vngarica.

Nulla salus Patriæ, Patrem Te poscimus omnes,
Magnanime Heros, Athleta Invicte, ultima nostra
Anchora ZRINIÆDES firmissima, spesq; salutis,
Põrge Tuas querulis Dux Maxime vocibus aures.

Cernis

2. kép. A gyászos koporsó, háttérben felégetett települések és a rabláncra fűzött keresztények topikus ábrázolásával

Forrás: https://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=A-BO_%2BZ169053606

Érsekújvár elvesztése után a török ellen általános nemesi felkelést maga Zrínyi is javasolt, melynek élére – a nádor országos főkapitányi hatáskörét ellátva – I. Lipót magyar király Zrínyit nevezte ki, mint „az egész magyar nemzet és az apostoli Királyság hadseregének fővezére” (*totius Gentis Hungaricae ac Regni Apostolici Militiae Dux*).³⁶ Ez a tisztség, amit Zrínyi 1663 decemberéig töltött be, a kiadvány címlapján is megjelenik.

36 Pálffy 2016, 29–30.

7

Chronosticon.

AVXILIANTE DEO SVPERISQVE FAVENTIBVS, & TE
INSIGNI PVGILI FAX OTTOMANNA RVET.

Sequitur Patrem sua Proles.

Involat, inficit Soboles generosa Paternis
DUX ZRINIUS vestigijs.

Pegaseis vehitur præceps foeliciter alis,
Non Dædali velut Icarus.

Ut Leo magnanimus truculentos fertur in hostes,
Non Cerva maturat fugam.

B 3

Turca

3. kép. Allegorikus ábrázolás Zrínyi győzelmeiről és az eszéki híd felégetéséről

Forrás: [https://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=A-](https://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=A-BO_%2BZ169053606)

[BO_%2BZ169053606](https://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=A-BO_%2BZ169053606)

Az 1663 végén I. Lipót császár elnökletével megnyíló regensburgi birodalmi gyűlésen – bár Porcia herceg, a Titkos Tanács elnöke a defenzív háború mellett érvelt, s a törökkel kötött béke fenntartására törekedett – János Fülöp mainzi választó mindent elkövetett a török elleni offenzív háború sikerének érdekében. Azt, hogy Zrínyi képes az eltérő stratégiai elképzeléseket összeegyeztetni, talán az jelzi, hogy a Zrínyi-címerben a sárkány jelképezi a támadó (defenzív), míg a torony a védekező (offenzív) magatartást. Közben Zrínyi 1664 januárjában elindította téli hadjáratát, s több mint kétszáz kilométer mélyen nyomulva a hó-

doltsági területekre a Rajnai Szövetség csapatait irányító Hohenlohe gróffal, jelentős török várakat foglaltak el, s február 2-án felégették a török utánpótlásban kulcsfontosságú eszéki hidat.³⁷ A katonai sikerek hatására a regensburgi gyűlés megszavazta a császár által a török háború folytatásához kért katonai segítséget. 1664. február 12-én (vagy azt megelőzően) Zrínyi Péter és Frangepán Ferenc is megérkezett a téli hadjárat sikerének a hírével és propagandaanyagával.³⁸

Mindezek ellenére – bár a mainzi érsek Zrínyi Miklósban látta az ideális jeleltet – nem sikerült az egyesített császári és birodalmi csapatok közös parancsnokát kijelölni, így végül a közös főparancsnokság tervét elejtették. Zrínyi csupán a horvát és magyar katonaság vezetésére kapott a császártól megbízást.³⁹

A második vers felirata – „Lipót alatt diadalmaskodni fogsz, Zrínyi-ország-lán” (*SVB LEOPOLDO TRIVMPHABIS LEO A ZRINIO*) – hódolat az uralkodó előtt,⁴⁰ míg a következő vers a horatiusi idézettel („*Fortes creantur fortibus et bonis*” Ódák IV. 4.) a Zrínyiek családi örökségére utal: „Erős emberektől itt hadra termett erősek születnek” (*Fortibus hinc fortes genuino Marte creantur*),⁴¹ akárcsak a Guttovieni-versben megjelenő rájátszás. Ugyancsak a dédapa szigetvári diadalát idézi meg Moró, amikor a téli hadjárat eseményeit verseli meg: „Az unoka ősapja vérenek bosszulója lesz, amikor támad és hadigépezettel töri a falakat” (*Irruit ecce NEPOS fit Aviti sanguinis ultor, / Dum machinis muros quatit*), de említi a szöveg Turbék elfoglalását, az eszéki híd felégetését és Kanizsa ostromának a megkezdését is.⁴²

37 G. Etényi 2016, 310.

38 R. Várkonyi 2010, 249.

39 R. Várkonyi 2010, 303.; G. Etényi 2016, 318.

40 Moró 1664, 6a.

41 Moró 1664, 6b.

42 Moró 1664, 7a–8b.

Chronographicum.

sVb Leopoldo trIVMphabls Leo à zrInIo.

Leo rugiet quis non parvebit? Amos 3. c.

Horrificos tribuit vultus natura Leoni
Erectisq; animos contulit illa jubis.

Novit & incedens gressus glomerare superbos,
Raucat in indomitas obvius ille feras.

Intrepidum trepidans cùm spectat turba ferarum
Protinus in latebras profilit illa suas.

Quis TE degenerem Patrijs desistere factis
Æmula QVEM Virtus Martia semper alit?

CVIVS in occursum Mahometicus obstupet ausus,
Quin solum agnomen Gens inimica pavet.

Ah paveat truculenta phalanx modò tuta superfit,
Nostra TVIS requies accelerata jubis.

B 2

Chro-

4. kép. Lipót alatt győz a Zrínyi-oroslán

Forrás: https://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ169053606

Chronographicum.

FOELIX, INVICIVS, FORTVNAVIVQVE BELLOVMACHILLES,
ATLASVNGARLÆ, LEFORTLS, ATHLETA ÆBRAVIOZINIVS.

Fortes creantur fortibus & bonis.

Hor: Lib: 4. Carm: Oda 4.

*Circumfusa dedit TE Virtus Numinis alti
Magnaq; pars Animæ Experientia contulit Artem
Cui dudum Natura dedit TIBI provida Martem,
In TE etenim Victoris Avi Solertia plenis
Fluxit ab uberibus, tali TE neclare potum
A teneris Lucina aluit, juvenilibus annis
Protinus atati accrevit Mavortia Virtus;
Neclare habet primas Laurus tenet illa secundas,
Paverat id sugentem, Victorem ista coronat,
Fortibus hinc Fortes genuino Marte creantur.*

Chro-

5. kép. Erős és derék emberektől derekak születnek

Forrás: <https://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=A->

BO_%2BZ169053606

Motívumok, toposzok és a történelem textualitása

A reneszánsz és barokk kor alkalmi neolatin költészete kedvelte az antik utalásokat és rájátszásokat, felhasználta a toposzokat és az állandósult formulákat, miközben az aktuális eseményekre is reagálni kellett. Az előzőekben mutattam példát arra, hogy Guttovieni hogyan alkalmazza a magyar történelmi hagyományt a törökellenes küzdelmek megalapozásához, vagy hogyan használja a felégetett falvak és városok, rabszjira fűzött gyermekek és asszonyok ábrázolását a török pusztítás érzékeltetésére, s Moró hogyan használja a görög mitológiát (Niobé fájdalom) és a panasz (*querela*) műfaját a veszteség érzékeltetésére. Mindkettejükre jellemző az antik és a bibliai elemek egymásra vonatkoztatása, e kétféle paradigma párhuzamos használata, a bibliai elemek antikizálása és az antik elemek krisztianizálása. Moró kötetének második – már említett – költeménye Ámosz próféta könyve 3. fejezete 8. versét klasszikus versmértékben verseli meg, és parafrázisát adva értelmezi, a harmadik vers pedig a horatiusi szalóige átírását adja és a klasszikus idézetet a kereszténység bajnokára alkalmazza.

Ezt a horatiusi mondást választotta jelmondatul Zrínyi kortársa, a vezekényi csatában elesett Esterházy László is, ahogyan azt a gróf temetési prédikációjában Hoffmann Pál püspök megörökítette: „az erős szüléktől származnak az erős fiak (amely mondását *Horatius*nak kivált-képen való bélyegül, jelül, *Symbolum*ul választotta volt magának ez a vitéz gróf úr)”.⁴³ Zrínyi Miklós esetében viszont még nagyobb tétje volt ennek az idézetnek: ugyanis köztudomású lehetett, hogy amikor Zrínyi Itáliában járt, s maga a pápa, VIII. Orbán is fogadta, Horatiust idézve, a Zrínyiek vitézségére utalva e szavakkal adta át neki saját költeményeit tartalmazó kötetét.⁴⁴ Az ajánlás ma is olvasható a zágrábi Zrínyikönyvtárban.⁴⁵

43 Kecskeméti 1988, 139.

44 Szörényi 2017, 449.

45 Klaniczay 1991, 261–262. (260. sz.)

Ugyancsak bibliai és antik eredetre megy vissza az a toposz, amelyről sokáig azt vélték, hogy Zrínyi Miklós elveszett arcképének felirata:⁴⁶ „Tanul és tapasztal, kezében könyv és kard váltakozik, azért rajzolta utolsó képén a művész úgy, hogy baljában könyvet, jobbában kardot tart, azon az oldalán sok kötettel teli polc, ezen mindenféle fegyver látható, eme jellemző mondással: *Ex utroque miles* – Mind a kettőben harcos.”⁴⁷ A mondás eredetileg Nehemiásra, Jeruzsálem városfalának építetőjére vonatkozott, akinek az emberei egyik kezükben a fegyvert, másikkban az építkezéshez szükséges eszközöket tartották (Neh 4,11), de a mondást Julius Caesarra is alkalmazták.⁴⁸ Magyarországon Didacus Saavedra Fajardo emblémáskönyve népszerűsítette.⁴⁹ A Moró által írt emblémavers felirata arra utal, hogy „Marshoz igyekszik Zrínyi Miklós” (*STVDET MARTI NICOLAVS A ZRINIO*).⁵⁰

Ahhoz a vershez, amelynek felirata: „Zrínyi, a nagy vezér az égiek támogatásával önként többet fogad” (*MAGNVS DVX ZRINIVS SVPERIS FAVENTIBVS PLVS VLTRA VOVET*) egy olyan metszet járul, amelyen a Zrínyi-címerből ismert torony védelmében egy sárkány száll szembe a turbánt viselő hidrával, ami a törököket jelképezi, a versben pedig szerepel a Herkulessel való azonosítás.⁵¹ Bene Sándor hívta fel a figyelmet arra, hogy Herkules alakja a sztoikus gondolkörben Krisztus-prefigurációként is értelmezhető,⁵² s amiként a *Syrenakötet*, Moró Ignác is költészetében az állhatatossággal és a halhatatlansággal kapcsolja össze hősét. Ugyanezek a szóképek szerepelnek Zrínyinek az I. Lipótnak 1664. február elején küldött levelében, amelyben beszámol a téli hadjárat sikereiről, és támogatást kér Kanizsa elfoglalásához: „Ez a vár, Felség, megle-

46 Restás 2021.

47 Széchy 1902, V. 206–207.

48 „*Nehemias* builder may be the Souldiers Embleme: A sword in one hand, a trowel in the other, with *Caesars* motto inverted: *Ex utroque miles*. A Souldier must have both one hand to fight, another to worke. If there bee no use of the sword, he must make use of the trowel: He must get his living as by blood, so by sweat, as he is best accommodated, by the sweat either of body, or braine.” Palmer 1635, 5–6.

49 Kecskeméti 1994, 80; Kecskeméti 1998, 201. A szerzőre lásd: Monostori 2020, 428–432.

50 Moró 1664, 10a.

51 Moró 1664, 9a–9b.

52 Bene 2021, 656.

hetős árnyékot vet koronája díszére, s ha már ily kedvező alkalom nyílt, nem hanyagolható el egyetlen próbálkozás sem, hogy levágjuk a fejét a hidrának, amely harmincezer császári alattvalót tart karmai között.”⁵³ Ez a részlet arra utal, hogy a kötet vers- és képanyaga felhasználható volt a politikai vitákban, s könnyen mozgósítható érveket adott a török elleni fellépéshez.

9

Chronographicum.

MagnVs DVX zrlnIVs sVperls faVentlbVs
PLVs VLtra VoVet.

Nec Hercules contra duos.

*Satis superquè Martio fit pectori
Si tortuosum lancinet colubri caput
Si fastuosò Vertici cydarim auferat
Busto suoq, celebret exequias Styge.*

*Hic est nefandus virulentis Anguibus
In Orbis ultimam Draco instructus necem,
Et Christiani Nominis lapsum gravem,
Armata ducit agmina, insonti gregi
Insultat excidium struit dirum caput.*

C

Aß

6. kép. Zrínyi Herkulesként küzd meg a törököt jelképező hidrával

Forrás: [https://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=A-](https://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=A-BO_%2BZ169053606)

[BO_%2BZ169053606](https://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=A-BO_%2BZ169053606)

53 I. Lipótnak, 1664. február eleje. Zrínyi 1997, 206.

A már említett *aranyalma* motívum ugyancsak felbukkan még a kötetben: Atalanta történetét idézi fel, akinek Hyppomenes felajánlotta a kardját és a gránátalmáit is, hogy visszatartsa; ugyanígy a mindenki által vágyott Kanizsát is el fogja nyerni ilyen ajándékkal Zrínyi.⁵⁴

Hasonló módon ugyanerre a mitológiai történetre utal egyik levelében Zrínyi bizalmasa, Vitnyédy István is, amikor az erdélyi eseményekről tudósítva politikai jelentéskörben – mint a főhatalom jelképét – alkalmazza ezt a motívumot: „Ki fogja az elgördített arany almát elnyerni, el kell várunk, akár ki legyen, csak magyar és fejedelem helyett basa ne legyen a porta régi kívánsága szerint.”⁵⁵ De Zrínyi fölött elmondott gyászbeszédében Kéry is Magyarországgal azonosítja az aranyalmát,⁵⁶ ahogyan a Vitnyédy támogatásával Tübingenben megjelentetett gyászvers szerzője is.⁵⁷

A kötet egyik leghosszabb verse, amelynek a felirata: „A győztesnek megadásék a munka jól megérdemelt jutalma” (*PRAEMIA VINCENTI DENTVR BENE PARTA LABORIS*).⁵⁸ Ennek mottója: „Fegyverbe, fegyverbe, katonák” (*Ad arma, ad arma, Milites*), mely Zrínyi közkezen forgó és kéziratban terjesztett röpiratának egy gondolatát népszerűsíti. *Az török áfium ellen való orvosság* (1661–1663) egy nevezetes helyéről van szó: „Itt talám valaki engemet megszólít s kérdi tőlem: mit akarsz ezekből a sok beszédekből kihozni, mit tanácslasz, könnyű akárkinek is declamálni, praedicálni, de orvosság kell a betegnek, flastrom a sebnek? Én arra röviden felelek, meg is duplázom kiáltásomat, Fegyver, fegyver, kívántatik és jó vitézi resolutio.”⁵⁹ Csillag István vette észre, hogy Wesselényi Ferenc nádor is „ezt idézi-imitálja az Ad Omnes Comitatus Hungariae címzett kiáltványában: »Kardoth, kardoth, fegyvert, bátor szívet szerezzen s nevellyen magában« a magyar nemzet.”⁶⁰

54 „Protinus optatam junget Sibi Marte Canisam / Cunctis amabilem procis. / Vicit et Hyp-pomenes Atalantam praepete cursu / Pomo retardam flexili, / Hic granata Suae ferrumque volubile SPONSAE / Ut certa, poma deferet, / Hoc Paraphernali SPONSUS Sibi munere SPONSAM, / Brevi Canisam vinciet.” Moró 1664, 8b.

55 Vitnyédy István Zrínyi Miklósnak, Sopron, 1660. július 11. Vitnyédy 1871, 152–153.

56 „Te voltál az, aki ezt az egykor gyönyörű aranyalmát, az annyi szent fiának apostoli palástjába öltözött szépséges, racheli Magyarországot...” Kéry 1989, 318.

57 „Mint egy fene vadak, / Dühös Oroszlányok, / Nem szánnyák ha rabolnak. / Mint ezt szégyén hazánk, / Ki volt Arany almánk, / Példája bizonytva.” Varga 1981, 11. 49–54. sor.

58 Moró 1664, 11a–13a.

59 Zrínyi 2004, 208.

60 Csillag 2016, 170–171.

Ugyancsak Csillag István tárta fel az Áfiumnak azt a kéziratos másolatát, amely hajdan a zirci ciszterciák birtokában volt, s a röpirat végén – mintegy függelékül – tartalmazza a *Bustum lamentabile* kötet verseinek öt feliratát: „Chronographicum. / MagnVs DUX ZrInIVs sVperIs faVentIbVs / pLVs Vltra VoVet. / Chronosticon. / Proe Mia VIncentI DantVr bene parta LaborIs. / Chronosticon. / aVXIIlante Deo sVperIsqVe faVentIbVs, et te / InsIgnI pVgILI faeX othoManna rVet. / Chronographicum. / foeLIX, inVICtVs, fortVnatVsqVe beLLorVM / aChiLles atLas, VngarIae Leo fortIs athleta / a braVio ZrInIVs. / Chronographicum. / sVb LeopoLDo trIVMphabIs Leo a ZrInIo.”⁶¹ Bár ő még nem azonosíthatta e szövegek eredetét, e másolat is bizonyítja az emblémáskönyv elterjedtségét és a politikai kommunikációban való felhasználását.

Még két kiadvány van, amelynek szerzőjéről biztosan állítható, hogy ismer-te Moró munkáit: az egyik Andreas von Sancta Theresia bécsi sarutlan karmelita barát gyászbeszéde,⁶² mely nemcsak a Horatius-jelmondatot, az *Ex utroque miles* szólást és a képhez tartozó feliratot idézi,⁶³ de a Zrínyi-címer kétsoros jelmondatát is.⁶⁴ A másik Kéry János gyászbeszéde, mely utal a VIII. Orbán pápa által idézett Horatius-sorokra,⁶⁵ más bibliai és antik hősök mellett a hidrát legyőző Herkulesre,⁶⁶ és idézi az *Ex utroque miles* jelmondatot.⁶⁷

61 Csillag 2016, 157–158.; 200–202. (E feliratok fordításánál átvettem Csillag megoldásait.)

62 Andreas von S. Theresia 1664; Andreas von S. Theresia 1679, 830–846.

63 Salamon 1886, 413., 416., 417–418., 422.

64 „Mintha az ünnepélyes gyászmenet vitézei szellő lobogtatta zászlókon s számos lobogón és pajzson emelnék magasra a szép koronát, alatta a dühös és kegyetlen sárkányt és a hatalmas alkotású bástyát. Megijedek! Mert nem a Zrínyieké-e ez a dicső nemesi címer? Ah! Ez az! Jól ismerem! Képei azt ábrázolják, hogy ez az ősrégi, világszerte magasztalt grófi fényes család, mint a halállal fenyegető sárkány, az összes ottomán hatalom réme, s mint egy tömör bástya: a kereszténység védelme. Úgy, hogy méltán írhatnám a sárkány alá offensive, s a torony alá defensive, ezzel kifejezve, hogy e számos ősökön át leszarmazott család veleszületett vitézsége nemcsak a kereszténységet védi, hanem a természetes ellenség ellen támadó harcokat visel, mint eddig dicsőséggel tette s magunk is tanúi voltunk.” Salamon 1886, 410.

65 Kéry 1989, 317.

66 „Te voltál az az igazi *Hercules*, Juppiter fia, aki nem a nemeai oroszlánt, nem a hétfejű hidrát, hanem a mohamedánok oroszlánját és a tatárok szörnyű hidrátját tiportad földre.” Kéry 1989, 319.

67 „Érdemeid kiválósága miatt a római diktátornál is nagyobb voltál Te, aki a bölcsességet ritka látvánnyal társítottad a magyar vitézséghez, és magadban szövetséggel egyesítetted *Pallast* és *Marsot*, nagyobb dicsőséggel, mint *Julius*, aki a kettő révén lett *Caesar*.” Kéry 1989, 319–320.

Ha a Zrínyiről készült képi ábrázolásokat tekintjük át, akkor is szembeötlő egy-egy párhuzam. John Chantry 1664-ben készített rézkarca Zrínyi képzeletbeli térképére.⁶⁸ Az ábrázolást azt teszi azonosíthatóvá, hogy felirata közli: *The true Effigies of Count Nicolaj Serini, Generalissimo of the Christian Army in Hungary. Zrínyi mellett a dédapja szellemével. „A szellem szájából kijövő írászalag szövege: »Avenge thy country and my Blood«, azaz »Bosszuld meg hazádat, s véremet«.*⁶⁹ Ez a megfogalmazás talán a már idézett *„irruit ecce NEPOS, fit Aviti Sanguinis Ultor”* sorra megy vissza.⁷⁰ A Zrínyi Miklósról készült portrék gyakori hitelesítő kelléke a családi címer: Balthasar Moncornet (1663/64), Adriaen Posseniers (1664/65) az eredeti, ősi címert közli.⁷¹ Jan Thomas festménye nyomán készítette Gerhard Bouttats nagy méretű rézmetszetét, ezen viszont már a Moró-kötetből származó címer hitelesíti az ábrázolást.⁷²

A Zrínyi személye körül megjelenő szöveges és képi ábrázolások között különleges hely illeti meg Moró Ignác emblémáskönyvét. Szövegében, frazeológiájában és szemléletében rokon az azt megelőző kiadványokkal, például Guttovieni József munkáival, azonban a mitológiai apparatus felhasználása, a költői mesterkedés és a közölt képanyag révén összetettebb hatást képes kiváltani, és megjelenése nemcsak Zrínyi életében, de később, halála után is képes érdeklődést kelteni.

68 Cennerné Wilhelmb 1997, 138 (D 83. kép).

69 Tüskés 2015, 237.

70 Moró 1664, 7b.

71 Cennerné Wilhelmb 1997, 115. (D 27. kép), 129. (D 62. kép).

72 Cennerné Wilhelmb 1997, 134–134. (D 77. kép); Tüskés 2015, 236.

IRODALOMJEGYZÉK

- Andreas von S. Theresia 1664.** Andreas von Sancta Theresia: *Niedergelegte Christliche Tapferkeit*. Bey Lucas Straub Buchtruckern, München, 1664. (VD17 12:125190B)
- Andreas von S. Theresia 1664.** Andreas von Sancta Theresia: *Tugendrieche-der Blumen-Büschel*. Durch Johann Jäcklin, München, 1679. (VD17 23:298794C)
- Balbin 1687.** Balbin, Bohuslav: *Verisimilia humaniorum disciplinarum*. Typis Krügerianis, Lipsiae, 1687. (VD17 14:019281V)
- Barabás 1899.** Barabás Samu (kiad.): *Zrínyi Miklós. A szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok*. II. MTA, Budapest, 1899. (MHH Okmánytárak)
- Bene 1987.** Bene Sándor: „Lacrimae Hungaricae”. A Zrínyi Miklós halálára Londonban kiadott gyászversek. In: Kovács Sándor Iván (szerk.): *Angol életrajz Zrínyi Miklósról*. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1987. 355–368. (Zrínyi-könyvtár, II.)
- Bene 2021.** Bene Sándor: *A harmadik szirén. Zrínyi Miklós költészete*. Osiris Kiadó – Gondolat Kiadó, Budapest, 2021.
- Cennerné Wilhelmb 1997.** Cennerné Wilhelmb Gizella: *A Zrínyi család ikonográfiája*. Balassi Kiadó, Budapest, 1997.
- Csillag 2016.** Csillag István: *Az Afium szövegkritikai kérdéseiről és datálásáról*. In: Csillag István (szerk.): „Égő szövétnék”. *Filológiai Zrínyi-kalászat*. Ráció Kiadó, Budapest, 2016. 133–210.
- G. Etényi 2016.** G. Etényi Nóra: *Zrínyi Miklós a Német-római Birodalom nyilvánosságában*. In: Hausner Gábor (szerk.): *Zrínyi-album*. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum – Zrínyi Kiadó, Budapest, 2016. 282–337.
- Galla 2015.** Galla Ferenc: *Pálos missziók a 17–18. században*. S. a. r. Fazekas István. MTA–PPKE Lendület Egyháztörténeti Kutatócsoport, Budapest–Róma, 2015.
- Guttovieni 1663.** *Carmen acrostichum, in felicem Natalis recursum excellentissimi comitis, domini, domini Nicolai perpetui a Zrínio*. Per Josephum Guttovieni, nobilem Hungarum. Apud Susannam Rickesin viduam, Viennae, 1663. (RMK III. 2196)

- Imre 1997.** Imre Mihály: A kereszténység védőbástyája (Egy irodalmi toposz XVI. századi változatai). In: Petercsák Tivadar (szerk.): *Hagyomány és korszerűség a XVI–XVII. században*. Dobó István Vármúzeum, Eger, 1997. 217–233.
- Kecskeméti 1988.** Kecskeméti Gábor (kiad. és jegyz.), Kecskeméti Gábor – Nováky Hajnalka (bev.): *Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból*. MTA ITI, Budapest, 1988.
- Kecskeméti 1994.** Kecskeméti Gábor: Toposzok és exemplumok a história hasznairól a 17. században. *Studia Litteraria*, 32. (1994) 73–89.
- Kecskeméti 1998.** Kecskeméti Gábor: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*. Universitas Könyvkiadó, Budapest, 1998. (Historia Litteraria, 5.)
- Kelenik 2016.** Kelenik József: A keresztény világ bajnoka. In: Hausner Gábor (szerk.): *Zrínyi-album*. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum – Zrínyi Kiadó, Budapest, 2016. 108–173.
- Kéry 1989.** Kéry János gyászbeszéde Zrínyi Miklós temetésén, 1664. december 21-én. Ford. Borián Elréd. In: *Zrínyi-dolgozatok*. VI. ELTE BTK, Budapest, 1989. 292–325.
- Klaniczay 1964.** Klaniczay Tibor: *Zrínyi Miklós*. Akadémiai, Budapest, 1964².
- Klaniczay 1991.** Klaniczay Tibor (szerk.): *A Bibliotheca Zriniana története és állománya*. Argumentum – Zrínyi Kiadó, Budapest, 1991.
- Knapp 2003.** Knapp Éva: *Irodalmi emblematika Magyarországon a XVI–XVIII. században. Tanulmány a szimbolikus ábrázolásmód történetéhez*. Universitas Könyvkiadó, Budapest, 2003. (Historia Litteraria, 14.)
- Knapp–Tüskés 1996.** Knapp Éva – Tüskés Gábor: Emblémaelméletek Magyarországon a XVI–XVIII. században. In: Jankovits László – Kecskeméti Gábor (szerk.): *Neolatin irodalom Európában és Magyarországon*. Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs, 1996. 171–187.
- Molnár 2008.** Molnár Antal: *A bátai apátság és népei a török korban*. METEM, Budapest, 2008. (METEM könyvek, 56.)
- Monostori 2020.** Monostori Tibor: Az aranykori spanyol és a magyarországi irodalom: egy új európai paradigma. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 124. (2020) 4. 417–451.

- Moró 1664.** [Moró Ignác István]: *Bustum lamentabile afflictæ gentis Hungaricæ*. Typis Matthæi Cosmerovii, Viennæ, 1664. https://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ169053606 (a letöltés időpontja: 2023. augusztus 14.)
- Pálffy 2010.** Pálffy Géza: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. MTA TTI, Budapest, 2010. (História könyvtár. Monográfiák, 27.)
- Pálffy 2016.** Pálffy Géza: *Zrínyi Miklós nagy napja. Az 1663–1664. évi török háború egyik meghatározó eseménye: a vati hadimustra 1663. szeptember 17-én*. MTA BTK TTI – Jókai Mór Városi Könyvtár, Budapest–Pápa, 2016.
- Palmer 1635.** Palmer, Thomas: *Bristolls Military Garden. A Sermon preached unto the Worthy Company of Practisers*. Imprinted by Felix Kynngston, London, 1635.
- Perjés 2002.** Perjés Géza: *Zrínyi Miklós és kora*. Osiris, Budapest, 2002².
- Restás 2021.** Restás Attila: „Ex utroque miles” – Zrínyi Miklós utolsó képének felirata? In: Fogarassy Zoltán – Mészáros Kálmán – Török Péter (szerk.): *„Az ifjak tanítása oly nagy jó.” Tanulmányok Kovács Ágnes tiszteletére*. DE Történelmi és Néprajzi Doktori Iskolája, Debrecen, 2021. 381–397.
- Rimely 1880.** Rimely, Carolus: *Capitulum insignis Ecclesie collegiatae Posoniensis ad S. Martinum ep. olim SS. Salvatorem*. Typis Caroly Angermayer, Posonii, 1880.
- R. Várkonyi 2010.** R. Várkonyi Ágnes: Európa Zrínyije. In: R. Várkonyi Ágnes: *Európa Zrínyije*. Argumentum, Budapest, 2010. 229–268.
- Salamon 1886.** Salamon Ferenc: Halotti beszéd gróf Zrínyi Miklós fölött 1664-ben. *Budapesti Szemle*, 47. (1886), 404–422.
- Szárász 2012.** Szárász Orsolya: A kereszténység védőbástyája. *Studia Litteraria*, 51. (2012) 1–2. 51–67. <https://doi.org/10.37415/studia/2012/51/4001>
- Széchy 1902.** Széchy Károly: *Gróf Zrínyi Miklós 1620–1664*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1902. (Magyar történelmi életrajzok)
- Szinnyei 1903.** Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. IX. Hornyánszky, Budapest, 1903.
- Szörényi 2017.** Szörényi László: Zrínyi Miklós és Maffeo Barberini, azaz VIII. Orbán pápa költeményei. In: Bene Sándor – Fodor Pál – Hausner Gábor –

- Padányi József (szerk.): *Határok fölött. Tanulmányok a költő, katona, államférfi Zrínyi Miklósról*. MTA BTK, Budapest, 2017. 449–459.
- Tusor 2015.** Tusor Péter: A primás, a bán és a bécsi udvar (1663–1664). *Történelmi Szemle*, 57. (2015) 2. 219–249.
- Tusor 2017.** Tusor Péter: Lippay primás követutasítása Zrínyi érdekében (1664. augusztus 16.) In: Bene Sándor – Fodor Pál – Hausner Gábor – Padányi József (szerk.): *Határok fölött. Tanulmányok a költő, katona, államférfi Zrínyi Miklósról*. MTA BTK, Budapest, 2017. 123–137.
- Tusor 2022.** Tusor Péter: „Et a pensare al successore in caso.” Szelepchény György és a rendi szervezkedés (Egy nunciusi jelentés forrásértéke). *Levéltári Szemle*, 92. (2022) 39–102.
- Tüskés 2015.** Tüskés Gábor: A szigetvári és a költő Zrínyi Miklós képi ábrázolásai. In: Tüskés Gábor – Knapp Éva: *A Fortunatustól a Törökországi levelekig. Válogatott tanulmányok*. Universitas Könyvkiadó – MTA BTK ITI, Budapest, 2015. 215–252. (Historia Litteraria, 32.)
- Varga 1977.** Régi magyar költők tára: XVII. század: 9. *A két Rákóczi György korának költészete (1630–1660)*. S. a. r. Varga Imre, Akadémiai, Budapest, 1977. (RMKT XVII/9)
- Varga 1981.** Régi Magyar költők tára: XVII. század: 10. *Az 1660-as évek költészete (1661–1671)*. S. a. r. Varga Imre, Akadémiai, Budapest, 1981. (RMKT XVII/10)
- Varga 2016.** Varga Szabolcs: *Leónidasz a végeken. Zrínyi Mikós (1508–1566)*. Kronosz Kiadó – Magyar Történelmi Társulat, Pécs–Budapest, 2016.
- Viskolcz 2008.** Viskolcz Noémi: Matthaueus Cosmerovius, a magyarok nyomdászja a 17. századi Bécsben. In: Monok István – Nyerges Judit (szerk.): *A MOKKA-R Egyesület 2007. december 17-I felolvasóülésének anyaga*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2008. 7–26.
- Vitnyédy 1871.** Vitnyédy István levelei 1652–1664: Adalékul a XVII. század politikai és erkölcstörténetéhez. Közli Fabó András. *Magyar Történelmi Társ.*, 15. (1871) 1–272.
- Wix 2008.** Wix Györgyné: *Régi magyarországi szerzők: 1. A kezdetektől 1700-ig*. Szerk. és befej. P. Vásárhelyi Judit, a szerk. munkatársai Kis Elemérné – Kovács Zsuzsanna, OSzK, Budapest, 2008.

Zelliger 1893. Zelliger Alajos: *Egyházi írók csarnoka: Esztergom-főegyház-megyei papság irodalmi munkássága.* Esztergom, 1893.

Zrínyi 1997. *Zrínyi Miklós válogatott levelei.* Vál., a szöveget gondozta, jegyz.: Bene Sándor – Hausner Gábor, Balassi Kiadó, Budapest, 1997. (Régi Magyar Könyvtár. Források, 6.)

Zrínyi 2004. *Zrínyi Miklós prózai munkái.* S. a. r.: Kulcsár Péter, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004. (Zrínyi Miklós összes művei)

SASHALMI-FEKETE TAMÁS

A KARDHOZ KAPCSOLÓDÓ ESZMÉK ÉS RÍTUSOK A KÖZÉPKORI ÉS KORA ÚJKORI MAGYARORSZÁGON, KÜLÖNÖSKÉPPEN ERDÉLYBEN ÉS SZÉKELYFÖLDÖN

KIVONAT: A kard nemcsak fegyver a középkorban, hanem státuszszimbólum, a felsőbb társadalmi réteghez tartozás jelképe, de akár a kiválasztottság jelzője is volt. Európában széles körben ismert Artúr király legendája, amelyben egy kőből kihúzott kard teszi királlyá az ifjút, a magyar–hun hagyomány szerint pedig Attila megkapta az Isten kardját. Az utóbbi évtized külföldi és hazai kutatásai megismertették a szkíta, hun, szarmata–jazig és alán kardkultusz jellegzetességeit és kulturális hatását az európai népekre. A kard hatalmi jelkép, melynek már a megjelenése, birtoklása is tekintélyt adott gazdájának. Vajon miként gondolkodhattak a középkori Magyar Királyság területén élők a kardról, milyen vallásos képzetek tartoztak hozzá? Milyen rítusok és szokások tartoztak ezen fegyverhez a középkori Erdély területén élő székelyek, szászok között? A tanulmány célja bemutatni azon eszméket, szertartásokat, szokásokat, amelyek meghatározó elemei voltak a korabeli hitvilágnak és a katonai hagyományoknak.

KULCSSZAVAK: kardkultusz, kardrítus, kőbe zárt kard, szászok, székelyek, véres kard, eskütétel

TAMÁS SASHALMI-FEKETE

IDEAS AND RITUALS RELATED TO THE SWORD IN MEDIEVAL AND EARLY MODERN PERIOD HUNGARY, ESPECIALLY IN TRANSYLVANIA AND SZEKLERLAND

ABSTRACT: Swords were not only weapons in the Middle Ages, but also status symbols, symbols of belonging to the upper social strata, and even signs of being chosen. The legend of King Arthur, in which a sword drawn from a stone makes the young man king, is widely known in Europe, and the Hungarian-Hun tradition says that Attila received the sword of God. Over the last decade, research abroad and in Europe has revealed the characteristics and cultural impact of the Scythian, Hun, Sarmatian-lazyge and Alanian sword cults on European peoples. The sword is a symbol of power, whose mere appearance and possession conferred authority on its owner. How did the people of the Kingdom of Hungary in the Middle Ages think about the sword, and what religious images did they associate with it? What rituals and customs were associated with this weapon among the Szekler and Saxon peoples of medieval Transylvania? The aim of this study is to present the ideas, rituals and customs that were the determining elements of the religious and military traditions of the period.

KEYWORDS: sword cult, sword rite, sword locked in stone, Saxons, Szeklers, bloody sword, oath-taking

A kard a legismertebb és legnépszerűbb fegyver, amit a laikusok ma is ismernek. Evidenciának tűnhet, hogy a lovagok ezzel a fegyverrel harcoltak, ugyanezen eszköz pedig az ünnepek része, a lovaggá avatás vagy a királyok koronázási szertartásain szimbolikus szerepet kapott. Fegyverként élet és halál ura, a kard pusztája megjelenése erőt sugallt, birtoklása hordozójának a társadalomban betöltött kiemelkedő és szabad státuszát mutatta.

A középkori Magyarország számos emléket őriz írott forrásaiban, régészeti leleteiben és néphagyományában a kardokhoz fűződő rítusokról, szokásokról és sajátos eszmékről. Vajon miként gondolkodtak a középkori Magyar Királyság területén élők a kardról? Milyen képzetek tartoztak hozzá? Milyen szerepe volt az ítélezésekben, a hadseregek irányításában és a középkori eskütetelekben? Milyen szerepet töltött be a kard a territóriumok kijelölésének aktusában? Milyen emlékeket őriznek ezekkel kapcsolatban a székelyek és szászok? Jelen tanulmány célja megválaszolni e kérdéseket és egybefűzni a kardhoz fűződő forrásokat, eszméket, szertartásokat, amelyek szélesebb ismertségnek örvendtek a középkori Magyarországon, és meghatározó elemei voltak hitvilágunknak és a katonai hagyományoknak.

Kard és lélek

A középkori ember mentalitását áthatja a vallás, az évezredek hagyományok, a néphez fűződő mondák és legendák sajátos, semmihez sem fogható varázslatos ereje. Az emberi élet feladata sorsunk beteljesítése és elviekben egy magasabb rendű lét elérése. A középkori ember számára az üdvözülés volt a hön áhított cél, és ehhez a törvények betartása volt a legkívánatosabb. Krisztus igaz követőjeként a szentek példáin keresztül emelkedhetett fel az igazak közé. A mindennapi élet szerves része volt a hit megélése, amihez hathatós segítséget nemcsak papjai, hanem az egyházi év ünnepekori vagy éppen a saját templomának díszítményei is adhattak. Hiszen a templomkapuk faragványai vagy éppen az Isten háza falképekkel voltak díszítve, melyek az elmélyülésre és a szellemi felfrissülésre adtak lehetőséget. A kard is fontos eleme a középkori keresztény szimbolikának és biblikus tanításoknak, a lélek erejét jelképezi, ugyanakkor a

szellemi küzdelem, a felemelkedés és a végső győzelem (ítélet) szimbólumává lett. Ezek megnyilvánulásait főként székelyföldi és szászöldi példákon keresztül tekintjük át.

Az apostolok közül Szent Pál és Szent Péter az egyház alapkövei, akiknek személyisége harcias, hite a végsőkig kitartó és meg nem alkuvó. Kezükben gyakorta könyvvel és karddal ábrázolják őket, mely egyrészt a krisztusi tanítások hordozóiként, másrészt harcos térítőként mutatja őket. Falképeken gyakorta együtt ábrázolták őket, alakjukat jól látható helyeken, gyakran a templomok kapubejáratánál helyezték el Erdélyben. Csíkdelnén¹ a déli kapuzat felett a külső falazaton, Csíkrákoson² a torony déli külső falán, Oklándon³ és Küküllőalmáson⁴ a déli belső hajófalán, Marosszentannán⁵ a szentély keleti falán hirdették az evangélium dicsőségét. Az apostolok kezében látható kard valójában a lelkekért való küzdelmet jelképezte.⁶ E tanítás szerint az Isten fegyverzete között megtalálható a kard is: „Az idvesség sisakját is felvegyétek és a Léleknek kardját, amely az Isten beszéde.”⁷ A kard tehát a teremtő igét, a *Logoszt* és így egyúttal Krisztust jelképezi. A freskókon is megtalálhatjuk e szoros kapcsolat ikonográfiáját, az ún. *Maiestas Domini* ábrázolásmódot, hiszen a mandorlában⁸ trónoló Krisztust gyakran ábrázolják kardokkal. Ilyenre példát Segesvár hegyi templomában láthatunk. Bögöz erődtemplomában az északi hajófalán⁹ és Medgyes városában, a Szent Margit templom északi hajófalán egy erősen kifejező képet találhatunk, mert utóbbi falképeken a Megváltó szájából áramlanak ki a kardok,¹⁰ amely így a Szentírás tanításait és az ún. *Pantokrátor*, azaz mindenható és ítélkező Krisztus hatalmát testesíti meg. A *Jelenések könyve* szerint a végítéletkor: „Vala pedig a jobb kezében hét csillag;

1 Jékely-Lángi 2008, 44–45.

2 A feltárt falképeket saját terepbejárással 2020. november 13-án tekintetem meg.

3 A feltárt és nemrég felújított falképeket saját terepbejárással legutóbb 2023. június 4-én tekintetem meg.

4 Jékely-Lángi 2008, 162., 164., 167.

5 Jékely-Lángi 2008, 214., 226.

6 Ef 6,10–17.

7 Ef 6,17.

8 Mandula formájú dicsfény, mely a Krisztus Király körül látható.

9 Saját, többszöri terepbejárások által. Udvarhelyi 2018, 157.

10 Pinter 1999, 45.

és a szájából kétélű éles kard jó vala ki; és az ő orczája, mint a nap a mikor fénylik az ő erejében.”¹¹ Később, szintén a *Jelenések könyvében* pedig ekképpen szól Krisztus: „Térj meg; ha pedig nem, ellened megyek hamar, és vívok azok ellen számnak kardjával.”¹² Ezen ábrázolás közismertebb magyarországi példáját a vele-méri Szentháromság-templom falképein, a szentélybejárat diadalívének középső falszakaszán találhatjuk meg.¹³

A kard és lélek kapcsolatára egy másik közkedvelt ábrázolás, Szent Mihály arkangyal és a lélek megmérettetésének pillanata. Mihály arkangyal alakja a kereszténység és a magyar, székely ember számára a reménységet, az örök életbe vetett hitet és a küzdeni akarást jelképezte, harcot a kísértések, a bennünk élő gonosz ellenében, s képességet a szellemi megújulásra. Szent Mihály a négy arkangyal egyike, kiket Dániel próféta megnevez könyvében, s a *Jelenések könyve* szerint az utolsó ítélet idején is fontos szerepet kap, az égi seregeket vezeti majd a végső összecsapásban.¹⁴ Művészi ábrázolásokon a mennyei seregek vezéréként páncélt visel, kezében kardot vagy lándzsát¹⁵ tart. Az életből a halál kapujába lépő ember kísérője is Szent Mihály, testünk koporsóba tétele után úgymond Szent Mihály lován vagy szekeren távozunk a földi világból. Ezért gyakorta ábrázolják falképeken karddal és mérleggel a kezében, amely a halálunk után bekövetkező lelki folyamatokat jelenti: a másvilágra való átlépést, tetteink megmérettetését és a mennyei ítélszék döntését felettünk. A kard nemcsak a túlvilági hatalmat jelképezi, hanem magát a Törvényt és az igazságos Ítéletet (esetlegesen a büntetést), mely figyelmeztet az életünkben elkövetett bűnökre és annak következményeire. A vallásos ember gondolkodásmódjában a földi élet végeszakadtával ugyanis nem zárul le a létezés, csupán a testiség szűnik meg. Az ókorból származó,¹⁶ a lélek megmérette-

11 Jel 1,16.

12 Jel 2,16.

13 Kovács–Pap 2008, 27–28.

14 Jel 12,7–12.

15 Lándzsával ábrázolták Székelyderzs 1419-re datált középkori falképén, illetve Almakerék szárnyasoltárán. Derzsre lásd: Sashalmi-Fekete 2020, 15., 18.

16 Legismertebb ókori előképe Egyiptom több ezer éves szellemi örökségében fedezhető fel. A lélek megmérettetése és a tagadó vallomások elmondása után a kozmikus mérlegre teszik az Íb-szívet, tetteink summázatát a Törvény és Igazság kettős csarnokában. Lásd: Egyiptomi halottaskönyv 2002, 146–159.; Kákosy 2002, 352–353.

tésének ekképpen ábrázolt és jól ismert szimbolikája a keresztény kultúrkör szer-
ves részévé vált. Tarpa (Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegye) gótikus templomának
freskóján egy kis templomtornyocska,¹⁷ Mohos (Felvidék) és Székelyderzs közép-
kori falképén pedig egy fiatal leány jelképezi a lelket a mérleg serpenyőjében,¹⁸
utóbbi falkép immár 604 éve üzeni a szellem megmértetését és győzelmét a kí-
sértések felett.

Az *Érdy-kódex* felemelő szavakkal foglalja össze a Mihály arkangyalhoz kap-
csolódó, korabeli keresztény túlvilághitét: „Ő tisztí az hogy mikoron ez világi em-
berek kimúlnak, mindennek megméri jó és gonosz téteményét az isteni igazság-
nak mértékében. Az jókat viszi Istennek eleiben, félbe valókat Purgatóriumba, a
meghulltakat (megesettek) az erek tízre, kinek kezdeti akkoron vagyon, de vége
soha nincsen... minden lelköt ő vészen ki testéből halálának idein [...] Az bódog
lélök őmiatta vitetik mennyeknek szent országra és beiktatik az Szízanya Máriá-
nak színe eleiben [...] és onnan Szentháromságnak eleiben, hol ott megáldatik és
megérdemeztetik, és érdeme szerént való karban állatják [...] ő lészen, ki az halot-
takat fölserkenti földnek mohából az utolsó ítéletnek idein [...]”¹⁹

Az *ars bene moriendi*, azaz a jó halál elérésének középkori képzete a keresz-
tény ember egyik legfontosabb életcélja volt.²⁰ A bűnök bocsánatára, a kegyelmi
kiválasztásra és a lelkek megmentésére kért imádságban Szűz Mária neve után
„Boldog Mihály arkangyalt” nevezi meg közbenjáró segítségnek az egyik leg-
régibb magyar nyelvemlékünk, a *Halotti beszéd és könyörgés*.

Számos csillagászati és asztrológiai képzet társult az arkangyalhoz. A tavaszi és
nyári égbolton uralkodó Göncölszekér a néphagyomány szerint Szent Mihály sze-
kere, a Tejút pedig annak útja, melybe a megholt lelkek távoznak. A lélek megmé-
rettetésének motívuma, azaz Szent Mihály karddal és mérleggel való ábrázolása
megjelenik a Kolozs megyei Magyarpalatka templomában, a szentélyt elválasz-
tó diadalív déli pillérének oldalán.²¹ Magyarországon a Szabolcs-Szatmár-Bereg

17 Jékely–Lángi 2009, 421.

18 Sashalmi-Fekete 2020, 15., 18.

19 Érdy-kódex, Dicsőséges Szent Mihál arkangyalnak innepéről.

20 Az *ars moriendi*ről lásd Kovács 2010, 1–23.

21 Jékely–Lángi 2008, 184., 188.

vármegyei Ófehértó templomának diadalívén,²² a felvidéki Kassán a Szent Mihály-kápolna északkeleti szentélyfalán²³ ugyanezen koncepció jelenik meg. Jóllehet az első két freskó töredékesen maradt fenn, a kassai egy része elkopott, az attribútumok, mint a kard, a mérleg a súlyokkal és a lelket lehúzó ördögi alakokkal jól kivehető.

Összefoglalva a kard Krisztus evangéliumának, a lélek üdvözüléséért vívott küzdelemnek és mennyei ítélkezéseknek szimbóluma, mely elevenen élt a mindennapi hitvilág elemeiben. Nem pusztán fegyverként tekintettek reá, hanem szellemi erőként, a gonosz elleni harcokban a mennyei seregek eszközeként. A földi világban (mikrokozmosz) azonban a világi hatalom különféle kivetüléseként fog megjelenni, amely mintegy tükörképe lesz az égi törvényeknek (makrokozmosz) és azok betartatásának.

1. kép. Szent Mihály kardos alakja a lélek megmértetése közben

Forrás: Kálmán Flóra tulajdona

22 Jékely-Lángi 2009, 311., 323.

23 Jékely-Lángi 2009, 110–111., 130–131.

Élet és halál ura a kard: világi ítélezések

A kard kiemelt szerepét jól mutatja, hogy már I. Szent István király törvényeiben megjelennek a hozzá kapcsolódó külön intézkedések. A bibliai tanítást idéző mondatok²⁴ I. István király ellenfeleinek megtörése után a belső társadalmi rend fenntartása érdekében²⁵ készülhettek: „Hogy a szilárd és makulátlan béke minden körülmények között megmaradjon a születésre nézve nagyobbak és a kisebbek között, bármilyen helyzetűek is legyenek, teljesen megtiltjuk, hogy bárki kardot rántsón valaki sérelmére. Amit ha valaki ezután vakmerősége ösztönzésére megkísérelne, ugyanazzal a karddal veszejtsék el.”²⁶ Fontos megjegyezni, hogy ez a szövegváltozat csak a XII. századi *Admonti kódex*ben maradt fenn. A II. törvénykönyv 46–49. fejezetei viszont több szövegváltozatban megőrizték a mózesi törvények „szemet szemért” elvén alapuló előírásait: „Ha valaki karddal embert öl, ugyanazon kard által vesszék el.”²⁷ Az Árpád-korban tehát a karddal történt gyilkosságért halálbüntetés járt, amelynek jogi indoklása még a XVI. század elején Werbőczy *Tripartitum*jában is részletesen kifejtve megtalálható: „[...] mert arról, a ki mást kivont karddal megtámad, legott eleve felteszszük, hogy azt vagy meg akarja ölni vagy halálos sebeket akar rajta ejteni.”²⁸ A mózesi elv szerint Szent István törvénye a csonkításért ugyanazon testrészt elvesztését irányozza elő II. törvénykönyvének 47. fejezetében. Más szövegvariánsban a kardrántásért már nem jár halálbüntetés, de meg kell váltania magát, az elmaradt gyilkosság után is köteles ún. vérdíjat fizetni.²⁹ Szent László idejére a kard által elkövetett gyilkosság esetén az ítélet után tömlöcbe záratással (kis vagyon esetén szabadságának elvesztésével is) és vagyonának felosztásával bűnhődött a gyilkos. A há-

24 A Máté evangéliuma 26. fejezete számol be Jézus elfogatásáról, ahol az őt kísérő tanítványok közül kardot ránt valaki védelmére. E résznél hangzik el a híres mondat: „Tedd vissza hüvelyébe kardodat! Aki kardot ragad, az kard által vész el.” Mt 26,52 (katolikus bibliafordítás szerint).

25 Egyben megakadályozandó egy esetleges lázadás.

26 Szent István I. törvénykönyv 16. capitulum (fejezet).

27 Szent István II. törvénykönyv 46. fejezet.

28 Werbőczy III. könyv 20. cím, 21. cím

29 Szent István I. törvénykönyv 16. fejezete rendelkezik az egységes vérdíjról, amely gyilkosság esetén egységesen 110 aranypénz, kardrántásért 55 aranypénz.

rom részre osztott vagyon kétharmadával kártalanították a megölt személy hozzátartozóit, egyharmad része maradt csak meg a gyilkos feleségének és fiainak.³⁰

A kard ítélezésekben való szimbolikus szerepét fellelhetjük a privilégiumokban is. Korábban a vármegyék élén álló ispánok, később egyes szabad királyi városok és nemesek számára adományozott pallosjog (*ius gladii*)³¹ elnevezése a törvény által felruházott független bírói hatalomra utal. A korábban csak a megyésispán joghatósága alá tartozó kiváltságot az Anjouk terjesztik ki.³² A szabad királyi városok bíróválasztása után a hóhérpallost a megválasztott tisztségviselő előtt vitték az ünnepi menetben. E demonstráció a saját territóriumon belüli joghatóságot jelképezte, amely azonban csak kisebb bűncselekmények feletti ítélezést jelentett. A városok territoriális joghatóságát jól érzékelteti, és a nemesekkel szembeni korlátozott jogait a XVI. századra jellemző részleteket Werbőczy munkájában is találhatunk.³³

A hóhérpallos, azaz nagyméretű kard tehát a kivégzések eszköze lett, Luxemburgi Zsigmond alatt már hatvanöt lefejezéses esetet jegyeztek fel.³⁴ A kard általi lefejezést (*decapitatione*) és bizonyos ügyekben párviadalt kötelezően rendelhetette el az ispán vagy a bíróság, ilyenek a hűtlenség, felségárulás, pénzhamisítás, gyilkosság.³⁵ Felségárulási perbe és fő- és jószágvesztésre még székely előkelők is kerülhettek, ilyen volt Bögözi Ferenc esete, akinek 1529-ben lefejezett holttestét Bögözben 2013-ban meg is találták.³⁶ A székely jogrend szerint³⁷ a későbbiekben részletezett hadi kötelezettség elmulasztása esetén is fejjel és jószágvesztés járt (meg kellett jelenni az évenkénti hadiszemlén, a *lustrán*, és hadba hívás alkalmával).³⁸ A székely hadnagyok – a székébírákkal, majd később a királybíróval együtt³⁹ – bírták tehát a XV. században a pallosjogot.

30 Szent László király II. törvénykönyvének 8. fejezete rendelkezik erről.

31 Kiténő áttekintést nyújt a pallosjogra nézve Gliga 2015, 59–82.

32 A pallosjoggal rendelkező személyekre pontos listát és kiténő áttekintést nyújt Gliga 2015, 77–78.

33 Werbőczy III. 20. czím.

34 Gliga 2015, 74.

35 *Istenítéleti párviadatok* elrendelésére Borosy 1986, 236.

36 Nyárádi 2016, 31.

37 Werbőczy III. 4. czím.

38 SzO. I. 198., SzO. III. 511. Szádeczky 1927, 65.

39 Szádeczky 1927, 40–46.

Különös jogi eljárásként kell tekintenünk az ún. *istenítéleti párviadalokra*, melynek többségét karddal folytatták le. Az egy-egy elleni párviadalok sorsszerű kimenetelének gondolata az ókori hagyományokra tekint vissza,⁴⁰ amely szokásrend a középkorban sokáig népszerű maradt.⁴¹ Akkor kerülhetett sor e sajátos fegyveres küzdelmekre, amikor a perlekedő felek nem tudtak megegyezni. Az egyik legkorábbi magyarországi említése az Aranybulla 12. cikkében őrződött meg: „A megholtak feleségét, azokét, akik bírói ítélettel halálra ítéltettek, vagy párbajban elestek, vagy bármilyen okból haltak meg, csalárd módon ne fosszák meg hitbérüktől.”⁴² Erdélyben a szász városok közül a *szebeni számadáskönyvek* adnak hírt arról, hogy eskü megóvása, birtokpercek és örökösödési viták esetén alkalmazták az istenítéleti párviadalokat.⁴³

Magyarországon előre meghatározták, hogy lóháton vagy gyalogosan folyják le a küzdelem, amely a király, a nádor, a vajda, az országbíró, a városi bíró vagy más előkelők jelenlétében történt az előre kijelölt, erre alkalmas és erre rendszeresített bajvívó helyeken. Az előírások szerinti lovagi fegyverzetben leggyakrabban természetesen kardokat alkalmaztak. Több olyan hűtlenségi esetet is ismerünk, amikor egy szál ingben és egy karddal kellett vívniuk, ezt nevezték „meztelen” párbajnak.⁴⁴ A perdöntő párviadalokban a nők, az idősek, a gyermekek, a papok és a XIII. századtól a zsidók általában nem vettek részt, azonban maguk személye helyett egy bajnokot, bajvívót (*pugil*) állíthattak.⁴⁵ Amennyiben mégis nő vívott férfival, a férfiút övig gödörbe állították. Ez utóbbi kivételes alkalmakat egyes XV. századi itáliai és német vívókódexek is megörökítették, a párviadalokban alkalmazott főként kardforgatási technikákat kisebb magyarázó szövegekkel kísérték, ezek közül kiemelkedik Fiore dei Liberi⁴⁶ és Hans Tal-

40 Pinter 1999, 48. Gondoljunk az antik örökségből az ismertebb Iliászra vagy a bibliai történetek közül Dávid és Góliát történetére. Az ókori civilizációk közül a sumér-akkád ékírásos eposzokban fennmaradt a híres párviadal, Gilgames és Enkidu epikus küzdelme.

41 Elterjedésére nézve kiváló összefoglalás: Borosy 1986, 231–232. A hozzá fűződő legismertebb magyar példa erre Botond mondája, aki a görög (bizánci) óriással küzdött meg.

42 Aranybulla 1222. 12. cikkulusa. Nagy 1995, 179.

43 Pinter 1999, 48.

44 Borosy 1986, 238.

45 Borosy 1986, 234., 237.

46 Fiore dei Liberi 1421.

hoffer munkája.⁴⁷ A *pugiloknak*, azaz bajvívóknak harci tudományát őrzik ezek a vívókódexek, nekik bizonyosan rendszeresen gyakorolniuk kellett kardforgató tudományukat.⁴⁸ Társadalmi felemelkedésükre, akár birtokszerzésre vagy nemesség elnyerésére számos magyarországi példa utal.⁴⁹

A kard használata tehát törvényekkel és szokásjoggal szabályozott, tulajdonosának jól meg kellett gondolnia, mikor, milyen körülmények között akarta vélt sérelmeiért kardját hüvelyéből kirántani. Ugyanakkor birtoklása kifejezte viselője rangját, társadalmi státuszát, a kard pusztta megjelenése erőt sugárzott és vagyont sejtetett. Egy kard értéke változó volt, egy időszakban hús ökör értékével ért fel és csak a XV. századra lett elérhetőbb a gyártási folyamatok felgyorsulása okán. A világi ítélezések állandó kellékévé vált, annak felmutatása a hatalmat gyakorlók és végrehajtók, azaz a teljesen szabad emberek és nemesek kiváltsága volt.

2. kép. Istenítéleti párviadal Hans Talhoffer vívókódexéből (1467)

Forrás: *Talhoffers Kunstbuch aus dem Jahre 1467. Gerichtliche und andere zwickampfe darstellend.* Gustav Hergell, Prága, 1887.

47 Talhoffer 1467.

48 Borosy 1986, 248.

49 Borosy 1986, 248–249.

A véres kard mint az eskü szimbóluma és a hadba hívás jele

A magyar középkori források közül a Werbőczy János *Tripartitum* című műve tartalmazza a régi szokások summázatát. 1514-ben még élt annak emlékezete, hogy a magyar hadakat véres karddal, vagy véres törrel és tűzgyújtással hívták össze. Az első könyv 3. cím 2. törvénycikkelyétől kezdve ekképpen olvasható a hunokra visszavezethető szokás: „2. § [...] amikor az egész közösséget egyenlően érdeklő dolgok merülnek fel, vagy a hadseregnek általános felkelése válnék szükségessé, akkor a hunok lakása helyén és táborában vérbe mártott tört vagy kardot hordozzanak körül és hangozzék a hirdető szó, mondván: »Istennek szava és az egész közösségnek parancsa az, hogy mindenki ezen s ezen a helyen (megnevezvén azt a helyet) fegyverrel, vagy amint teheti, a közösség tanácsának s egyszersmind parancsának meghallgatására megjelenjen.« 3. § Ezt a szokást a magyarok közt Szent István első magyar király, dicsőséges fejedelmünk és apostolunk atyjának, Géza vezérnek koráig sértetlenül fenntartották, amely szokás a hunok közül sokat örökös szolgaságra juttatott. 4. § Mert elhatározták és végezték, hogy az ily parancs áthágóit, hacsak helyes mentségét nem adják, pallossal kell kettévágni, vagy közönséges és örökös szolgaságra vetni.”⁵⁰ Werbőczy valójában Kézai Simon *Gesta Hungarorum* című történeti munkáját vette alapul, abból átvéve közli a hadba hívás szertartását.⁵¹ Kézai mellett a *Képes Krónika* szövege is megemlíti a *Torda-nembeli Kadart*,⁵² aki a hagyomány szerint a seregek főbírája és a gonosztevők ítélője volt, ez alapján „kádári véres kardnak” is nevezték,⁵³ mintegy a legfőbb ítélkezésre jogosult személy fegyverét nevezték így.

50 Werbőczy 1514, I. 3. cím 2.,3. és 4. cikkelyek.

51 Kézai 2002, 174.

52 Képes Krónika 1986, 16–18. Vö.: Oláh 1536, III. fejezet. Györffy György vélekedése szerint a Kadir kazár méltóságnév, amely személynévként fennmaradt a középkori Magyarországon. Lásd Kézai 2002, 174. lj. 399.

53 Ipolyi 1929, 267.

E szokás azonban nem szűnhetett meg valójában Géza fejedelem idején, hiszen az erdélyi hadak összehívása és a székelyek mozgósítása kapcsán több forrást is ismerünk. Bonfini krónikájában olvashatjuk a véres kard körbe hordozását, amely eseményre 1448. március 18. és március 22. között kerülhetett sor. Hunyadi János Gyulafehérvár közelében ugyanis megütközött Mezid bég seregével, azonban a heves támadások és túlerő miatt vissza kellett vonulnia. Sorainak rendezése és friss erőkkel való feltöltése rekordidő alatt mehetett végbe, mindössze négy nap alatt.⁵⁴ Megtépázott hadsorait szabad népfelkelők, szász városok zsoldosai és székelyek erősítik meg. Az országból kifelé tartó török hadat megtámadja és legyőzi, amelyhez Kamonyai Simon önfeláldozó haditette is kellett. Hunyadi páncélzatát felvette a hű vitéz és a török fő erőket ezzel lekötötte, dicső halált halt uráért. A véres kard felmutatása a történetíró szerint ekképpen történt: „Ezenközben emez a tartomány vidékein hallatlan gyorsasággal véres kardot reptet körül, faluból, városból katonát szed, a székelyeket fegyverbe szólítja, a közérdekre hivatkozva általános mozgósítással hadba hívja a falusiakat és a városiakat egyaránt.”⁵⁵

A véres karddal (*cruento ense*)⁵⁶ mellett visszatérő elem mind Werbőczynél, mind Bonfininél az általános mozgósítás (*omnes publico edicto militare imperat*)⁵⁷ kifejezése, azaz a terület katonai főparancsnokaként elrendeli a hadba gyűlést kötelező jelleggel. Ez a Werbőczynél is hangsúlyozott parancsszó miként jelenik meg a székelyek katonai feladataiban, és milyen következményekkel jár megszegése? Egy másik ismertebb forrás ismerteti ezt, a három erdélyi nemzet hadiszabályzatáról szóló, Mátyás király által megerősített 1463. évi⁵⁸ rendelet X. pontja. Ebben a székelyek régi szokásrendje köszön vissza, amely szabályozta a hadra kelés és a mozgósítás egyéb elemeit. „A hadfelkelésre való összehívásuk

54 Bonfini 1995, 333. III. tized, ötödik könyv.

55 Bonfini 1995, 333. III. tized, ötödik könyv, 45.; Bonfini 1568, 458. III. tized, V. könyv, 13–16.

56 Bonfini 1568. III. tized, V. könyv 458, 14.

57 Bonfini 1568. III. tized, V. könyv 458, 16.

58 A Mátyás-kori hadiszabályzat eredeti szövege nem maradt fenn, csak egy 1789-ben előkerült másolat, amelyet Kovacich Márton György közölt először. Terminológiai okokra hivatkozva egyesek inkább XVI. századi szövegnek vélik. A lényegyet tekintve azonban a tartalom helyességén nem változtat, lévén egyes részletei más középkori forrásokban is visszaköszönnek. Forrás: SzO. I. CLXIV. 1872, 196–199. Lásd még: Kordé 2001, 51–52.

vagy vérbe mártott karddal vagy székely ispánjuk vagy – amennyiben személye az ispánéval megegyezik – a vajda úr levelével történjen. Amikor azonban a szükség váratlan fölkelést kíván, valamennyi szék kapitánya dobokkal és száldobokkal és a Tűzhalomnak nevezett meghatározandó helyeken lévő farakások meggyújtása révén ejtse meg az összehívást, aki pedig erre nem jön el, a fejét veszítse.”⁵⁹

Több magyarázatra szoruló részletet rejt a hadiszabályzat X. pontja. Egyrészt a tűzhalomnak nevezett helyeket (*locis Tuzhalom vocatis*)⁶⁰ más forrásokban és a székely köztudatban lármafának nevezik. A székely népi emlékezet a mai napig számontartja az évezredig fennállott szokást, amely szerint a környék legmagasabb pontjain őrhelyeket építettek ki, ezeken farakást készítettek elő, amelyeket télen-nyáron szárazon kellett tartani. Ezen lármafákat meggyújtva hamarabb lehetett a vést jelezni (a környéket fellármázni), mint lovasokkal, mert láncreakció indult el, egyik őrhely a másik után megtette kötelességét, s így a székely székek⁶¹ azonnal mozgósították harcosaikat. Az ősi lármafák helyeit még az első katonai felmérés (1769–1773) térképe is megőrizte, *Allarm Hauffen* elnevezéssel (pl. Berecknél az Ojtozi-szoros irányában).⁶² Az örposztok elnevezései fennmaradtak a magyar tájelnevezésekben is, jó példa erre éppen a Székelyszáldobostól és Vargyastól északra található „*Láttó Tetteje*”,⁶³ vagy a Galambfalva, Székelyzsombor határában fekvő *Őrhegy*,⁶⁴ vagy a gypüket jelző *Gyepes* (Székelyudvarhely) elnevezések.

59 Kordé 2001, 52.

60 SzO. I. CLXIV. 1872, 196–199.

61 Pál-Antal 2012, 76–77. Széknek (latinul sedes) nevezzük a székelyek katonai közigazgatását. A XIII. században Udvarhelyszék, Csíkszék, Gyergyószék, Marósszék, Sepsí-, Orbai-, és Kézdiszék (később egyesült Háromszék néven) és Aranyósszék már létezett. Más kiváltságokkal rendelkező népeknel (kunok, szászok) is székeknek nevezték a saját közigazgatási területeiket.

62 Első Katonai Felmérés – Erdély (1769–1773) <https://maps.arcanum.com/hu/map/firstsurvey-transylvania/?layers=142&bbox=2933968.9008455803%2C5788189.499524462%2C2937191.199319227%2C5789340.832263007> (a letöltés időpontja: 2023. december 19.)

63 Az első katonai felmérésen is jól olvashatóak a megnevezések. https://hu.wikipedia.org/wiki/Sz%C3%A9kelysz%C3%A1ldobos#/media/F%C3%A1jl:Josephinische_Landaufnahme_pg210.jpg (a letöltés időpontja: 2023. december 19.)

64 Szádeczky 1927, 22.

A véres kard motívuma viszonylag ismertebb a történetkutatásban, azonban amennyire evidens az említése, annyira nincsen tisztázva maga a vér eredete.⁶⁵ A kard felmutatása mellett úgy tűnik, elmaradhatatlan rítusa a toborzásnak a vér. Vajon milyen élőlény vérébe mártották? Hadifoglyok, esetleg állatok áldozata volt szükséges ehhez? Miért ragaszkodtak ehhez az aktushoz a kereszténység felvétele után is? További források bevonásával érdemes kielemezni e szimbolikus aktust, s talán éppen a XIII. század végéig pogányként élő kunok közt találhatunk analógiát. A forrásokban is fennmaradt, katonai szolgálattal egybekötött véreskü rítusa lehet talán a megoldás. Nevezetesen arról van szó, hogy IV. Béla fia, István herceg és Erzsébet kun hercegnő 1247-ben tartott esküvőjén tíz kun előkelő hűségesküt tett a magyar királynak. Az esküszöveget megerősítendő ezt követően feláldoztak (kettévágtak) egy kutyát és azt mondták, így járjon az, ki esküjét megszegi.⁶⁶ „Ezen a lakodalmon a kunok közül tízen összejöve megesküdtek szokásuk szerint karddal kettévágott kutyára, hogy a magyarok földjét meg fogják védelmezni, úgy mint a király hívei, a tatárok és barbár népek ellen.”⁶⁷ Joinville leírásában⁶⁸ a bizánciak, a francia lovagok és az al-dunai kunok között ugyanezen eskütétel zajlott le 1239-ben. A magyar vérszerződéshez hasonlóan vérüket egy ezüstserlegbe csorgatták, és borral, vízzel keverve megitták azt, majd egy szabadon engedett kutyát karddal összekaszaboltak, mondván, így vesszen el az, aki a másik felet megcsalja.⁶⁹ Érdekes tény, hogy a keresztény fél (bizánci, francia) minden vonakodás nélkül szintúgy megtette, és aktív részese volt a szertartásnak. Ebből kiindulva és ismerve több megmaradt pogány szokást a székelyeknél,⁷⁰ nem lepődnénk meg, ha a magyar vérszerződéshez hasonlatos rítus egyben a véres kard általi hadba hívás ceremóniáját is rejtené,

65 Nagy Géza *A skythák* című akadémiai székfoglaló értekezésében olvashatunk a magyar szempontból tanulságos szkíta szövetség kötéséről, melyben a magyar vérszerződéshez hasonlóan a saját vérüket csorgatták egy borral telt agyagedénybe, majd mielőtt ittak volna belőle, belemártották fegyvereiket, köztük a kardot is! Nagy 1909, 18.

66 Pálóczi-Horváth 2004, 18.

67 IV. Béla 1247/1248.

68 Közlése Gombos 1937–38, II. 1230–1231.

69 Györffy 1990, 264.

70 Ilyenek pl. a magaslatokon földbe-sziklába döfött kardok jelenléte, a 16. századig fennmaradt leányrablás szokása, vagy a fák és kutak mellett áldozás.

hiszen mindegyik esetben katonai esküt tettek le a kunok. Kézai Simon krónikájának szövege alapján és Werbőczy *Tripartitum*jában foglaltak szerint, aki a hadba hívás parancsának nem tett eleget, azt pallossal (karddal) kettévágták, hasonlóan, mint a fentebbi kun eskü kutyáját. Arra konkrét bizonyíték ugyan nincsen, hogy a magyar és székely hadba hívás során szintén kutyát áldoztak volna a vérbe mártáshoz,⁷¹ azonban az eb a hűség szimbóluma volt, a „nemesi kutyabőr” pedig a nemesi címereslevelek népnyelvben megőrzött kifejezése. Feltételezhető tehát az állat szerepe a kunok esküjében és hadba hívás rítusában tapasztalt módon, amelyet egy bajor püspökök által 900-ban írt, IX. János pápához küldött levelük is megerősít: „[...] egy értelemben a magyarokkal megszegették volna a katolikus hitet és kutyára, vagy farkasra s más iszonyatos és pogány dolgokra tettek volna esküt s kötöttek volna egyezséget.”⁷² A másik lehetséges áldozati állat az üsző, hiszen a hun–magyar hagyomány szerint Mars kardját így találta meg Attila király számára egy pásztor.⁷³ Valószínűleg nem volt szükséges és a keresztény ember számára ildomos holmi pogány állatáldozat, így csak az állaton ejtett sebet (talán éppen a lábon) lehet feltételezni, a források is rendre vérrel permetezett vagy bekent kardot (*arma sanguine tincta sive ueru sanguineum more antiquorum*) írnak.⁷⁴

Meg kell említeni a hadba vonulás és háborús készülődés egy sajátos székelyföldi hagyományát. Pontosabban annak csak régészeti nyomait lelhetjük fel, Felsőboldogfalva középkori templomának régi, déli kapuzatán.⁷⁵ A kapu jobb oszlopának alsó felén láthatóak ugyanis *kardfenés* nyomai. A régebbi, Árpád-kori bejárat eme részletén jól kivehető, hogy rendszeresen használták e célra, a kőben több centiméternyi bevágás látható. A helyi szájhagyományt közölte velem az akkori lelkész, miszerint a hadba készülődve mise után a harcosok a templom kapujában megfenték kardjaikat. Hasonló szokást jegyeztek le szász vidéken is az örmény leszármazottak a brassói Fekete-templom kövezetéről:

71 Vö. Ipolyi 1929, 312.

72 Munkácsy 1895, 74.

73 Lásd a következő fejezetet.

74 Több változatát rögzítette Ipolyi 1929, 268.

75 Ezúton köszönöm meg Fülöp Gábornak, nyugalmazott református lelképásztornak, hogy 2009-ben felhívta rá a figyelmemet.

„A templom anyaga homokkő, pusztul, folyamatosan javítgatni, cserélni kell. A polgárok a templomba is fegyverrel jártak. Ha ellenség támadt, rohant ki mindenki a helyére, a hat kapuhoz. Az egyik bejárat két oldalán máig látszanak a kardfenések nyomai.”⁷⁶

A kard mint státuszsimbólum és a kiválasztottság jelképe

A kard nemcsak fegyver a középkori Európában, hanem státuszsimbólum, a felsőbb társadalmi réteghez tartozás eleme, de akár a kiválasztottság jelképe is volt a középkorban. Közhelyszerű életkép a középkorból az a pillanat, amelyben a dicső tettet végrehajtó fegyvernököt még a csatatéren karddal lovaggá ütik,⁷⁷ azaz felemelik korábbi pozíciójából, teljes értékű harcosává válik. A XII. századra azonban már kialakul az avatás azon ceremóniája, mikor a szertartás végén felövezik kardjával az új lovagot.⁷⁸ A kard tehát részese a felemelkedés rítusának, a vezető társadalmi rendhez tartozás szimbóluma, a szertartás keretében megerősített hűségeskü pedig az egész társadalom színe-java előtt történt. A kard tehát értékes hatalmi jelkép, melynek fizikai megjelenése és maga a birtoklása is tekintélyt adott gazdájának.

A középkor eszmeisége szerint a dicső tettek véghezvitele, az uralkodó rétegnek tetsző harci cselekedetek tehát felemelheték az arra érdemesnek tartott személyt. Azonban ismerjük a különleges karddal való kiválasztottság történeteit is, amelyben az isteni vagy magasabb rendű erők által megszentelt fegyver pusztá birtoklása vagy megszerzése által hőssé emelkedtek egyes személyek. Ezek már a valódi kiválasztottság legendái és népmondái. Gondoljunk csak az Európában széles körben ismert és népszerű Artúr-legendára, amelyben egy

⁷⁶ Wertán 2003, 77.

⁷⁷ Zombori 1988, 9–10.

⁷⁸ Zombori 1988. 11.

közből kihúzott kard teszi királlyá az ifjút,⁷⁹ majd egy másik különleges kard, az *Excalibur* – amelyet a tó úrnője ad át neki – segíti őt harcaiban, győzedelmet ad számára!⁸⁰ Artúr király legendájában, amelyet a XV. században Sir Thomas Malory foglalt össze a *Le Morte d'Arthur* című munkájában a kard erős jelképpé vált, két különböző kard jelenléte jelezte az emberek számára a háborút (*Caliburn*, később *Excaliburn*) és a békét (*Clarent* nevű kardja).⁸¹ A háborút és békét jelképező kard felmutatása – hasonlóan a magyar szokásokhoz – a Fekete Herceg alatt már Angliában is szokássá válik.⁸²

A magyar–hun hagyományban hasonló elemeket lelhetünk fel, Attila hun uralkodó megkapja ugyanis az Isten kardját.⁸³ Mind a földre szúrt kard, mind a kard általi kiválasztottság, győzhetetlenség motívuma megjelenik a hozzá fűződő ókori és humanista forrásokban. A források közül a legelső említést Attila hun uralkodó V. századi kortársa, Priszkosz Rhétor teszi. Eszerint egy pásztor észrevette, hogy egy földből kiálló kard nyájának egyik üszőjét megsebezte. Miután a földből kiásta, ajándékkul vitte Attilának, aki úgy vélte maga Mars, a hadisten kardját kapta, hogy az egész világ ura lehessen.⁸⁴ Humanista kútfőink is megörökítették e mondai hagyományt. Oláh Miklós *Athila* című művében jegyezte le a történetet, amelyben a hun uralkodó már álmában előre meglátta Mars isten fegyverzetét, majd ezen álomlátást követően egy kardot találtak katonái.⁸⁵

Antonio Bonfini *A magyar történelem tizedei* című munkájában hosszabban taglalja, s Priszkosz Rhétorhoz hasonlóan egy pásztor leli meg a csodás fegyvert. Fontos kiegészítéseket kapunk tőle, amely talán a korabeli szájhagyományt is megőrizte. Bár a humanista történetíró Attiláról szóló személyleírása valóban érzékletes és részletes, inkább a fantázia szüleményének kell tartanunk.

79 Malory Book I. Chapter V. 7–8.; Dutton 2007, 3–4.; Littleton–Malcor 2005, 163–165.; Magyar 2001, 65.

80 Malory Book I. Chapter XXV. 8–9.

81 Armstrong 84–85.

82 Armstrong 84. 8. lj.

83 Grexa 1922, 36–39.

84 Bonfini 1995, 38.

85 Oláh 1536, 39. cap. III. 14–16.

Ezért bár óvatosan kell kezelnünk e leírásokat, elgondolkodtató azon részlet, melyet nem vethetünk el egyszerűen. Eszerint e kardot hajdan a szkíta királyok őrizték, és aki birtokolta, az tarthatta meg a hatalmat. Továbbiakban pedig a kardkultusz jegyeit olvashatjuk ki: „[...] mintha valami isteni adományt kapott volna, a kardot szentséggként őrizteti, mint a rómaiak a szent pajzsot.”⁸⁶ Tehát az ókori és középkori források alapján mindenképpen korábbi nép vagy kultúra fegyverét lelhetjük meg, amely a bronzkori vagy vaskori régészeti leleteket felsorakoztató Gazdapusztai Gyula eredményei⁸⁷ alapján nem egy elvetendő részlet. Az általa csoportosított kardleletek lelőhelyeiket tekintve többségében kiemelkedő és félreeső hegyoldalak, domboldalak régészeti leletei, amelyek általában páros számban kerültek elő. Szándékosan függőlegesen állított, földbe ásott pengét is találtak Orosháza-Gyopárosfürdőn és Homoróddarócon. 1952-ben Énlaka közelében a Csókás nevű határrészen szintén ilyen pozícióban került elő egy ókori kard, ráadásul utóbbit Attila mondájához nagyon hasonlóan egy marhapásztor lelte meg!⁸⁸ Az Attilához fűződő Isten kardja történeti monda, és a földbe szúrt kardok szokása a középkori székelyek körében tovább élt, erre utalnak a XIV–XV. században hegycsúcsokba döfött kardok leletei. Sőt, a századok körében is fellelhető egyfajta kardritus, amely az Erdélybe költözésükhöz és a territoriális esküjükhöz kapcsolódik.

A földbe szúrt kard mint a századok territoriális kardesküje

A kőbe zárt kard vagy földbe szúrt kard szimbolikája szkíta, illetve szarmata-alán kapcsolatokra vezethető vissza, amelynek európai elterjedése ismeretes a nyugati szakirodalomban⁸⁹ és a magyar kutatásokban is.⁹⁰ Hasonló isteni ere-

86 Bonfini 1995, 38.

87 Gazdapusztai 1959.

88 Makkay 1995, 15.

89 Littleton–Malcor 2005, 163–179.

90 Grexa 1922, 36–49., Gazdapusztai 1959, 17–18.; Makkay 1995, 18–27.

detű, kiválasztott hősöknek készült kardok történeteit természetesen a világ számos pontján fellelhetjük, tehát mondhatjuk, hogy egy általánosan elterjedt mondatípusról van szó.⁹¹ Az egyes népekre jellemző sajátosságokat kell felismernünk, a földbe vagy kőbe (kő alá) rejtett kardok pontos lokalizálása és a hozzá kapcsolódó szertartások azonosítása segíthetne. A megértéshez szintén nagy segítséget a népmeséink, helyi legendáink felől kaphatunk, hiszen a földből kinövő vagy növény módra szakasztott kardok birtokosai emberfölötti hatalmakat is le tudnak győzni. A földbe szúrt kard Európában és Ázsiában egyaránt elterjedt szimbolikai rendszer, amely már a bronzkortól jelen van a Kárpát-medencében.⁹² Gazdapusztai Gyula alapos tanulmányában részletezte a rituális céllal eltemetett bronzkori kardleleteket Kárpát-medence-szerte.⁹³

A szászokhoz kapcsolódó néphagyományok között ígéretes kapcsolódásokat fedezhetünk fel a földbe szúrt karddal kapcsolatos képzetekhez. A néprajzi kutatások és szájhagyomány szerint a szászok első csoportjának érkezésekor⁹⁴ két gróf vezette őket. Amint a magyar király befogadta őket és kiváltságaikat meghagyva területeket adott nekik letelepülésükre, a hagyomány szerint esküt tettek egy domb tetején a kardjukat keresztelve és földbe szúrva. Az eskü szerint életük árán vérük ontásával is megóvják és megművelik azt a földet, amelyet ajándékba kaptak.⁹⁵ További érdekessége a dolognak, hogy a két gróf kard általi eskütétele a törzsterületük és központjuk, Nagyszeben címerébe is belekerült,⁹⁶ a kardok keresztben egymásnak lefelé fordítva vannak ábrázolva. Valószínűleg ezt a jelképet őrzi a Szeben megyei Oltszakadát 1577-ből ismert címere is, mely ugyanezen pozícióban van ábrázolva.⁹⁷ Érdekesség, hogy később a marhabélyegző jelük is őrzi majd eltorzult formában a kardok keresztbe tett jelképét⁹⁸ úgy, mint tulajdonjogot kifejező szimbólum.

91 Elterjedésére nézve jó áttekintést nyújtanak: Grexa 1922, 40–42., 46.; Ipolyi 1929, 270–272.; Gazdapusztai 1959, 18–24.; Makkay 1995.

92 Jó összefoglalása példákkal Gazdapusztai 1959, 17–26.

93 Gazdapusztai 1959, 15–17.

94 Klusch 2009, 45–52.; Udvarhelyi 2020, 31., 178.

95 Pinter 1999, 47.

96 Pinter 1999, 47.

97 Vámszer 1940, 63.

98 https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Viehbrandzeichen_01-21_Szakadat.jpg (a letöltés időpontja: 2023. december 19.)

Az 1224. november 30-án kiadott *Andreanumban* írásban rögzített újabb kiváltságolt területeik⁹⁹ két határára a szászok két fogadalmi kardot helyeztek, melyek az akkori Szászföld keleti és nyugati határtelepüléseire kerültek. A legkeletibb pontja Királyföldnek akkor Daróc volt, a legnyugatibb Szászváros. Ezzel jelképezték lényegében a kardeskü által védelmezett földjeik határát, a szász territórium kezdetét. Homoróddarócon megvolt a kard egészen 1944-ig, Szászvárosban viszont a város címerében maradt csak fenn a földbe szúrt két kard és a határák motívuma.¹⁰⁰ A daróci fogadalmi kardnak aztán a világháborúk poklában nyoma veszett.¹⁰¹ A szászok által letett esküt egyes kutatók germán szokásnak írják,¹⁰² amelyben a meztelen kard átlépésének hiedelme is koncentráldik.¹⁰³ Ennek lényege, hogy a kardot átlépni nem szabad, mert halált hoz annak fejére, mintegy elvágja az élet fonálát.

Földbe szúrt kardok Székelyföldön

Az előző fejezetben a szászok kardhoz kapcsolódó eszméit ismertettem, amelynek hangsúlyos eleme volt a földbe szúrt kardok előtt tett ún. territóriális kardeskü. Székelyföld és Erdély régészeti leletei között számos olyan kardleletet ismerünk, amelyet érthetetlen okból valamely hegycsúcson, vagy egy halomba szúrva (esetleg egy sziklába szúrva) találtak. A XIX. század végén Nagy Géza a pávai és bodzai kardleleteket,¹⁰⁴ gróf Kuun Géza pedig a dálnoki kard megtalálásának íyeten formáját ismertette művében.¹⁰⁵ Téglás István 1915-ben tett

99 Az *Andreanum* szövegét lásd Nagy 1995, 183–184. A pontos határokról ekképpen rendelkezik: „Úgy mégis, hogy az egész nép, kezdve Warastól egészen Boraltig a Sebesföldi székelek földjével és Daraus földjével egy nép legyen és egyetlen bíró ítéljen fölötte [...]” Waras Szászváros, Boralt Barót, Daraus pedig Daróc helységek.

100 Pinter 1999, 48.

101 Utolsó fotója: <https://www.siebenbuerger.de/ortschaften/streitfort/galerien/25970/53457.html> (a letöltés időpontja: 2023. december 19.)

102 Pinter 1999, 47.; Bordi 2008, 247.

103 Pinter 1999, 48–49.

104 Nagy 1894, 309.

105 Kuun 1892, 176. újraközli Makkay 1995, 35.

említést az Erdélyben megtalált kőbe szúrt tordai kardról és legendás történetéről.¹⁰⁶ Bordi Zsigmond Lóránd a Székely Nemzeti Múzeum kardleleteiről szóló tanulmányában hívta fel a figyelmet a földbe (sziklába) szúrt kardok létre, melyet germán eredetű szokásnak tart.¹⁰⁷ Több kard megtalálásának körülményei ugyanis azt mutatják, hogy ez akaratlagos elhelyezés. Az egyik a Bodzai havasokban a Mönicsel-csúcsba¹⁰⁸ szúrt – Nagy Géza által is említett – 1880-as években talált kard. A terület az Erdélyt és Moldvát elválasztó Kárpátkanyarban található, amely a Bodza-folyó völgyén, a havasokon keresztül volt megközelíthető. A XV. századra datált¹⁰⁹ kard jellegzetes motívumokat kapott a pengéjére, melyek mai napig megfejtésre várnak.

Bordi Zsigmond Lóránd közlése mellett más régész kollégák újabb ilyen leletet ismertettek, Gyergyószentmiklós melletti hegycsúcson, a Pricske-tetőn találtak kardot hasonló helyzetben.¹¹⁰ Feltűnő mindegyik esetben, hogy a magányos kardokat minden esetben kiemelkedő hegytetőn találták meg, s mellette más leletet, emberi maradványokat nem találtak, ami arra utalhat, hogy szándékos az elhelyezésük. A székelyek körében élő hun azonosságtudat alapján nem nehéz azt feltételeznünk, hogy őseik kardrítussal jelölték meg határaikat, s a százokhoz hasonlóan territoriális kijelölést jelezhettek ezek.

106 Téglás 1915, 286–287., Makkay 1995, 35. 64. lj. A kard 71 cm-es pengéossza alapján inkább XIV. századi lelet lehet.

107 Bordi 2008.

108 Bordi 2008, 246. Köszönöm szépen a lisznyói Gál Albert bácsinak a korábban nem azonosított Mönicsel-csúcs pontos lokalizálását, aki a bodzai havasok telekkönyveinek átvizsgálásával fáradozott.

109 Bordi 2008, 247.

110 Az 1970-es években meglelt és a múzeumnak adományozott kardról Csergő Tibor András volt múzeumigazgató adott információkat. Szerinte a szemtanúk egymásnak ellentmondóan nyilatkoztak, egyikőjük a földbe szúrva látta, másikuk egy fa odvában talált kardnak mondta.

3. kép. A Pricske-tetőn (Gyergyószentmiklós közelében)
talált földbe szúrt kard

Forrás: a Tarisznyás Márton Múzeum felvétele

Házassági eskütétel és a kardok tánca

Láthattuk a kardot mint a hadba hívás és véreskü szimbólumát. Az ősi rítusok és esküvételek között hasonló elemeket vélünk felfedezni az új család alapításának erdélyi néphagyományában, amely még a XVIII. században is elevenen élt.¹¹¹ Az ifjú menyasszony táncának harmadik rendje után, a vőfély feladata volt a karddal való szimbolikus asszonnyá avatás. A menyasszony fejéről a virágkoszorút meztelen karddal óvatosan levágta, majd a kardmarkolatig lecsúsztatta. Ez a szüzesség elvesztését jelképezte, illetve figyelmeztette a nőt, hogy „fején lesz a kard” házasságtörés esetén. Majd a leányság elmúltát és a nászéjszakát jelképezendő a koszorút a földön négybe vágta. A kard, a vér (szüzesség elvesztése) és hűségeskü így vált ismét egy kötelékké. Báró Altorjai Apor Péter 1736-ban lejegyzett írása, a *Metamorphosis Transylvaniae* érzékletesen tárja eléink a hosszú és részletesen kidolgozott esketési szertartás befejező aktusát: „Mikor az harmadik táncot tárták volna, jel adatván, az szövétnekes ifiak az ajtó felé kezdetenek nagy hamarsággal, csaknem futva menni, az vőfély az menyasszonyt utánok vezette, az vőfély s menyasszony után kísérve mentenek az nyoszolyó-asszony, kezit fogván az nyoszolyókisasszonynak, az menyasszonyt az vőlegény hálózásába bévítették, s az vőlegénynek az vőfély praesentálta, feláldván őket

¹¹¹ Rugonfalvi Kiss 2009, 135.

szép áldásokkal, azután az vőfély az kardját kivonta, és karddal az menyasszony fejéről az koszorút lemetszette, és az kardja markolatjáig lebocsátotta, mezítelen levén az kard (az azért volt, hogy emlékezzék meg az menyasszony, hogy mivel szűzességének jegyét, az koszorút karddal veszik le, úgy viselje magát az szent házasságban, hogyha azt megmocskolja, kard lészen az fején), azután az vőfély jó éjszakát vett az új házasoktól, és az nyoszolyókisasszonynak kezit fogván, mezítelen karddal, az koszorú az kardban levén és az szvendékhordozók előtte menván, az lakadalmos helyre visszament. A nyoszolyóasszony az menyasszonyt levetkeztette, az vőfély pedig az nyoszolyókisasszonnyal hármát-négvet fordult, azután az kardból az koszorút az földre vetette, és azt négygé vágta, jelentvén, hogy már vége vagyon az menyasszony leánységának; azután egymástól jó éjszakát vettenek.¹¹² A szertartásos asszonnyá válás e mozzanata a három rendbeli menyasszonytánc után következett be, mintegy elvágva az addigi létszakaszt és átlépve egy következő életciklusba. Valószínűleg elterjedtebb szokással lehet dolgunk, mert Ipolyi Arnold hasonló, Szeged környéki házassági szertartást írt le, melyben szintén gyertyákkal kísérték a menyasszonyt, a násznagyok pedig fáklyákkal és kardosan táncoltak.¹¹³ Réthei Prikkel Marián egy könyvében még hivatkozik Szentpéteri István 1697-es írására, amelyben a „Fekete Sereg táncát” említik, amely nélkül nem lehet jó lakodalmat tartani!¹¹⁴

Hasonló módon gyakran kísérték az emberi élet fő állomásait másfajta, karddal ejtett táncok. Nemcsak a házassághoz, azaz egy új élet kezdetéhez, hanem az élet kihunyásához is kapcsolódtak táncos szertartások. Ilyenek voltak a katonai eredetű, gyors ugrós táncok, a *kardtánc és hajdútánc (Heyducken Tanz)*¹¹⁵ is, amelyek főként a katonák közötti ügyesség megnyilvánításáról szóltak, de egyben a halálhoz is kötődtek. Egyes történetírók megemlékeznek a vad, halotti torral kiegészített táncolásokra, amivel a csatában elesett honfitársaktól búcsúztak. Antonio Bonfini krónikájában lejegyezte, hogy a kenyérmezei diadal után miként csatlakozott Kinizsi Pál temesi ispán és az Alsó Részek Kapitánya a vitézek táncához:

112 Apor 1736, 67.

113 Ipolyi 1929, 308.

114 Réthei Prikkel 1924, 181.

115 Kovács 1997, 310.

„A vacsora vitézi ének kíséretében folyt, a vezérek és a daliák dicsőségét szabálytalan, rögtönzött versben énekelték meg; később, hogy Bacchus nekitüzesedett haditáncot jártak. Miközben még fegyveresen ropták a harci táncot, a tömeg messzehangzó ordibálása mindent betöltött [...] Pált is táncba vitték [...]”¹¹⁶ Mi mellőzzük most Kinizsi Pál hihetetlen erejének vizsgálatát (a foga között a törökkel járta a harci táncot), a figyelmet a táncokban megjelenő kard szerepére és helyére szegezzük. A kenyérmezei csata halottjainak tömege között elfogyasztott vacsora (tor) és eljárt tánc a halott harcosok búcsúztatását szolgálta, lelkük megnyugvásáért tett gesztus volt. A kardtáncok egyre gyorsuló és ismétlődő rigmusai¹¹⁷ alkalmasak voltak egy másfajta lelkiállapot elérésére, amely inkább volt hivatott mintegy megidézni a harci eseményeket és a megholtak vitézi küzdelmeit. Az erdélyi hajdútánc nóták fennmaradt verses rigmusai jól visszaadják a katonadalok nyersességét és lüktetését.¹¹⁸

A brassói szász szücsök között fennmaradt, német eredetű kardtáncnak (*Schwerttanz*) sajátos jegyei voltak abban a tekintetben, hogy a zene változásával együtt a kard mellett pajzsot is használtak, sőt, sajátos ruházatot húztak: szűk magyaros nadrágot, rojtos cipőt és régi harci mezbe öltöztek.¹¹⁹ Mindezt egy előre meghirdetett időpontban járták el a közösség előtt, erre pedig egy különleges alkalom adott okot: az új főispán beiktatásának tiszteletére járták. A mozdulatok, a sajátos ruházat (harci öltözék) és a fegyverzet (kard, kard-pajzs) leírása alapján mintegy megidézték a szászok a régi istenítéleti párviadalok világát, immár táncokkal és vigadozva, így tisztelegve a vármegyei előljárónak.

Összefoglalás

A kard jelképében a lélek világára ismerhetünk. Az ember küzdelmei kapcsolódnak hozzá, a különböző létszakaszok kapui (házasság – eskütétel – harc – halál – temetés – túlvilági élet), ezzel szimbolizálja élet és halál körforgását. A kard

116 Bonfini 1995, 477. VI. könyv, 105.

117 Réthei Prikkel 1924, 133

118 Réthei Prikkel 1924, 134.

119 Réthei Prikkel 1924, 180.

nemcsak egy fegyver, hanem inkább jelkép, melyet a föld felé fordítva a krisztusi keresztet kapjuk, amely mellett imádságok és véresküik hangzottak el, és egyben kijelölte a földek feletti uralmat. A kard a szabad ember világát jelzi, a lélekben felemelkedett és a halálra kész ember mindennapi eszköze, mellyel kifejezhette ősei hitét, családja hatalmát és az örök élet iránti sóvárgást. A kard valójában az eget és a földet összekötő kapocs lehetett számára.

IRODALOMJEGYZÉK

- Armstrong 2008.** Armstrong, Dorsey: Rewriting the Chronicle Tradition: The Alliterative Morte Arthure and Arthur's sword of Peace. *Parergon*, 25. (2008) 1. 81–101. <https://doi.org/10.1353/pgn.0.0006>
- Bordi 2008.** Bordi Zsigmond Lóránd: Középkori kardok a Székely Nemzeti Múzeum gyűjteményeiben. In: Kinda István (főszerk.): *Acta Siculica 2008. A Székely Nemzeti Múzeum évkönyve*. Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 2008. 241–265.
- Borosy 1986.** Borosy András: Perdöntő párviadatok Magyarországon. *Hadtörténeti Közlemények*, 33. (1986) 2. 231–252.
- Dutton 2007.** Dutton, Marsha L.: The Staff in the Stone. Finding Arthur's sword in the Vita Sancti Edwardi of Aelred of Rievaulx. *Arthuriana*, 15. (2007) 3. 3–30. <https://doi.org/10.1353/art.2007.0018>
- Gazdapusztai 1959.** Gazdapusztai Gyula: A gyopárosi kora vaskori kardlelet vallástörténeti vonatkozásai. *Archaeologiai Értesítő*, 87. (1960) 1. 13–29.
- Gliga 2015.** Gliga, Rebeca: Ius gladii in medieval Hungary. *Analele Universităţii Bucureşti, Istorie*, 64. (2005) 1–2. 59–82.
- Ipolyi 1929.** Ipolyi Arnold: *Magyar mythologia I–II.* kiadja Zajti Ferenc, Budapest, 1929.
- Jékely–Lángi 2008.** Jékely Zsombor – Lángi József: *Középkori falképek Erdélyben. Értékmérés a Teleki László Alapítvány támogatásával.* Teleki László Alapítvány, Budapest, 2008.
- Jékely–Lángi 2009.** Jékely Zsombor – Lángi József: *Falfestészeti emlékek a középkori Magyarország északkeleti megyéiből.* Teleki László Alapítvány, Budapest, 2009.
- Kákosy 2002.** Kákosy László: *Az ókori Egyiptom története és kultúrája.* Osiris Kiadó, Budapest, 2002.
- Klusch 2009.** Klusch, Horst: *Az erdélyi szászok betelepedéséről.* Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 2009.
- Kordé 2001.** Kordé Zoltán: *A középkori székelység. Krónikák és oklevelek a középkori székelyekről.* Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2001.

- Kovács 2010.** Kovács Dénes: Az „ars moriendi” táblák üzenete. *Kharón. Thanatológiai Szemle*, (2010) 4. 1–23.
- Kovács 1997.** Kovács Gábor: *Reneszánsz táncok*. Garabonciás Alapítvány, Budapest, 1997.
- Kovács–Pap 2000.** Kovács József – Pap Gábor: „A bölcsesség házat épít magának”. Két Hollós Könyvesbolt, Budapest, 2008.
- Kuun 1892.** Gróf Kuun Géza: *Relationum Hungarorum cum Oriente gentibusque orientalis originis historia antiquissima I*. Claudiopoli, 1892.
- Littleton–Malcor 2005.** Littleton, Scott – Malcor, Linda: *Szkítiától Camelotig. Az Arthur királyról, a Kerekasztal lovagjairól és a Szent Grálról szóló legendák eredetének radikális újraértelmezése*. Szkíta Szarvas Könyvkiadó, Nyíregyháza, 2005.
- Magyar 2001.** Magyar Zoltán: *Halhatatlan és visszatérő hősök. Egy nemzetközi mondatípus Kárpát-medencei redakció*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2001.
- Makkay 1995.** Makkay János: *Attila kardja, Árpád kardja. Irániak, szarmaták, alánok, jászok*. Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szeged, 1995.
- Munkácsy 1895.** Munkácsy Bernát: Farkaseskü a régi magyaroknál. *Ethnographia*, 6. (1895) 73–74.
- Nagy 1995.** Nagy Gábor: *Magyar középkor. Az államalapítástól Mohácsig. (Forrásgyűjtemény)*. Könyves Kálmán Kiadó – Nodus Kiadó, Budapest, 1995.
- Nagy 1894.** Nagy Géza: Egy pár szó a szkítákról. *Ethnographia*, 5. (1894) 4. 223–238.
- Nagy 1909.** Nagy Géza: *A skythák*. Székfoglaló értekezés. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1909.
- Nyárádi 2016.** Nyárádi Zsolt: „Istennek ditsőségére tsináltatta.” *Adatok a bögyözi nemesi családok és a patronált templomuk történetéhez*. Pagyvan Egyesület, Bögyöz, 2016.
- Pál-Antal 2012.** Pál-Antal Sándor: A középkori székely önkormányzat kérdései. In: Sófalvi András – Visy Zsolt (szerk.): *Tanulmányok a székelység középkori és fejedelemség kori történelméből*. Pro Énlaka Alapítvány – Haáz Rezső Múzeum, Énlaka–Székelyudvarhely, 2012. 75–84.

- Pálóczi Horváth 2004.** Pálóczi Horváth András: „Pogányokkal védelmeztetjük országunkat”: Keleti népek a középkori Magyar Királyságban, a kálizoktól a kunokig. *Studia Caroliensia*, (2004) 2. 10–30.
- Pinter 1999.** Pinter, Zeno-Karl: *Spada și sabia medievală în Transilvania și Banat*. (Secolele IX–XIV). Editura Banatica, Reșița 1999.
- Réthei Prikkel 1924.** Réthei Prikkel Marián: *A magyarság táncai*. A Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára I. kötet, Studium, Budapest, 1924.
- Rugonfalvi Kiss 2009.** Rugonfalvi Kiss István: *A nemes székely nemzet képe*. Kráter Műhely Egyesület, Pomáz, 2009.
- Sashalmi-Fekete 2020.** Sashalmi-Fekete Tamás (szerk.): *Székelyek a keleti végeken. Harckészültségben minden időkből*. Molioris Kiadó – Arany Griff Rend Egyesület – Székelyderzsi Unitárius Egyház, Székelyudvarhely – Székelyderzs, 2020.
- Szádeczky 1927.** Szádeczky-Kardoss Lajos: *A székely nemzet története és alkotmánya*. „Hargitaváralja” J.SZ.K. – Franklin-Társulat Bizománya, Budapest, 1927.
- Téglás István 1915.** Téglás István: A kőből kinövő kétélű kard, a vasfű és más babonák Torda vidékén. *Ethnographia*, 26. (1915) 285–287.
- Udvarhelyi 2018.** Udvarhelyi Nándor: *Az Anyaszék szíve. Udvarhelyszék középkori freskós templomai a Nagy-Küküllő mentén*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2018.
- Udvarhelyi 2020.** Udvarhelyi Nándor: *Homoródok varázsa. Homoród mente középkori freskós templomai*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2020.
- Vámszer 1940.** Vámszer Géza: A szakadáti román kori műemlék templom. In: Sas Péter (szerk.): *Ódon Erdély I–II. Művelődéstörténeti tanulmányok*. Magvető Kiadó, Budapest, 1986. 54–63.
- Wertán 2003.** Wertán Zsolt: Barangolások Erdélyben 2002. III. rész. *Erdélyi Örmény Gyökerek*, 7. (2003) 73. 77–79. http://magyarormenytudastar.hu/wp-content/uploads/2019/12/MOT_B032_DSZ_Fuzetek2003.pdf (a letöltés időpontja: 2023. augusztus 10.)
- Zombori 1988.** Zombori István: *Lovagok és lovagrendek*. Kozmosz könyvek, Budapest, 1988.

FORRÁSOK

- Apor 1736.** Apor Péter: *Metamorphosis Transylvaniae*. Hargita Kiadóhivatal, Csíkszereda, 2012. http://www.szekelykonyvtar.ro/dszk/DSZK06_Metamorphosis_Transylvaniae.pdf (a letöltés időpontja: 2023. augusztus 10.)
- Aranybulla 1222.** In: Nagy Gábor (ford.): *Magyar középkor. Az államalapítástól Mohácsig (Forrásgyűjtemény)*. Könyves Kálmán Kiadó – Nodus Kiadó, Budapest, 1995. 178–182.
- IV. Béla 1247/1248.** IV. Béla tatárokhoz küldött követeinek jelentéséről 1247/1248-ból. In: Nagy Balázs (szerk.): *Tatárjárás*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 115.
- Bonfini 1568.** Bonfini, Antonio: *Rerum Ungaricarum decades*. Basel, 1568.
- Bonfini 1995.** Antonio Bonfini: *A magyar történelem tizedei*. Ford.: Kulcsár Péter, Balassi Kiadó, Budapest, 1995.
- Egyiptomi halottaskönyv 2002.** *Egyiptomi halottaskönyv*. Ford.: Bánfalvi András. Farkas Lőrinc Imre Könyvkiadó, Kerepes, 2002.
- Első Katonai Felmérés – Erdély (1769–1773).** <https://maps.arcanum.com/hu/map/firstsurvey-transylvania/?layers=142&bbox=2933968.9008455803%2C5788189.499524462%2C2937191.199319227%2C5789340.832263007> (a letöltés időpontja: 2023. július 30.)
- Érdy-kódex.** *Érdy-kódex, Dicsőséges Szent Mihál arkangyalnak innepéről*. <http://magyar-irodalom.elte.hu/erdy-kodex/> (a letöltés időpontja: 2023. augusztus 6.)
- Fiore dei Liberi 1421.** *The Flower of Battle of Master Fiore Friulano de'i Liberi. Being a Concordance of the Prefaces and Several Plays from His Four Extant Manuscripts*. Wiktenauer, the free library of Historical European Martial Arts Books and manuscripts, 2016. <https://hroarr.com/wp-content/uploads/downloads/2016/08/wiktenauer-Fiore-de-i-Liberi-compilation-2016.pdf> (a letöltés időpontja: 2023. július 24.)
- Gombos 1937–38.** Gombos, Albinus Franciscus: *Catalogus fontium historiae hungaricae I–IV. Az Árpád-kori magyar történet külföldi elbeszélő forrásai*. I–IV. kötet, Szent István Akadémia, Budapest, 1938.

- Képes Krónika 1986.** *Képes Krónika*. Ford.: Bellus Ibolya. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1986.
- Kézai 2002.** Kézai Simon: A magyarok története. In: Györffy György (szerk.): *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai*. Osiris Kiadó, Budapest, 2002. 171–187.
- Malory 1485.** Pollard, Alfred William (ed.): *Le Morte Darthur: Sir Thomas Malory's Book of King Arthur and of his Noble Knights of the Round Table*. 1903. <http://faculty.sgc.edu/rkelley/LE%20MORTE%20D.pdf> (a letöltés időpontja: 2023. július 23.)
- Menandrosz 2019.** *Menandrosz protector töredékei*. Ford.: Fehér Bence. Magyarországi kutató Intézet, Budapest, 2019.
- Oláh 1536.** Oláh Miklós: *Hungaria–Athila*. K. M. Nyomda, Budapest, 1938. <https://mek.oszk.hu/20200/20285/20285.pdf> (a letöltés időpontja: 2023. augusztus 13.)
- Szent István király Intelmei és Törvényei.** Ford.: Bollók János, Kristó Gyula. Szent István Társulat, Budapest, 2010.
- Szent István I. és II. törvénykönyve.** In: Nagy Gábor (ford.): *Magyar középkor. Az államalapítástól Mohácsig (Forrásgyűjtemény)*. Könyves Kálmán Kiadó – Nodus Kiadó, Budapest, 1995. 41–55.
- Szent László király I–II–III. törvénykönyve.** In: Nagy Gábor (ford.): *Magyar középkor. Az államalapítástól Mohácsig (Forrásgyűjtemény)*. Könyves Kálmán Kiadó – Nodus Kiadó, Budapest, 1995. 89–114.
- SzO. I.** Szabó Károly (szerk.): *Székely Oklevéltár I*. Kolozsvár, 1872.
- SzO. III.** Szabó Károly (szerk.): *Székely Oklevéltár III*. 1270–1571. Kolozsvár, 1890.
- Talhoffer 1467.** Hergell, Gustav (ed.): *Talhoffers Kunstbuch aus dem Jahre 1467. Gerichtliche und andere zwiekampfe darstellend*. Prága, 1887. <https://ia804706.us.archive.org/35/items/talhoffersfechtb00talhuoft/talhoffersfechtb00talhuoft.pdf> (a letöltés időpontja: 2023. július 25.)
- Thuróczy 2001.** Thuróczy János: *A magyarok krónikája*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001.
- Werbőczy 1514.** Werbőczy István: *Tripartitum. Hármaskönyv. Nemes Magyarország szokásjogának hármaskönyve*. 1514. http://www.staff.u-szeged.hu/~capitul/analecta/trip_hung.htm (a letöltés időpontja: 2023. július 28.)

TÁNCZOS VILMOS

EGY CSÍKI PARASZTGAZDASÁG TÁRGYAI ÉS A TÁRGYAKKAL KAPCSOLATOS NYELVI KIFEJEZÉSEK (IGAVONÁS, TEHERSZÁLLÍTÁS, SZÁNTÁS)

*„Nem lehet addig szerencsétlen az ember, amíg egy
rozsdás szeghez is hozzá tudja gondolni az egész életét.”*

(Krúdy Gyula)

KIVONAT: Az alábbi etnográfiai és nyelvészeti jellegű közlemény egy csíki parasztgazdaság igavonással, teherszállítással és szántással kapcsolatos hagyományos néprajzi tárgyait veszi számba a tárgyakra vonatkozó magyarázatok, népi közlések és képmellékletek segítségével. Ezek a tárgyak ma már nincsenek gyakorlati használatban, de többségük múzeumi tárgyként ma is eredeti helyén megtalálható. Leltárszerű számbavételük etnográfiai szempontból azért fontos, mert a tárgyak és a hozzájuk kapcsolt népi történetek, személyes vallomások, hiedelmek stb. egy életvilág történeti átalakulásáról, illetve teljes megszűnéséről tanúskodnak. Ugyanakkor a tárgyak népi megnevezéseinek, valamint az ezekkel alkotott összetettebb nyelvi kifejezéseknek számbavétele nyelvészeti (dialektológiai) szempontból is fontos. A közlemény része a *Csíkセントkirályi székely tájszótár és szólástár* című készülő nagyobb munkámnak.

KULCSSZAVAK: hagyományos néprajzi tárgyak, teherszállítás, szántás, muzeológia, dialektológia, székely tájnyelv

VILMOS TÁNCZOS

OBJECTS OF A PEASANT FARM FROM CSÍK COUNTY AND LINGUISTIC EXPRESSIONS RELATED TO THE OBJECTS (YOKING ANIMALS, LOAD TRANSPORTATION, PLOUGHING)

ABSTRACT: The following ethnographic and linguistic article enumerates the traditional ethnographic objects of a peasant farm in Csík related to yoking animals, load transportation and ploughing with the help of explanations, folkloric accounts and photo appendices. These objects are no longer in practical use, but most of them can still be found in their original places as museum objects. Their inventory-like enumeration is important from an ethnographic point of view because the objects and the folk stories, personal testimonies, beliefs, etc. connected to them bear witness to the historical transformation or the complete disappearance of a way of life. At the same time, taking stock of the vernacular names of objects and the more complex linguistic expressions associated with them is also important from a linguistic (dialectological) point of view.

The article is part of my upcoming larger work entitled *Dictionary of the Szekler Regional Language and Popular Sayings of Csíkszentkirály*.

KEYWORDS: traditional ethnographic objects, load transportation, ploughing, museology, dialectology, Szekler regional language

A jelen közlemény szótárszerűen mutatja be egy csíki parasztgazdaság hagyományos tárgyainak azt a részét, amely az igavonással, teherszállítással, erdőléssel és az állati erővel végzett földmégműveléssel kapcsolatos. A tárgyakra vonatkozó néprajzi és nyelvi anyagot alfabetikus rendbe állított szócikkek tartalmazzák. A szócikk élén a **címszó** (kövér betű) áll, amely legtöbbször helyi tájszó, de lehet köznyelvi magyar szó is. A címszavak közötti vagy a címszavakon belüli egyéb egységek közötti alternatív nyelvi változatokat ~ jel jelöli. Egy-egy szócikk tartalmával összefüggő, ezt más vonatkozásban is megvilágító további szócikkekre →**utalások** irányítják rá a figyelmet, amelyek sűrűn fordulnak elő azért is, hogy az összetartozó szócikkek együttes olvasata révén az érdeklődő számára helyreállítható legyen egy-egy adott tartalmi egység, amely az alfabetikus elvet követő anyagközlés miatt óhatatlanul megbomlik. A szócikkben a címszó után mindig magyarázat (álló betű) következik, amit esetenként egy vagy több idevágó *népi közlés* (dőlt betű) követ. Ha a címszó állandósult nyelvi kifejezésekben (például helyi szólásokban, közmondásokban) is felbukkan, ezeket a **frazológiai kapcsolatokat** (kövér dőlt betű) az **Fr. rövidítés előzi meg**. Ugyanígy vannak kiemelve az **igei kifejezések** (**Kif.**) és a több szóból álló – legtöbbször jelzős – egyéb **nyelvi szerkezetek** (**Sz.**). Az **Nr.** rövidítés után a szócikkhez vagy ennek valamely részéhez tartozó további néprajzi adalékot, magyarázatokat találjuk. A szócikkeket a *fényképmelléletekre* való hivatkozás zárja. Egy-egy képre több szócikk végén is történik utalás, ha az illető kép több jelenség, részfogalom stb. illusztrálására is alkalmas.

ágos ~ **ágas** a szekér része, az *elő-* v. *utótüngély* és a *párna* közé beépített, hátrafelé villaszerűen elágazó fa, amely benyúlik a szekér alá; az *előágas* két szárát a szekér alatt az *éha* köti össze **Sz.** *ágos* ~ *ágas orrára járó vas Ez a vas itt pedig az ágos orrára jár rëa. Azt és melegën ütik rëa. Az ágosba a rúd belémnyën, s oda belöll az ágos orrára van rëatëve.* (9. kép)

→**éha**, →**előágos**, →**előtüngély**, →**párna**, →**utoágos**, →**utótüngély**

agykarika ~ **kerekfejre való karika** a *kerekfej* (kerékagyat) kívül és belül összeszorító *karika* (6. kép)

→**karika** (*kerekfejre való karika*), →**kerekfej**

akasztólánc a szekérkerék vagy a szántalp megkötésére szolgáló lánc a lejtőn lefelé haladó jármű sebességének korlátozása céljából *A szán talpa alá, amikor nagy lejtőn jöttek bé, réaakasztották az első felinél. A szán húzta magára. Akasztóval lehetett állítani, hogy jobban fogjon.*

aljfa

→**járomaljfa**

bakkszán 1. csak első szánállakat (*szánélő*) tartalmazó szánszerkezet, amelyet erdőléskor hosszú fatörzsek szállítására használnak; a *bakkszánra* helyezett fatörzs hátsó része a földön csúszik; ilyen funkcióban leggyakrabban a *szánutó* ~ *bakóca* ~ *baksa* fordul elő, de a *fürgentyüvel* is ellátott *szánélőből* is lehet *bakkszánt* képezni **Nr.** A *bakkszán* általában könnyebb szánfajta, és gyakran a mérete is kisebb a szokásosnál. *Baksának* is nevezik.; A *bakkszán*on való szállítás sajátos módja, hogy a *bakkszán* *fürgentyüjére* mintegy 3 méter hosszú, kötőrúd vastagságú fenyőfákból kétoldalt egy-egy *nyoszolya* nevű csúsztatót szerelnek, amelynek két földön csúszó fáját hátul egy *kérsztfával* összekötik, és az így keletkezett szerkezetre (*nyoszolyás szán*) rakodnak. A *nyoszolyákat* *rókancákkal*, sőt hevederekkel is el lehet látni.¹

2. gyermekjáték, utánzó játékszer, kis gyermekszán, amelyet a gyermekek a földön húzogatnak: mogyorófavesszőből (vagy más vesszőből) félkörívben hajlított két kis „szántalp”, amelyek közé fent „rudat” (rendszerint mogyorófabotot) illesztnek

→**csúszó**, →**fürgentyü**, →**rókanca**, →**szán**, →**szánáll**, →**szánélő**, →**szánláb**,
→**szánutó**, →**teke** (*tekét köt*), →**vonorcok**

bakóca →**szánutó**

baksa →**szánutó**

bihalszeker ~ **bivalszeker** bivalyszekér

bordica járombélfa, vagyis a járom középső lapos fája, amely összeköti a *járomfát* és a *járomaljfát*; a rajta lévő lyukakkal lehet szabályozni a *járomfa* (*járomfejfa*) és a *járomaljfa* távolságát, vagyis lehet állítani a járom nagyságát a szarvasmarha nyakának megfelelően. (8. kép)

¹ A *nyoszolyás szán*ról bővebben: Haáz 1942, 22–23.; Paládi-Kovács 2003, 206–207.

→**bordicaszég**, →**járom**, →**járomaljfa**, →**járomfa**

bordicaszég a járom *bordicájának* lyukjaiba helyezhető szeg, amellyel a járom nagyságát lehet szabályozni (8. kép)

→**bordica**, →**járom**, →**járomaljfa**, →**járomfa**

borna borona; rögtörő, talajt egyengető, a szántás porhanyítását szolgáló és magtakaró eszköz *A bornát én apóssomtól, Gál Balázstól örököltem. Vót itt-hon még egy régi, de az elromlott, s elbontották.; Akkoriba történt, hogy az apám bátyja, Ábel feleségének valahol valami földcskét adtak vót örökségbe, de a föld keskeny vót erőst. Ezén apám kifogott, s a menyecskét egyszerű megviccelte. A favágócsutakon a bornát keresztültette, s azt mondta a fiatalasszonnnak:»Gyere, Terez, légy szíves, egy kicsit segélj!« »Hát mit?« »Hát azt, hogy ezt a bornát fűrészeljük el.« »Hát te megbolondultál-é, azt te métt akarod elfűrészelni?« »Még kéne valahogy bornáljuk a földedet, de hát a más földjít nem húzathassuk el.« Ez egy kicsit csúfondárosság vót apámtól, hogy az asszony olyan kicsi földet kapott. Csinálta a komédiát, hogy ha a borna széjesebb, mind a föld amekkora, akkor hát a bornából ki kell vágni. **Sz. borna után** Még borna után és lehetett szédni pityókát eleget.*

→**fa~**, →**vas~**

bornafog boronafog *Lakatos Mihály apjának vót egy fabornája, a foga és fából vót. Mikor herét vettek, az apró heremagot aval húzatták belé, hogy a vasborna ne húzza erőssen belé. A vasborna túl nehéz vót.*

bornakeret téglalap alakú fából készült keret, amelybe a *bornafogak* illeszkednek

bütüdeszka a szekérderekat elül és hátul lezáró deszkarekesz – **Nr.** *A kicsi v. félvágás szekérnek a bütüdeszkák kötelező tartozéka, a nagy v. hordó v. egészvágás szekér esetében használatuk alkalmoszerű, csak apróbb rakomány szállításakor teszik fel. (5. kép)*

→**óaldészka**, →**szeker**, →**üllésdeszka**

capina ~ **fahúzó csákán** farönkök mozgatására szolgáló eszköz *A capina fahúzó csákán. Eggyik így mondta, s a másik úgy mondta. (4. kép)*

→**csákán** (*fahúzó csákán*)

cigánlanc kovácsolt lánc *Ezelőtt a szánhoz cigánlanc kellett. A gyári láncnál a cigánlanc jobb vót a húzatáshoz.*

→**sínszög**

cug ~ **cúg** A szekér, szán vagy eke *vasazatához* tartozó négyzet vagy téglalap alakú zárt vastárgy, amely két résztárgyat szorít össze **1. cuk ~ cúg ~ fojtókarika** összefogja a *téngélyt* és a *párnát*. *A cuk a téngélyt s a párnát összefogja. Olyan cuk és van, amelyiknek féjjel lik van a végén, s ott melegén egy széget beléütnek, s osztán így összehajtsák, rëaverik, hogy szorítsa fél, húzza össze. Azétt meleg, hogy kovács csinálta. Ezt beléütik a kerekfejbe belől a belső felire, s azt és így esszehúzassák meleg széggel. 2. az ekén a hosszuvasat fogja fel a gërendélyre*

→ **fojtókarika**, → **hosszuvas**, → **párna**, → **téngély**

csákán ~ **csákány** csákány Sz. *fahúzó csákán*

→**capina**

csaptattyu ~ **csaptattyukaró** erdőlés dőltkor a fával megrakott szekér lekötésére szolgáló vastagabb, erősebb fa vagy karó, amellyel a farakományt átkötő láncot csavarással megszorítják *A csaptattyu alá soha nem szabad béülni, hogy ha valami veszély van, tudjál szabadulni.; [Olyant tud-ë, hogy mëghalt a csaptattyu alatt valaki?]* Igën, André János. *gyermék vótam, de értem. Úgy vót, hogy ott jött le az Árnyékúton egy szeker fával. Ott Csorba kertbe a patakon kújjel, a patakon túl ott a Kerekfödi út felé. Ott azon az úton sár szokott lenni. Ott kújjel legelő vót, ott útaltak. Két-három út és vót, jól emlékszem. S akkor ez a János bá... ő erdős embër vót, s mégës azt a butaságot mëgcsinálta, hogy úgy ült fél a szekerre, hogy a lábait bétette a csaptattyu közü. A szeker mëgbillent s eldőlt. S azétt csipte oda, hogy bétette vót a lábát. Hát nem szabad olyant csinálni! De vagy nem figyelt oda, vagy nem gondolt arra, hogy eldőlt a szeker. Jó ülése vót úgy. S ahogy eldőlt, még sokáig kiábált, de hovatovább hogy mozdult a szeker, addig s addig nyomta hovatovább, hogy ott mëg kellett haljon. Egy darabig kiábált, me vótak ott, akik hallották. De ha ne üljön bé, akkor vagy leszökik vagy leveti a szeker, s akkor nem hal mëg.*

csaptattyulánc a *csaptattyu* megkötésére szolgáló lánc *Erdőlni viszëk legalább két csaptattyuláncot.*

→**lánc**

csiga a széna- vagy gabonarakomány láncsal vagy kötéllel történő leszorítását szolgáló csiga az egészvágás szekér hátulsó részén (6. és 7. kép)

→**csigáz**

csigáz a széna- vagy gabonarakomány *csiga*, két *lapocka* és *szeferkötő lánc* segítségével a szekéren leszorítja (6. és 7. kép)

→**csiga**, →**kötőrúd**, →**lánc** (*szeferkötő lánc*), →**lapocka**, →**szefer** (*egészvágás szefer*)

csipke a szekérlajtorja alsó és felső oldalát összefogó fog *A csipke az, amelyik a lajtorja alját s a felső felit összefogja. Úgy hitták azt hogy csipke. A bükkfahordó szefer lajtorjáján keményebb csipkék vótak, de nem vót rajta annyi.; A lajtorját a terü a kereknek nekinyomta, úgy, hogy a kerek a lajtorján a csipkéket súrolta.*

→**lajtorja**

csúszó terüt szállító szekéren vagy szánon alkalmazott földön csúszó kisebb-nagyobb gerenda, ami szükség esetén ideiglenesen kiegészíti a jármű szerkezetét *A letörött tengerszél alá csúszót szöréltem, szóval egy tekét köttem, s azt a szefer fát úgyös szálíg hazahoztam!*

→**teke** (*tekét köt*)

dörökszeg nagyobb, erős szeg, amely a *szeferelöt* és a *szeferutót* a *nyújtó* révén összekapcsolja

→**szeferelö**, →**szeferutó**, →**nyújtó**

dögszefer az elhullott állatok szállítására alkalmas könnyű szekéralkalmatlóság, amely két keréken (gyakran a talyigán) nyugvó, hátrabilenthető rakfelületet tartalmaz, amelyen láda is elhelyezhető **Nr.** Az elhullt állatok szállításán kívül gyakran használták a szántáshoz szükséges eszközök (*ekeször*) mezőre vitelére is, ezért *eketalyigának* is nevezik. *Az erdöléshez s a gazdálkodáshoz szükséges szörszámokra ügyelni kellett. A szeferet nem vitték ki a mezőre ha kellett, ha nem. Amikor szántani mentek, s csak az ekeszörre vót szükség, akkor azt az úgynevezett dögszeferrel vitték, aminek vót ládája és, de a lényeg benne az vót, hogy a szeferelöt, az első kerekét a talyigával helyettesítették, hogy a rendes elöt ne kelljen kivinni a mezőre, hogy ott az essö üsse, s a nap süsse. A talyigára a szántáshoz amúgy és szükség vót, s ha bétették az elö helyett, akkor megbírta a bornát, az ekét s a vetömagot az és. Nr.* A csíki falvakban a farsangi időszak végén, húshagyókedden a farsangi bábut tették dögszeferre, és másnap, a böjti időszak kezdetének számító hamvazószerda reggelén a zenészeket is dögszeferre ültették, úgy vitték végig őket a falun.

→**ekekabala**, →**ekeszër**, →**eketalyiga**, →**talyiga**

éha – a *rúdszárny*hoz kapcsolt *ágas* szekérderék alá beérő két végét áthidaló, kb. 1 méter hosszú erős keresztléc, amelynek két alapvető funkciója van: egyfelől elősegíti a szekér elejének elfordulását, másfelől fenntartja a szekérrudat, ami így kevésbé terheli a szekeret vontató állatokat. Az *éhát dögönyegézték*, *met a nyújtó fordult rajta* **Nr.** A néprajzi és nyelvészeti szakirodalom a „bélfaként”, azaz legbelső részeként, mintegy a szekér „lelkeként”, értelmezi, arra alapozva, hogy az *éha* és szinonimái (más vidékeken: *juha*, *iha*, *gyoha* stb.) a középkorban emberi *belsőt*, *hasbelsőt* jelentettek.² Egy újabb értelmezés szerint a szekérrudat elnevezésének hátterében a ’csillapít, szelídít’ jelentésű *juház* szó rejlik, amelynek az a szemléleti alapja, hogy a szekérrudat is fentartó *juha* a szekér mozgásának szaggatottságát csökkenti, a fordulást simábbá teszi. Ez utóbbi hipotézis a további nyelvjárási változatok létrejöttét nem elemzi, így a Csíkban használt *éha* magyarázatára sem tér ki.³ (9. és 10. kép)

eke igás állattal vontatott talajművelő eszköz *Az ekén a gërendëly az a fa, ami élményën a talyigára. Az ekefej rëa van fogva a gërendëlyre s a felső felire az eke szarvai. A kormánydëszka s a laposvas az ekefejre van rëafogva csavarokkal. Elötte mënyën a hosszúvas, amit rëafognak a gërendëlyre cuggal.; Az ekét a kováccsal csináltatták. Az ekefej gyári vót, amire rëajött a kormány s a laposvas. Söt elöll még hosszúvas és vót, amit az ekére elöll fëlfogtak. Ez ma má kimënt divatból, pedig az se potyára vót, me elöll vágta a fődét. A kormánydëszka az, ami boritsa a fődét. Elöll a laposvas van, s utána fel van fogva hargas kormánydëszka. **Fr. Ha az eke szarvára a kezédët rëatëtted, hátra ne nëzz!** ~ **Az eke szarvát ha mëgfogod, ne nëzz hátra!** az elhatárolás legyen végleges, az elkezdett munkát nem szabad abbahagyni *Ugyë, azt mondják, hogy aki szánt, az ne nëzzën vissza. Ha elszántad magad valamire, akkor azt csináljad, többet abba ne kételkedjél.* – A szólás bibliai eredetű: „Aki az eke szarvára teszi kezét és hátrafelé néz, nem alkalmas az Isten országára.” (Lukács evangéliuma 9,62) **Kif. eke/borna után Sz. eke szarva,***

2 Benkő 1970, 285.; MNL II. 1979, 691.

3 Holler 2015, 117–134.

eke orra, [pityóka]kapáló eke ~ [pityóka]húzató eke ~ hompoló eke Ha elrakódott a pityóka, akkor visszamentünk, s a kapával bétakartuk. De ami így kapával ütetődött el, azt kapával és kellett megkapálni, met nem vót sorba, s azt az ekével nem lehetett húzatni. Az én gyermekkoromban a harmincas évekbe még eke után nem ütettek a pityókát. Itt a faluba pityókakapáló ekéje legelőre, azt hiszem, Vitos Gábornak vót Kövesutcán. Apáink ejiszé még és üttek lenne, ha meglátták vóna, hogy lóval vagy marhával a pityóka közibe mentünk. Olyan nem létezett! Ezelőtt úgy vélekedtek, hogy az állattal nem szabad a pityókafődre réamenni, s ott tapodtatni. De osztán erre és réajött mindénki, hogy így mégés csak szaporább, s osztán eke után kezdtük rakni a pityókát. Az sorba jött, s a kapálás és könnyebb vót, ha sor vót. Met hääba vót sorba, de kapállógép akkor még nem vót. Magyar világba került vót több húzatóeke ide, ami elébb nem és a pityókának, hanem a törökbúzának vót gyártva. Met annak csak késsei vótak, de nem vót hompolója, nem lehetett a sort még feltöteni vele. Osztán a kovácsok csinálták meg a hompolót, a tötögetőt. De elyen kapállógépet nem tudott mindénki külön venni, hanem hárman-négyen vettünk egyet, s osztán avval úgy közösen kezdtük a pityókát kapálni s húzatni. **Nr.** Vasárnap és más vallásos ünnepnapokon az ekével való szántás és az állatok járomba fogása szigorú tabu volt. (2. kép)

→**cug**, →**ekefej**, →**ekekabala**, →**ekeszër**, →**gèrèndèly**, →**hosszuvas**, →**kakasszèg**, →**kormánydèszka**, →**laposvas**, →**pating**, →**vátóeke**, →**vonószíju**

ekefej az ekének az a része, amelyre a földet lent hasító *laposvasat* és a földet fordító *kormánydèszkát/kormányt* csavarral ráerősítik; gyárból vásárolták, nem kovács készítette. *Az ekefej rëa van fogva a gèrèndèlyre s a fèlső felire az eke szarvai.*

ekekabala ekecsúsztató **Nr.** A szekér kímélése céljából, amikor ekével mentek szántani, a szekeret nem vitték ki a határba, hanem az ekét *fèlkabalázták*, azaz két karóból kecskelábat készítettek, úgy, hogy a karók egyik végét összeillesztették. Ezzel az *ekekabalának* nevezett V alakú alkalmatossággal az ekét felemelték, hogy ne a földön csússzon, amíg kiértek a szántóföldre. A szekér kímelésének másik módja a *dögszekerrel* való szállítás volt.

→**dögszeker**, →**ekeszër**, →**eketalyiga**

ekeszër szántáshoz szükséges tárgyak, amelyeket szántáskor szekéren a mezőre vittek: *eke, talyiga, tézsolla*, esetleg vetőmag stb. *Az ötvenes évekbe a jelszó a*

vót, hogy föld kéne, hogy ne túrjuk a másét. A jelszó a vót, hogy a föld a legbiztosabb, met azt nem vészi el sënki. De elvitték! Még a bornát és elvitték, az ekeszért és elvitték, a szekeret és elvitték.

→eke, →eketalyiga, →talyiga, →tézsolla

eketakarító ~ **ekepucoló** az eke sártól való megtisztítására szolgáló fából készült kisebb faeszköz *Oda az ekére félakasztotta, s mikor kellett az ekét lepucolni, akkor akasztotta ki a gërendélyből vagy az ekeszarva végiből.*

eketalyiga két kerékre (gyakran talyigára) helyezett, hátrabillethető vízszintes felületből (esetleg ládából) álló könnyű szekéralkalmatlóság, amelyen az ekeszért szállították a mezőre **Nr.** „Nézd, koma, micsoda, ekelyiga! / Hogy az Isten csudájába került az oda?!” (népdal)

→dögszeker, →ekekabala, →ekeszër, →talyiga

ekevas 1. az ekefejre erősített *laposvas* és *kormánydészka* együttese **2.** a gërendélyen elül lévő *hosszuvas* másik megnevezése **Nr.** A boszorkányságot mívelő személyek által elvitt tehéntej visszavarázslása a megtüzesített ekevas megverésével történik: *Aki értette a módját, az a tehenyék tejit és el tudta vinni. Édesapám, amikor a tehent megfejte, úgyë a tejet haboson fejte, s a végin az ujját a habba belémártotta, egy kicsi habot kivëtt az ujjára, s a tehen ódalához hëzzaérintette. Ez azért vót, hogy ne vigyék el a tehennek a hasznát. Ha mégës elvitték a tejet – hallottam, hogy beszéltek –, el kellett mënni az erdőre, s onnét fehér magyarófát kellett hozni. Met magyarófa van úgyë kétféle, legalábbës én kettőt üsmerék: az egyiknek olyan fejer a hajja, s a másiknak olyan rózsaszínës. De a fehér magyarófát olyan helyről kellett hozni, hogy se jövet, se mënet vízën kërëszttül ne mënj, amíg mënsz, viszsa ne nëzz, ne köszönj sënkinék, s ne szólj sënkihëz. Ha elindultál, levágod a magyarófát, hozod, s avval a fával osztán otthon még kell melegíteni egy ekevasat. Amikor a laposvas fëlforrósodott, kitüzësödött, akkor egy posztózekébe belétakarták, s akkor elkezdtek fával verni. Addig kellett ütni, amíg oda nem jött az, aki elvitte a tejet. Met hát ilyenkor lényegibe ötöt ütték, neki fájt a verës, úgyhogy végül odajött, s beszólt a kapu tetejin, hogy: »Jaj, ne üsseték immá többet, immá elég vót, immá eleget megverteték!« (2. kép)*

→eke, →hosszuvas, →kormánydészka, →laposvas

előágos a szekér előtengelye és a rá helyezett *párna* közé beépített, hátrafelé villaszerűen elágazó fa, amely benyúlik a szekér alá, és amelybe a szekérrúd is bele van erősítve (5., 9. és 10. kép)

→**ágos**, →**előtengély**, →**nyújtó**, →**párna**, →**szekerelő**, →**utóágos**

előtengély első szekértengely (9. kép)

→**szekerelő**, →**tengély**

eplén ~ **eplény** – a két *szánállat* vízszintesen összekötő fa, amely a *szánláb*akon áll és amelyre a farakományt rakják; az *eplén* két szélébe rótt rövid *rókancák* tartják oldalt a farakományt – **Nr.** Az *eplény* fája ritkábban bükk, inkább valamilyen *szíjjas* fa (juhar, nyír). Előfordul, hogy *szántalpra* szorosan egymás mellé két vagy három keskenyebb *eplényt* is elhelyeznek megfelelő számú lábra. A *két-* vagy *háromeplényű szánok* erősebbek. A szélesebb *eplény* ugyancsak tartósabb, erősebb szerkezetet eredményez. **Sz.** *egyepplényű szán, kéteplényű szán, háromeplényű szán.* (3. kép)

→**szánáll**, →**szánláb**, →**rókanca**

erdől fogattal fát hoz az erdőről *Nyárba se könnyűd egy szeker fát készíteni s hazahozni, de télbe még nehezebb erdőlni.*; *Ezelőtt nem vót gumicsizma se, akkor bocskorba mentek erdőlni.* **Sz.** *erdőlő lánc, erdőllő ötözet ~ erdőllő ruha* Az erdőllő ötözet nálam ebből áll: egy bőrös, egy essőköppeny s két nagyobb csérgedarab a tehenyekre.; *Mintha a medve megtépte vóna olyan az erdőllő ruhája.*; **erdőlő szeker**

erdőlés fogattal történő fahordás az erdőről *Ezelőtt úgy vót, hogy ősz felé a birtokosság erdejibe a fát megmútatták. Mindenkinek a jogok szerint. Megállapították, hogy hány köbméter. S akkor ott levágtuk fűrészszel, s méterbe összehasogatták. Mindénki megjegyzte, hogy melyik az övé. Gyéribben a bükkfák még még vótak maradva. Nem szabadott sénki hogy elhozza. Mindénki ésszerakta, s akkor két vagy három nap hordtak, erdőltek. A birtokosságtól jött egy megbízott. Nem erdész vót, hanem egy felelős személy. Egy darabig vót Ferencz Pista és, vót Bödő Náci és, s Pongrácz. S az osztán odafigyelt, hogy valaki a máséhoz nem nyúl-é hëzza. Me akkor és vót olyan embër, hogy a másét és félrakta. Na, de még vót mondva, hogy ezen a két-három nap menjën mindénki s hozza. Akkor vót az erdőlés. Ugyë örökké került két-három embër, aki hëzzanyúlt a máséhoz. A másik pedig sëmmi pénzétt nem*

nyúlt vóna hëzza a máséhoz. Az államosittás 48-ba vót, ez pedig azelőtt vót. Én 48-ba kilenc éves kölyök vótam, emlékszem jól. Az 50-es évekbe osztá má nem vót így.; Ha erdőlëskor a kerek mëgomlott, vitték a furut, s ott helybe mëgcsinálták.

faborna fából készült fogakkal ellátott borona *Lakatos Jósának, Lakatos Mihály apjának vót ëgy fabornája, a foga ës fából vót. Mikor herét vettek, az apró heremagot aval húzatták belé, hogy a vasborna ne húzza erőssen belé. A vasborna túl nehez vót.*

→borna, →vasborna

fakókerek ráf nélküli kerék *Azt a vas nélküli kereket, aminek kerekfala vót csak, fakókereknek hitták. Nr.* Azokra a régi időkre volt jellemző, amikor nagy vashiány volt. A XX. században már nem használták.

farkazó terüvel megrakott szekér után kötött fa, amit lejtőn fékezés céljából szoktak kötni *A farkazó mëg arra ës jó, hogy ëgyengeti az utat, elveri a nagy kövekët. Fr. Hágóra farkazót ne vigy!* ha nehéz feladatot kell elvégezned, ne vigyél magaddal mëg olyasvalakit (pl. gyermeket), aki a feladat elvégzését a maga igényeivel nehezíti

fattyutëngëly nem valódi, általában kényszerből ideiglenesen kialakított tengely *A tengëlyëm letörött vót, de fattyutëngëlyt köttem, s a fát avval ës szálíg hazahoztam.*

fëlhërc[fa] ~ fërhërc[fa] szekéralkatrész lovasfogat esetében: a szekérrúdra keresztben felerősített megvasalt fa, amelyre a két hámfát (*késefát*) akasztják; újabban vasból is készítik

→fëlhërcvas, →késefa, →szekerrúd

fëlhërcvas ~ fërhërcvas a *fëlhërcet* köti két oldalt a szekértengely végéhez

→fëlhërc[fa]

fenekdëszka több deszkából összeállított aljdeszka, amely a két tengelyre helyezett *párnákon* nyugszik, és szélről a *rókancák* rögzítik

→párna, →rókanca

fentő ~ kerekfentő a *fentők* a szekérkerék küllőszerű sugarai, amelyek a *kerekfejet* (kerékagyat) a kerékfalpallal kötik össze, azaz összetartják a kereket (6. kép)

→kerekfej

fërhërc →fëlhërc

fojtókarika ~ **cug** a párnát a tengellyel összefogó széles lapos vaspánt, karika (mind az első, mind a hátsó tengelynél) *Két darab belső belső fojtókarika van a nyújtó mellett az ágason belől.; Ezelőtt a fatengelyű szekereknél valami kopott ráfból csinálták. Alóll megfúrták s egy mēnetēs szēggel anyával ēsszehúzták.*

→**cug**, →**párna**, →**tengély**

fürgentyü a szekér első tengelyén fekvő párnára helyezett, ezen elforduló négy-szögletes fa, amelyen a szekérderek első része nyugszik, ami lehetővé teszi, hogy a szekér fordulni tudjon; két szélére két *rókanca* van beléhelyezve, ezek tartják a szekéroidalt; *szánelōn* a *fürgenytü* az **éhán** forog és a *rókancá*-kat két erős vasfűl helyettesíti, amelybe a rakományt leszorító *erdőlő láncot* akasztják (3. kép)

→**párna**, →**rókanca**, →**szekérderek**, →**szekerelő**

gērēndēly az eke fából készült része, ami a vas részeket tartja: az *ekefejet* rajta a *laposvassal* és a *kormánydēszkával*, a *cuggal* ráerősített *hosszuvasat* *Ez a gērēndēly, amelyik itt jō elé, s a talyigára mēnyēn rēa.* (2. kép)

→**eke**, →**kakasszēg**, →**pating**, →**talyiga**

hosszuvas ~ **ekevas** csoroszllya, a *laposvasból* és *kormánydēszkából* álló *ekevas* elé szerelt cserélhető vágóél *A hosszúvas el van kopva.* (2. kép)

→**cug**, →**eke**, →**gērēndēly**

húzószíjju ~ **húzószíj** ~ **istráng** lófogát esetében *fēlhērc*re akasztott két *késefá*-ra helyezett szíj, amelytől fogva a lovak húzzák a szekeret

→**fēlhērc**

istráng →**húzószíjju**

járom járom *A járom joharfából készül. Nr.* Vasárnap és más ünnepnapokon az állatok járomba fogása tabu volt, bűnnek számított. *Ezelőtt olyan nem vót, hogy vasárnap az állatot a járomba befogja vagy hogy az ekét a földbe beléakassza valaki! Az nagy szégyēn lett vóna, s nem ēs tette mēg sēnki, met akkor még nem vót úgy elistentelenēdve a nép, mind most. Sz. nyári járom, téli járom* *A téli járom keskenyebb. Nyári járommal ēgymást verik belé a marhák a hóba, nyüszkōlnēk.; pityókahúzóató járom* a burgonyasorok töltőekével való feltöltésekor használt, a sortávolsághoz igazodó szélesebb járom; *ēgyes járom* egyetlen szarvasmarha befogására alkalmas járom (8. kép)

→**bordica**, →**eke** ([pityóka]kapáló eke ~ [pityóka]húzó eke ~ hompoló eke), →**járomaljfa**, →**járomfa**, →**járompáca**, →**küszküllő**, →**vonószíjju**, →**vonóvas járomfa** ~ **járomfejfa** ~ **járomfej** a járom felső része; a közepére fúrt lyukban rögzítik a *vonószíjju*t v. *vonóvasat* (8. kép)

járomaljfa a járom alsó része (8. kép)

járompáca a járom külső, föl-le mozgatható része, amely a befogott szarvasmarha nyakát rögzítette a *járomfa*, a *járomaljfa* és a *bordica* közé; régen fából, később vasból készült *Ha galas vót a föld, kivették a járompácát, s mind leverték a galat a föld tetejéről.*; *Ezelőtt még a járompáca és fából vót, borsikából csinálták, met az jó szíjjas vót s erőss, nem törött ki.*; *Később apám Dávid bát még a járompácával es megütte.* (8. kép)

→**bordica**, →**járomfa**, →**járomaljfa**

járomszög a közepén átfúrt *járomfán* áthaladó szög, amely a *vonóvasat* (régen *vonószíjju*t) rögzíti a járomhoz

jégszög vashiány, illetve szegénység miatt az igásállat körmébe ütött szög patkó gyanánt téli erdőlés alkalmával *A jégszög a marha körmibe ütött szög vót vashiány miatt. Az öregéktől hallotta apám.*

→**marhapatkó**, →**lópatkó**, → **kócs** (sarkazó kócs)

kakasszög az *eke* *gěrëndélyén* lévő lyukak egyikébe belehelyezett szög, amelyre a *talyigán* át a *tézsollá*hoz vezető *vonószíjju*t akasztották; később a *vonószíjju*t lánc, a *kakasszög*et az *eke* aljára helyezett *kampó* (*kankó*) (2. kép) váltotta fel **Nr.** A *kakasszög* helyének változtatásával a talaj- és terepviszonyok függvényében szabályozni lehetett a szántás mélységét, ugyanis a beleakasztott *vonószíjju* lefelé húzta a *gěrëndélyt* és ezáltal a rajta lévő *ekevasakat*. A szántásmélység beállításának lehetősége volt a *laposvas* helyzetének változtatása is az *ekefejen*.

→**eke**, →**gěrëndély**, →**laposvas**, →**pating**, →**vonószíjju**

karika vaskarika (különbözö alkatrészként) **Sz. kerekfejre való karika** ~ **agykarika** a kerékfejet kívül kisebb, belül nagyobb karika szorítja össze *Ezek kerek fejire való karikák, melyik belől, s melyik küjjel. Küjjel egy kicsitt vékonyabb a kerek feje, belől vastagabb. Nem nagy a diférenca.*; *Ez es olyan, mind amit mondok, hogy a kerek fejibe belől beléütik. S osztán forog a kerek a marokvason s a szálvason. Ejiszé küjjel es vernek, de az küssebb, me belől a tęgely bövebb, vastagabb.* (6. kép)

→agykarika, →fojtókarika, →lőcskarika, →marokkarika

kerek kerék *Kérésztülmént a békán a kerek.* **Fr.** *Még van kötve a kerek.* akadályoztatva van vmi által *Az állatok miatt én soha nem mehettem sehova, nálunk még vót kötve a kerek örökké.; A világ kereke örökké eléfelé forog[, vissza nem fordul sohase].* a múlt soha nem tér vissza; **Forog a kerek.** változik a világ *Kicsi magyar világba egy zsidó talicskával hordta a földet útépítéskor valahol az Uzba. Mégszólította a csendőör: »Nehez, ugye?« »Nem nehez, met forog a kerek!«* (értelmezése: a konkrét jelentésen túl átvitt értelemben egyidejűleg jelenti a jövő reményét és a jövővel való fenyegetést) **Kif. eloldja a kereket** megszökik *Míg a felesége misén van, Csuli ódja el a kereket otthonról örökké.; fallat ~ fallitt a kerek* (fallat ~ fallitt = farol) **1.** vmilyen irányba félretart, félrehúz, félrejár a szekérkerék *Fallott a szeker ide-oda.* **2.** (átvitt értelemben) tart, ragaszkodik vki vkihez *Láttam, hogy a gyermek és fallitt oda hëzza.; fallitt félre* **1.** (átvitt értelemben) nem az előírt úton jár, el akar távolodni vmitől *Addig fallított fére, hogy végül ott-hagyott egészen.* **2.** (átvitt értelemben) nem arról beszél, amiről kellene, mellébeszél; **keni a kereket** megveszteget vkit *Hát azt maga nem tudja, hogy ha a kereket nem kenik, nem forog?!; köti a kereket* ragaszkodik az álláspont-jához, akadékoskodik (6. kép)

→kerekfej, →kerekfal, →fentő, →kerekszög

kerekagy →kerekfej

kerekfal keréktalp

kerekfej kerékagy, a kerék középső, hengersizű része, amelyben a küllők összefutnak

→fentő, →karika (*kerekfejre való karika*), →marokvas, →përsëly, →szálvas

kerekfentő →fentő

kerekszög kerékszög; a kerék tengelyről való lecsúszását akadályozza meg (6. és 9. kép)

→marokvas, →szálvas, →szekerkerek, →tëngëly

kërsztorcok vízszintes fa, amely a *szánáll orrán* (*szán orra*) keresztül elül összeköti a szántalpakat; a *kërsztorcokot* az első *eplënnel* a *vonorcok* köti össze (3. kép)

→eplënn, →szán (*szán orra*), →szánáll, →vonorcok

késefa hámfá *A késefával ütték vót még (= agyonütötték). Sz. szántó késefa* Szántó késefa, úgy mondták. A szántó késefának a két végin vót ilyen kankó.

késleg csak a hámfával, (ló)fogat nélkül *Csak úgy késleg jöttem a lovaimval.* – Nr. Akkor használják a kifejezést, ha a hámba befogott, felszerszámozott ló után még nem kötötték oda a szekeret, szánt, ekét stb., de már közlekednek vele.

kócs ~ **kúcs** kulcs **Sz. kócs/kúcs ekéhez** Az eke laposvasát az ekefejen kulccsal lehetett állítani a mélyebb vagy kevésbé mély szántáshoz; **sarkazó kócs** Télben erdőléskor a lópatkóra a sarkazó kúccsal/kóccsal sarkakat csavartak, hogy ne csússzon a jégen. A két művelet elvégzésére ugyanaz a kulcs szolgált. *A lovat télbe még sarkazták. Olyan patkót csinált a kovács, hogy a patkónak a hátussó két végire és lík vót csinálva, s mēnetēt vāgtak belé. A bótból vētűk a sarkat. A sarok ilyen négyszögű vót s hēgye vót. Édesapám tette rea, s sarkazó kúccsal húzta belé a patkóba. A ló lábát fél kellett venni s még sarkazni. Erdőbe jártak, s minden réggel újra sarkazták a lovat, hogy fogjon a jégen s mindenütt. A lónak a lábát fél kellett emelni, elejit s utaját mindēnütt. Én még olyan jó gyermek vótam, édesapám félvette a ló lábát, s én csavartam belé. Amelyik el vót vásolva, azt ki kellett venni, de biza sokszor úgy beléváslott, hogy alig lehetett kivenni. A kúcsnak ez a négyszögű vége direkt talált a sarokhoz. Amelyik lónak jó körme vót, jó lába, annak hármat tettek a patkónak az első felire. Közepēn egyet tettek s hátul a két sarkára. De a mējēnk az egyik ló telitalpu vót s nem vót olyan jó a patája, hát annak előll és kettőt tettek, így ennyi távolságra mēnetēt vāgtak. A kovácsnak és nehéz vót még csinálni, met a patkót ki kellett fúrni, s mēnetēt vāgni. Télbe persze. Ezelőtt az emberek sokat kínlódtak. Minden áldott nap mēntek a Bükkre. Erdőlni kellett, ha énni akartak. Hozták a fát édesapámék, vāgtuk össze, vitűk Szerédába s adtuk el, hogy légyēn, amit mégēnni. Most vidēát hegesztnek a patkóra, most nem üsmerik a sarkat.*

korcsilya kézzel húzott kis faszán, szélesebb alacsony fából készült szánkóféle Nr. Akinek az állatok itatásához több vízre volt szüksége, téli időben a vizet a kútról vagy a patakról korcsilyával hordta, amelyen egy nagy facseber fért el. Egyéb téli szállításra is használták (tűzifa, megperzselt disznó házba való bevitele stb.) Sz. **korcsilya orra, korcsilya talpa, korcsilya lánca**

kormánydészka ~ **kormány** az *ekevas* földet elfordító legnagyobb része, ami a földet vágó lenti *laposvas* fölé van az *ekefejre* erősítve *Öntött vas, élyen hajtott, de úgy híjják, hogy kormánydészka. Alatta van a laposvas.* (2. kép)

kötőrúd a széna- vagy gabonarakomány lekötésére szolgáló nyomórúd az *egészvágás* szekéren

→**csiga**, →**lánc** (*szekerkötő lánc*), →**lapocka**, →**szeker** (*egészvágás szeker*) (7. kép)

küszküllő a *járomfa* és *szekerrúd* összefogására szolgáló fadarab, amelyet a *vonószíj*uba (később *vonóvas*ba) illesztnek *A sárba belérekedtünk, úgyhogy a küszküllőt kihúztuk, a tehenyékét lefogtuk, s gyalog hazajöttünk.* – **Nr.** Névcsőfólo: egy falubeli férfit egy *küszküllő*vel kapcsolatos gyermekkori tévedése miatt neveztek egész életén át *Küszküllő Kálmánnak*. Téli *erdőlés*kor kiesett a *vonószíj*ből a *küszküllő*, amit a gyermeknek kellett volna helyretennie, de ő tévedésből helyette egy darab megfagyott emberi ürüléket vett fel a hóból, ami a kézmelegtől felmelegedett és kettétört. **Sz. küszküllő vasa** (→**vonóvas**) a szekerrúdon átdugott vas, amelybe a *küszküllő*t behelyezték (korábban ezt a funkciót a *vonószíj* töltötte be) (8. kép)

→ **járomfej**, →**szekerrúd**, →**vonóvas**

küszküllőszíjju ~ **küszküllőszíj**

→**vonószíjju** ~ **vonószíj**.

lajtorja ~ **szekerlajtorja** szekéroldal, a széna- v. gabonahordó szeker (ún. *egészvágás szeker, hordó szeker, nagy szeker*) két oldala, amelyet a *lőcs* tart *A bükkfahordó lajtorja más vót, mind a szénás- vagy gabonásszekeré. A rókánca közti tették bé a bükkfahordó lajtorját, s a métër fát a közti rakták bé. Azt a lajtorját csak egy pár darab csipke fogta össze. De azok keményebbek vótak, mind amit szénának vagy gabonának használtak. Élyen inkább olyanoknak vót, akik télbe fuvarozni jártak. Lovasoknak. Télbe a métërfát hordták. Sz. bükkfahordó lajtorja, lajtorja álla, lajtorjás szeker, fogas lajtorja* (6. kép)

→**csipke**, →**lajtorjafog**, →**lőcs**, →**szeker**

lajtorjaáll a szekéroldal (*lajtorja*) felső és alsó fája

→**lajtorja**

lajtorjafog a szekéroldal (*lajtorja*) foga

→**lajtorja**

lánc lánc **Sz.** *első szekerkötő lánc* a rakott szekéren a nyomtatórúd (*kötőrúd*) elülső lekötésére szolgáló lánc, *erdőlő lánc*, *hosszú lánc* ~ *szekerkötő lánc* a rakott szekéren a nyomtatórúd (*kötőrúd*) hátsó lekötésére szolgáló lánc (régén: *hosszúkötél*) (7. kép), *kicsi lánc*, *nagy lánc*, *szekerkötő lánc*, *tehen fejire való lánc*, *vékon szemű lánc* **Nr.** A paraszti gazdaságban több láncfélélt használtak. Mindegyik láncnak volt neve, amely a lánc jellemzőit (*kicsi lánc*, *vékon szemű lánc*, *hosszú lánc*, *nagy lánc* stb.) vagy a használat körét tükrözte: az *erdőlő lánc*, a *csaptattyúlánc* és az *akasztólánc* az erdőléshez volt szükséges, a *szekerkötő lánc* a megrakott szénásszekér lekötésére szolgált, a *tehen fejire való lánc*cal a marhát kötötték meg a járomfához az istállóban, fogták be a járomba, vagy vezették el vele valahová.; Ha adott helyzetben, például a (fa)rakomány leszorításakor, a lánc megrövidítésére volt szükségnek, ennek egyik módja a lánc *mégszémélése* volt, amely abból állt, hogy a lánc egyik szemét a másikba dugták. Téli erdőléskor nagyobb fákból álló rakomány esetében a *mégszémelés* után *sínszeggel* való rögzítés következett (*megsínszégelés*).

→*akasztólánc*, →*csaptattyúlánc*, →*sínszég*

lapocka az *egészvágás szekér* (*hordó szekér*) csigájának forgatására szolgáló fa a rakomány lekötésekör (7. kép)

→*csiga*, →*kötőrúd*, →*lánc* (*szekerkötő lánc*)

laposvas az ekevasnak az a lenti, ekefejre erősített része, amely vágja a földet; *Az ekefején van egy vas, amelyik féljő, s amivel lehet állítani az ekét. Alóll és anya van, s féjjel es. Ha az alját meghúzatod, féljebb vészéd, akkor az eke orra beljebb mēnyēn, hogy az eke jobban beléhúzzon a földbe vagy hogy ne húzzon erőst belé. Nem jut eszēmbē, hogy ezt az állító vasat minek mondják.* **Nr.** A szántás mélységét a *kakasszég* révén is lehetett szabályozni. (2. kép)

→*eke*, →*ekevas*, →*kakasszég*

lópatkó lópatkó

→*kócs* (*sarkazó kócs*)

lórúd lovas szekér rúdja *Apósomot a lórúd vége a kapuhoz odaütte vót, s osztán egy életēn kērēszttül sīndētt* (= szenvedett, sínylett). **Nr.** Felcsíkon a tárgy neve: *lóbadugó*.

lőcs ~ **szeke rlőcs** enyhén görbülő, kb. 1,5 m hosszú fa, amely a szekéroldal (egészvágás szekér esetében a *lajtorja*) felső részét tartja kívülről, alsó végével a szekértengely végére van rögzítve **Sz. lőcs végire való vas** Ez a lőcsnek az alja. A farész beléményen, s megszegelik a lőcshöz, ahol a lik van. Vagy meğcsavarozzák, **lőcs vasból** A régi falőcsöt kicsérélte. Alóll kiszakadt. (6. kép)

→**lajtorja** ~ **szeke rlajtorja**

lőcskarika a lőcs végire való vas végén található *karika*, amely a lőcsöt a tengelyhez kapcsolja (6. kép)

marhapatkó ~ **marhavas** marhapatkó

→**jégszég**, →**lópatkó**, → **kócs** (sarkazó kócs)

marokkarika a marokvas részeként a tengely végén megövezi, ehhez szorítja a marokvasat és a szálvasat *Úgy tészik fél a tēngēlyre, hogy meğmelegittik, s úgy reäütik, hogy süljön reä, éğjēn reä, ne mozduljon. Van két lik vagy három rajta, s ott reäszegelik a felső felire a tēngēlynek. Me alóll a szálvas jó.* (9. kép)

→**marokvas**, →**szálvas**, →**tēngēly**

marokvas ~ **marokvessző** a tēngēlyen felül, a keréken belül lévő vas, amely a szálvassal együtt körülfogja a tēngēlyt, külső a végén a *marokkarika* és a *kerekszég* található *A szálvas csak nekimēnyēn a tēngēly bütejinék, a marokvessző pedig meğövezi a szálvasnak és a fejit.; A marokvessző vége kerek, marolja a kereket.* (9. kép)

→**kerekszég** →**marokkarika** →**szálvas**, →**tēngēly**

marokvessző → **marokvas**

nyújtó négyszögűre faragott, a szekér alatt végigfutó hosszú rúd, amely az *előágos*ba van illesztve és amely a *szeke relőt* és a *szeke rutót* a *derékszég* révén összekapcsolja; a rajta lévő lyukak révén a szekér hossza változtatható (10. kép)

→**ágos**, →**dérékszég**, →**szeke relő**, →**szeke rutó**

óaldészka a szekér oldalát alkotó egymáshoz illesztett deszkák **Nr.** Általában a *félvágás* v. *kicsi szeke* oldalát alkotják *oldaldeszkák*, a *nagy* v. *hordó* v. *egészvágás* szekér oldalán *lajtorják* vannak. Utóbbi esetében a *lajtorjafogak* v. *csipkék* mögött belül ugyancsak lehet *oldaldeszka*. (5. és 6. kép)

→**lajtorja**, →**rókanca**, → **szeke** (*félvágás*, *egészvágás*), →**üllésdeszka**

párna a szekértengelyre felül vele párhuzamosan erősített vastag fa (köznyelvi neve: *párnafa* v. *sémely*); a hátsó párnába felül a szekéroldalt tartó *rókancák*

vannak behelyezve; a *szeke*relőn a *rókancák* a *párna* fölött a forgó *fürgentyü*be vannak belevésve; az első és hátsó *párnák* alsó részén található véseten keresztül halad át a *nyújtó*, amely elül belemegy az *ágosba* (9. és 10. kép)

→**fürgentyü**, →**szeke**relő, →**szeke**rutó, →**téngely**

pating gúzlánc: az ekét a talyigával összekötő lánc (régén szíj) neve

→**eke**, →**géréndely**, →**kakasszeg**, →**talyiga**

ráf a keréktalpra húzott vasabroncs; újabban a *ráfos kerekű szekeret* (6. kép) felfújható gumiabronccsal rendelkező *gumikerekű szeker*ekkel (5. kép) helyettesítették **Sz. ráfos kerek**, **ráfos kerekű szeker**

→**kere**kfal

rákláb hozzáerősítésre, összekapcsolásra szolgáló kétágú szeg, lágyvasból készült kisebb eszköz *A rákláb az egészvágás szekerén a lajtorjáját a párnára reja fogta. Beléütték, s kívül lefogta a lajtorja alját.; Mikor jöttünk bé a Kárászson, a balról való lajtorja aljáról a széna a ráklábat kiszakasztotta. Döcsögött s nagy terü vót, azért szakadt ki. A lajtorját a terü a kereknek nekinyomta, úgy, hogy a kerek a lajtorján a csipkékét surolta. El és váslitotta, úgy, hogy majdnem törtek el.*

rókanca a kicsi v. félvágás szeker **ódaldészka**it és az egészvágás v. hordó v. nagy szeker lajtorjait kívülről négy *rókanca* tartja, az első kettő a *párna* felett elforduló *fürgentyü*be, a hátsó kettő a *párnába* van illesztve (5. és 9. kép)

→**fürgentyü**, →**párna**, →**szeke** (egészvágás ~, félvágás ~, hordó ~, kicsi ~, nagy ~)

sínszeg nagy, négyszögletű erős vasszeg, amelyet eredetileg a vasúti sínek rögzítéséhez használtak **Nr.** Téli erdőléskor a sínszegek a farakomány láncsal való leszorításában fontos szerephez jutottak. *Télbe a láncot az erdőn két láncszem között megsínszegelték. Két láncszem közti béverték, s a fába beléverték, azért, hogy a láncot szorítsa még. Osztán otthon a capinával kivették, amikor hazaértek.; Nyárba a szekeret csaptattyuval kötték még, télbe pedig sínszeggel. Szegelték a fába belé, úgy húzták össze. A párnának mind a két végén karika vót, s a cigánláncot abba beléhúzták mind a két felől. S a sínszeggel szorította. A sínsz eget két cigánláncszem közti beléütötte. A hegye ha békaphatott, akkor a lánc feszült a párnán. Ha két-három fa vót, mindégyyikbe egyet beléütött. Egyszer rendesen meghúzta a láncot, s osztán sínszeggel húzatta utánna. A láncszem két vége közti béütötte. Azért kellett hegyes légyen a sínszeg.*

Ha három sínszöveget beléütött, má 6 cöntit rövidült a lánc. De ezt csak a darabos nagy fánál lehetett. Ha apróbb vót a fa, azt a szánon és csaptattyuval kellett meghúzni. Elöll a szánra félfért három fa, s hátul csúszott a földön. Három sínszöeggel húzatta még, s avval má méhetett.

szálvas a szekértengely alján helyezett vas, amely a marokvassal ~ marokvesszővel együtt övezi meg a szekértengelyt, ezeken forog a kerék, a tengély végén lévő marokkarika szorítja össze ezt a hármat. A marokvesszőt s a szálvasat kovácsoltszégek fogják a tengélyhez. Ha a kerekagynál a kerek a szálvasat el-koptassa, akkor a kerek lejöhet a tengélyről, met a kovácsoltszégekét a kerek kihúzza a szálvással s a marokvesszővel együtt. Ezétt a kovács átolfúrja a tengelyt, s egy szöeggel fogja oda ökött. (9. kép)

→marokkarika, →marokvas ~ marokvessző, →tengély

szán szán, szánkó **Fr. Szánkázik vki hátán.** kihasznál, kizsákmányol vkit *Én azokat ítilém el, akik a szegén embër hátán szánkáznak. Sz. szán orra, nyoszolyás szán* (3. kép)

→bakkszán (nyoszolyás szán), →eplén, →szánáll (szán orra), →szánélő, →szánláb, →szánutó

szánáll szántalp, amelyeken csúszik a szán **Sz. szán orra** a szánáll első része; a két szánáll orrát egymással a *kérésztorcok* köti össze **Nr.** A szánáll a szán egyik legfontosabb része. Rendszerint házilag készítették el egy erős, egészséges bükkfa törzséből, amely a törzsből kiinduló gyökeret is tartalmazta. Utóbbi képezte a szánáll hajlított részét, azaz a szán orrát. (3. kép)

→eplén, →kérésztorcok, →szánláb, →vonorcok

szánélő a szán első része, amely két szánállat (szántalpat) tartalmaz a hozzá tartozó részekkel együtt (kérésztorcok, vonorcok, szánlábak, eplén, fürgentyü) (3. kép)

szánláb a szánállba (szántalpba) vésett rövid függőleges fa, amely az eplént tartja (3. kép)

szánutó ~ **utószán** ~ **baksa** ~ **bakóca** a szán hátsó része, amely csak a két szánállat (szántalpat) és az ezeket összekötő, szánlábbon álló eplént tartalmazza, nincsen rajta forgó fürgentyü

szeke szekér **Fr. Nehogy valami almásszeke után elbódorogjál!** nehogy eltévedj, valamerre tévelyegj – Tréfás, kedveskedő. Csíokban, ahol a hideg éghajlat miatt nem termett meg a nemesebb gyümölcs, régen a gyermekek szaladtak

az Udvarhelyszékről jött almás- és szilvásszekerek után.; **Az apostolok szekerin jár.** Gyalogol; **Nem baszunk szekeren[, me ráz]!** Helyzetmond. Jelentése: nem ért egyet a javaslattal, tervvel *Hogy én ezért annyi pénzt adjak?! Na, nem baszunk szekeren, me ráz!*; **Kiáll a szekere rúdja.** távozófélben van; **Taszítsa a szekerit (vkinek).** segít valakit az előrehaladásban *Ha tehetségem volna, mindégüknek a szekerit mégtaszittanám. De tehetetlen öregembér lettem, s meg kell elégedjem avval, amit eddig tettem.* **Sz. egésvágás szeker ~ nagy szeker ~ hordó szeker, szénás szeker, félvágás szeker ~ kicsi szeker, ptyókás szeker, szilvás szeker, kóbérés szeker** (5–7. és 9–10. kép)

→**párna**, →**szekerelő**, →**szekerkerek**, →**szekerrúd**, →**szekerszín**, →**szekerutó szekerdörék** a szekér dereka, azaz az *ódaldeszák* (vagy *lajtorják*) és a *bütüdeszkák* által határolt belső része *A szeker dörékába belévettem.* (5. és 6. kép)

→**bütüdeszka**, →**lajtorja**, →**ódaldészka**, →**üllésdeszka**

szekerelő a szekér első részét fenntartó szekérrész, ebbe megy bele a **szekerrúd** is; részei: *előágos, tengély, párna, két rókanca.* (9. kép)

→**ágos**, →**előágos**, →**előtengély**, →**párna**, →**rókanca**

szekerkerek szekérkerék (6. és 10. kép)

→**szekertengély**, →**kerekagy**, →**kerekszög**

szekerrúd szekérrúd; a *szekerrudat* a *járomfába* helyezett *vonószíjju* (később: *vonóvas*) segítségével a *küszküllő* révén kapcsolták össze a járommal. **Nr.** A szekérrúd valamilyen *szíjjas* fából, leggyakrabban nyírfából készül. **Sz. vas a szekerrúd végire ~ rúdra járó vas** *A rúdra járó vason s alatta a szekerrúdon két véset van. Lüjtöre elébb fogták a marhát, hogy a kerek ne érje még a lábát. Met ugyé, a fejitől tartott, s ha közel vót, akkor a kerek a lábát mēgerte.;* **szekerrúd szárnya** a szekérrúd szekér felőli részének kétfele ágazó része, amit ráhúznak az *előágasra* vasszeggel erősítve őket össze; az *előágas* révén az *éhá*hoz kapcsolódva fordítja a szekeret (5. kép)

→**ágos**, →**éha**, →**járom**, →**küszküllő**, →**véset**

szekerszín szekerek és egyéb eszközök (*eke, talyiga, borna* stb.) tárolására használt szín, lefödés *Nálunk a besső kicsike vót, s nem vót szekerszínünk se. Az esső örökké vert ezt és, azt és. A csűrbe sem vót hely valamit féretenni, me a szekerekkel örökké jártunk.*

szekertengély szekértengely (6. és 9. kép)

→**előtengély**, →**fattyutengély**, →**tengély**, →**utótengély**

szekerutó szekérutó, amelynek részei az *utótengély*, az *utóágos*, a *párna*, a két *rókanca* *A szekerutón a tengélyre két cuggal rëa van fogva a párna. Benne az utóágos. A párnába benne van két rókanca.* (9. kép)

→**ágos**, →**cug**, →**párna**, →**rókanca**, →**utótengély**, →**utóágos**, →**utótengély**

talabor kerékkötő fa, amellyel lejtőn lefele, hogy a kereket védjék, egy faeszközzel kötik meg azt; mivel a kerék forgását akadályozza, ezért fékezi is a szekeret

talyiga ~ **taiga** két kisebb kerékkal rendelkező, egy rúdú jármű, amelyet leginkább az eke vontatására használnak, de vízszintes hátrabillethető deszkafelület vagy láda is helyezhető rá (pl. *dögszeke* v. *eketalyiga* esetében) *Égyes lóra van szánva ez a talyiga. Úgy van csinálva, hogy direkt vasat csináltak rëa, ahova a késefát beléakasszák.* (2. kép)

→ **dögszeke**, →**eke**, →**ekeszër**, →**eketalyiga**, →**pating**

talyigakerék ~ **taigakerék** a talyigakerék kisebb méretű a szekérkeréknél, újabban vasból készül (2. kép)

tánygérkarika a kerékagy mellett belül vagy kívül a tengelyen lévő karika **Sz. belső tánygérkarika** a kerékagy és a *párna* közötti karika, **külső tánygérkarika** a kerékagy és a lőcskáva közötti karika, köznyelvi neve *pengőkarika* (6. kép)

→**kerékfej**, →**tengély**

teke terüt szállító szekéren vagy szánon alkalmazott, földön csúszó kisebb-nagyobb gerenda, ami szükség esetén ideiglenesen kiegészíti a jármű szerkezetét *Ha a nagy terü alatt a tengély letörött, a tengély alá tettek hosszan egy fát. Ez vót a teke vagy csúszó. Az elejit félkötték a tengélyre, s a vége csúszott hátul a földön. Ezen a tekén a fát ilyenkor és haza lehetett hozni.; Télén szénahordani a szánra tekét köttek: kétódalt a fürgentyüre egy-egy hosszú fát, landinát tettek. A gerendák egyik vége a fürgentyún vót, a másik vége pedig hátul a földön. Ez a földön csúszó alkotás vót a teke. – Amint a példamondatokból kiderül, a tekét két helyzetben is alkalmazták: tengelytörés esetén erre helyezték a súlyt, (*bakk*)szánon történő szénahordáskor pedig a szán szerkezetének kiegészítésére (*nyoszolyás szán*). **Kif. tekét köt** terüt szállító jármű alját egy földön csúszó, a súlyt hordozó faszerkezettel, gerendával kipótolja*

→**bakkszán** (*nyoszolyás szán*), →**csúszó**, →**tengély**

tëngëly ~ **szekertëngëly** Fr. *A tëngëly/a kerek mëgfutott nála.* megbolondult (személyre) *Kif. Tëngëlyt akaszt.* ~ *A tëngëlyünk vége ësszeakad.* 1. konfliktus támad közöttük *Ha belékaszálsz a füvembe, a tëngëlyünk vége ësszeakad.* 2. kikezd vkivel, beleköt vkibe *Arra ügyelj, hogy a tëngëlyünk vége ësszeakad. Métt akasztottál tëngëlyt vele?* (6., 9. és 10. kép)

→**kerekszëg**, →**marokvas**, →**párna**, →**szálvas**, →**szekerkerek**, →**tángyérkarika**
terü teher *Ekkora nagy terüvel féllek, hogy valahol fëldöllünk.*

tëzsolla a **talyiga** és a **járom** közé helyezett vontatórúd szántáskor, boronáláskor; a **szekerrúd**hoz hasonló funkciója van; elül **küszküllő** és a **vészet**be helyezett **vonószíju** (**vonóvas**) kapcsolja a **járomfához**, hátul szeggel kötik össze a **talyigával** *A járom vonószíjját belé kell dugni a tëzsolla likjába.* (2. kép)

→**borna**, →**eke**, →**járom**, →**küszküllő**, →**talyiga**

utóágos a **szekér** **utótëngëlye** és a rá helyezett **párna** közé beépített, hátrafelé villaszerűen elágazó fa, amely benyúlik a **szekér** alá, és amely a **nyújtó** segítségével összeköti a **szekér** elő- és utórészét (9. kép)

→**ágos**, →**előágos**, →**nyújtó**, →**párna**, →**szekerutó**, →**utótëngëly**

utószán → **szánutó**

utótëngëly hátulsó **szekértengely** (9. kép)

→**szekerutó**, →**tëngëly**

üllësdëszka az **oldaldeszkák**on (**fëlvágás** v. **kicsi szekér** esetében) vagy a **szekérlajtorján** (**egëszvágás** v. **hordó** v. **nagy szekér** esetében) keresztben elhelyezett rövid **deszka**, amelyre a **szekéren** utazók ráülhetnek (5. kép)

→**bütüdüszka**, →**lajtorja**, →**óaldëszka**, →**szekerdërek**

vasazat a **szekéren**, a **szánon** és a **földművelés** eszközein található **vasból** készült alkotórészek (**marokvessző**, **szálvas**, **fëlhërcvas**, **vonóvas**, **fojtókarika**, **agykarika**, **cug**, **kerekszëg**, **rákláb**, **ráf**, **ekevas**, **hosszuvas**, **bornafog**, **sínszëg**, **jëgszëg**, **patkó**, **szegfëlék** stb.) gyűjtőneve

vasmacska téli lábbelire tett, csúszást gátló **vaseszköz** *Tëlbe a bocskorra vagy a bakkancsra vasmacskát tették erdőlni. A bakkancsra egy kicsitt ügyesebb vót, a bocskorra parasztabb. A bakkancsna még a sarka valamennyit mëgfogott, de a bocskor az osztán csúszott erössen.*

vátóeke váltóeke *Nekünk vót vátóékénk ës, az ës olyan ërdëkës vót. De osztán ott a csúr bütëjénél a rozsdá mëgëtte vót. Nr.* A váltóékén az **eketest** megfordít-

ható, és így szántáskor a földet mindkét irányba, jobbra vagy balra lehet dönteni. Lejtős területek megszántásakor alkalmazták.

véset a *szekerrúd* végén található lyuk, amelybe a *vonószíjjat* (újabban *vonóvasat*) behúzzák

→**szekerrúd**, →**vonószíjju**, →**vonóvas** (5. kép)

vonorcok a két *szántalpat* között lévő, ezekkel párhuzamos fa, amely összeköti a két *szánállat* összekapcsoló *kérésztorcokot* az első *eplénnel*; hátsó *szántalpat* is tartalmazó szán esetében a szán rúdját a *dërëkszëg* erősíti a *vonorcokhoz* (3. kép)

→**dërëkszëg**, →**eplén**, →**kérésztorcok**, →**szánáll**, →**szekerrúd**

vonószíjju ~ **vonószíjj** **1.** a *járomfejet* és a *szekerrudat* a *küszküllő* segítségével összekötő szíj *A vonószíjjut a szekerrúdon kërésztlühúzták, s akkor a küszküllőt a belédugták.; A vonószíjju nem rángatta annyira az állatot, mind a vas.* **Nr.** Régen tímárok készítették erős bőrből. Később vassal helyettesítették (*vonóvas*). **2.** az *eke gërëndélyén* lévő *kakasszëgre* helyezett szíj, amely áthaladva a *talyiga têngelye* és *párnája* között lévő lyukon, összekötötte az *eke gërëndélyét* a *vontató tézsollával* (nagyon régi használatban, később lánccá vette át ezt a funkciót) (2. kép)

→**szekerrúd**, →**véset**, →**vonóvas**, →**eke**, →**gërëndély**, →**kakasszëg**

vonóvas a *járomfához* rögzített és a *szekerrúdon* átdugott vas, amelyen a *küszküllőt* átdugták, így kapcsolva össze a *szekerrudat* a *járommal*. Előde a *vonószíjj* ~ *vonószíjju* volt. *Ezelőtt vonószíjju vót. Osztán amikor má nemigën csináltak a tímárok jó vonószíjjunak való bőrt, akkor kezdtek vassból csinálni a kovácsok. A járomfának a közepit mëgfúrták, s egy ilyen vasdarabot belétettek, s fëjjel anyát rëa. Ez olyan vót mind egy kovácsolt lánccszëm. S akkor oda belétették, s akkor ennek nem kellett küszküllő se egyeb, elég vót, ha csak egy olyan patkószërü vasat oda beléakasztottak. Ha mëgkopott az egyik fele, akkor fordítottak egyet rajta.* (8. kép)

→**járomszëg**, →**szekerrúd**, →**véset**, →**vonószíjju**

IRODALOMJEGYZÉK

- Benkő 1970.** Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. II. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970.
- Haáz 1942.** Haáz Ferenc: *Udvarhelyszéki famesterségek*. Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet, Kolozsvár, 1942.
- Holler 2015.** Holler László: Legkorábbi szövegemlékeink keletkezési idejéről és az Ómagyar Mária-siralom *kyniuhhad* kifejezésének új értelmezéséről. *Erdélyi Múzeum*, 77. (2015) 3. 117–134.
- MNL 1977–1982** *Magyar néprajzi lexikon*. I–V. Főszerkesztő: Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Paládi-Kovács 2003.** Paládi-Kovács Attila: *Szekerek, szánok, fogatok a Kárpát-medencében*. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre, 2003.

KÉPMELLÉKLET

1. kép. A telek (*besső*) és épületei
Forrás: a szerző felvétele

2. kép. Az eke részei: *eke szarva*, *görendély*, *hosszuvas* (*cuggal* szorítva a *görendélyre*), *kormánydészka*, *laposvas*.
Vaskerekű talyiga (láncsal kapcsolva a tézsollához)
Forrás: a szerző felvétele

3. kép. Szánelő három eplénnyel (ún. háromeplényű szán)

Forrás: a szerző felvétele

Megjegyzés: Az eplényeken ezeken forog a *fürgentyű*. A *fürgentyű* végén nem *rókanca* van, hanem két vasfűl, amelyekhez *lánccal* rögzítik a farakományt. A két *szánállat* a *kérésztorcok* köti össze, ami áthalad az átlukasztott *vonorcokon*. Az utóbbi elején látható *szög* kapcsolja a *rúdszárnyat* a *vonorcokhoz*.

4. kép. Az erdőlés eszközei: *fahúzó csákán ~ capina*, *fészű*, *harcsafűrész*, erdőlé *láncok*

Forrás: a szerző felvétele

5. kép. Felfújható gumiabroncsokkal ellátott (ún. *gumikerekű*)
félvágás szekér ~ kicsi szekér

Forrás: a szerző felvétele

Megjegyzés: A *szekerelő* és *szekerutó* már nem fából, hanem vasból készült, ideértve a *párnát* és a *rókancákat* is. Elül az *ágas orrára* ugyancsak fémből készült *félherc* van elhelyezve, ami a lóvontatásra is alkalmassá teszi. A szekér marha vontatású, a *szekerrúd* végén *véset* van a járom belehelyezése céljából. A szekér elején hiányos *bütüdészka*, a tetején *üllédészka*.

6. kép. Hagyományos, fából készült egészvágás szeker ~ nagy szeker ~
hordó szeker ~ szénás szeker

Forrás: a szerző felvétele

7. kép. Lekötött szénásszeker

Forrás: a szerző felvétele

Megjegyzés: a kötőrúdon átvett *lekötő láncot* ~ *szekerkötő láncot* csigával szorítják meg két *lapocka* segítségével. Utóbbiak közül az egyik a *csiga vésetébe* beszúrva biztosítja a lekötés szilárdságát, a másik a lánc és a széna közé beszúrva található, hogy el ne vesszen.

8. kép. Járom. Részei: *járomfa* ~ *járomfejfa*, *járomaljfa* ~ *aljfa*, két *bordica* és *bordicaszégek*, két *járompáca*, *vonóvas* ~ *küszküllő vasa* és *küszküllő*

Forrás: a szerző felvétele

9. kép. Szekerelő és szekerutó

Forrás: a szerző felvétele

Megjegyzés: A képen látható *szekerelő* törött és hiányos szerkezetű, több helyen is lényegi javítás, helyettesítés történt rajta. Amikor már végképp használhatatlanná vált, vasból készült változat helyettesítette (lásd az 5. képen). A *szekerelő*n a *tengélyt* a rajta fekvő *párnával* két vas *fojtókarika* fogja össze. A *párna* felett hiányzik a rajta forgó *fürgentyü* (és a belevéselt két *rókanca*). A *szekerrúddal* való kapcsolatnak rendes módon az átfúrt *előágasra* helyezett *rúdszárnyak* révén kellene megvalósulnia, de itt a (véltetően eltört) *rúdszárnyak* helyett egy közbeékelt, a *rúd* számára két helyen is átfúrt kisebb fát találunk, amely a két szélen beiktatott vasrudak révén valósítja meg a *tengellyel* való kapcsolatot. Az *előágas* két végét összekötő, a *fenekdészkat* is fenntartó *éha* itt már nem fából, hanem vasból készült. A *szekerutó*n a *tengély* felett ugyanúgy *párna* van, mint a *szekerelő* esetében, a *párnában* pedig a széleken egy *fa-* és egy *vasrókanca*. A *tengély* végén mindkét oldalon egy-egy belső *tágyérkarika* figyelhető meg. A *tengély* felett *marokvasak* ~ *marokvesszők* láthatók, végükön a *marokkarikával*. A *tengély* és a *párna* közötti *vés*et elül is, hátul is a nyújtó behelyezésére szolgál.

10. kép. Fából készült *éha* és a rajta fekvő *nyújtó* hagyományos módon készült *szekerelön egészvágás* szekéren

Forrás: a szerző felvétele

ZÉKÁNY KRISZTINA

ÉTELLEL, ITALLAL KAPCSOLATOS MAGYAR LEXIKAI KÖLCSÖNZÉSEK A KÁRPÁTALJAI NYELVEKBEN ÉS NYELVJÁRÁSOKBAN KENYÉR- ÉS EGYÉB TÉSZAFAÉLÉK

KIVONAT: A nyelvek kölcsönhatása Kárpátalja esetében abszolút természetesenek mondható. A kölcsönhatás foka a történelmi időszaktól, valamint a kutatópontok lakosságának nemzetiségi összetételétől is nagymértékben függ.

Korábban igen erős volt a magyar nyelv hatása a térségben. A történelmi szókölcönzések sok esetben beépültek, hozzáidomultak a többi nyelv szókészletéhez, s mára már nemigen lehet megkülönböztetni őket.

De minden korban jelen vannak az ún. dublettek is, amikor a beszélő felváltva használja több nyelven is valaminek a megnevezését anélkül, hogy ez a társalgásban bárkit is korlátozna a környezetében: pl. orosz *gorod* – ukr. *miszto* – magy. *város*.

A vegyes lakosságú településeken vagy a színmagyar falvakba beházasodó más nemzetiségűek csakhamar megszólalnak magyarul. A kárpátaljai nem magyar ajkúak nyelvezetében tehát az orosz, román, szlovák, roma szavakon kívül nagy számban fordulnak elő magyar szavak is.

A kulináriával, étellel, itallal kapcsolatos szókinccs pedig kimeríthetetlen tárháza a nyelvi kölcsönzésnek. Mivel egymás konyháját, ízeit is eltanultuk, a fogások, konyhai eljárások, alapanyagok neve is átkerült a szomszédba.

KULCSSZAVAK: nyelvi kapcsolatok, multikulturális környezet, többnyelvűség, történelmi szókölcönzés, nyelvi változás, dublettek

KRISZTINA ZÉKÁNY

**HUNGARIAN LEXICAL
LOANWORDS RELATED TO
FOOD AND DRINK IN THE
LANGUAGES AND DIALECTS
OF TRANSCARPATHIA
BREAD AND OTHER
PASTRY PRODUCTS**

ABSTRACT: The interaction of languages in the case of Transcarpathia can be considered self-evident. The degree of interaction largely depends on the historical period and the ethnic composition of the population of the research sites.

In the past, the influence of the Hungarian language in the region was very strong. In many cases, historical loanwords were incorporated into the vocabulary of other languages and have become indistinguishable.

But in all periods, there are also so-called doublets, where speakers use the name of something in several languages without being restricted in their conversation within the given environment: e.g., Russian *gorod* – Ukrainian *misto* – Hungarian *city*.

In settlements with a mixed population, or in the case of marrying into entirely Hungarian villages, people of other nationalities soon start speaking Hungarian. Thus, in addition to the Russian, Romanian, Slovak and Roma words, there are also many Hungarian words in the language of the non-Hungarian speakers in Transcarpathia.

The culinary, food and drink-related vocabulary is an inexhaustible source of linguistic borrowing. As we have adopted the cuisine and tastes of others, the names of dishes, cooking methods and ingredients have also been passed on to our neighbours.

KEYWORDS: language links, multiculturalism, multilingualism, historical word borrowing, language change, doublets

Bevezetés

A nyelvek és kultúrák keveredésének eredményeképpen a kárpátaljaiak nyelve egy jellemző kevert nyelvvaltozat. Bármilyen nemzetiségűnek is vallja magát a helyi lakos, a szomszéd, a rokon nyelvét valamilyen szinten megérti és használja is. A multikulturális környezetekre minden korban jellemző volt, hogy eltanulták egymástól, ami jó: a finom étellel együtt átvették annak nevét is, az alkotórészeinek a megnevezését, még az elkészítéshez szükséges eszközök elnevezéseit is. A helyi nem magyar lakosság is így gazdagodhatott számos magyar szóval. A tanulmányban előforduló élőnyelvi és szakirodalmi elemek egyaránt megtalálhatók a mai kárpátaljai nyelv (*po zakarpatszki*) kevert nyelvhasználatában.

Mivel a nyelvi kölcsönhatás jellemzően nyelvjárási síkon megy végbe, az adatok egy része a nyelvi standardtól eltér mind alaki, mind pedig jelentéstani szempontból.

Alaki eltérések

A magyar szó eredeti alakját nagyon gyakran szláv prefixumokkal és szuffixumokkal toldják:

kocsonya – ukr. *кочоня* (kacsanyá), *кочон'а* (kacsanyá) (Ноча 2009, 47.; Halász 2022, 42.),¹ *кочатіна* (kacsáténá) (Ноча 2009, 47.), *кочин'атина*

1 A példatár minden egyes szava után jelzem a szakirodalmi forrást. Amennyiben a példa után nincs forrásjelzés, úgy az saját gyűjtéséből származik.

(kacsényáténá) (Носа 2009, 47.), *кѡчѡня* (*kacsanya*) (Halász 2022, 42.; Lizanec 1976, 606.), *коченятина* (kacsényáténá) (Halász 2022, 42.); a magyarral megegyező jelentésben: *Кочоня буде на вечер.* – ‘Kocsonya lesz estére’. A *кочинѡтина* (kacsényáténá) forma toldalékolt alak később lerövidült *кочатѡина* (kacsáténá) formára (Носа 2009, 47.).

krumpli – *крупли* (krumpli), *крупля* (krumplyá), *круппиль* (krumpély) (Halász 2022, 43.), *круппиль* (krumpily) (Halász 2022, 43.), *кромпиль* (krompily) (Halász 2022, 43.; Lizanec 1976, 606.; Bárány 2021, 62.). Belőle alakult további toldalékolt variánsok: *крупплик* (krumplék) (Halász 2022, 43.), *круппличок* (krumplécsak) (Halász 2022, 43.), *круппиелка* (kruplielyká) (Halász 2022, 43.), *круппилька* (krumpélyká) (Halász 2022, 43.).

A szóalak változik meg az átvevő nyelvben:

darab – ukr. *дарѡб* (dáráb), *дарѡп* (dáráp) (Носа 2009, 45.), *дарѡпка* (dárápká) (Носа 2009, 45.), *дарѡба* (dárábá) (Носа 2009, 45.), *дарѡбиць* (dárábéc’) (Halász 2022, 40.): 1. egy rész a kenyérből: *дарѡб хлѡба* – ‘egy darab kenyér’; *Дѡбрый / ѡк дарѡбиць хлѡба* (Halász 2022, 40.) – ‘Jó, mint egy darabka kenyér’. 2. egyéb élelmiszer része: *крупплѡ на дарѡпчик* (Носа 2009, 46.) – ‘darabolt krumpli’. 3. általánosabb jelentésben vagy átvitt értelemben is előfordul, pl: *дарѡб идиѡта* – ‘egy darab idióta’ frazémában, ahol a szót kisméretű emberre, gyerekekre használják.

Az elhallásból eredő szóvégi zöngétlen mássalhangzós változat is gyakori. A szó-visszakölcsönzés, mivel a magyar nyelvben szláv, közelebbről valószínűleg szlovén vagy szlovák eredetű (TESz. I: 593–594.; ЕСУМ. II: 129.; Kniezsa, I: 147–148.).

uzsonna – ukr. *ужѡна* (uzsoná), *ужѡнна* (uzsonná), *ожѡна* (ozsoná), *ожѡнна* (ozsonná): 1. az ebéd és vacsora közötti időszak étkezésének neve, 2. magának az ételnek a neve. *Прийдѡть на ожѡну!* – Gyertek uzsonnára! A szó érdekessége, hogy a magyar nyelvbe is a szlávból [bolg. *ужина*, szerbhorvát. *užina* (TESz, III: 1044..)] került, illetve általánosan ismert és használt a helyiek körében is az orosz *ужин* „vacsora” – a magyar forma használatát a jelentéskülönbség is indokolja.

Jelentéstani eltérések

Az eredeti magyar formához képest lexikai többletjelentés párosul az ukrán formához:

harapás – *гараніум* (hárápás) ,egy kis része valaminek’ (Káprály 2014, 137.).

kertész – *кертіиця* (kertécja) ,vakond’ (Káprály 2014, 140.).

A magyarban többjelentésű szó az átvevő nyelvben jelentéstaniilag specializálódik, azaz csak egy bizonyos jelentésben él tovább:

határ – *затар* (hátár) ’a falu határa, a falu körüli szántóföldek.

szamár – *сомар* (szamár), *сомаре* (szamára) ,buta’.

Fogalomkörök

Az élőnyelvi elemeket az élet különböző színtereiről gyűjtjük be. Az eddigi tapasztalataink alapján a gazdálkodással, pásztorkodással, a ház berendezésével, öltözködéssel, időjárással, betegségekkel, ételek megnevezésével és elkészítésével, állattartással kapcsolatos szavak és kifejezések lesznek a legnagyobb számban minden vizsgált korban.

A továbbiakban biztosan tudunk majd vallással kapcsolatos csoportot elkülöníteni, valamint a régebbi átvételek között számos foglalkozással, tisztségekkel kapcsolatos szó és kifejezés is előfordul. A közigazgatás témaköre mellett ezek jellemzően az oktatással és a katonasággal kapcsolatosak. Ez utóbbi csoportok jellemzően azokból az átvételekből töltődnek majd fel, amelyeket az idősebb nemzedék ismer, használ. Ők tanultak még magyar iskolában, szolgáltak a magyar hadseregben, intéztek ügyeket a hivatalokban magyarul.

Az eddig gyűjtött anyagot az alábbi fogalomkörök szerint rendeztük:

Ruházat: *лájби* (lájbi) ,zakó’, *надраги* (nádráhi) ‘nadrág’, *ујоси* (ujos) ,zakó’, *будігрови* (bugyigovi) ,női alsónemű’, *бекеч* (bekecs) ,mellény’, *кápча* (kápcsá) ,kapocs’, *бáбошнїй* (bábosnéj) ,pettyes, babos’, *бојти* (bojti) ,bojt’, *мáшлїк* (maslék) ,masli’.

Gasztronómia, ételek, italok, konyhai eszközök: *тáнджир* (tándzsér) ‘tányér’, *тóвтике* (tótike) ‘tötelék’, *пáприкáш* (páprikás) ‘paprikás’, *бúндашкá* (bundáská) ‘bundáskenyér’, *áлдóмáш* (áldomás) ‘áldomás’, *бóгрáч* (bogrács) ‘bográcsgulyás’, *зýрка* (hurká) ‘hurka’, *сегедíньский* (szehedénszkéj) ‘szegedi, székelykáposzta’, *кíфлик* (kifléké) ‘kifli (sütemény)’.

Mezőgazdasági munkával, földműveléssel kapcsolatos: *шор* (sor) ‘sor’, *рокаш* (rokás) ‘rakás’, *лáнц* (lánc) ‘lánc’, *пáйтá* (pájtá) ‘pajta’, *пáлáнтá* (pálántá) ‘pálánta’, *бáлтá* (báltá) ‘balta’, *мáж* (mázs) ‘mázsa’, *áрендáш* (árendás) ‘árendás’.

Család, rokonság: *áндь* (ángyi) ‘ángy’, *шóвгор* (sovgar) ‘sógor’, *шовгорíня* (sovgarényá) ‘sógornő’, *фáйтá* (fájtá) ‘fajta, család’.

Külső és belső tulajdonságok: *кíньешний* (kényesnéj) ‘kényes’, *сóмар* (szómár) ‘szamár’.

Intézmények, közigazgatás: *вáрош* (város) ‘váras’, *бовт* (bovt) ‘bolt’.

Egyéb (töltelékszók, szitokszók stb.): *вáдь* (vágy) ‘vagy’, *ни* (ni) ‘ni’.

Eredet szerinti csoportosítási lehetőség

A magyar szavakat vizsgálhatjuk eredetük szerint is, ebben az esetben a szókölcsonzéseket két nagy csoportra oszthatjuk:

1. Magyar eredetű szavak, amelyek a magyarból kerültek be a környező szláv nyelvekbe: *bakancs, kapocs, karika, leves, szállás, tarka, ujjas*.
2. Nem magyar eredetű szavak, amelyek magyar közvetítéssel kerültek be a környező szláv nyelvekbe:
 - a) Nemzetközi vándorszavak: pl. *almárium*.
 - b) Német eredetű szavak: pl. *surc, bejgli, kifli*.
 - c) Román eredetű szavak: pl. *palacsinta*.
 - d) Török eredetű szavak: pl. *csizma, papucs*.
 - e) Szláv eredetű szavak (ún. visszakölcsonzések):
pl. *kucsma, nadrág, pogácsa, rétes*.

A nyelvi variálódás sokrétűségéről

A magyar nyelvű kölcsönszavak idővel hozzáidomultak a kárpátaljai ukrán nyelvjárások fonetikai és morfológiai szabályaihoz. Ennek eredményeképpen egy-egy szónak akár járásonként, falvanként lehetnek változatai.

Az egyik legjellemzőbb ismérve a magyar eredetű szónak a beszédben, hogy sokáig magyaros marad a szóhangsúly is benne, vagyis az első szótagra esik. Ebben is lehetnek eltérések nyelvjárásonként, területenként: **szamár** - |*сомаp* vagy *co*|*маp*, **darab** - |*дараб* vagy *да*|*раб*, **pohár** - |*погар* vagy *но*|*гар*.

Fonetikai különbségeket mutatnak az alábbi példák: **palacsinta** – *палачінта* / *палачінда* (pálácsintá / pálácsindá). Ezek elhallásból adódnak, illetve olyan mássalhangzó-változásokat tükröznek, amik a beszédben könnyen végbemehetnek, a magyar nyelvet nem ismerő pedig az ilyen formával találkozhat.

Külön csoportot képeznek az olyan átvételek, amelyek már az adott átvevő ukrán nyelvjárás fonetikai sajátosságait is követik: **csikó** – *чюкюв* / *чіков* / *чіку(в)* (csüküv / csikov / csiku(v)).

A szláv ember a beszédében gyakran használ kicsinyítő képzőt. A grammatikai megnevezése is tükrözi a szándékot, hiszen a nyelvtan ezt a típust becéző-kicsinyítő funkciójúnak tartja. A legtöbb magyar szónak is találkozzunk a kicsinyítő képzős származékával: **pohár** – *погарчик* (pohárcsék), **krumpli** – *крумплик* (krumplék), *крумпличок* (krumplécsok), *крумпилька* (krumpélyká). Esetenként előfordul, hogy a magyar szó magyar kicsinyítő képzőt kap, esetleg azzal együtt jut be az átvevő nyelvbe: **kifli** – *кіфличок* (kiflécsok), esetleg többes számú alakban variálódik: *кіфлики* (kifléké).

Ha már a sajátjának tartja, nem érzi idegennek az adott kifejezést, akkor a használó elkezdheti a magyar alapszót bátrabban tovább képezni szláv toldalékokkal. Ilyenkor már sokszor nem is érzi az idegen voltát: **serpenyő** – *палачінтовка* (palacsintóvka).

Az alábbiakban olyan általánosan ismert és használt szavakat mutatok be, amelyek bármely olyan vegyes lakosságú településen vagy munkahelyen előfordulnak, ahol jellemzően az asszonyok tanulják el a többiektől a recepteket,

s vele együtt a megnevezéseket is átveszik. Szintén megfigyelhető, hogy a legtöbb ilyen átvétel esetében az átvevő nyelvben hozzátesznek egy kicsinyítő képzőt, nemegyszer a magyar *-ka/-ke* formát. Mivel a helyi szláv lakosság nyelvében a magyarhoz hasonló egyik többes szám *-ki/-ké*, ezért a legtöbbször az új átvételű magyar szót viszonylag szabadon variálják mindkét toldalékkal: *бундашка* (bundáská) – *бундашки* (bundáské) ,bundáskenyér’.

A kölcsönhatás foka természetesen koronként és vidékenként különböző. Korábban igen erős volt a magyar nyelv hatása, a közigazgatás, az oktatás, az ügyintézés nyelve olyan helyen is magyar volt, ahol nem magyar ajkú lakosság élt. Ezek az elemek máig élnek az idősebb generáció nyelvi tudatában, akár át is örökíthetik a fiataloknak. Számolni kell tehát bizonyos hányadú magyar szóállománnyal a mai Kárpátalja olyan vidékein is, ahol magyar ajkú lakosság már nem él. Mind a szórványban, mind a tömbben élő magyar lakosság között élő szláv lakosság ismeri és használja az ún. dubletteket is: pl. szlovák *okno* és *oblok*, orosz *akno*, ukrán *akno* és magyar *ablak*.

Kenyérrel és egyéb tésztafélékkel kapcsolatos magyar lexikai kölcsönzések a kárpátaljai nyelvekben és nyelvjárásokban

A szócikk élén a magyar szó áll. Az alaktani és jelentéstani különbségek mellett az adott szóból alakult szócsaládot csak esetenként közlöm. A felsorolt példák élőnyelvek, de régebbi és újabb magyar, orosz, ukrán és román szakirodalmak anyagaiból is merítettem. A szakirodalomból vett névvariánsoknál meghagytam az eredeti lejegyzési formákat. A saját adataimnál legfeljebb a szóhangsúlyt jelölöm indokolt esetben, ha például többféle hangsúllyal is előfordul az adott szóalak. A magyarban is idegen eredetűeket, valamint a szlávból való visszakölcsönzéseket itt csak megemlítem, nem rendszerezem. Az elkészült adattár az eddig végzett kutatások részeredménye, a vizsgált anyag a jövőben alakulni, bővülni fog még.

Az étellel, itallal kapcsolatos magyar lexikai kölcsönzések között a kárpátaljai nyelvekben és nyelvjárásokban a főnevek fordulnak elő leggyakrabban. Ezekből a legtöbb maga az étel, a termék megnevezése (*beigli*, *bundáskenyér*, *csöröge*), illetve az igéből főnevesült megnevezése a konyhai műveletnek, ételkészítési folyamatnak (*rántás*). Ez utóbbiak szintén főnévként kerülhettek át a helyi nyelvjárásokba. A bemutatott szavak mind előfordulnak a beszélt nyelvben, egyeseknek közülük szócsaládjuk alakult az idők folyamán, néha állandósult szókapcsolatok elemeivé váltak (*То тобі не фánки ицту / To tobi ne fánké jiszté*) – ‘Az neked nem fánkevés (nem olyan könnyű dolog)’.

beigli – ukr. *беїгл’і* (beigli), *беїглики* (bejgléké), *байгл’і* (bájgli); a magyarral megegyező jelentésben: *Подай беїгли на стол!* – ‘Tálald fel a bejglit az asztalra!’; Az ünnepi asztal jellemző ételével együtt vették át a megnevezést is, ami a magyar nyelvben bajor–osztrák eredetű.²

bundáskenyér – ukr. *бундашка* (bundáská), *бундаш кенір* (bundás kenyir) (<https://m.facebook.com/betyargrill/posts/342271936335866/>); a magyarral megegyező jelentésben: *бундаш кенір – хліб у шубі.* – ‘Bundáskenyér – kenyér bundában’. A kárpátaljai konyha általánosan ismert étele ugyanezen a néven.

csiga – ukr. *чїга* (csigá): csigatészta, jellemző alakjáról kapta nevét. *Чїзу подають до левеша.* – ‘A csigát a leveshez tálalják’. Hagyományos levesbetét lakodalmak és egyéb ünnepek alkalmával Kárpátalján. *Csigatészta*, *csigaleves* összetételekben is előfordul az átvételek között is.

csöröge – ukr. *чїриги* (csérégé), *чїрик* (csérék) (Ноча 2009, 45.), *чырик* (csörék) (Ноча 2009, 45.), *чїврик* (csévrek) (Ноча 2009, 45.): Csörögefánk: *Бабцини чїриги найліпши* – ‘A nagymama csörögéi a legjobbak’. Az ukrán nyelvben a szó egyes és többes számban is előfordul.

falat – ukr. *фáлат* (fáfát) (Lizanec 1976, 395.; Ноча 2009, 45.), *фалáт* (fálát) (Ноча 2009, 45.): 1. egy rész a kenyérből: *фáлат хліба* – ‘egy falat kenyér’;

2 Az Arcanum Magyar etimológiai szótár alapján.

2. az elkészített étel egy csekély része: *фáлат на тарілці* – ‘falat a tányéron’. Előfordul hangsúlyos második szótaggal is (*фалáт*).

fánk – ukr. *фáнк* (fánk), *фáнкá* (fánká) (Lizanec 1976, 440.; Hoca 2009, 45.), *фáнок* (fánok) (Hoca 2009, 45.), *фáнки* (fánké): A magyarral megegyező értelemben: *То тобі не фáнки їсти* – ‘az neked nem fánkevés (nem olyan könnyű dolog)’.

gombóc – ukr. *гáмбóўца* (gámbócá) (Lizanec 1976, 411.; Hoca 2009, 46.), *гóмбóўца* (gombócá) (Hoca 2009, 46.), *гáмбóўцá* (gámbócjá) (Hoca 2009, 46.), *гóмбóвц* (gombovc) (Lizanec 1976, 411.), *гóмбóвиц* (gombóvéc) (Lizanec 1976, 411.), *гóмбóўци/-i*. (gombócé/i) (Lizanec 1976, 411.), *гóмбóвци* (gombovci) (<https://vidviday.ua/blog/12-zakarpatskykh-blyud/>). A Nagy-ág (Rika) és a Talabor (Tereblja) folyók közén, az Ökörmezői járásokban is elterjedt az elmúlt évtizedekben. Míg Lizanec 1976-ban még itt nem talált rá példát, addig a nem régi felmérésekben már előfordul ebben a járásban is egyes és többes számban egyaránt – *гóмбóўци/-i* (gombócé/i) (Lizanec 1976, 411.; Hoca 2009, 46.). Az ejtéskülönbséget a magyar szó utolsó szótagjában lévő hosszú magánhangzó okozza, amelyhez hasonló változatokkal igyekszik behelyettesíteni az ukrán nyelvű beszélő. A helyi konyha jellemző étele, a név általánosan ismert, az éttermek menükártyáján is gyakran szerepel. Kárpátalján kívül egyéb ukrán nyelvjárásokba nem került át.

kalács – ukr. *калáч* (kálács), *калáчи* (kálácsi); A magyarral azonos jelentésben: *Калáч не хлiб* – ‘A kalács nem kenyér’. A református magyarok mai napig így (is) nevezik a húsvéti kalácsot, de a szláv ajkúak ebben jelentésben soha nem használják. Az mindig pászka.

kifli – ukr. *кiфл’i* (kifli) (Lizanec 1976, 436.; Hoca 2009, 45.), *кiфлик* (kiflék) (Lizanec 1976, 436.; Hoca 2009, 45.), *кiфличок* (kiflécsok) (Halász 2022, 44.), *кiфлика* (kifléká) (Halász 2022, 44.) *кiфлики* (kifléké), *пiфлики* (pifléké); aprósütemény, a kárpátaljaiak körében általánosan ismert. Étlapokon, recepteskönyvekben is ebben a formában szerepel: <https://vidviday.ua/blog/12-zakarpatskykh-blyud/> A magyar szó a német *Kipfel*ből ered (TESz. II: 485.), a kárpátaljai nyelvjárásokban a magyarból származik.

knédli – ukr. *кнédлики* (knedléké); a magyarral megegyező értelemben: *Кнédлики з капúстов* – ‘Knédli káposztával’. A kárpátaljai ételek között

szintén ezen a néven szerepel ТОП-12 рекомендованих закарпатських страв від колективу «Відвідай»: <https://vidviday.ua/blog/12-zakarpatskykh-blyud/>

- krémes** – ukr. *кримеш* (krémes); krémmel töltött sütemény jelentésben: *Кримеш – улюблений всіма торт. – ‘A krémes mindenki kedvenc tortája’*. Elterjedt megnevezése a klasszikus süteménynek, amely itt általában kerek, torta formájú. Számos recepteskönyv használja a „magyar krémes” elnevezést.
- lángos** – ukr. *лэнгош* (lángos) (Носа 2009, 45.), *лэнгошка* (lángoská) (Носа 2009, 45.) A magyarral megegyező jelentésben: *Лэнгош продається в Ужгороді. – ‘Lángost árulnak Ungváron’*. A *лэнгошка* (lángoská) forma kicsinyítő képzős származék, szintén elterjedt.
- laska** – ukr. *лášка* (lášká) (Носа 2009, 45.). 1. Vékonyra kinyújtott gyúrt tésztából készített széles metélt. 2. Vékony sült tésztaalap, ami keletlen tésztából készül a bőjti időszakban. Szárazon, zsiradék nélkül pirították a tűzhely (*спór; sparhelt*) tetején. Ma serpenyőben ugyanígy. Magyar nyelvű változatai: *laska, laskatészta, loksá*. Északi szláv eredetű: szlovák *lokša* (‘krumplis tésztából sült lepény’), ukrán *loksa* (‘metélt tészta’). Ezek a tatár *laksa* közvetítésével a perzsa *lahsa* (‘kásaféle’) szóból erednek. A magyar szóalak hangátvetés eredménye. (Kniezsa 1974, 306–308.; TESz. II: 725–726). Kárpátalján mindkét formában előfordul (laska, loksá).
- linzer** – ukr. *лінзер* (linzer), *лінзерки* (linzerké); a magyarral megegyező jelentésben: *Смачні лінзерки пече бабка. – ‘Finom linzerkéket süt nagymama’*. Az egész térségben ismert és kedvelt magyar sütemény.
- mézes** – ukr. *міўзеши* (mėjzes), *міўзешки* (mėjzeské); mézessütemény jelentésben: *міўзешки на різдво – ‘mézes karácsonyra’*. A sütemény neveként elterjedt, de a *méz* szótó magában nem használatos.
- palacsinta** – ukr. *палачінта* (pálácsintá), *палачінти* (pálácsinté), *палачінка* (pálácsinká) (Носа 2009, 46.); a magyarral megegyező jelentésben: *Сьогодні у нас палачінти. – ‘Ma nálunk palacsinta van’*. *палачінка* (pálácsinká) formában a Rahói járásban fordul elő (Носа 2009, 46.). A *серпену́б* (*palacsintavas*) megnevezéseként *палачінтовка* (pálácsintovká) formában is ismert.

- perec** – ukr. *перець* (perec); a magyarral megegyező jelentésben: *Купи перець мені!* – ‘Vegyél perecet nekem!’
- piskóta** – ukr. *пішкóta* (piskótá), *пішковта* (piskóvtá); rom. *piscotă* (Zékány 1964, 142.); a magyarral megegyező jelentésben: *Пішковта із сливоками* – *Piskóta tejszínhabbal*.
- pogácsa** – ukr. *погáч* (pogács) (Lizanec 1976, 414.; Hoca 2009, 45.), *погáчик* (pogácsék) (Hoca 2009, 45.), *богáч* (bogács) (Lizanec 1976, 393–394., 414.; Hoca 2009, 45.), *богáчик* (bogácsék) (Hoca 2009, 45.), rom. *pogăčë* (Zékány 1964, 142.): 1. A magyarral megegyező jelentésben: *Твеирдóйе йак / ги богáч* (Halász 2022, 47.) – ‘Kemény, mint az a pogácsa’. 2. Egyes vidékeken torta jelentésben is előfordul (Lizanec 1976, 393–394., 414.). A *богáч* variáns szókezdő hangja [б] < [п]. *богáчик* (bogácsék) – az ukrán nyelvben végbetéren zöngésedés eredménye. A szót a Szlatina környéki románok is ismerik.
- prézli** – ukr. *пріўзл’и* (préjzli) (Hoca 2009, 46.), *пріўзл’и* (prézli) (Hoca 2009, 46.), *прéзл’и* (prezli) (Hoca 2009, 46.), *пріўзлики/-и* (préjzléké/ö) (Hoca 2009, 46.), *пріўзлики/-и* (prézléké/ö) (Hoca 2009, 46.), rom. *prèsl’i* (Zékány 1964, 142.); a magyarral megegyező jelentésben: *Гомбовци з пріўзликами*. – ‘Gombóc prézlivel’. Az ukrán kicsinyítő képzős származéka is általánosan ismert forma. A helyi román nyelvjárásokban is előfordul.
- rántás** – ukr. *рантáш* (rántás), *рáнтáш* (rántás), *рантáшкá* (rántáská), *рантамáш* (rántás) (Bárány 2021, 65.), rom. *rîntàș* (Zékány 1964, 146.); a magyarral megegyező jelentésben: *крúмпл’и рáнтóван’и* (Hoca 2009, 46.). – ‘rántott krumpli’. Igeként is előfordul: *рантовáти* (rántóváté) (Lizanec 1976, 426.; Bárány 2021, 65., Hoca 2009, 46.).
- rétes** – ukr. *рейтеш* (rejtés), *рійтеш* (réjtés) (Hoca 2009, 45.) a magyarral megegyező jelentésben: *Из рейтеша накручений рулет* – ‘Rétesből csavart tekercs’. A magyar eredetű szó (MOSz. II: 649.) általánosan ismert, menükártyákon, receptekben így szerepel.
- sütemény** – ukr. *шутемін’и* (süteményi), *шитемін’и* (süteményi), *шóтимін’а* (süteményi) (Hoca 2009, 45.); a magyarral megegyező értelemben: *Бері шутемін’и!* – ‘Vegyél a süteményből!’ Az első szótag magánhangzójának variációit az okozza, hogy a helyi szláv nyelvjárások nem mindegyikében szerepel az *ü*, illetve az, hogy az irodalmi nyelvből hiányzik.

- tarhonya** – ukr. *торгоня* (tarhonya), *торгона* (targonya); a magyarral megegyező jelentésben: *Торгоня – то домашні макарони* (<https://vidviday.ua/blog/12-zakarpatskykh-blyud/>) – ‘A *tarhonya* házi készítésű tészta.’
- tarkedli** – ukr. *торкегл’і* (tarkegli) (Ноча 2009, 46.), *торкедл’і* (tarkedli) (Lizanec 1976, 440.; Ноча 2009, 46.); *торкедлики* (tarkedléké), *торкедл’і* (tarkedli): A magyar kiejtéssel teljesen megegyező *торкедл’і* formában a Szőlősi járásban fordul elő (Lizanec 1976, 440.). *Торкедл’і будеи?* – ‘Kérsz *tarkedlit*?’
- vakaró** – ukr. *вакаров* (vakaró), *вакарүү* (vákárú) (Ноча 2009, 45.), *вакаріүүчик* (vákárúcsék) (Ноча 2009, 45.): a magyar nyelvjárási *vakaró* megfelelője. 1. A megszokottnál külsőleg csúnyább, laposabb (bolti) kenyér neve. *Хліб як той вакаров – ‘Olyan a kenyér, mint a vakaró’*. 2. a magyar szó jelentésének megfelelően kenyérsütéskor a maradék tésztából készült utolsó kenyér, ami kisebb és külsőleg is csúnyább a többinél. *Остаток на вакаров – ‘Maradék a vakaróra’*.
- zserbó** – ukr. *жербо* (zserbo); a magyarral megegyező jelentésben: “*Жербо*” *абсолютно особливий, святковий, і готується дуже просто!* – ‘A *zserbó* *abszolút egyedi, ünnepi és nagyon egyszerűen elkészíthető*’. Ukránul gyakran használják az *угорський пиріг “Жербо”* megnevezést (<https://gazdynja.com/uhorskyy-pyrih-zherbo-smachnyy-retsept-za-smakom-tse-spravzh-nisinky-tort/>).

ÖSSZEFOGLALÁS

Kárpátalján mindig számos nyelv és nemzetiség élt egymás mellett. A mindennapi kommunikáció során így természetes, hogy egy kárpátaljai magyar néha olyan szituációba kerül, hogy másik nyelvet, nyelvváltozatot kell használnia, de a velünk élő más nemzetek képviselői is eltanulták a nyelvünket valamilyen fokon a sikeres kommunikáció érdekében.

Ez a nyelvi sokszínűség a 2001-es népszámlálási adatokból is kitűnik: a megyében több mint 100 nemzetiség képviselteti magát, közülük a legnagyobb arányban az ukránok (80,5%), a magyarok (12,1%), a románok (2,6%), az oro-

szok (2,5%) és a cigányok (1,1%) (Kárpátaljai Megyei Statisztikai Hivatal, 2003; Molnár–Molnár 2005, 20.).

A nyelvi, etnikai kontaktus természetes velejárója, hogy az együttélés során tanulunk egymástól, átveszünk nyelvi és viselkedési mintákat, nyelvhasználatunkban interferenciajelenségek tapasztalhatók. A két vagy több nyelv párhuzamos és mindennapi használata sajátos nyelvi döntéseket és viszonyulásokat eredményez. Ilyen a nyelvválasztás, a nyelvcseré és a nyelvkeverés jelensége is.

IRODALOMJEGYZÉK

- Bárány 2021.** Барань Є: Угорсько-українські зв'язки: мовна інтерференція і мовознавчі контакти. In: *Hungaro-Ucrainica*. Наукове видання (монографія). Закарпатського угорського інституту імені Ференца Ракоці II., ЗУІ ім. Ф. Ракоці II – ТОВ «РІК-У» Берегове–Ужгород, 2021.
- Halász 2022.** Галас, Алла Михайлівна: Угорські запозичення в закарпатських народних порівняннях. In: *Україністика в Угорщині та поза її межами II*. Матеріали міжн. наук. конференції. Printpix nyomda és grafikai stúdió, Budapest, 2022. 47–59.
- Носа 2009.** Гоца, Е.: Угорські нашарування серед назв їжі в українських говорах Карпат. In: I. Сабадош – О. Миголинець (упор.) *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. збірник наук. праць. Вип.13. Ужгород, 2009. 45–49.
- Káprály 2014.** Káprály Mihály: Magyar nyelvi elemek az Ungvári járás Nagyláz község lakosainak nyelvhasználatában. In: Bárány Erzsébet – Csernicskó István (szerk.): *Українсько-угорські міжмовні контакти: минуле і сучасність/Az ukrán–magyar nyelvi kapcsolatok múltja és jelene*. Матеріали міжнародної наукової конференції/Nemzetközi tudományos konferencia előadásai. V. Pagyak Kiadója, Ungvár, 2014. 132–150.
- Kniezsa 1974.** Kniezsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. I–II. kötet. 2. kiadás. Budapest, 1974.
- Lizanec 1976.** Лизанець П.М.: *Атлас лексичних мадяризмів та їх відповідників в українських говорах Закарпатської області УРСР*. Ужгород, 1976.
- Molnár–Molnár 2005.** Molnár József – Molnár D. István: *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálás és népmozgalmi adatok tükrében*. Beregszász, 2005.
- TESz.** *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–4. Főszerk. Benkő Loránd, Akadémiai Kiadó, Budapest. 1967–1976.
- Zékány 1964.** Зикань И.В.: *Влияние венгерского языка на диалект румынского языка в Закарпатье*. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Тарту, 1964 (Kézirat).

ЕСУМ. *Етимологічний словник української мови*: В 7 т. Київ, Наукова думка, 1982–2012.

INTERNETES PÉLDÁK

<https://m.facebook.com/betyargrill/posts/342271936335866/> (a letöltés időpontja: 2023. november 5.)

ТОП-12 рекомендованих закарпатських страв від колективу «Відвідай»:
<https://vidviday.ua/blog/12-zakarpatskykh-blyud/> (a letöltés időpontja: 2023. november 5.)

<https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-etimologiai-szotar-F14D3/b-F1794/bejgli-F186E/> (a letöltés időpontja: 2023. november 5.)

<https://gazdynja.com/uhorskyy-pyrih-zherbo-smachnyy-retsept-za-smakom-tse-spravzhnisinky-tort/> (a letöltés időpontja: 2023. november 5.)

A KÖTET SZERZŐI

Babucs Zoltán, a Magyarságkutató Intézet Történeti Kutatóközpont Trianon Munkacsoportjának vezető kutatója.

Bódi Zoltán, a Magyarságkutató Intézet Nyelvtervezési Kutatóközpontjának tudományos főmunkatársa.

Fehér Bence, a Magyarságkutató Intézet tudományos tanácsadója, a Klasszika-filológiai Kutatóközpont és a Nyelvtervezési Kutatóközpont igazgatója, az *Ephemeris Hungarologica* című folyóirat főszerkesztője.

Horváth Ciprián, a Magyarságkutató Intézet Régészeti Kutatóközpontjának igazgatója.

Horváth Izabella, meghívott előadó (Research Institute of Yangzhe Delta Intangible Cultural Heritage Zhejiang Cultural and Creative Town Hangzhou, China).

Illik Péter, a Magyarságkutató Intézet Történeti Kutatóközpontjának tudományos munkatársa, középiskolai tanár.

Jeney János, a Magyarságkutató Intézet Népszégyföldrajzi és Geoinformatikai Kutatóközpontjának tudományos segédmunkatársa.

Kanász Viktor, a Magyarságkutató Intézet Történeti Kutatóközpontjának tudományos munkatársa.

Kása Csaba, a Magyarságkutató Intézet Történeti Kutatóközpontjának ügyvivő szakértője.

Kinda István, a Magyarságkutató Intézet Néprajzi és Népzenei Kutatóközpontjának megbízott tudományos munkatársa, a Székely Nemzeti Múzeum (Sepsiszentgyörgy) néprajzos főmuzeológusa.

Kőő Artúr, a Magyarságkutató Intézet Történeti Kutatóközpont Trianon Kutatócsoportjának tudományos munkatársa, a Benkő István Református Gimnázium tanára.

Majorossy Imre, a Magyarságkutató Intézet Eszmetörténeti Kutatóközpontjának tudományos munkatársa.

Pál Helén, a Magyarságkutató Intézet Nyelvtervezési Kutatóközpontjának tudományos munkatársa.

Rási Szilvia, a Magyarságkutató Intézet Nyelvtervezési Kutatóközpontjának tudományos segédmunkatársa.

Restás Attila, a Magyarságkutató Intézet Klasszika-filológiai Kutatóközpontjának tudományos munkatársa.

Sashalmi-Fekete Tamás, a Magyarságkutató Intézet Történeti Kutatóközpontjának ügyvivő szakértője.

Tánczos Vilmos, a Magyarságkutató Intézet Néprajzi és Népzenei Kutatóközpontjának megbízott tudományos tanácsadója, a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Néprajz és Antropológia Intézetének egyetemi tanára.

Zékány Krisztina, a Magyarságkutató Intézet Magyar Nyelvtörténeti Kutatóközpontjának tudományos főmunkatársa, az Ungvári Nemzeti Egyetem Ukrán–Magyar Oktatási-Tudományos Intézet Magyar Filológiai Tanszékének docense.

A kötetet a Magyarságkutató Intézet adta ki.

Postacím: 1014 Budapest, Úri utca 54-56.

Web: mki.gov.hu

E-mail: kiado@mki.gov.hu

Felelős kiadó: Prof. Dr. Kásler Miklós, a Magyarságkutató Intézet főigazgatója, tiszteletbeli elnöke

Borítóterv, műszaki szerkesztés: Beregi Attila Zsolt

A Magyarságkutató Intézet évkönyve 2022

„A Magyarságkutató Intézet (MKI) nyolc kutatóközpontja hazai és külföldi intézményekkel együttműködve, az érintett tudományágak összefogásával kutatja és értelmezi a magyar eredet, a feledésre ítélt vagy torzított események legkülönbözőbb szempontjait, előfeltevések nélkül, a tudomány módszereivel és etikájával, közérthetően. [...] Az érdeklődők szélesebb köre számára könnyebben érthetőek a konferenciáink, a munkatársainkkal készült tévé- és rádióriportok, a számos magyar nyelvű közleményünk, a kiadványaink, valamint a Facebook-oldalunk és a YouTube-csatornánk. Az Évkönyvek szerepe nemcsak az adott év tevékenységének az összefoglalása, hanem az is, hogy ízelítőt adjon a Magyarságkutató Intézet sokirányú munkájából. Ehhez kívánok kellemes olvasást.”

Prof. Dr. Kásler Miklós

a Magyarságkutató Intézet főigazgatója
és tiszteletbeli elnöke